

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Ч ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

Ч — ўзбек Кирилл алифбосининг йигирма бешинчи ҳарфи. Тил олди, қоришиқ (т+ш), шовқинли, портловчи, жарангсиз ундош товушни ифодалайди. Ушбу ҳарф (товуш) сўзнинг бошида (чаман, чигит, чўл), ўртасида (аччик, кичик, сочик) ва охирида (ишонч, кеч, тинч) кела олади. Баъзан ушбу товуш жарангсиз ва портловчи товушлардан олдин келганда, ч>ш, ч>с каби талаффуз этилади (мас, қочди>қошти, учта>ушта, уч сўм — ус сўм каби), лекин бу фонетик ҳодиса имлода акс этмайди. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда Ч ҳарфи ўзига хос шаклларда учрайди.

ЧААТАС (хакасча — уруш тоши) — Минусинск сойлигидаги (Хакасиядаги Абакан ва Енисей дарёлари ҳавзаси) мазорқўрғонлар ва археологик маданият (6—9-а.лар)нинг номи. Тошдан бунёд

этилган қўрғонлар вертикал тош плиталар ва стела (устунлар) билан қопланган. Бу стелаларнинг баъзиларида Урхун-Енисей битиклари учрайди. Қўрғонларнинг тош лаҳадларида мархумлар куйдириб дафн этилган, маййит агрофига овқат ва ичимлик қолдиклари бўлган идишлар қўйилган. Зодагонларга тегишли катта қўрғонлар (диаметри 30 м гача) дан олтин ва қумушдан ясалган идишлар, қурол-аслаҳа, эгар-жабдуқ ва б. топилган (қ. Уйбат Чаатаси), бу қўрғонларнинг агрофи оддий жамоа аъзоларига тегишли кичик мазорқўрғонлар билан ўралган.

ЧАБУКИАНИ Вахтанг Михайлович [1910.27.2(12.3) Тбилиси 1992] балет артисти, балетмейстер, балет мактабининг йирик усталаридан. Халқ артисти (1950). 1929—41 й.лар Ленинград опера ва балет театрида, 1941—73 й.лар Грузия опера ва балет театрини, шунингдек, 1950—73

й.лар Тбилиси хореография билим юртини бошқарган. Базиль («Дон Кихот»), Отелло («Отелло»), Альберт («Жизель»), Зигфрид («Оккуш кўли»), Жером («Париж алангаси») каби партиялари билан балет чўққисига кўтарилган. «Синатле» (Г.В.Киладзе), «Горда» (Д.А.Торадзе), «Аппассионата» (Л.Бетховен) ва б. балетлари сахналаштирган.

ЧАВАНДОЗЛАР — 1) бир қатор антик давлатлар (Қад. Афина, Рим ва Фессалия)да аслзодалар қаторидаги имтиёзли табақа. Улар аслзодалар каби қатта мулкларга эга бўлган. Ч. таркибига қатта ер эгалари, ҳарбийлар, судхўрлар, йирик савдогарлар ва б. кирган; 2) Сосонийлар Эронидаги алоҳида ижтимоий табақа бўлиб, Ғарбий Европадаги рицарликка яқин турган; 3) от чоптириш, улоқ чопиш, отда ўйнаш санъатини эгаллаган одам.

ЧАВАТИ — оширилмаган (хамиртурушсиз) хамирдан тайёрланадиган нон тури. Илик сувда оддий ошхамир қорилади ва 10—15 мин. ўраб тиндирилади. Сўнгра хамирдан 200 г ли зувалалар узиб, ўқловда юпка (2 мм) қилиб ёйилади (ёймани пичоқ билан энибўйини 25—30 см қилиб кесиш ёки зувалани кичикроқ олиб нон шаклида ёйиш ҳам мумкин). Ясалган юпка хамир кизиган тандирга ёпиб пиширилади. Қуртова, ширчай, қайнатма шўрва каби таомлар билан бирга истеъмол қилинади. Пархезлик хусусиятга эга.

ЧАВГОН (форс. — учи эгри таёк) — отда ўйналадиган жамоавий спорт ўйини. Қад. Шарқда Ч. чорвадорлар ўйини сифатида пайдо бўлган. Кейинрок отлик аскарларнинг машғулотига айланган. Шарқ халқлари Ч. тўпини «гўй», эгри таёгини «чавгон» дейишган. Шу боис бу ўйин «гўйчавгон» деб ҳам аталган. Бу тарихий кўлёмаларда ўз ифодасини топган. Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутаду

билиг», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Мажлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари ва б. манбаларда Ч. ўйинига оид қимматли маълумотлар бор. Айниқса, Абдулқосим Фирдавсийнинг «Шохнома», Унсур алМаолийнинг «Қобуснома» асарларида Ч. ўйини муфассал берилган. 16-а. миниатюра мактабига мансуб номаълум мусаввирнинг «Чавгон ўйини» асарида бу ўйиннинг қизгин лаҳзаси тасвирланган. Абу Абдуллоҳ Рудакий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий Ч. ўйинидан илҳомланишган ва ажиб ўхшатишлар яратишган. Бу анъана Шарқ адабиётида ҳамон давом этиб келади. Ёзувчи Примқул Қодировнинг «Ҳумоюн ва Акбар» тарихий романи бобурий маликаларнинг Ч. ўйинига тайёргарлигини тасвирлашдан бошланади. Тарихий манбаларда ёзилишича, Ч. ўйини айнан бобурийлар салтанати даврида Ҳиндистонда кенг оммалашган.

1850 й.да Ҳиндистонда хизмат қилаётган инглиз отлик аскарлари Ч. ўйинига қизиқиб қолишган ва дастлабки мусобақаларни ўтказишган. 1871 й.да Буюк Британияда Ч. (поло) мусобақаси ташкил қилинган. Шу тариқа Ч. олдин Европа, кейин Америка давлатларига тарқалган. 1900, 1904, 1920, 1924 ва 1936 й.ларда бўлган олимпиада ўйинлари дастуридан ҳам жой олган. Замонавий Ч. ўйини (ҳоз. кўплаб давлатларда «поло» деб аталади) майдоннинг ўлчами 274x182 м, ёғочдан тайёрланадиган тўпининг диаметри 8 см, оғирлиги 120—135 г, икки ёндаги дарвозаларининг эни 8 м дан, ўйин вақти 56 мин. (7 мин.дан 8 бўлим). Мусобақалашаётган икки жамоадаги 4 тадан отлик ўйинчи қўлларидаги учи эгри таёк (клюшка) ёрдамида тўпни рақиб дарвозасига киритишга ҳаракат қилади. Ўйинчиларга учрашув давомида отларини ўзгартиришларига руҳсат этилади. Ҳоз. кунда Ч. ўйини Франция, Аргентина, АҚШ, Мексика, Буюк Британия, Италия давлатларида ривожланган.

Асрор Мўминов.

ЧАВЕС (Chavez) Фриас Уго Рафаэль (1954.28.7, Баринас штати) — Венесуэла давлат арбоби. Ҳарбий билим юртини тугатган (1975). КОМАКАТЕ ташкилотда ҳукуматга қарши яширин фаолият билан шуғулланган. 1980-й.лар охири — 1990-й.лар бошида ташкилот ҳаракати фаоллашган. Ч. 1992 й. 4 фев.даги армия колонналари исёнига раҳбарлик қилган, аммо ҳукумат исённи бостиришга эришган ва Ч. қамқоқ олинган. 1994 й. авф этилган; озодликка қикиб яна сиёсат билан шуғулланган. Президент сайлови кампаниясида қатнашиб, ғолиб чиққан ва 1998 й. дек.дан Венесуэла Боливар Республикаси президенти.

ЧАВЧАВАДЗЕ Илья Григорьевич [1837.27.10(8.11), Кварели 1907.30.8(12.9), Тбилиси] — грузин ёзувчиси ва жамоат арбоби. Петербург университетида (1857—61) таҳсил кўрган. 1861 й. ватанига қайтиб, грузин адабиётидаги инкилобийдемократик йўналишга бошчилик қилган. 1864 й.дан эътиборан адабий фаолиятдан ташқари, давлат ва жамоатчилик муассасаларида ҳам хизмат қилиб, 1861 й. ислоҳоти туфайли дворянлар ва деҳқонлар ўртасидаги муносабатни мувофиқлаштириш ишлари билан шуғулланган. Узок, йиллар грузинлар ўртасида саводхонликни тарқатиш жамиятига раис, «Иверия» газ.га муҳаррир (1877— 1902) ва грузин драматурглари жамияти хайъатига раҳбар (1879 й.дан) бўлиб ишлаган. 1906 й.да эса Давлат кенгашига аъзо этиб сайланган. Ч. Тбилисидан Сагурамога кетаётганида чор оҳранкаси жосуслари томонидан улдирилган.

Ч. ижоди 19-а.нинг 50-й.ларида бошланган. «Рўё» (1859), «Бир неча манзара ёки Қароқчи ҳаётдан бир лавҳа» (1860) дostonлари ва «Фақир кишининг ҳикояси» (1859—62), «У ҳам одамми?» (1859— 63), «Отарнинг беваси» (1880) қиссаларида Ч. фозил жамиятидаги синфийтабақавий зиддиятларни, меҳнаткаш халқ ҳақ-ҳуқуқларининг пой-

мол қилинганини акс эттирган.

Табиат тасвирига бағишланган «Кварели тоғлари» (1857) сингари айрим шеърларни истисно қилганда Ч.нинг поэтик асарларида ҳам ватанпарварлик ғоялари устуворлик қилган. Шоирнинг халқ ижоди асарлари сюжети асосида ёзилган «Дарвеш» (1883) дostonида инсон жамиятда яшashi ва шу жамиятни такомиллаштириш йўлида меҳнат қилиши лозим, деган фикр олға сурилган. Грузин адабий тилини халққа яқинлаштириш ва грузин адабиётида реалистик тасвир теранлашувида Ч.нинг хизматлари катта. Асарлари кўплаб тилларга таржима қилинган. Шоир Матцминда тоғи (Тбилиси)даги грузин адабиёти ва маданияти арбоблари пантеонига дафн этилган.

Ас: Стихотворения и поэмы, Ленинград, 1979.

ЧАГАЕВ Руслан Шамилевич (1978.19.10, Андижон) — боксчи, «Ўзбекистон ифтихори» (1998), Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спортчи (2000). Андижон республика олимпия ўринбосарлари билан юртида таҳсил олган (1991 — 1997), Андижон университетини тугатган (2002). 91 кг вазн тоифасида Ўзбекистон (1996, 1999, 2000, 2001), Марказий Осиё ўйинлари (1995, Тошкент; 1997, Олмаота), Осиё (1995, 1999, Тошкент), Осиё ўйинлари (1998, Бангкок), жаҳон (1997, Будапешт) чемпиони. У 91 кг дан зиёд вазнда ҳам жаҳон чемпиони бўлган (2001, Белфаст). 2001 й.дан профессионал боксчи. Гамбург (ГФР)нинг «Универсум бокс промощи» клуби билан шартнома имзолаб, рейтинг учрашувларини ўтказиб келади (2004). «Эл-юрт ҳурмати» ордени билан мукофотланган (2001).

ЧАГОС АРХИПЕЛАГИ - Ҳинд океанидаги ороллар, Буюк Британия мулки. Майд. 200 км2. Ч.а.ни Мальдив сув ости тизмасининг маржон рифлари билан ўралган чўкқиларидан иборат 5 та атолллар гуруҳи ташкил этади. Кокос пальма-

зорлари бор. Балиқ овланади ва экспорт қилинади. Диего-Гарсия о. архипелаг таркибида.

ЧАД — Марказий Африкадаги окмас кўл. Нигерия, Нигер, Чад ва Камерун худудида, 240 м баландликда. Уз. 270 км, эни 150 км гача. Майд. 10 мингдан 26 минг км² гача (Ч.га қуйиладиган оқим микдорининг куп йиллик ўзгаришига боғлиқ), чуқ. 4 м дан 11 м гача. Иқлим намлиги юқори бўлган даврда, яъни 5—6 минг йил аввал кўл майд. 400 минг км² га етган. Ғарбий ва жан. қирғоқлари паст, ботқоқлашган, шим.шарқи ва шарқи кучли емирилган, улар яқинида орол куп. Ч.га Шари ва Комадугуйобе дарёлари қуйилади. Кўлнинг дарё дельталари яқинида суви чучук, қолган қисмида шўр. Ч.да сувнинг ер остига сингиб атрофдаги грунт сувларини таъминлаб туриши натижасида кўлнинг суви мунтазам алмашилиб туради. Бегемот, ламатин, тимсоҳдар, сув ва ботқоқ паррандалари яшайди. Балиқ тури кўп. Кема қатнайди.

ЧАД (Tchad), Чад Республикаси (Republique du Tchad) — Марказий Африкадаги давлат. Майд. 1284 минг км². Аҳолиси 9 млн.га яқин киши (2002). Пойтахти — Нжамена ш. Маъмурий жиҳатдан 28 префектурага булинади.

Давлат тузуми. Ч. — республика. Амалдаги конституцияси 1996 й. 31 мартда қабул қилинган. Давлат бошлиғи президент (1991 й.дан Идрисс Деби), у умумий туғри ва яширин овоз бериш йули билан 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни 2 палатали (Миллий мажлис ва Сенат) парламент, ижрочи ҳокимиятни президент ва ҳукумат амалга оширади. Президент бош вазирни тайинлайди.

Табиати. Ч. худудининг кўп қисми бал. 250—400 м булган ясси текисликдан иборат. Мамлакат шим. қисми Сахрои Кабир чўлида жойлашган, жан. Соҳил деб аталувчи чул ва чала чул ландшафтли саванна ва Судан табиий областининг бир

қисмини эгаллайди. Чекка шим.да Тибаста тоғлиги бор (энг бал. жойи 3415 м, Эми-Куси тоғи). Мамлакат шим.шарқида Эннеди ва Эрди платолари, жан.шарқий қисмида Вадаи массиви жойлашган. Ч.да боксит, диатомит, каолин, нефть, қалай, уран, олтин конлари бор; Чад кулидан сода ва туз олинади.

Иқлими шим.да тропик чўл иқлими. Январнинг ўртача траси 15°, июлники 30° гача (айрим ҳолларда 50° гача бориши мумкин). Ўртача йиллик ёғин 100—250 мм. Жан.да экваториал муссонли иқлим. Қиш мавсуми (окт.—нояб. дан апр.—майгача) курук. Ўртача тра энг совуқ ойда 21°, энг иссиқ ойда 33°, ўртача йиллик ёғин (250—1000 мм) шим. дан жан.га томон ортиб боради. Шим. дадоимий оқар дарёлар йўқ. Жан.да кема қатнайдиған йирик дарёси — Шари. Мамлакатнинг ғарбий чегарасида Чад кўли жойлашган. Шим. даги тошлоқ чўлларда тиканакли ярим бута ва буталар, воҳаларда тоқ, хурмо ўстирилади. Чекка жан.да қизилкўнғир тупроқларда саванналар мавжуд, баобаб дарахти ҳам учрайди. Саванналарда йирик сут эмизувчи ҳайвонлар — фил, жирафа, кийик, буйвол, каркидон; йирткичлардан — арслон, леопард, сиртлон, чиябўри бор. Шари дарёсининг юқори оқимида маймунлар учрайди. Қушлардан туяқуш, сақоқуш, қизилғоз бор. Илон, қалтакесак ва ҳашарот кўп. Ҳайвонларни муҳофаза қилиш ва ўрганиш учун Закума миллий боғи ташкил этилган. Аҳолисининг 1/3 қисмидан кўпроғини шаринил тилларида сўзлашувчи халқлар, 1/3 қисмини араблар ташкил этади. Чад кўлининг жан.да чад тилларида сўзлашувчи муби, хауса, масса халқлари, Камерун билан чегарага яқин жойларда мбум халқи яшайди. Расмий тиллар — француз ва араб тиллари. Аҳолининг ярмидан купи маҳаллий динларга эътиқод қилади, қолганлари мусулмон суннийлар; христианлар ҳам бор. Йирик шаҳарлари — Нжамена, Мунду, Абеше.

Тарихи. Ч. худудида одам қадимдан

яшаб келган. 9-а.да Чад кўли ҳавзасида Канем давлати пайдо бўлган. Канем давлати таназулга учрагач, 14-а. охирида Борну давлати ташкил топди. 19-а. охиригача хоз. Чад ҳудудининг турли қисмларида Вадаи (14-а.), Багирми (16-а.), Раббах (19-а.) давлатлари вужудга келди. 19-а. охири — 20-а. бошларида Чад кўли ҳавзасини Буюк Британия, Германия, Франция эгаллаб олишга интилдилар. 1900 й. Ч. Франциянинг ҳарбий ҳудуди деб эълон қилинди. Унинг айрим қисмларини босиб олиш 1914 й.гача давом этди. 1904 й. Чад ҳудуди УбангиШари — Чад мустамлакалари федерацияси (1910 й.дан Франция Экваториал Африкаси) (ФЭА) таркибига кирган. 1914 й. Чад Убанги-Шаридан ажратиб олинди, ФЭАнинг алоҳида мустамлакасига айлантирилди. 2-жаҳон уруши йиллари (1939—45) Ч. «Озод Франция» ҳарбий қисмлари тузиладиган ҳудудга айланди. Урушдан кейинги йилларда Ч.да миллий озодлик ҳаракати авж олди. 1946 й. Чад ФЭА таркибида Франциянинг «денгиз ортидаги ҳудуди»га айланди. 1947 й. тузилган Ч. илғор партияси Ч. мустақиллиги учун олиб борилган курашга раҳбарлик қилди. 1957 й. Чадда африкаликлардан иборат ҳукумат кенгаши тузилди. 1958 й. 28 нояб.да Ч. Франция Ҳамжамияти таркибидаги республика деб эълон қилинди. Миллий озодлик ҳаракати авж олиши натижасида Франция ҳукумати Ч.га мустақиллик берди. 1960 й. 11 авг. да Ч. мустақил давлат деб эълон қилинди. 1975 й. ҳарбий тўнтариш бўлиб, ҳукумат тарқатиб юборилди. Шу пайтдан бошлаб мамлакатдаги турли ҳарбийсиёсий гуруҳлар ўртасида бир неча бор қуроли тўқнашувлар бўлиб ўтди. 1990 й. дек.да ҳокимият тепасига Идрисс Деби бошчилигидаги Миллий кутқариш ватанпарварлик ҳаракати келди ва у кўп партиявийлик демократик тузумни жорий этиш йўлини танлади. Ч. 1960 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР суверенитетини 1993 й.12 янв.да тан олган, 1994 й. 16 сент.дан дипломатия муносабатлари

ўрнатган. Миллий байрами — 11 авг. — Мустақиллик куни (1960).

Сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. Демократия ва тараққиёт учун миллий уюшма, 1992 й. тузилган; Тараққиёт ва янгиланиш миллий иттифоқи; Миллий кутқариш ватанпарварлик ҳаракати, 1990 й. тузилган; Янгиланиш ва демократия учун иттифоқ, 1992 й. асос солинган; Ч. миллий озодлик фронти, 1965 й. ташкил этилган. Ч. қасаба уюшмалари бирлашмаси, 1988 й. тузилган.

Хўжалиги. Ч. — иктисодий жиҳатдан заиф ривожланган мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда к.х.нинг улуши 39%, саноат ва қурилишники 15%, хизмат кўрсатиш соҳасиники 46% ни ташкил этади.

Қишлоқ хўжалиги — иктисодиётнинг асоси. Қ.х.нинг асосий тармоғи — дехқончилик. Маҳсулоти четга чиқариладиган асосий экинни пахта. Шунингдек, ер ёнғоқ, шоли, буғдой, тарик, жўхори экилади; хурмо ўстирилади. Аҳолининг 1/3 Қисми кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвадорлик билан шуғулланади. Чорвачилигида қорамол, қўй ва эчки боқилади. Дарёлари ҳамда Чад ва б. кўлларда балиқ овланади.

Саноати яхши ривожланмаган. Унинг асосий тармоғи — тўқимачилик. Озиқ-овқат саноатида гўшт, ун, шоли оқлаш, ёғ, шакарқанд, пиво пишириш здалари бор. Чад кўлидан ош тузи ва сода қазиб олинади. Йилига ўртача 92 млн. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади.

Автомобиль йўллари уз. — 32,7 минг км, т.й. йўқ. Логоне ва Шари дарёларида 1 й.да 3 ой кема қатнайди. Нжаменада халқаро аэропорт бор. Ч. четга пахта, қорамол, гўшт, тери чиқаради; четдан нефть маҳсулотлари, озиқ-овқат, транспорт воситалари олади.

Ташки савдода Португалия, Франция, АҚШ, Германия, Япония билан ҳамкорлик қилади. Маорифи ва илмий муассасалари.

Ч.да 8 ёшдан 14 ёшгача бўлган болалар учун бошланғич таълим мажбурий. Таълим француз тилида олиб борилади.

Бошланғич мактабга болалар 6 ёшдан қабул қилинади. Бошланғич мактаб 6 й.лик. Ўрта мактабда ўқиш 7 й. Ўрта техника таълими тўлиқсиз ўрта мактаб негизида мактаб ва интларда амалга оширилади. Олий таълимни Нжаменадаги Чад университети беради. И.т. муассасалари: Пахта ва тўқиш инти, Миллий гуманитар фанлар инти, планетарий, к.х. бюроси, илмий техника бюроси, геогр. тадқиқот стяси ва б.

Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Ч.да француз тилида «ИнфоЧад» («Чад ахбороти») кундалик бюллетень чиқади (1964 й.дан). Ч. ахборот агентлиги 1964 й.да ташкил этилган. Ч. миллий радиоси ҳукумат радиостяси ҳисобланади; 1955 й. тузилган. Ч. телевидениеси, ҳукумат хизмати.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Ч. худудидан палеолит ва неолит даврига оид қрятошларга ишланган расмлар топилган. Ч.нинг ўтроқ аҳолиси Логоне ва Шари дарёлари водийларидаги кичикроқ шаҳарчаларда истиқомат қилади. Аҳоли қишлоқларда томи чўққисимон, деворлари лой билан сувалган доирасимон ва тўғрибурчакли кулбалар курадилар. Шаҳарларда ички ҳовлили, ясси томли, атрофи кунгурадор девор билан ўралган уйлар барпо этадилар. Ч. жанубида 8—10-а.ларга оид кад. маданият ёдгорликлари (керамика буюмлари, одам ва ҳайвон тасвирлари туширилган сопол ва бронза ҳайкалчалар, одамнинг лойдан тайёрланган бошлари) топилган. Ч.да қадимдан амалийбесак санъатининг тўқувчилик, каштачилик, қандакорлик, кулолчилик каби турлари ривожланган.

Муסיқаси. Ч. халқларининг халқ кўшиқлари пентатоникага асосланади; рақслардан мдомланг (овчилар рақси), ндон мбесси, байян, нъдасьон (маросим рақси), сани, басака (байрам рақси) турлари кенг тарқалган. Чолғу асбоблари: зарбли — барабан (3 барабандан иборат ансамбль машхур), шакилдок, кўнғирокча, ксилофонлар; пуфлама созлар — алгаита (гобой тури), камигцдан ясалган кларнет

ва б. Профессионал ансамблларда пуфлама созлар барабанлар билан бирга ишлагилади. 1970 й. Миллий раке ансамбли ташкил этилган.

ЧАД ТИЛЛАРИ — сом-ҳом (афроосийё) тиллари макрооиласининг бир тармоғи; Марказий ва Ғарбий Суданда, Чад кўли атрофидаги минтақа — Шим. Нигерия, Шим. Камерун ҳамда Чад Республикаси худудларида тарқалган. 150 дан ортиқ тилларни, лаҳжа гуруҳларини қамраб олади. Тармоқдаги энг йирик ҳисобланган хауса (тили)нинг азалий кўлланиш худуди Нигернинг жан. шарқий қисмларини ҳам ўз ичига олади. Хауса халқининг кўчиб юриши ва савдосотиқнинг тобора кенгайиши натижасида хауса тили Гана, Того, Бенин республикаларининг шим. қисмлари ва Африканинг бошқа кўплаб мамлакатларида ҳам тарқалган. Ўтган асрнинг 90-й.лари ўрталаридаги маълумотларга кўра, Ч.т.да 35—40 млн.дан (хауса тилида 31 млн.дан) ортиқроқ киши сўзлашади.

Ч.т. 3 та асосий гуруҳга бўлинади: ғарбий чад тиллари, ўз навбатида, хауса, ангас, рон, болетангле, шим. баучи, жан. баучи, баде гуруҳчалари (7 та) га ажралади; марказий чад тиллари, ўз навбатида, тера, бурамарги, хиги, бата, хидкала, мандара, сутур, макакам, даба, гилер, котоко, музгу, маса гуруҳлари (13 та)га ажралади; шарқий чад тиллари, ўз навбатида, кера, нанчере, самрай, соқоро, дангра, моқулу, мубу гуруҳчалари (7 та) га ажралади.

Ч.т.нинг фонологик тизимида ундошларнинг 3 тури — жарангли, жарангеиз ва эмфатик турлари фарқланади. Унлиларнинг чўзиқлик—кискалик бўйича қарамақаршилиги кенг тарқалган. Барча Ч.т. ҳам лексик, ҳам грамматик маъноли фонологик тон (оҳанг)ларга эга. Морфологиясида феъл тизими бошқа сомҳом тилларига нисбатан бир қанча ўзига хосликларга эга, олмошларнинг алоҳида суз ва кўшимча қурилишидаги турлари мавжуд.

Ч.т. орасида хауса тилигина ривожланган ёзув анъаналарига эга (қ. Хауса); бошқа тиллар уз ёзувига эга эмас. Энг кўп ўрганилгани ҳам хауса тилидир (19-а. ўргаларидан). Ўтган асрнинг 70-й. ларидан бошлаб барча Ч.т. тавсифий ва қиёсийтарихий тадқиқотлар объектига айланди.

Ад.:Дьконов Н.М., Семитохамитские языки, М., 1965; Порхомовский В.Я., Чадские языки, в кн.: Сравнительноисторическое изучение языков разных семей. Задачи и перспективы, М., 1982.

ЧАЁН (лот. Scorpius) — юлдуз туркумларидан бири (қ. Акраб).

ЧАЁН — қ. Чаёнлар.

ЧАЁН ЧАҚИШИ — киши ҳаёти учун хавфли ҳолат. Чаён чакқан жойда кучли оғриқ сезилади, кейинчалик у қон томирлари ва нерв толалари орқали бутун танага тарқалади. Ўша жой қизиб, баъзан «музлаб» жонсизланади, қичишади, қизариб шишади, гоҳо унда пуфакчалар пайдо бўлади; киши ҳолсизланади, боши айланади ва оғрийди, эти увишади. Оғирроқ ҳолларда томир тортишиб, нафас олиш, гапириш қийинлашади. Чаён чакқан жойга нашатир спирти суртиб, иссиқ қилиш лозим, унга саримсоқ ёки пиёзни эзиб қўйиш, марганцовка (калий перманганат) эритмаси билан ванна қилиш ҳам мумкин. Чаён чакқан кишида беҳоллик аломатлари кузатилса, дарҳол врачга мурожаат этиш зарур. Унга иложи борича кўп суюқлик ичириш лозим. Ч.ч.ни олдини олиш учун чаён ўлжа қидириб қириб қолиши мумкин бўлган пойабзал, кийим ва б.ни қоқиб-суқиб қийиш мақсадга мувофиқ.

ЧАЁНЛАР (Scorpiones) — ўргимчаксимонлар туркуми, баъзан мустақил синф сифатида қаралади. Уз. 1—20 см. Бошқўкраги яхлит қалқон билан қопланган. Бу қалқон ўртасида 2 жуфт, унинг 2 ёнида бир неча жуфт

кўзлари бор. Кутикуласи мум қавати билан қопланган. Корин қисми кенгайган. Ингичка кейинги бўлими бошқўкрак томонига эгилувчан. Бир жуфт заҳар бези кейинги қориннинг охириги бўғимида жойлашган бўлиб, санчувчи наштарга очилади. Хемицералари майда, қисқичсимон. Оёқ пайпаслагичлари учки қисми йирик қисқичга айланган. Ўпка орқали нафас олади. Сперматофорлар ёрдамида уруғланади. Ч. тирик туғади. 750 га яқин тури, жумладан, Ўзбекистонда бир неча тури бор. Чипор (сарик) Ч. кўп учрайди. Йирткич, тунда ов қилади. Чакканида қаттиқ оғрийди. Айрим тропик турларининг чақиши кишини ўлимга олиб келиши мумкин (яна қ. Чаён чақиши).

ЧАЙИР, шаир (Andropogon L.) — соябонгулдошларга мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми; озуқабоп экин. Тропик ва субтропик мамлакатларда 25 га яқин тури маълум. Ўрта Осиё, Қозоғистон, Кавказ ва Қримда 2 тури (оддий Ч. ҳамда Кавказ Ч.и) ўсади. Қуруқ даштларга мослашган. Илдизи йўғон, этдор. Пояси битта, баъзан икки-учта, юқори қисмидан шохланган. Гуллари сариқ, шохлари учигади мураккаб соябон тўпгулга жойлашган. Май ойида гуллайди, уруғи июлда пишади. 100 кг кўк массаси таркибида 24,2 озука бирлиги ва 1,4 кг ҳазм бўладиган протеин (ҳашагида тегишлича 37,7 ва 3,3 кг) бор. Ўзбекистоннинг Нурота тоғи, мирзачўл ҳамда Қизилқумдаги паст тоғларнинг тошлоқ ён бағирларида ўсади. Илдизларида ширасмола, крахмал, баргларида эфир мойи бор. Смола халқ, табobatiда турли жароҳатларни даволашда, илмий тиббиётда қон тўхтатувчи восита сифатида ишлатилади. Барча қ.х. хайвонлари учун яхши емхашак ҳисобланади.

ЧАЙКАЛАР — қ. Балиқлар.

ЧАЙКИН Вадим Афанасьевич (1886, Курск губернясининг Ново-Оскол

узди — 1941.8.9) — тарихчи ва жамоат арбоби. Уфа гимназиясида ўқиган. 1904 й.дан эсерлар партиясининг аъзоси. 1908—15 й.ларда камоқ ва сургунда бўлган. Туркистонда подшо Россияси ҳукмронлигига қарши курашларда фаол қатнашган. 1916 й. ёздан Андижонда яшаган. Миркомилбой таклифи билан Андижон аҳолиси номидан Ч. Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев билан мардикорликка сафарбарлик ишини текшириш учун Петроградга борган (1916 й. июль). Ч., У. Асадуллаҳўжаев, Мустафо Чўқай ҳамроҳлигида А.Ф.Керенский ва Қ.Б.Таваккаловдан иборат комиссия Туркистонга келади. 1917 й.да у сиёсий фаолиятини янада жонлантирган. Эсерлар партиясининг Туркистондаги раҳбарларидан бири бўлган. Бутун Россия Советларининг I-съезди (Петроград, 1917 й. июнь)да Ч. У. Асадуллаҳўжаев билан биргаликда қатнашган. Россия Муваққат ҳукумати Туркистон кўмитаси раиси (1917 й. июль—сент.). Октябрь тўнтаришичиж сўнг Ч. ўнг эсер сифатида большевикларга қарши чиқади. Россия Тавсис Мажлиси аъзоси (1917.18).

Ч. тарихчи олим сифатида 20-а. бошларида Россияда инқилобий жараёнлар ва миллий муносабатлар, народниклар тарихи, Украина ва Туркистондаги сиёсий аҳвол тўғрисида асарлар ёзган. Унинг қўлёзмалари 1933 й.да 5 жиддли китоб шаклига келтирилган.

1922 й.дан бошлаб совет режими томонидан бир неча марта қамалган ва сургун қилинган. СССР Олий Суди ҳарбий коллегияси қарори билан Ч. отиб ташланган (1941 й. 8 сент.).

Ад.: Германов В.В., Историки Туркестана в условиях политического террора 20—30х годов, Т., 2000; Аъзамхўжаев С, Туркистон мухторияти, Т., 2000; Шамсутдинов Р., Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар, Т., 2001.

ЧАЙКОВСКИЙ Пётр Ильич [1840.25.4(7.5), хоз. Воткинск — 1893.25.10 (6.11), Петербург] рус компо-

зитори, йирик симфониячи, муסיқий драматург, дирижёр, педагог. Петербург консерваториясини тугатган (1865). Москва консерваториясида проф. (1866—78). Рус муסיка жамяти Москва бўлимининг директори (1885 й.дан). 1887 й.дан Россия, шунингдек, Европа ва АҚШда гастролда бўлиб, асосан, ўз асарларига дирижёрлик қилган. Ч. чу қур миллий, халқчил ва демократик услубдаги опера, балет, симфоника ва камер асарларнинг юксак намуналарини яратган. Унинг ижоди рус романи, халқ кўшиқлари ва романтизм даври оҳангларига асосланган ўзига хос муסיка услуби билан ажралиб туради. Ч. муסיкаси ниҳоятда таъсирчанлиги, ажойиб оҳангдорлиги, ёркин ифодавий воситалари, жушқин, ҳаяжонли куйларга бойлиги билан аҳамиятлидир. Ижодида ўта нозик руҳий жароёнлар билан бирга куламли кенг — муҳаббат ва тақдир, ҳаёт ва улим, табиат каби мавзулар ўзининг юксак бадий ифодасини топган. Ч. турли жанрларда бой ижодий мерос қолдириб, 10 опера, 3 балет, 6 симфония, симфоник фантазия, увертюра ва сюиталар, 3 фортепиано ва 1 скрипка концертлари, диний мавзудаги хор асарлари, шунингдек, фортепиано, скрипка учун пьесалар ҳамда вокал муסיканинг етук намуналарини яратган. Айниқса, 4—6 симфониялари (1877—1893), «Франческа да Римини» (1876) ва «Ромео ва Жульетта» (1869) симфоник увертюра—фантазиялар, «Итальянча капричио» (1880), скрипка (1878) ва 1фортепиано (1875) концертлари, «Евгений Онегин» (1878), «Қарға моткаси» (1890), «Иоланта» (1891) опералари, «Оққуш кўли» (1876), «Уйқудаги гўзал» (1889), «Шчелкунчик» (1892) балетлари жаҳон симфонизма чўкқилари ҳисобланади. Гармониядан рус тилида биринчи дарелик («Гармонияни амалий ўрганиш бўйича қўлланма», 1872) муаллифи. Ч.нинг барча асарлари туда нашр этилган (Полное собрание сочинений, т. 1—63, М., 1940—90). Воткинск ш.да мемориал музейи (1894 й.дан) ва Клин (1940) ш.да Ч. уймузейи бор. Москва

консерваторияси, 1958 й.дан Москвада ўтказиладиган мусиқа ижрочилари халқаро танлови ва б. га Ч. номи берилган.

ЧАЙЛА - қ. Капа.

ЧАЙНАШ — оғизда овқатни майдалаш, эзиш, уларни сўлак билан намлаш ва ютум ҳосил қилишдан иборат физиологик жараён. Одам ва кўпгина ҳайвонларда Ч. чайнов мускуллари киекдрганда, пастки жағ ҳаракатининг юқори жағ ҳаракатига нисбатан турлича ўзгариши натижасида амалга ошади. Ч.да тил ва лунжлар ҳаракати ҳам аҳамиятга эга. Ч. аппаратининг шикастланиши, айниқса, тишларнинг бўлмаслиги ёки етишмаслиги овқат ҳазм қилиш аъзоларининг касалланишига олиб келади.

ЧАЙОТ, Мексика бодринги (*Sechium edule* L.) — ковокдошлар оиласига, *Sechium* туркумига мансуб ўсимлик тури, озик-овқат экини. Марказий Америкада индейслар томонидан маданийлаштирилган. 19-а. ўрталаридан Африкада, сўнгра Жан. Европада, Осиёнинг тропик қисмида тарқалган. Асосан, Мексикада кўп экилади. Тропикларда кўп йиллик, субтропикларда бир йиллик экин, поясининг уз. 10 м гача боради. Барги беш бўлмали, гули айрим жинсли. Меваси ноксимон, ранги яшил, бир уруғли, уз. 13—20 см гача, оғирлиги 0,2—2 кг. Меваси таркибида 3—3,5% қанд, 20% крахмал, оксил, қисман мой бор. Қовуриб ёки димлаб ейилади. Экилганидан кейин 2йилдан бошлаб илдизда 2 кг дан 30 кг гача туганаклар ҳосил қилади. Илдизда ҳосил бўлган туганакларда 20% гача крахмал, оксил, смолали моддалар тўпланади, мазаси картошкага ўхшайди, болалар ва беморлар учун парҳез ун тайёрланади. Поясидан бош кийим ва саватлар тўкиладиган пишиқ тола олинади.

Субтропикларда бутун мевасини банд томони Чайот билан экиб кўпайтирилади. Экиш схемаси 2 м х 1,5 м. Сент. да гул-

лайди, бир ойдан кейин мевалари етилади (бир ўсимлик 200 донагача мева тугади).

ЧАКА, Шака (тахм. 17871828 й. сент.) — зулулар ҳокими (инкоси). Ҳоз. Наталь (ЖАР) провинциясидаги қардош қабилалар бирлашмасига бош бўлган, сўнгра ўз ҳокимиятини ҳоз. Трансваалнинг бир қисми, Кап ва Оранж вилоятларида ўрнатган. Интизомли қўшин тузган. Ч. ҳокимлиги даврида зулуларда давлатчиликка асос солинган. Ч. ҳаётининг охирида чекланмаган ҳокимиятга эга бўлгач, зolim мутлак ҳукмдорга айланган. Фитначилар томонидан ўлдирилган.

ЧАКАМИҒ, ёпишқоқ кумриўт (*Сalium aragіne* L.) — рўяндошлар оиласи кумриўтлар туркумига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимлик тури; бегона ўт. Пояси тўрт қиррали, ётиб усади, пастга қайрилган тиканчалар билан қопланган. Бўйи 80—100 см. Барглари яхлит қиррали, ўткир учли, наштак понасимон, тикансимон, тиканча ва қиллари бор. Гуллари оқиш, тикансимон гулбандли. Меваси буйраксимон ёнғоқча. Илди-зи ўқ илдиз. Май—сент.да гуллаб мевалайди. Уруғидан кўпаяди. Бир тупи 1000 тагача уруғ беради. Мевалари етилиши билан сочилади. Суғорма деҳқончилик худудларида уруғлари куздаёқ кўкариб чиқади. Ўрта Осиё, жумладан, Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Андижон, Сурхондарё вилоятларида кенг тарқалган. Суғориладиган ерлар, айниқса, ғаллазорларда, шунингдек, полизлар, боғлар, ариқ бўйлари, йўл ёқалари ҳамда тўқайзорларда учрайди.

Кураш чоралари: уруғликни тозалаш, ғалла экинлари йиғиштирилгач, анғизни юмшатиш; ерларни шудгор қилиш; ғалла экинларига гербицидлар пуркаш.

ЧАКАНА САВДО — товарларни доналаб ёки кичик тўп билан сотиш ва сотиб олиш; Ч. с. товарларни шахсий ёки уй ҳўжалигида пировард истеъмолга сотиш-

нинг асосий шакли бўлиб, деҳқон бозорлари, кичик дўконлар, супермаркетлар орқали амалга оширилади (қ. Савдо).

ЧАКАНДА, жирғанок (*Hipporhæ*) — жийдадошлар оиласи дарахтсимонлар ёки бутасимонлар туркуми; доривор ва мевали экин. Евросийнинг илиқ икдимли минтақаларида 3 тури тарқалган. Шарқий ва Ғарбий Сибирь, Кавказ, Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистонда дарё сохиллари ва тўқайзорларда Ч.нинг жумрутсимон тури (*H.ghamnoides*) ёввойи ҳолда ўсади. Россиянинг Олтой, Сибирь ва Нокоратупроқ зоналарида маданийлаштирилган навлари ўстирилади. Табиий ўсадиган чакандазорлардан ҳам кенг фойдаланилади. Ч. ёруғсевар, қурғоқчилик ва совуққа чидамли. Бўйи 2—5 м, сершоҳ, барги наштадимон зич, усти кулранг, ости кумушсимон. Ч. икки уйли (эркак ва урғочи дарахтли) ўсимлик. Баҳорда барг чиқариши билан гуллайди, шамол ёрдамида чангланади. Гуллари майда сарғиш, ҳидли. Меваси авг. охири—сент. бошларида пишиб етилади, майда, тухумсимон ёки думалок, новдаларга зич ёпишган, ранги оч сарик ёки сарғишқизил, таъми нордонширин. Таркибида органик кислоталар, қанд, С ва В, Е, F гуруҳи витаминлари, каротин ҳамда тиббийтда ишлатиладиган шифобахш мой бор. Ч. бачки, паршиш ҳамда қаламчасидан кўпайтирилади. Қумликларни, кирғоқларни, темир йўл бўйларини мустаҳкамлаш, йўлакларни қордан химоя қилиш мақсадида ҳам экилади. Мевалари янгилигида ейилади, мураббо, жем, шарбат тайёрланади, мой олинади. Боғ ва хиёбонларда манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

ЧАКИН ЧЎР БИЛГА - Панч (Панжикент) ҳокими. Унинг исми Муғтоғидан топилган 8-а.га тааллуқли суғдий хужжатлар орасида учрайди. Тадқиқотчилар Чакин унинг исми бўлиб, туркий чўр унвониغا эга бўлганлиги, Билга (қад. туркча «доно») сўзи эса эпи-

тета (сифат) бўлганини таъкидлайдилар. Бу пайтда Панжикент Турк хоқонлиги таркибига кирувчи Суғд конфедерациясига тааллуқли бўлиб, Самарқанддан кейинги ўринда турган. Ч.Ч.Б. томондан зарб киддирилган тангаларда «Панч хукмдори подшо Билга» жумлалари учрайди. Панжикентда 7-а.нинг 1-чорагида, яъни Деваштич хукмронлиги даврида чиқарилган тангаларда «Панч маликаси Нана» шаклида аёл хукмдорнинг исми ва унвони акс этган. Мазкур тангалардаги тамга шакли Ч.Ч. Б.га оид тангалардаги тамга билан деярли бир хил. О.И. Смирнова, бу ерда зарб қилинган тангалардаги белгиларга асосланиб, бир асрга яқин хукм сурган Панжикент хукмдорлари сулоласининг келиб чиқишини Сирдарё (Шош воҳаси) атрофидаги туркий ҳоким уруғлардан бирортаси билан алоқадор 3 бўлса керак, деб ёзади.

Ад.: Смирнова О.И., Каталог монет с городища Пенджикент, М., 1963; Исҳоқов М., Унутилган подшоликдан хатлар (Бир туркум суғд хужжатларининг ўзбек тилига таржимаси ва изоҳлари), Т., 1992.

ЧАККА — сузмага ошқўқлар аралаштириб тайёрланадиган хушхўр парҳез таом. Бу таом кўпроқ Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё вилоятларида ёз ойларида тайёрланади. Ч. тайёрлаш учун сузма яхшилаб ийланиб туз, туйилган мурч, майда тўғралган кўкпиёз, кашнич, укроп, райхон қўшиб аралаштирилади. Ч. салат сифатида дастурхонга тортилади.

ЧАККАЛИК, чаккатузи — заргарлик буюми; чаккага тақиладиган аёллар тақинчоғи. Қуйи қисмига агрофи феруза кўзлар билан хошияланган безак тош ёки рангли шиша ўрнатилган йирик ҳажмдаги ҳалқа ва босма безакли япроқча ва маржонли шокилалардан тузилган. Ч.дан кейинчалик исирға келиб чиққан.

ЧАКМОН — устки кийим тури; эркакларнинг олди очиқ қишки тўни. Жун матодан тикилади. Барлари олд этак

кисмига қўшимча трапециясимон кийик қўшилиши ҳисобига бирбирига устмауст кириб туради, учбурчак бўйин ўмизига ёка ўрнатилади, енг учи томон торайиб боради. Ч.нинг қўлтик ости (хиштак) қисми очик қолдирилган. Ч. ҳам тўн каби ёка, бар, этак четига жияклар қўйиб безатилган. Баҳор, кузда яқтак устидан, совуқ ойларда пахтали тўн, пўстин устидан кийилади. Хоразмда чап барлар ўнг бар устини ёпиб турган. Яйловларда ҳозир ҳам кундалик кийим сифатида кийилади. Бу ҳудудца мовут тўнлар — ч а к мои, шолчакмон, яқтак сингари астарсиз тикилган. Жун мато энсиз бўлгани сабабли битта Ч.га 25 м гача мато сарф қилинган. Улар, асосан, оч жигарранг туя жунидан бўлиб, 2 андазали ёки 3 андазали бичиқца тикилган, яъни ён бўлактарзли ёки тарзлар қўшилмай тикилган.

Самарканд—Бухоро музофоти мовут Ч.лари, асосан, қўй жуни матосидан тайёрланганлиги туфайли, сидирға оч сариқёки қора тусли бўлган. Шол Ч. (туя жунидан тайёрланган), мовут Ч. (фка мовутидан тайёрланган) лар қиммат сотилган, асосан, ўзига тўқ, бой аҳоли сотиб олган. Ч. оддий тўнлар сингари бичилган, яъни 3 андазали тўғри бичиқца бўлиб, барлар олдига кийиклар солинган. Жияклар билан безатилган.

Фарғона — Тошкент музофотида қўй жунидан тўкилган мовут Ч.лар — қоқма Ч. дейилган. Энг арзон мовут Ч.лар паст навли аралаш матолардан тикилган (қўк Ч.). Қорёмғирларда бўкиб қолмаслик учун кўпинча қайноқ сувга бўктирилган. Ч. матоси тўкилишига қараб фарқланган. Асосан, кўкиш рангли бўлган, бичиғи эса пахтали чопон, тўнлар каби 3 андазали тўғри бичиқца бўлган. Ҳоз. кунда Ч.лар кундалик кийимлар қаторидан жой олган.

Ад.: Сухарева О. А., Костюм народов Средней Азии, М., 1982; Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана, М., 1989.

ЧАКСА — Ўзбекистон ҳудудидаги

қад. ўлчов бирлиги. Асосан, пуднинг 1/3 қисмига тенг бўлган. Ўзбекистоннинг Косон, Наманган, Сирдарё, Фарғона вилоятларида, Тожикистоннинг Хўжанд ш. атрофларида ҳозир ҳам аҳоли томонидан фойдаланилади.

ЧАКЧАК — хамирдан тайёрланган ширинлик тури. Ч. учун тухумнинг сариғи тоғорачага солиниб аталанади ва унга туз, коньяк (арак) қўшиб хамир қорилади. Хамир бир оз ўраб тиндирилгач, ўқлов билан 2 мм қалинликда ёйилиб, турли шакл ва ўлчамларда кесилади ва қизиб турган ёғда озоздан қовуриб олинади. Бошка бир идишга асал солиб оловга қўйилади. Асал эриб суюлгач, шакар қўшиб яна оловга қўйиб, киём тайёрланади. Қовуриб олинган хамир киёмга (совимасдан) аралаштирилади ва ёғланган юза идишларга уюб солиниб қўл билан босилади. Тайёр Ч.нинг устини ёнғоқ ёки майда конфетлар билан безатилади. Ч., асосан, тўйлар, байрамлар, тантанали оилавий маросимларда тайёрланади.

ЧАЛА МАЙМУНЛАР (Prosimii) маймунлар кенжа туркуми. Тузилиши ва гавда ўлчами ҳар хил. Кўпчилигининг кейинги оёқлари оддингиларига нисбатан узун. Жуни қалин, юмшоқ. Кўз косалари бирбиридан узокроқда жойлашган. Бурун тешиги бурнининг учки қисмига вергулсимон очилади (узун товонлардан ташқари). Сут безлари сўрғичлари 1—3 жуфт, тишлари 18—38 та. Мияси бурмалари нисбатан кам. 6 оила 52 тури мавжуд. Тропик Африка (лорисимонлар), Мадагаскар ороли (лемурлар, индрийсимонлар, қўлоёқдилар), Осиё ва Малайзия архипелагида (тупайясимонлар, лорисимонлар, узунтовонлар) учрайди; тунги ёки шомги, кундузги хайвонлар. Кўпчилиги дарахтда кичик гуруҳ бўлиб, жуфт ёки якка ҳолда яшайди. Ҳаммаҳур, бўғозлик даври 2—5 ой, 1—4 (кўпинча 1) та бола туғади. Лемурсимонлар ва лорисимонлар туткинликда ҳам қупая ола-

ди.

ЧАЛА ТУҒИЛГАН БОЛА — хомиладорлик муддати тугамай (хомиладорликнинг 29-ҳафтаси билан 38-ҳафтаси ўртасида) туғилган бола. Вазни 1000 г дан 2500 г гача, бўйи 45 см атрофида бўлади.

Ч.т.б. нормал ривожланган бўлса ҳам ўзи мустақил эма олмайди, шунинг учун уни алоҳида парвариш қилиш талаб этилади. Ч.т.б. ҳаётининг дастлабки ҳафтасида кўрсатиладиган самарали парвариш фақат касалхонанинг махсус бўлимларида врач назорати остида олиб борилади.

Ч.т.б. кўриниши, аъзо ва системаларининг ривожланишига кўра нормал туғилган боладан ажралиб туради (к. Гўдак). Ч.т.б. жуда кўп ухлайди, йиғиси зўрға эшитилади. Териси юпка, қурук, кўпинча оч пушти ёки қизғиш бўлиб, бужмайиб туради. Танаси майин тук билан қопланган, тери ости ёғ қатлами анча заиф; оёғи танасига нисбатан калтага ўхшаб кўринади; боши катта, кулоқ супраси юмшоқ, бошига ёпишганроқ бўлади.

Ички аъзолари ривожланган, лекин функционал жиҳатдан анча заиф; юкори нафас йўллари нозик бўлиб; кўкрак қафаси нафас олишца кам қатнашади. Нафас олиши тез ва нотекис, юзаки, пульси суст, қон яратиш системаси яхши ривожланмаган. Меъдаичак системаси номукамаллиги сабабли ич келиши турғун бўлмайди (кўпинча яшил бўлади). Буйрак функциялари ҳам суст ривожланган; киз болаларда жинсий тешик сал очик, ўғил болаларда эса мояк хали ёрғокқа тушмаган бўлиши мумкин.

Ч.т.б.нинг нерв системаси ҳам функционал жиҳатдан яхши етилмаган бўлиб, унинг организми трани бир меъёрда ушлаб тура олмайди (тез қизиб ёки совиб кетади).

Ч.т.б. жисмоний ривожланишининг (ҳаётининг биринчи йилида) ўзига хос хусусияти бор. Бундай болалар вазни

бир ойда нормал туғилган болаларни-кига нисбатан жуда кам, лекин нормал туғилган болаларга қараганда кейинги ойларда тез ўсиб, вазни ҳам тез ортади. Бола қанча кам вазн билан туғилган бўлса, вазни шунчалик тез ортади.

Ч.т.б. организмнинг функционал жиҳатдан етилмаганлиги, унга, айниқса, биринчи ой давомида бирмунча қулай шароит яратиб, яхшилаб парвариш қилишни тақозо этади, уни тра, ёруғлик, товуш ва б. таъсиротлардан сақлаш, асептика ва антисептика қоидаларига риоя қилиш зарур.

Вазни 2000 дан 2500 г гача бўлган Ч.т.б.га ахволи ва уй шароитига қараб врач рухсати билан туғруқхонадан уйга жавоб берилади. Вазни кам бўлиб туғилган бола махсус стационар шароитида парвариш қилинади. Вазни 1500 г дан кам бўлиб туғилган болалар маълум трали, ҳавоси нам ва кислороди бор камера — қувезларт бокилади. Баъзан вазни тўлик болалар ҳам (гавда трасини бир меъёрда ушлай олмаса) қувезларда парвариш қилинади. Боланинг вазни 2500 г га етгандагина уйга жавоб берилади.

Уй шароитида Ч.т.б. ётган хонанинг траси 25° бўлиши лозим. Боланинг бошини баландроқ қилиб ётқизиш керак, сиқиб йўрғаклаш ярамайди. Болага иссиқ юмшоқ ич кийим кийгизиб, пахмоқ адёлга ўраб қўйиш мақсадга мувофик (қўлларини ҳам). Бошига қалпоқча кийгизиб, юзи очик қолдирилади. Агар гўдак тез совиб кетса, унинг атрофига ва оёғига сочиққа ўралган грелкаларни тахм. 10 см йироқроққа қўйилади (сувининг траси 65° бўлиши керак). Бола исиб кетса, юзи қизариб, гавда траси кўтарилиб, безовта бўла бошлайди. Бунда грелкалар сонини камайтириш ёки ҳаммасини олиб қўйиш, зарур бўлса, бир неча мин.га 1—2 сидра кийимини ечиш лозим. Агар у совиб кетса, териси оқариб, кўкиш тусга киради ва муздек бўлади, боланинг ўзи эса бўшашиб қолади. Бунда уни иссиқ адёлга ўраш ёки иссиқ ваннага (36—37°) солиш (5—7 мин) ва яна атрофига иссиқ

грелкалар кўйиш лозим. Исиб ёки совиб кетишининг олдини олиш учун грелкадаги сув трасини термометр билан тезтез ўлчаб туриш керак.

Ч.т.б. фақат она сути билан боқилса, яхши усади ва ривожланади. Уларда эмиш рефлекси (баъзиларида ютиш рефлекси ҳам) сушт ёки умуман бўлмайди, дастлабки кунлари бола зонд орқали (кунига 10 марта), кейинчалик сўргич орқали эмизилади, астасекин кўкракдан эмишга ўргатилади.

Ч.т.б. худди нормал туғилган болалар каби чўмилтирилади. Вазни 1500 г дан кам бўлган болаларни туғилганидан 3 ҳафта кейин, вазни 1500 г дан ортиқ болалар эса туғилганидан 10—15 кун ўтгач чўмилтирилади.

Соф ҳавода сайр қилдириш Ч.т. б.нинг ўсиши ва ривожланишига яхши таъсир кўрсатади. Бу муолажа вазни 2500 г дан ортиқ болалар учун тавсия этилади. Қишда эса вазни 3000 г дан ортиқ болаларнигина очиқ ҳавода сайр қилдиришга рухсат берилади. Пекин бунда жуда эҳтиёт бўлиш керак.

Чала туғилишнинг олдини олишни ҳомиладорликка қадар бошлаш, аёллар ўзида мавжуд касалликларини ўз вақтида даволатишлари, шахей ва жинсий гигиенага қатъий риоя қилишлари зарур (қ. Жинсий ҳаёт).

Ҳомиладорликнинг биринчи белгилари пайдо бўлиши билан аёллар керакли маслаҳатлар олиш учун врачга кўринишлари лозим (қ. Ҳомиладорлик). Ҳомиладораёл тўғри овқатланиши, спиртли ичимликлар истеъмол қилмаслиги, чекмаслиги лозим. Ҳомиладорлик токсикозлари пайдо бўлиши билан врачга муурожаат этиши керак.

ЧАЛА ТУҒИШ — ҳомиладорлик муддати тугамай (ҳомиладорликнинг 29 ҳафтасидан 38 ҳафтасигача) туғиш. Бунда ҳомила вақтдан аввал, чала туғилади (қ. Чала туғилган бола). Эркак уруғидаги нуқсонлар, тухумхужайранинг тўла ривожланмаганлиги, ирсий омиллар, эр-

хотиннинг яқин қариндош бўлиши, плацентанинг бачадонга нотўғри бирикиб қолиши, ҳомиланинг тескари ётиши, аёл нерв ва эндокрин системасининг бузилиши (мас, тухумдонлар, қалқонсимон без фаолиятининг бузилиши, диабет), ҳомиладорлик токсикозлари, аборт, камқонлик, ўткир ва сурункали юкумли касалликлар (мас, бруцеллёз, токсоплазмоз, грипп, ангина, вирусли гепатит ва б.), шунингдек, ички жинсий аъзоларнинг турли сабаблар билан яллиғланиши, уларда ўсма пайдо бўлиши, аёл жинсий аъзоларининг етарли ривожланмаганлиги (инфантилизм), она билан ҳомила қон группалари ва резусфакторнинг номутаносиблиги ва бошқалар Ч.т. га сабаб бўлади. Асабийруҳий ва жисмоний шикастланишлар, оғир иш шароити, оиладаги ногинчлик ва б. ноқулай таъсиротлар вақтдан аввал туғишга олиб келади. Буйрак, жигар, юрактомир, нерв касалликлари билан оғриган аёлларда ҳам Ч.т. кузатилади. Бунда она билан ҳомила ўртасидаги қон айланиши бузилади, ҳомиланинг кислород билан таъминланиши ёмонлашади ва бу вақтдан аввал туғишга олиб келади. Ч.т. аксарият жуда ёш ёки ёши 35 дан ошиб биринчи марта туғаётган аёлларда учрайди. Даво Ч.т.га сабаб бўлган асосий касалликка қараб белгиланади. Ч.т. эҳгимоли бўлган аёл ҳомиладор бўлгунича ҳамда ҳомиладорлик даврида даволаниши лозим. Олдини олиш Ч.т. сабабларини ўз вақтида аниқлаш ва уни даволаш чоратадбирларидан иборат.

ЧАЛА ЧЎЛ ЗОНАЛАРИ - чала чўл ландшафти устун бўлган қуруқдикцаги табиат зоналари. Шим. ва Жан. ярим шарларнинг мўътадил, субтропик ва тропик минтақаларида чўллар билан дашт ва саванналар орасида жойлашган. Иқлими қуруқ. Ч.ч.з.нинг катта қисмида ҳаво траси қишда 0—10°, ёзда 25—25° бўлади. Ёғингарчиликка (300 мм дан ошмайди) нисбатан мумкин бўлган буғланиш 3—6 баробар кўп; дарё жуда кам, одат-

да мавсумий. Тупроклари оч каштан, кўнғир, бўзтупрок, чириндиси кам (2—4%), шўрланган ер кўп. Ўсимликлари шувоқ, шўралар, чим ҳосил қиладиган бошоклилар, намгарчилик танқислигига мослашган паст бўйли чала буталардан иборат. Ҳайвонлардан чўл, дашт ва тоғ олди фаунаси, яъни кемирувчилар (юмронқозиқ, кўшоёқ, олаҳуржун), судралиб юрувчилар (тошбақа, илонлар) ва б.лар яшайди. Ч.ч.з.нинг катта қисмидан яйлов чорвачилигида фойдаланилади, кўп қисми ўзлаштирилиб, ғалла экиладиган ерларга айлантирилган. Субтропик минтақаларнинг Ч.ч.з. Эрон тоғлиги, Ғарбий Осиё, Шим. Африка, Қояли тоғларнинг ён бағирлари, тропик минтақаларда Сахрои Кабирнинг жан. да, Тар текислигида, Атакама чўлининг шим. қисми, шунингдек, тропик минтақа тоғларининг қуйи қисмида, мўътадил минтақада Евросиё материгининг ички қисмида — ғарбда Каспий бўйи пастге-кислигидан шарқда Ордос платосининг шарқий чеккасигача бўлган ҳудудларда жойлашган. Ўзбекистонда тоғ одди қирлари ва адирлар баландлик Ч.ч.з. минтақасига қиради.

ЧАЛАБИЙ — қ. Авлиё Чалабий.

ЧАЛАБУТАЛАР — танасининг фақат пастки қисми ёғочланиб, қолган юқори қисмлари қишда қуриб қоладиган кўп йиллик ўсимликлар. Ана шу хусусияти билан бута ва бутачалардан фарқ қилади. Ч. арид ўлкаларга ўсишга кўпроқ мослашган. Мас, терескен, чўл ва адирларда ўсувчи шувоқпинт баъзи турлари, шўра ва б. Бўйи ўртгача 80 см, баъзан 150—200 см. Ч. кўп йиллик ўтлардан куртак чиқарадиган шохларнинг ер устидан бир неча см юқорида ўрнашганлиги билан фарқланади.

ЧАЛАТИШЛИЛАР (Edentata) йўлдошли сут эмизувчилар туркуми. Уз. 12 см дан 1,2 м гача. Оддинги оёқларининг 2 ёки 3 та бармоғи

бошқаларига нисбатан йирикроқ бўлиб, кучли тирноқлари бор. Тишларида эмал ва илдиз бўлмайди, доим ўсиб туради; озиқ ва йиртқич тишлари ривожланмаган (номи шундан). Йўлдоши содда, 3 оила-си (чумолихўрлар, ялқовлар, совутлилар) бор. Жан., Марказий ва Шим. Америкада тарқалган. Ер устида, дарахтларда яшайди. Ўсимлик ва ҳашаротлар билан ози-кланади. Кўпчилик турларининг гўшти истеъмол қилинади.

ЧАЛАХОРДАЛИЛАР (Hemichordata) — умуртқасизлар типи. Илгари хордалилар кенжа типи сифатида қаралган. Хордага ўхшаш орган — ното-хордаси, жабра ёриқларининг бўлиши билан хордалиларга ўхшаб кетади. Ч. 2 ён-лама симметрияли, целомик ҳайвонлар. Гавдаси 3 бўлим: хартум, ёқача ва танадан иборат. Ҳар бир бўлимнинг ўз целломик халтаси бўлади. Нотохорда — ичакнинг учи берк ўсимтаси Хартум учун таянч вазифасини бажаради. Ҳалқумда жабра ёриқлари жойлашган. Қон айланиш системаси органлари бўйлама орқа ва қорин қон томирларидан иборат. Орқа қон томирининг нотохорда устидаги қисми кенгайиб, лакунар юракни ҳосил қилади. Нерв системаси тери эпителий-сида жойлашган бўлиб, ёқача билан танаси ўртасидаги нерв ҳалқаси ва у билан боғланган орқа ҳамда қорин стволларидан иборат. Айириш органлари — жуфт целомодуктлар хартумда ва ёқачада жойлашган. 2 синфи: ичак билан нафас олувчилар ва қанот жабралилар бор.

ЧАЛИШ — Хоразм вилояти Урганч туманидаги шаҳарча. Амударё соҳилида. Вилоят маркази (Урганч ш.)дан 8 км. Яқин т.й. станцияси — Урганч (14 км). Аҳолиси 5,6 минг киши (2004). Ч. ўрни аввал Амударёнинг чап соҳилидаги тўқайчакалакзорлардан иборат ҳудуд бўлган. 1886 й.да Амударё флотилияси ташкил топгандан сўнг пристань барпо этилиб, юк ташувчи қозоқлар бу ерда макон тутганлар.

«Ч.» атамаси — қайиқ, солларни эш-каклар ёрдамида дарёдан кечиб ўтказиш жойи (кечув) маъносида. Аҳоли даре бўйларидаги тўқайзорларда ўсувчи ёв-войи кандирдан ип йигириб палое ва пой-андозлар тўқишган. Шу сабабли бу жой Кандиркум, Қўполик (Қамишзор) деб ҳам аталган. 1929 й.гача бу ерда Қўполик пристани бўлган. 1929 й. баҳорида Амударё тошиб пристанни ювиб кетган. Кейинчалик унинг ўрнида қурилган пристань Ч. деб аталган. Ч. ёнида Амударё пароходчилиги сув йўлини назорат қилувчи техника участкаси ва б. ташкилотлар ишлай бошлади. 1940 й.да шаҳарчада боғдорчиликтоқчилик хўжалиги барпо этилди.

1952 й.гача Ч. Хоразм вилоятининг асосий транспорткема (порт) дарвозаси ҳисобланган. Хўжалик юклари Амударё орқали Чоржўй (ҳоз. Туркманобод) ва Орол денгизидан кемаларда ташиб келтирилган. Урганч —Ч. орасида тор изли (мотовоз) т.й.да юк ташилган. Ч. 1957 й.гача Қорақалпоғистоннинг Беруний тумани тасаруфида бўлган, сўнгра Хоразм вилояти Урганч тумани таркибига киритилган. 1969 й. 13 мартда Амударё тошиб овул сув остида қолган. Тошқин оқибатлари тугатилгач, Ч.да тошқинга қарши курашадиган қурилиш ташкилоти тузилди. 1992 й.да Амударё устидан Ч.ни Қорақалпоғистоннинг Беруний ш. билан боғловчи понтон кўприги қурилди. Шаҳарча ёнида винобоп узум етиштирилдиган ширкат хўжалиги бор.

Ч.да Амударё кемалар қатнови хавфсизлигини таъминловчи «Чалиш тех-сизмати» идораси, вилоят от спорти мактаби, қурилиш ташкилоти ва «Жай-хун» санаторийси жойлашган. 2 умумий таълим мактаби (ўзбек ва козоқ тилла-рида ўқитиладиган), маданият уйи, ку-тубхона, врачлик пункти мавжуд. Амударё соҳилидаги хушманзара жойларда шаҳарликларнинг дам олиш зоналари, дала ҳовлилари бор.

Ад.Нуржонов К., Кўҳна ва Янги Урганч, Урганч, 1993.

ЧАЛОБ — қатиқ ёки сузмадан тай-ёрланадиган чанқовбосар ичимлик. Ч.ни тайёрлаш учун сузма (1 кг сузмага 2 л сув) қайнатиб совитилган сув билан яхшилаб аталанади. Сўнг туз, қалампир, кўкпиёз, кашнич, укроп, райхон ва б.ни майда тўғраб, аталанган сузмага солиб аралаштирилади. Тайёр Ч. истеъмолдан олдин совитилади ёки муз солинади. Ч. ёзнинг иссиқ кунларида чанқокни яхши босади.

ЧАЛОБ (*Stipa*) — ғалладошларга мансуб кўп йиллик, баъзан бир йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. Мўътадил ва субтропик минтакаларда, қисман тропик тоғларда 300 га яқин тури маълум. Ўзбекистон тоғларида ва тоғ ён бағирларида 13 тури, жумладан, тукли Ч. (*S. capillata*), кавказ Ч.и (*S. caucasia Schmalh.*), сович Ч.и (*S. szovitsiana Trin. ex Hohenl.*) ва б. учрайди. Кўпчилик турлари чўл, дашт, прериялар ўт ўсимликлар қопламининг асосий қисмини ташкил этади. Шағалли ва тошлоқ ерларда ҳам ўсади. Барглари камбар, узун, чизиксимон, килтиқли. Бошоқлари бир гулли. Ҳамма турининг хашаги сифати уртача. Чорва моллари уларни баҳорда (маиса ҳолатида) хуш кўриб ейди. Баъзи турлари қоғоз саноати учун хом ашё.

ЧАЛҚАР — Қозоғистондаги бир неча кул номи. Энг йириклари: 1) Ч. (Чархал), Оқтўба вилоятида, Уральск ш.дан 65 км жан.да. Майд. 190 км², уз. 18,6 км, эни 14 км, чуқ. 13,5 м. Суви шўрроқ (езда шўр). Шолаконтат ва Исенаккат дарёлари ва ер ости сувларидан тўйинади. Баъзан, Солянка дарёси орқали Урал дарёсига қуйилади. Балиқ овланади; 2) Ч. (Шалқар) Қозоғистоннинг Кўкчатов ш.дан ғарбда жойлашган оқмас кўл. Майд 40 км², чуқ. 17 м. Суви шўрроқ.

ЧАЛҚАРТЕНГИЗ - Қозоғистон Республикаси Оқтўба вилоятидаги шўрроқ. Орол денгизининг шим.шарқидаги

ботикца. Майд. 1800 км², уз. 74 км, чукурлиги 3 м. Кирғоклари паст, ётик, кумлоқ жинслардан тузилган. Туби текис, балчиқ билан қопланган. Баҳорда Ч.га Ирғиз ва Тўрғай дарёлари қуйилади ва аччикшўр кўлга айланади.

ЧАМАНДАГУЛ (*Verbena*) — тизим-гулдошларга мансуб бир ва кўп йиллик ўтсимон ўсимлик ва ярим буталар туркуми; экма гул. Ватани — Перу. Американинг тропик ва субтропик минтакаларида 200 дан ортиқ тури ўсади. Гулчиликда гуллари қалқонсимон, тўпгули диаметри 6—7 см, оқ, кизил, пушти, сарик, бинафша рангли, бир йиллик дурагай Ч. (*V.hybrida*) экилади. Бўйи 2550 см, тупи ёйиқ, шохлари гуж, барги тухумсимон, ранги яшил. Совуққа чидамли, эрта тушган қор остида ҳам совуқ урмайди. Ч. уруғидан кўпайтиради. Уруғи февральмарт ойларида иссиқхоналарда экилади. Июндан октябргача гуллайди. Ч. хонадонларда, кўп қаватли уйлар балконида, парк ва хиёбонларда манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

ЧАМБАЛ — Ҳиндистондаги дарё, Жамна дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 830 км, ҳавзасининг майд. 135 минг км². Виндхья тоғларидан бошланиб, Малва платосини кесиб ўтади. Ўргача сув сарфи 600 м³/сек. Суви, асосан, суғоришга сарфланади. ГЭС бор. Рампур ш. яқинида йирик сув омбори қурилган. Дарёнинг айрим қисмларида кема қатнайди. Ч. бўйида Кота ш. жойлашган.

ЧАМБАР   **ГАЗ-КОНДЕНСАТ**
КОНИ — Қашқадарё вилояти Косон туманидаги кон. Муборак т.й. станциясидан 42 км шим.шарқда. 1980 й.да очилган, 1986 й.дан фойдаланишга топширилган. Кон рельефи кучсиз табақаланган, зол кумлари билан қопланган чўл текислигидан иборат. Ч.г.к.к. Бухоро тектоник поғонасидаги Муборак кўтарилмасининг шим.ғарбий қисмида жойлашган. Ч.г.к.к.да қазилган жами 4

та бурғи кудуғида палеозой эраси, юра, бур, палеоген, неоген ва тўртламчи давр ётқизиклари очилган. Саноат миқёсидаги газлилик 13 ва 12 горизонтларда белгиланган. Горизонтлар қумтош, алевролит, гил, мергель ва оҳақтошлардан таркиб топган бўлиб, 886—1014 м ва 917—1058 м чуқурликларда очилган. Кондаги газ метанли, курук. Конденсат олтингугуртли, 1 м³ қатлам газида 13 г конденсат мавжуд. Бензин фракцияларининг гуруҳий углеводород таркибига кўра, конденсат метаннафтенароматли типга мансуб. Кондан ҳоз. кунда фойдаланилмоқда.

ЧАМОРРО — халқ, Мариана о.ларининг асосий аҳолиси. 97 минг киши (1990-й.лар ўргалари), жумладан, Гуам о.да 80 минг киши яшайди. Индонез тил гуруҳига кирувчи тилда сўзлашади. Диндорлари — христиан (католик) лар.

ЧАМПИ (*Ciampi*) Карло Адзельо (1920) — Италия давлат арбоби. Филологик ва юридик олий маълумотга эга. 2-жаҳон уруши даврида Қаршилик кўрсатиш ҳаракати иштирокчиси. 1946 й.дан Италия Банкида меҳнат фаолиятини бошлаган (1997 й.дан бошқарувчиси). 1993—94 й.ларда Италия ҳукумати раиси. 1996 й.дан Италия хазиначилик вазир, 1999 й. 13 майдан Италия Республикаси президенти.

ЧАНА, чена (рус. сани сузидан) — асосан, қор ва муз сиртида сирпаниб юриладиган гидцираксиз аравача. Усти очик, ёпиқ (кажавали), соябончи ва б. хиллари бор. Сирпанғич ёғоч (чанғи) устига ўрнатилган корпусдан иборат. Баъзан, сирпанғич ёғоч тагига металл ҳам қопланади. Ч.дан транспорт ва спорт воситаси, болалар ўйинчоғи сифатида фойдаланилади. Ч.ни одам, от, бугу, итлар ва ҳатто ғозлар тортиб юриши мумкин. Асосан, киш узок давом этадиган ва қор кўп ёғадиган шимол мамлакатларида кенг тарқалган. Қад. Миср, Русь ва б.

баъзи мамлакатларда Ч. дафн маросимларида ҳам қўлланилган. Ўзбекистон худудида, асосан, болалар ва спорт Ч.си ишлатилади. Ч.нинг 6 — 8 спортчига мўлжалланган «чанақайиқ» русумли спорт тури резинаполимер материалдан тайёрланади.

ЧАНА СПОРТИ — кишки спорт тури, бир кишилик (оғирлиги 22 кг) ва икки кишилик (оғирлиги 26 кг) чана (сирпанчикларининг эни 15 см, ораси 48 см, уз. 124—150 см) да 800—2000 м қорли ёки музлатилган махсус қиялик трассадан тез учиш мусобақаси. Ч.с. 19-а. охирида Европада спорт тури сифатида шаклланган, 1883 й.да Швейцариянинг Давос ш. яқинида биринчи халқаро мусобақа ўтказилган. 1884 й.дан Германияда спорт чаналари и.ч. йўлга қўйилган. Ч.с. 1924 й.дан Халқаро бобслей ва тобогган федерацияси таркибида ривожлана бошлади. 1954 й.да Халқаро Ч.с. федерацияси (FIL) ташкил топди, унга 40 дан зиёд давлат аъзо. Ч.с. бўйича 1955 й.дан жаҳон чемпионати ўтказиб келинади, 1964 й.дан олимпиада ўйинлари дастурига киритилган. Ч.с. Австрия, Германия, Италия, Норвегия, Польша, Чехия, Швейцария каби давлатларда ривожланган.

ЧАНГ — 1) кад. ва Ўрта аср Шарқ (Оссурия, Миср, Шим. Ҳиндистон, Эрон, Марказий Осиё) маданиятида қўлланилган торли тирнама мусиқий соз. Бурчакли ёки ёйсимон шаклда бўлиб, унга 13 ва ундан ортик торлар ўрнатилган. Ҳоз. Ўзбекистон ва Тожикистон худудида тахм. 17-а.гача қўлланилган. Урта асрларда Нокус Чангий, Мавлоно Мирек Чангий Бухорий, Хожа Бобо Чангий, Ҳофиз Чангий, Дарвишали Чангий ва б. Ч. ижрочилари танилган. Грузинларда чанги, абхазларда аюме ва х.к. деб ҳам юритилади; 2) ўзбек, тожик, уйгур халқлари торлиурма мусика чолғу асбоби. Ўзбекистонда кенг ишлатиладиган хоз. тури трапеция шаклдаги

товушхонага эга. Сим торлари 2 харак воцитасида 2 гуруҳга бўлинади: ўнг харак устидан ўтказилган симлар паст регистрда, чап харак устидан ўтказилганлари 1 ва 1,5 октава юқори регистрларда овоз чиқаради. Умумий диапозони 2,5 октава. Бамбуқдан ишланган икки чўп ёрдамида уриб чалинади. 1930 й.ларда янги (хроматик товушқаторга эга) турлари яратилди (прима, тенор, бас). Жарангдор тембр, кенг динамик ва техник имкониятлари туфайли турли ансамбль, халқ чолғулари оркестри таркибида ҳамда якканавоз чолғу сифатида кенг тарқалган. Ўзбекистонда Ч. ижрочиларидан Матюсуф ва Фозил Харратовлар, Р. Исабобов, Фахр. Содиқов, Б. Алиев, Т. Хўжамбердиев, Т. Махмудов, А. Одилов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Т. Отабобов, Ф. Шукурова, Т. Собиров ва б. танилган.

Жасур Расултоев.

ЧАНГ ДОНАЧАЛАРИ, чанг зарралари (палинологиярд) — гуллардаги чангдонларда ҳосил бўладиган доначалар. Микроспорангийда микроспорадан ривожланади. Ч.д. уруғкуртак камерасига (очиқ уруғлиларда) ёки уруғчи тумшукчасига (ёпиқ уруғлиларда) тушиб, уни чанглантиради. Ч.д.нинг ташқи (экзина) ва ички (интина) пардалари бор. Очиқ уруғлиларда Ч.д. чанглангунча бир неча тирик хужайралардан, шу жумладан, вегетатив ва генератив хужайралардан иборат бўлади. Булардан биринчиси чанг камерасида чанг найчаси (гаустор)ни, иккинчиси эса уруғланишда қатнашадиган иккита эркак жинсий хужайра — гаметаларни ҳосил қилади. Усимликнинг туррига қараб Ч.д.нинг шакли ва катталиги турлича.

Кўпчилик уруғли ўсимликлар (монадалар)да чанг доначалари, одатда, кўп бўлади.

ЧАНГ ҚОРАКУЯ — ғалла экинлари касаллиги (қ. Қоракуя).

ЧАНГДОН — чангчининг асосий қисми. Унда микроспоралар ҳосил бўлади. Кейинчалик улардан чанг доначалари шаклланади.

ЧАНГИТКИЧ — ўсимликларни зараркунанда ва касалликлардан ҳимоя қилиш, ғўзанинг баргларини тўқиш (дефолиация) мақсадида уларга курук чангсимон моддалар (захарли дорилар) сепиш учун мўлжалланган қ. х. машинаси. Худди шу мақсадда ўсимликларга суяқ моддаларни сепадиган машина пуркагич деб аталади (қ. Пуркагичлар). Ч.нинг тракторга ўрнатиб ва елкага осиб ишлатиладиган турлари бўлади. Тракторга ўрнатиб ишлатиладиган Ч. билан бир йўла 8 ёки 16 қатор ўсимликка (мас, ғўзага) дори сепиш мумкин. Асосий қисмлари: вентилятор (ёки дори аралаштириш камераси), паррак, дорини тўзитувчи учлик, таъминлагич шнек, ғалтак ва тарелка (расмга қ.). Ч.нинг иш органлари тракторнинг қувват олиш валидан ҳаракатланади. Елкага осиб юриладиган Ч.нинг асосий қисмлари: таъминлагичли бункер, қўлда ҳаракатлантириладиган вентилятор, тўзитувчи учликли най, елкага осиб тасмаси. Барча Ч.ларнинг иш тарзи бир хил: таъминлагич бункердаги дорини аралаштириш камерасига ҳайдайди, вентилятор ҳосил қиладиган ҳаво оқими уни тўзиткич орқали ўсимликка пуркайди. Ч.лар билан ғўзалар, дарахтлар, тоқларга ишлов берилади.

ЧАНГЛАНИШ, ўсимликларда — чангларнинг уруғчи тумшукчасига (гулли ўсимликларда) ёки уруғ куртакка (очик уруғлиларда) тушиши. Ч.дан сўнг чангдан чанг найчаси ривожланади; найча тугунчага қараб усади. Найча орқали уруғ ҳужайралар — спермитлар уруғ куртакдаги тухум ҳужайрага етиб боради. Уругланган тухум ҳужайрадан муртак ривожланади. Гулли ўсимликларда четдан ва ўзидан Ч. содир бўлади. Четдан Ч.да бир гулнинг чангдонидagi чанглар 2гул уруғчиси тумшукчасига, ўзидан Ч.да

чанглар шу гул уруғчиси тумшукчасига тушади. Четдан Ч.да ҳосил бўладиган янги организм уруғли ўсимликлар белгилари комбинациясига эга бўлгани учун ўзидан чангланишга нисбатан биологик устунликка эга. Ўзидан Ч. эса тур белгиларининг турғунлашувига имкон беради. Кўпчилик ўсимликлар ўзидан чангланади. Четдан чангланадиган ўсимликларда бирор сабабга қўра четдан Ч. содир бўлмаганида (мас, обҳаво ноқулай келганида) ўзидан Ч. рўй беради.

Ўсимликларда эволюция давомида четдан Ч.га мослашиш (гуллар ва айникса, ўсимликларнинг айрим жинсли бўлиши, икки жинсли гулларда чангдонлар ва уруғчининг бир вақтда етилмаслиги) пайдо бўлган.

Четдан Ч.да ҳайвонлар (зоофилия), жумладан, кушлар (орнитофилия), сут эмизувчилар — кўршапалақлар, кемирувчилар, айрим халталилар (Австралиядо), лемурлар (Мадагаскар о.да) иштирок этади. Лекин четдан Ч.да ҳашаротлар (энтомофилия), шамол (анемофилия) ва сув (гидрофилия) асосий аҳамиятга эга. Эволюция давомида ҳайвонлар (асосан, ҳашаротлар) билан гулли ўсимликлар ўртасида Ч.га ўзаро мослашиш белгилари (коэволюция) содир бўлган. Мингдевона гул қўрғони найининг чўзилиши билан уни чанглатадиган арвоҳ капалак хартуми ҳам узайиб борган. Орхидеялар гуллари эса уларни чанглатадиган ҳашаротлар урғочисига ўхшаш бўлиб қолган. Орхидеялар ва бир қанча бошқа ўсимликлар гулларининг очилиши уларни чанглатадиган ҳашаротлар ривожланишининг муайян даврига тўғри келади. Бир хил ўсимликлар (мас, анжир) фақат бир турдаги, бошқалари ўнлаб, ҳатто юзлаб ҳашаротлар ёрдамида чангланади.

Анемофилия, одатда, очик ерларда ўсадиган ўсимликлар ва кўпчилик дарахтлар учун хос. Бундай ўсимликлар гуллари майда бўлиб, тўпгулга тўпланган; гуллар жуда кўп чанг ҳосил қилади. Улар барг ёзишдан оддин гуллайди ёки тўпгуллари баргларида анча юкори

кўтарилиб туради (буғдойдошлар). Анемофил ўсимликларнинг тўпгуллари кучсиз шамолда ҳам тебраниб, чангини ҳавога таркатади.

Сув орқали чангланадиган ўсимликлар чанглари тўкилгач, сув орқали уруғчи тумшукчасига тушади. Айрим ўсимликлар ҳар хил йўл билан чангланади. Мас, зубтурум ҳашаротлар ва шамол ёрдамида чангланиши мумкин.

ЧАНГСЎРГИЧ — хоналарни йиғиштириш, мебель, кийимкечак, гилам ва қалин пардаларни чангдан тозалаш учун мўлжалланган ҳаво сўрувчи қурилма. Деворларни бўяш, ёғоч ва металл сиртларига бўёқ пуркаш, ҳавони намлаш, ўсимликларга дори сепишда ҳам Ч.дан фойдаланиш мумкин. Асосий қисмлари — металл ёки пластмасса корпус, коллекторли двигатель ва марказдан қочма вентилятор. Узайтирибқискартирса бўладиган (гофриланган) шланг ва турлитуман учликлар билан бутланади. Ч.нинг полда турадиган, дастаки ва орқага осиб юриладиган, чўткасимон турлари бор. Ишлаш тарзига кўра, тўғри оқимли цилиндрик, уюрмали (канистрли) ва б. хиллари бор. Гиламларни ювиш, пол ювиш ва ялтиратиш, мебелни ялтиратиш, автомобилларни тозалаш учун мўлжалланган мосламали Ч. ҳам бўлади. Ч с. истеъмол қиладиган электр токи қуввати — 150—800 Вт.

ЧАНГХЎРЛАР (Alleculidae) — кўнғизлар оиласи. 1300 га яқин тури маълум. Уз. 4—25 мм, танаси овал шаклда; ранги қора, кўнғир ёки сарик. Ер юзюзида, айниқса, жан. мамлакатларда кўп тарқалган. Ўсимлик барги, айниқса, гул чанги билан озикланади. Баъзи Ч. (мас, доғистон чангхўри) экинлар майсаси ва уруғини еб, зарар келтиради.

ЧАНГЧИ — гулли (уруғли) ўсимликлар гулининг асосий қисми. Ч. чангдон ва чангчи ипидан иборат. Ч. озиқ моддалар (қанд, ёғ, минерал тузлар,

оқсил)га бой бўлиб, улар чанг доначаларининг ўсиши учун сарфланади. Ч. таркибида уруғланиш жараёни учун зарур ферментлар, каротиноидлар, витаминлар ва б. биологик фаол моддалар бор. Ч.нинг яшаш хусусияти ҳар хил ўсимлик турларида турлича. Шунинг учун сунъий чанглантиришда Ч.ни сақлашнинг турли усуллари ишлаб чиқилган.

ЧАНГКЎБИЗ, чангқовуз — тилчали чолғу асбоби. Пластинкасимон ва ёйсимон турлари бор. Суяк, ёғоч, қамиш, ғаров, металлдан ясалади. Осиё (Сибирь, Узоқ Шарқ, Ўрта Осиё), Африка ва Европа халқларида турли номда тарқалган бўлиб, мусиқий фольклор қатламига мансуб чолғудир. Ч. тишларга яқин ушлаб ёки босиб туриб, тилчаси (турига қараб) унга боғланган ип ёрдамида тортиб ёки қўл бармоқлари (одатда, кўрсатгич бармоқ) билан тирнаб чалинади. Ундан маълум баландликдаги доимий бир овоз ва шу овоз обертонларидан оғиз артикуляцияси ёрдамида муайян оҳанглар чиқарилади. Овознинг баландпастиги оғиз бўшлиғининг каттакичи очилишига, чолғу тилчасининг узун ва қалинлигига боғлиқдир. Ч. ўзига хос паст овози, нисбатан тор (октава доирасидаги) диапозони билан ажралиб туради. Ўтмишда ўзбекларда суяк Ч. («Алпомиш» достони) ва темир Ч. турлари бўлиб, асосан, хотинқизлар томонидан қўлланилган. Ҳозир Ўзбекистонда, асосан, Қорақалпоғистон Республикаси, Сурхондарё, Қашқадарё, шунингдек, Самарқанд ва Бухоро вилоятларида темир Ч. тарқалган. 1990-й.лардан бошлаб баъзи фольклорэтнографик жамоалар томонидан кенг ишлагиландиганбўдди.Ч. маълум Темир чангкўбиз. маросим билан боғлиқ бўлмай, унда оддий (баъзида бадиҳа услубидаги) кичик қуйлар («Ч. куй» ёки «Ч. чергит») чалинади. Шунингдек, Ч.да турли хайвонларнинг овозларига ўхшатмалар қилинади.

ЧАНДИГАРХ — Ҳиндистоннинг

шим.ғарбий қисмидаги шаҳар, Ҳимолай тоғлари этагида. Панжоб ва Харьяна штатларининг (ушбу штатлар таркибига кирмайди) ҳамда Чандигарх иттифокдош худудининг маъмурий маркази. Аҳолиси 746 минг киши (2001). Етакчи саноат тармоқлари: кимё ва машинасозлик, шунингдек, озиқ-овқат, жун, трикотаж ва фармацевтика саноати корхоналари, университет бор. Шаҳар 1951—56 йларда ҳинд ва хорижий меъморлар лойиҳаси асосида қурилган. Кўчалари тўғри, бинолари замонавий услубда, ҳинд ва Европа меъморлиги услубларидан уйғунликда фойдаланиб қурилган.

ЧАНДИГАРХ — Ҳиндистондаги иттифокдош худуд (1996 й. 1 ноябрдан). Мамлакатнинг шим.ғарбий қисмида, Ҳимолай тоғлари этагида. Майд. 114 км². Аҳолиси 876 минг киши (2001), асосан, панжоблар. Маъмурий маркази — Чандигарх ш. Майдонининг 1,5 минг гектари ҳайдалади. Бугдой, емхашак экинлари ва сабзавотлар етиштирилади. Худудининг 27% ўрмон. Ч.да 15 дан ортиқ йирик ва ўрта корхоналар бор.

ЧАНДИР — туркий қабила. 8—9-а.ларда Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимида, Орол денгизининг жан.даги чўлларда яшовчи ўғузлар таркибида бўлганлар. Кейинчалик Ч.ларнинг бир қисми Мовароуннаҳрга ўтиб, ўзбеклар ва туркманлар билан аралаш яшаб, улар таркибига сингиб кетган. Айрим гуруҳлари ўғузлар таркибида Озарбайжонда ўрнашиб қолган. 19-а. охири — 20-а. бошларида Ч.ларнинг айрим гуруҳлари ўтроқ ҳаёт кечириб, асосан, чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган. 1924 й.даги маълумотларга кўра, Ч. жами 3425 кишини ташкил этган.

ЧАНДРАГУПТА — Қад. Ҳиндистондаги Магадҳа давлати подшоси, Мауриялар сулоласи асосчиси (мил. ав. 317—293). Ёшлигида нандлар (Магадҳа подшолари) саройида хизмат

қилган, кейинчалик улар билан тахтга эгалик қилиш учун кураш бошлаган, мағлубиятга учраб мамлакатнинг шим. ғарбига кетган. У ерда Ҳиндистонга бостириб кирган Искандар {Александр} кўшинига кўшилган ва уни нандларга қарши гижигжлаган. Александр Ҳиндистондан кетгач, Ч. юнонмакедонияликларни мамлакатдан бутунлай қувиб чиқариш учун бошланган курашга раҳбарлик қилган. Бунда анча ютуқларга эришган Ч. Магадҳа учун курашни қайта бошлаган, Дхан Нандуни тахтдан ағдариб ҳокимиятни қўлга олган. Шим. Ҳиндистонни тобе этиб Мауриялар империясига асос солган. Мил. ав. 305 й. Салавк I Никатор боққинини қайтарган, у билан тузилган сулҳга кўра, Ч. 500 та фил эвазига Ҳинд дарёси ғарбидаги катта худуд (ҳоз. Балужистон ва Афғонистоннинг бир қисми)ни олган ва Салавкнинг қизига уйланган. Айрим маълумотларга кўра, Ч. мил. ав. 293 й. жайнизмни қабул қилиб, тожу тахтдан воз кечиб роҳибликка кетган.

ЧАНДРАСЕКАР (Chandrasekar) Субрахманьян (1910.18.10, Лахур, Ҳиндистон — 1995) — америкалик физик ва астрофизик; миллати хинд. Лондон Қироллик жамяти аъзоси (1944), Америка фан ва санъат академияси, АҚШ миллий ФА аъзоси. Мадрас университетини тугатган (1930). Кембриж университетиде ишлаган (1933-36). 1936 й. АҚШ га кўчиб ўтган (1953 й.дан АҚШ фуқароси) ва 1937 й.дан Йерк расадхонасида, Чикаго университетиде (1942 й.дан проф.) ишлаган. Асосий илмий ишлари юдузлар тузилиши, юдузлар атмосфераси ва динамикасини тадқиқ қилишга, математик физика (стохастик жараёнлар назарияси)га оид. Оқ митти юдузлар назариясини яратган ва уларнинг максимал массаси (Ч. чегараси) ни, юдуз изотермик ядросининг массаси (Шенберг — Ч. чегараси)ни топган. Нурланиш уза-тилиш назариясида, юдузлар динамикасида, магнит гвдродинамикасида, му-

возанатли фигуралар ва қора туйнуклар назариясида фундаментал натижалар олган. Нобель мукофоти лауреати (1983; У. Фаулер билан ҳамкорликда).

ЧАН КАЙШИ (Цзян Цзешу) (1887.31.10, Финхуа, Чжэцзян вилояти — 1975.5.4, Тайбэй) — Хитойдаги гомиьндан маъмуриятининг раҳбари (1927 й.дан). Баодин ва Токиодаги ҳарбий академияларни тугатган. 1927 й. 12 апр.да ҳарбий тўнтариш қилиб мамлакатда диктаторлик тузумини ўрнатган. 1931 й.дан Гомиьндан (миллатчи) партияси раҳбари, 2-жаҳон урушида Япония таслим бўлгач, Хитой коммунистик партиясининг коалицион ҳукумат тузиш ҳақидаги таклифини рад этиб, мамлакатда фуқаролар урушини бошлаб юборган (1946, июнь). 1949 й. охирида Тайванга қочган ва у ерда гомиьнданчилар ҳукуматини тузган.

ЧАНОҚ, тос — гавда скеле/ининг пастки қисми. Ч. одамда оёқларни, сут эмизувчиларда эса орқа оёқларни, танага бирлаштиради. Ч. умуртқа поғонаси ва тананинг юқори қисми учун таянч вазифасини бажаради; Ч. ўнг ва чап номсиз Ч. суяклари ҳамда думғаза ва дум суякларидан ҳосил бўлади.

Ч. суяклари бирбирига олдидан қов симфизига ўхшаб, орқадан эса жуфт думғазаёнбош бўғимлари кўринишида думғазага бирлашади. Ҳар бир номсиз суяклар (ўсиш даври охирида кўшилиб кетади) ёнбош, қуймуч ва қов суякларидан ташкил топади. Улар бирлашиш жойининг ташки томонида қуймуч косаси жойлашади.

Ч. тузилишининг жинсий хусусиятлари бор. Аёлларда Ч. эркакларникига нисбатан бир қадар кенг ва калта бўлади. Катта ва кичик Ч. бор. Катта Ч. олдидан қорин олд девори юмшоқ тўқималари билан, орқадан умуртқа поғонаси, ёндан ёнбош суяк қанотлари билан, кичик Ч. олдидан қов суяклари, орқадан думғаза ва дум суяги, ёндан қуймуч суяги ва юмшоқ тўқималар билан ўралган. Катта Ч.да

қорин бўшлиғи пастки қисмидаги аъзолар, кичик Ч.да тўғри ичак, қовуқ, эркакларда простата беши ва уруғ пуфаклари, аёлларда бачадон ва унинг ортиқлари ҳамда қин жойлашган. Ч. суякларида орқа томондан орқа ва умуртқа поғонаси мускуллари, олдидан қорин мускуллари бирлашади. Оёқ мускуллари ҳам Ч.дан бошланади. Думбанинг катта мускули Ч. соҳасидаги энг катта мускул ҳисобланади. Ёнбошнинг ички жуфт артериялари Ч. девори ва ундаги ички аъзоларни қон билан таъминлайди; думғаза нерви чигалларининг шохчалари иннервация қилади.

Ч. синиши Ч.нинг хавфли шикастларидан ҳисобланади. Ч. чиқиши кам учрайди; лекин болаларда Ч. шикастланиши натижасида бойламлар узилиши, чаноксон бўғими чиқиши кўпроқ кузатилади. Туғруқ вақтида баъзан Ч.нинг қов бирикмаси узилиши мумкин. Қуймуч косаси синганда кўпинча сон чиқади. Ч. касалликларига қон орқали тарқаладиган (гематоген) остеомиелит (бунда, одатда, ёнбош суяги қанотлари ва думғаза зарарланади), бруцеллез ва ревматоид артритца думғазаёнбош бўғимининг зарарланиши ва б. қиради.

ЧАНОҚ-СОН БЎҒИМИ - чанок суягидаги қуймуч косаси билан сон суягининг боши бирлашишидан пайдо бўлади. Қуймуч косасининг қирғоғида чуқурчанинг катталаштиришга мослашган фиброз тоғай лаби бор. Бўғим ҳалтаси эркин жойлашган бўлиб, сон суяги бошининг ҳаракат қилишига ҳалақит бермайди. Ч.с.б. ёнбошсон, ўтиргичсон, қовсон бойламлари билан мустаҳкамланади. Ч.с.б. атрофидаги мускуллар бўғим ҳаракатида бойламларнинг унчалик тараққийлашмаслигига имкон яратади. Бўғим ёнғоқсимон шаклда бўлиб, фронтал ўқида танага яқинлашибузуклашиши, вертикал (тик) ўқи бўйлаб ташқари ҳамда ичкарига айланиши ва доира шаклида ҳаракат қилиши мумкин.

ЧАНОҚҚАЛЪА — Туркиянинг гарбий қисмидаги шаҳар. Чанокқалъа элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 40 минг кишидан зиёд. Дарданелл бўғозидаги порт. Автомобиль йўллари чорраҳаси. Озиқ-овқат, керамика, кема-созлик ва б. саноат корхоналари мавжуд.

ЧАНОҚҚАЛЪА БЎҒОЗИ - к. Дарданелл.

ЧАНОХ, жаноҳ (араб. — қанот) — Темурийлар даврида қўшин қанотини англатган истилоҳ. Соғ Ч. ва сўл Ч. қўшиннинг ўнг ва чап қанотларини англатган. Қўшиннинг ўнг ва чап қанотларини қўриқлаб турувчи махсус ҳарбий бўлинма ҳам Ч. деб аталган.

ЧАН ХИНГ ДАО (Tran Hu'ng Dao), Чан Куок Туан (Tran Quoc Tuan) (1226—1300) — Вьетнам саркардаси, Вьетнам халқининг мўғул истилочиларига қарши кураш ташкилотчиси. Мўғуллар Дайвьет (Вьетнам)га 1257—58, 1284—85, 1287—88 й.ларда хужум қилишган вақтда мамлакат куролли кучлари бош қўмондони (1283 й.дан). 1288 й. 9 апр.да Вьетнам қўшинлари Ч.Х.Д. раҳбарлигида Батьданг дарёси бўйидаги жангда йирик ғалабага эришганлар. Натижада мўғул истилочилари Дайвьет худудидан қувиб чиқарилган. Бу сана ҳар йили миллий байрам сифатида нишонланади.

ЧАНЧУНЬ — Хитойнинг шим. шарқий қисмидаги шаҳар, Итунхэ дарёси бўйида. Гирин провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолией 6,9 млн. киши (1999). Транспорт йўллари чорраҳаси. Машинасозликнинг йирик маркази (транспорт воситалари, асосан, автомобиллар, станоклар, радиотехника, оптик приборлар и.ч., радиоэлектроника). Киме (шина, пластмасса, ўғитлар, дорилар и.ч.), тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Ҳунармандчилик ривожланган. ФА фи-

лиали, университет бор. Шаҳарга 19-а. бошларида асос солинган. 1897—1903 й.ларда ХитойШарқий т.й.нинг қурилиши билан йирик савдосаноат марказига айланди.

ЧАНША — Хитойнинг марказий қисмидаги шаҳар. Хунань провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолией 6,1 млн. киши (1999). Транспорт йўллари чорраҳаси. Сянцзян дарёси бўйидаги порт. Ривожланган қ.х. районининг (шоли ва б.) маркази. Енгил ва озиқ-овқат саноатлари ривожланган. Пўлат, алюминий, станоклар, электр ва саноат жиҳозлари, вагонлар, ўғитлар ишлаб чиқарилади. Йирик шоли бозори. Хоз. шаҳар ўрнидаги аҳоли яшайдиган манзил мил.ав. 5-а.дан маълум.

ЧАНҚАШ, ташналик — организмда сув танқислиги олдидан юзага келадиган физиологик ҳолат. Организмнинг сувсиз қолиш муддатига, тер, сийдик билан сув йўқотишига, ейилган овқатдаги ош тузи миқдорига қараб, одам ҳар хил даражада чанқайди. Одам чанқаганда оғзи ва томоғи қурийд. Бу ҳолат оғиз ва томоқни сув билан чайганда, мириқиб сув ичганда бутунлай йўқолади. Ч.нинг пайдо бўлиши организмдаги сувтуз мувозанатини сақлашга қаратилган. Ч. натижасида организмда жиддий ўзгаришлар рўй бериши мумкин. Бу жараённинг келиб чиқиши марказий нерв системасининг турли қисмлари (гипоталамус, ретикуляр формация, катга ярим шарлар пўстлоғи) даги бир қанча нерв хужайраларининг рефлектор фаолиятига боғлиқ.

Ч. организмда сув миқдорининг камайишига бўлган нормал реакциягина эмас, балки айрим касалликлар (мас, диабет, буйрак касалликлари ва ҳ.к.) белгиси бўлиши ҳам мумкин.

Бош мия фаолиятининг бузилишига алоқадор касалликларда киши ташналикни бутунлай сезмайди. Жуда кучли Ч. юқори тра (иссиқ иқлим ва ҳ.к.) шароитида ишловчи кишиларда кузати-

лади. Бунда юз берувчи кучли терлаш организмнинг фақат сувни эмас, балки тузларни ҳам йўқотишига олиб келади. Натижада организмнинг сувни ушлаб қолиш қобилияти пасаяди, киши куп терлаганидан ташналик уни ҳодқан тойдириб қўяди. Бундай ўзгаришларни махсус сув ичиш режими ёрдамида сезиларли даражада камайитириш мумкин.

ЧАНҒИ — қорли жойлар, ботқоқ ерлар ва сув юзида таянч майдонини кенгайтириб, силжишни осонлаштирувчи мослама. Шим.даги қабилаларда неолит даврида вужудга келган. Бир неча минг йиллар давомида, асосан, юриш воситаси сифатида қўлланилган, ундан овчилар, жангчилар фойдаланганлар. Кейинчалик Ч. спорт ва жисмоний тарбияда кенг қўллана бошланди. Ҳоз. чангиларнинг одимловчи ва сирғалувчи турлари мавжуд. Одимловчи Ч.лар вазифасига кўра, қор ва ботқоқликда юрувчи Ч.га бўлинади. Сирғалувчи Ч.лар спорт Ч.си, туристлар Ч.си, овчилар Ч.си, махсус Ч. (мас, самолётлар Ч.си), сув Ч.си ва б.га бўлинади (яна қ. Чанғи спорти).

ЧАНҒИ СПОРТИ — қишки спорт тури. Унга чанғи пойгаси, трамплиндан сакраш, икки кураш (пойга ва сакраш), тоғ чанғи спорти ва биатлон киради. Ч.с. Норвегияда спорт тури сифатида шаклланди. 1767 й.да шу мамлакатда ҳарбий хизматчилар ўртасида илк мусобақа ўтказилди, 1843 й.дан эса оммавий мусобақалар ташкил қилина бошлади. Кейинроқ Ч.с. Европанинг бошқа давлатларида ҳам оммалашди. 1910 й.да Халқаро чанғи спорти комиссияси тузиди ва Ч.с.нинг қоидалари тасдиқланди. Бу комиссия 1924 й.да Халқаро Ч.с. федерацияси (FIS)га айлантирилди. Ҳоз. кунда бу федерацияга 100 дан зиёд давлат (Ўзбекистон 1993 й.дан) аъзо (2004). Ч.с. 1924 й.дан олимпиада ўйинлари дастурига киритилди, 1925 й.дан (1937 й.дан икки йилда бир марта) жаҳон чемпионати ўтказилади. Ўзбекистонда 20-а.нинг

70-й.ларидан бошлаб Ч.с.нинг, асосан, тоғ чанғи спорти турини ривожлантиришга киришидди. Республикада 300 дан зиёд киши Ч.с. билан шугулланади. 2 та Ч.с.га ихтисослашган спорт мактабида 17 мураббий 196 нафар болалар ўсмирларга Ч.с.дан сабоқ беришади (2004). Аксингил Комил ва Элмира Ўринбоевалар, Владимир Юнусов каби етакчи чангичилар нуфузли мусобақаларнинг иштирокчиларидир.

ЧАП ҚЎЛ ҚОИДАСИ - қ. Ампер қоидаси.

ЧАПАНДОЗ (форс. — тесқари, чапақай) — 1) ўзбек ва тожик мусикасида 3/4+3/8 такт ўлчовидаги мураккаб дойра усули. Талқин усулининг акси бўлиб (тесқари ижро этилиши учун) шундай ном олган.

2) шу номли дойра усули жўрлигида ижро этиладиган мумтоз куй ва ашулалар. Кўпроқ ҳазаж мусаммани солим (мафоилунмафоилун...) вазидаги газаллар билан ижро этилади. Ч.лар муайян куй ва ашуланинг Ч. усулига туширилган варианты бўлиб, асосий ашула йўли ва номи билан кўшиб аталади (мас, «Чапандози Наво», «Чапандози Ироқ»). Ҳозирда Ч. усули ва куй йўллари талқинларидан деярли фарқ қилмайди.

ЧАПАР — дарахт новдаси ёки симдан тўқилган қалқонсимон мудофаа воситаси. Ўрта аерларда Темурийлар, Ўрта Осиё хонликлари ва Эрон қўшинларида қўлланишда бўлган. Кўпинча мудофаа иншоотлари ҳисобланмиш хандақ ҳамда мўржал (окоп) олдида ўрнатилган ва у аскарларни душман отган ўқ, тош ва б.дан химоя қилиш учун мўлжалланган. Хива хонлиги қўшинида бундай мудофаа аслаҳаси чиб (жиб) деб номланган.

ЧАПАҚАЙЛИК — ирсиятга боғлиқ ҳолат; бунда баъзи мақсадга мувофиқ ҳаракатларни бажаришда кўпроқ чап қўл ишлатилади. Одам бош миясининг ри-

вожланиш жараёнида функциялар чап ва ўнг ярим шарлар ўртасида тақсимланади. Чап ярим шар зиммасига нутқ, ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш, аналитик фаолиятнинг (логик, математик) мураккаб шакллари, ўнг ярим шар зиммасига эса конкрет образли фаолият (ташки оламдаги нарсаларнинг кўриниши, товуши, ранги ва б. бўйича аниқлаш) тушади. Оёққўллар харакатини бажаришда иккала ярим шар қатнашади; чап яримшар ихтиёрида ўнг қўл ва оёқ, ўнг ярим шар ихтиёрида чап қўл ва оёқ бўлади. Кўпчилик кишиларда чап ярим шар устуңлик қилганидан ўнг қўл кўпроқ иш бажаради; ўнг қўл ёрдамида ишлаш, овқат ейиш ва б. одатдаги ҳолат. Чапақайларда бош миянинг ўнг ярим шари функцияси чап ярим шарниқидан устун туради. Ривожланишнинг ҳар иккаласи: ўнақайлик ҳам, Ч. ҳам нормал ҳисобланади. Бироқ турмушда ва и.ч.да ҳамма асбоблар ва меҳнат куруллари ўнақайларга мўлжалланганлиги туфайли чапақай болаларни ўнақайликка ўргатиш мақсадга мувофиқ. Ўнақайлик ва Ч.ни аниқлаш невропатологияда муҳим аҳамиятга эга.

ЧАПЕК (Сарек) Карел (1890.9.1, Малесватоневице — 1938.25.12, Прага) — чех ёзувчиси. Прага университетининг фалсафа фтини тугатган (1915). 1921 — 22 й.ларда Прага театрида режиссёр, кейинчалик бутунлай ёзувчилик ва журналистика билан шуғулланган. «Крако́т боғи» (1918) ҳамда «Шуэлавор тубсизликлар» (1916) тўпламларига кирган дастлабки ҳикояларини акаси Иосиф Чапек (1887/1945) билан ҳамкорликда ёзган. «Чормихга тортиш» (1917) ва «Ғамгин ҳикоялар» (1921) тўпламларидан жой олган ҳикояларида уруш йилларининг серташвиш муҳити, кишилараро муносабатлардаги зиддиятли манзаралар акс эттирилган. «Кдрокчи» лирик комедияси (1920) да ўзи эътиқод қўйган «ҳар ким ўзича ҳақ» фалсафасини бадиий ёритишга ҳаракат қилган.

Ч. номини, асосан, ижтимоийфан-

тастик мазмундаги асарлари дунёга ёйган. Темиртан (робот; «робот» сўзини Ч. ўйлаб топган)лар кўзғолонидан ҳикоя қилувчи «R. V. R.» (1920), «Микропулоснинг қуроли» (1922) драмалари, «Абсолют фабрикаси» (1922) ва «Кракатит» (1924) романларида юксак инсонпарварлик борасидаги ўймушоқдаларини баён этган. «Адамсавдогар» пьесаси (1927; акаси билан ҳамкорликда), «Чўнтакдаги ҳикоялар», «Бошқа чўнтакдаги ҳикоялар» (1929) ўтмишдаги адабий ва диний сюжетлар асосида ёзилган. «Апокрифлар»да ана шу ҳолат сезилади. «Гордубал», «Метер», «Оддий ҳаёт» (1933—34) романларини қамраб олган трилогияси ноинсоний урфодатлар, фашизм реакциясига қарши кураш ғоялари билан йўғрилган. «Саламандрлар билан жанг» (1916) романи Ч. ижодининг чўққиси ҳисобланади. Унда умуминсоний кадрятлар фашизмнинг иркий назарияси ва сиёсатига, ғайриинсоний муносабатларга қарамақарши қўйилган. Айни шу ғоялар «Оқ касаллик» (1937), «Қутқарувчи» (1937), «Она» (1938) каби қисса ва драмаларида ҳам давом эттирилган.

Ч. ҳоз. замон ижтимоий фантастикасига самарали таъсир кўрсатган, унинг бадиий оламини бойитган.

Ас: Сочинения, т. 1—5, М., 1958—59. Ад.: Никольский СВ., Карел Чапек — фантаст ва сатирик, М., 1973.

ЧАПЛИГИН Сергей Алексеевич [1869.24. (5.4), Рязань губерняси, Раненберг ш., ҳоз. Липецк вилояти, Чаплигин ш. — 1942.8. 10, Новосибирск] — механика соҳасидаги рус олими, гидродинамика асосчиларидан бири, СССР ФА акад. (1929), Меҳнат Қаҳрамони (1941). Н.Е. Жуковскийнинг шогирди ва сафдоши. Москва университетини тугатган (1890). Марказий аэродинамика интида ишлаган (1918 й.дан). Илмий ишлари асосан назарий механика муаммоларига дойр. Қаттиқ жисмларнинг суюқликдаги ҳаракат қонунларини ўрганган, тезли-

ги товуш тезлигидан кичик бўлган газ оқимини текшириш усулини ишлаб чиқиб, газ динамикасига асос солган. Ч. самолёт қаноти атрофида ҳаво циркуляцияси тезлигини аниқлаш ҳақидаги постулатни (Ч. — Жуковский постулатини) биринчи марта аниқ баён қилган. Ч. авиация ва аэромеханикага дойр мураккаб масалаларнинг ечимини берган.

ЧАПЛИН (Chaplin) Чарлз Спенсер (1889.16.4, Лондон 1977.25.12, Швейцария) — америкалик актёр, реж., сценарийчи, продюсер. Фаолиятини 1897 й. мюзикхолл сахналарида чиқишдан бошлаган. 1907—12 й.лар Ф.Карно пантомима театрида ишлади. 1913 й. АҚШга қилган гастрол пайтида «Кистоун» кинокомпанияси билан контракт тузади ва М. Сеннет раҳбарлигида фильмларда суратга туша бошлайди. Ўша пайтдаги машҳур америкалик актёр М. Линдернинг унга таъсири кучли бўлган. «Бахтиёр Чарли» фильмидаги фирибгар олифта роли унинг экранда яратган илк образидир. Кейинчалик бошқа студиялар фильмларида ҳам суратга тушиб, машҳур бўла бошлайди. 1914 й. давомида «Кистоун»да 34 фильмда ўйнаб америка киносининг энг истеъдодли ва ёрқин комик актёрига айланди. 1915—17 й.лар «Эссеней», «Мьючуэл» фирмаларида сценарийчи, реж., актёр сифатида фаолият кўрсатиб, пантомима санъатини комик куч билан уйғунлаштира олишда энг юқори чўққиларга кўтарилган жаҳоннинг энг машҳур санъаткори сифатида танилди. 1923 й. «Чарлз С. Чаплин фильм корпорейшен» номида шахсий кинофирмасини ташкил этди. Шу йилдан бошлаб Ч. реж.муаллиф сифатида қисқа ёки ўрта метражли фильмлардан тўламетражли фильмлар ишлашга ўтади. Биринчи йирик катта фильмларидан «Парижлик аёл» психологик драмаси бўлди. «Дайди», «Банк», «Ёлланган», «Тинч кўча», «Хорижлик» ва б. унинг дастлабки фильмларидан намуналар. «Ит ётиш, мирза туриш», «Елкага», «Куюшли то-

мон», «Кичкинтой» сингари фильмларида Ч. маҳоратининг янги қирралари очилди. «Олтин жазава», «Цирк», «Катта шаҳар чироклари», «Буюк диктатор», «Месье Верду», «Рампа ёруғи» (1952, «Оскар» мукофоти, санъат чўққисига кўтарилган фильмлардан) фильмлари Ч. ижодининг дурдоналаридир. 1953 й.дан Швейцарияда яшаган. 1957 й. Буюк Британияда «Қирол НьюЙоркда» (ўзи бош роль ижроқили) фильмини экранлаштирди. «Гонконглик графиня» (1967) Ч.нинг сўнгги иши. Ч. ижодкор сифатида санъатга «инсонни ҳаёт билан боғлаб турувчи энг буюк куч» деб қараган. Ўзининг клоунлик никобини оддий инсонлар тақдири, хавотирини ифодаловчи, катта кучларни бирлаштириб турувчи инсон образига айлантираолди. 1928 ва 1972 й.лар махсус «Оскар» мукофотига сазовор бўлган. Халқаро тинчлик мукофоти лауреати (1954).

Жўра Тешабоев.

ЧАПҚИРҒОҚ ҚОРАСУВ КАНАЛИ - Чирчиқ дарёсининг чап соҳилидан чиқарилган канал (даре) (Тошкент вилояти). Юқори Чирчиқ гидроузелидан бошланиб, Шамалак гидроузелигача давом этади. Уз. 87 км. Сув ўтказиш имконияти 180 м³/с. Тошкент вилояти Юқори Чирчиқ, Ўрта Чирчиқ, Оққўрғон туманларида 165 минг га ерни суғоради. Каналга кўпгина сой сувлари келиб қўшилади. Энг йириклари: Жузуруксой, Паркентсой, Самсараксой, Қизилсой. Қорасув канали қад. каналлардан бири. Бир неча тўғонли сув олиш иншоотлари бор. Уларнинг биринчиси — Найман тўғони (каналнинг 59 км да). 1926 й.да қурилган бўлиб, РК7, РК71, Олғабос каналларига сув беради. 1930—32 й.ларда 74км да Хонтўғон сув олиш иншооти қурилди. Иншоот тўғон ва Моргуниенков номидаги РК8, РК9 каналларига сув берадиган тақсимлагичлардан иборат. 1960—70 й.ларда каналнинг 3, 13, 36 ва 56 км ларида яна 4 сув олиш узеллари қурилди. 68км да каналга Туябўғиз сув

омбориц&n канал орқали сув олинади. Ч.Қ.к.нинг 36км да И.А. Полвонов номли Тошкент канали бошланади (схемаси Тошкент каналиди берилган).

ЧАРВАКА — қ. Локаята.

ЧАРВИ — ички (висцерал) қорин пардасвдаги кенг ва узун бурама қават. Пардалар орасида ёғ тўқималари, лимфа тугунлари ва қон томирлар жойлашган. Катта ва кичик Ч. фарқ қилинади. К а т та Ч. қорин пардасининг иккита олдинги ва иккита орқа варағидан таркиб топган. Кичик Ч. жигари меъда ва 12 бармоқ ичак билан туташтириб туради. Ч. ичакларни олд томондан фартук каби беркитиб, ташқи мухит таъсиридан ҳимоя қилади ва қорин бўшлиғидаги ҳароратни сақлайди.

ЧАРМ — ҳайвон терисидан ёки сунъий хом ашёдан тайёрланадиган материал. Табиий ва сунъий турларга ажратилади. Табиий Ч. ҳайвонлар: қорамол, от, қўй, эчки, чўчка, туя, буғу, кийик, сув ҳайвонлари, ит, айрим балиқ ва б. ҳайвонларнинг терисини ошлаб тайёрланади. Ишлатилишига қараб, пойабзал, эгаржабудук, техника, кийимбош, атторлик учун мўлжалланган хилларга ажратилади. Хом ашё тури, ошлаш, пардозлаш, ташқи кўриниши, қалинлигига қараб ҳам хилларга бўлинади. Сунъий чарм полимер хом ашё материаллардан тайёрланади. Сунъий Ч. толалардан тўқилган ёки нотўқима матолар сиртига юмшоқ плёнка ҳосил қилувчи моддалар (каучук, латекс, поливинилхлорид ва б.) қоплаш натижасида ҳосил бўлади. Сунъий Ч. пойабзал, кийимкечак, атторлик ҳамда техника буюмлари тайёрлаш ва б. эҳтиёжлар учун табиий Ч. ўрнида кенг миқёсда ишлатилади (қ. Кўн, Кўнпойабзал саноати, Кўнчилик).

ЧАРОИТ (Шарқий Сибирдаги Чара дарёси номидан) — занжирли силикатларнинг кичик синфига мансуб мине-

рал. Таркибида сув ва фтор бўлган К, Na, Са, Ва, Мп нинг мураккаб силикати. Кимёвий таркиби аниқланмаган. Ғарбий Сибирнинг Мурун ишқорли массивида 1977 й.да топилган. Тахм. моноклин сингонияда кристалланади. Яхлит толали ва ингичка нинали, попуксимон нурлар кўринишидаги агрегатлар. Структураси аниқ эмас. Пушти ва оч бинафша рангли ўта кам учрайдиган минерал. Қаттиқдиги 5,5, зичлиги 2,52,6 г/см³. Гидротермал метасоматик (фенитлар ҳисобига) генезисга эга. Ч. таркибли жинсларнинг чиройли турлари заргарлик, безак ва коллекция тошлари сифатида Чароитдан ясалган ваза, фойдаланилади. Москвадаги «Самоцвет» Айниқса, бинафша рангли, ипаксимон ялтирайдиган турлари жуда қадрланади. Ч.нинг дунё бўйича ягона қони Шарқий Сибирдаги Сиренли тош қонидир.

ЧАРОС — эрта ўртапишар маҳаллий, хўраки узум нави. Урта Осиёда кенг тарқалган. Шарқий экологикгеографик навлар гуруҳига қиради. Тупи кучли усади. Барги йирик, тўғарак, ўртача ва кам кертикли, усти тўқ, орқаси оч яшил, туксиз. Гули функционал ургочи. Узум боши ўртача ва йирик, тиғиз, 300—400 г. Ғужуми йирик, думалоқтухумсимон, кўкимтирқора, серэт, ширин, пусти қалин. Таркибида қанд микдори 2123%, нордонлиги 5,5 — 8%, июлавгда пишади. Ҳосилдорлиги 80—100 ц/га. Асосан, янгиллигида ейилади. Рағага чидамсиз. Тошкент, Фарғона, Андижон ва Наманган вилоятларида экилади. Чарос узум нави.

ЧАРХ — 1) қўдда ип йиғиришда фойдаланиладиган қад. асбоб. Унда, асосан, пахта, жун ва б. толалар йиғирилади. Кўриниши даста билан айлантириладиган ғилдирак (барабан) шаклида бўлади. Ўрта Осиёда пахта экиб, ип йиғириш милод бошидаёқ маълум бўлган. Пахта ва жун толасидан ип йиғириш учун олдин урчуқ, кейин уни такомиллаш-

тириб, Ч. ясалган. 18-а.да машинада ип йигиришга ўтилгач, Ч.га эҳтиёж камайган, лекин айрим чекка жойларда ундан ҳали ҳам фойдаланилади (қ. Йигириш); 2) қайчи, пичок, теша, кетмон, ўрок ва б. кесувчи асбобларни ўткирлаш (чархлаш) учун ишлатиладиган асбоб. Дастаки ва электр Ч.лар бор. Дастаки Ч. доирасини чархчи оёқца тепкига босиб айлантиради. Хунармандлар (мас, дегрезлар, мисгарлар, кулоллар) чуян буюмлар қолипи ясаладиган, мис ва сопол буюмлар сирти силликландириган асбобларни ҳам Ч. деб аташади; 3) айрим асбоблар ва қурилмаларнинг айланганидан қисми. Мас, чархлаш станогинтлпт абразив (жилвир) доираси Ч. ҳисобланади.

ЧАРХ (санъатда) — 1) қад. дойра усулларидан бири; шу усулда ижро этиладиган ўзбек халқ куйлари. Ч. куйининг сурнай йўли ҳам бўлиб, дорбозлик ўйинлари вақтида сурнай, ноғора каби созлардан иборат ансамблларда ижро этилади. «Шодиёна» сурнай туркумининг бир қисми ҳам Ч. деб юритилади; 2) ўзбек халқ кўшиғи. Ўтмишда чархда ип йигириш жараёнида айтил'иб, хотинкизларнинг хистуйғуларини ифода этган; 3) халқ рақсларида чир айланиб ижро этиладиган ўйин ҳаракатларидан бири.

ЧАРХ ИЛОНЛАР, эфалар (*Echis*) — қора илонлар оиласига мансуб илонлар уруғи. Уз. 80 см гача. Кулранг ёки қўнғир тусли танасида оқиш илон изи хошияси бор. Танасининг 2 ёнидаги тангачалари киррасида тишчалари бўлади. Ч.и. танасини халққа қилиб ўраганида тангачалар ишқаланиши натижасида чарх тоши айланишига ўхшаш товуш чиқади (номи шундан). 3 тури, жумладан, қум чарх илони ва чипор чарх илони Шим. Африка, Жан., Жан.Ғарбий Осиё ва Ўрта Осиёда тарқалган. Ўзбекистонда қум чарх илони Бухоро, Сурхондарё вилоятлари ҳамда Қизилқум чўлида учрайди. Шомда ва тунда фаол ҳаёт кечиради.

Майда умуртқалилар, ёш Ч.и., асосан, ҳашаротлар ва ўргимчаксимонлар билан озиқланади. Тухумдан тирик туғади. Урғочиси 3 тадан 18 тагача бола туғади. Захарли, чақиши ўлимга олиб келиши мумкин. Захаридан иммун зардоб тайёрлашда ва и.т. ишларида фойдаланилади.

ЧАРХИЙ (тахаллуси; асл исмиша-рифи Ҳамроалиев Асқарали) (1900.23.2 Қўқон 1979.18.12) Ўзбекистон халқ шоири (1975). Қўқондаги мадрасаларнинг бирида таълим олган. Шу вақтда мумтоз шеърят намоянадалари ижоди билан яқиндан танишган ва хаттотлик санъатини ўрганган. Қўқондаги «Қувват» артелида гулабардор (тўқувчилик корхоналарида гула тайёрлаш ёки тандага гула кўтариш иши, касби, 192638), Навоийнинг 500 йиллигига тайёргарлик кўриш ва ўтказиш бўйича тузилган қўмитада хаттот (1939), Муқимий уймузейида илмий ходим (1941), Қўқон шаҳар театрида адабий эмакдош (1942—47), Ғафур Ғулом номидаги вилоят Адабиёт музейида (1950—79) илмий ходим бўлиб ишлаган.

Ч. Ҳофиз, Саъдий, Навоий, Бедил сингари Шарқ мумтоз шоирлари ва Муқимий, Фурқат, Завқий сингари замондошлари ижодидан сабоқ олиш билан бирга Сулаймонқул Рожий ва Мирза Хўқандийдан аруз илмини ўрганиб, 1916 й.дан эътиборан ғазаллар ёза бошлаган. Унинг асарлари илк бор 1938—39 й.ларда «Янги Фарғона» газ. ва кейинчалик «Муштум» жур.да эълон қилинган. Ч. ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарини давом эттириб, ҳам лирик, ҳам ҳажвий шеърят жанрларида ижод қилган. Ч. ижодининг асосий жанрлари ғазал, мухаммас ва маснавийдир. Ч. нинг «Ширин ва аччиқ» (1959) илк шеърый гулдастасидан кейин «Шеърлар» (1966), «АлихўжаХўжаали» (1970), «Девон» (1972) ва «Бешигингда ётмайман» (1975) тўпламлари нашр этилган. Шоирнинг кўплаб ғазалларига куй басталаниб, халқ хофизлари томонидан ижро этиб келина-

ди.

Ас: Девон, Т., 1972.

ЧАРХИН — Самарканд вилояти Пастдарғом туманидаги шаҳарча. Самарканд ш.дан 15 км, туман маркази (Жума ш.)дан 16 км. Яқин т.й. станцияси — Улуғбек. Аҳолиси 13,3 минг киши (2003). Эски Ангор каналидан сув олади. Ч.да пахта тозалаш, тери саралаш здалари, 2 касбхона коллежи, умумий таълим мактаби, 3 кутубхона, маданият уйи, аҳолига хизмат кўрсатиш, тикувчилик, пойабзал, автомобиль ва мебель таъмирлаш устахоналари, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. Касалхона, поликлиника, 2 дорихона бор.

ЧАРХЛАШ СТАНОГИ - кесувчи асбобларни абразив (жилвир) олмос доиралар билан чархлайдиган силликланган гуруҳига кирувчи станок. Кескичлар, пармалар, кўп кескичли кесиш асбоблари, фрезалар, зенкерлар, развёрткалар, диск арралар, метчиклар ва б.ни чархлайдиган махсус Ч.с. кенг тарқалган. Пичоқ чархловчи усталар фойдаланадиган Ч.с.нинг электр двигателъ ёрдамида ишлайдиган ёки чархчининг ўзи оёғи билан ҳаракатлантирадиган турлари бор. Бундан ташқари, абразив доирасиз чархлайдиган анодмеханик, электгручкунли ва ультратовушли Ч.с. ҳам ишлатилади. Чархлаш бурилувчи стол ёки кескични керакли бурчакка буришга имкон берадиган мослама ёрдамида бажарилади. Лентали ёки дискли арраларни чархлаш учун автомат усулда ишлайдиган Ч.с.дан фойдаланилади. Рўзгорда дастаки Ч.с.дан фойдаланилади.

ЧАРХПАЛАК — 1) сув суғориладиган ерга нисбатан анча пастда оқадиган ариқ ва анҳорлардан сувни юкорига кўтариб берадиган иншоот; айланаси бўйлаб чўмичлар ўрнатиб қўйиладиган парракли катта ғилдирак. Ғилдирак диаметрининг ўлчами анҳор

ёки ариқнинг каттакичилигига, оқадиган сувнинг кўп ёки камлигига қараб олинади. Чўмичлар сони ғилдиракнинг диаметрига боғлиқ. Оқиб турадиган сув ғилдирак парраклари (кураклари)га таъсир қилиб, ғилдиракни айлантиради, шунда чўмичлар сувга тўлади. Ғилдирак оғиши билан чўмичдаги сув новга қуйилади, новдан ариқча орқали керакли жойга оқади. Ч. қадимги сув иншоотларидан бири ҳисобланади. Дастлабки Ч.лар мил. ав. 4—3 минг йилликда пайдо бўлган. Қадимда Ўзбекистон ҳудудида ҳам Ч. асосий сув чиқариш воситаси ҳисобланган. 19-а.да насослар пайдо бўлгач, Ч.ларга бўлган эҳтиёж камайди, лекин айрим жойларда ҳозир ҳам фойдаланилади; 2) маданиятистироҳат боғлари ва болалар майдонларига ўрнатиладиган кўнгилочар иншоот. Айланаси бўйлаб қўзғалувчан қилиб ўриндиқлар осиб қўйиладиган катта диаметрли ғилдирак. Бундай Ч.ни электр двигателъ ҳаракатлантиради.

ЧАРЧАШ, толиқиш, ҳориш — организмга ҳаддан ташқари зўр келиши натижасида меҳнат қобилятининг пасайиши билан кечадиган физиологик ҳолат. Ақлий Ч. интеллектуал меҳнат маҳсулдорлигининг камайиши, эътиборнинг бузилиши, фикрлашнинг сусайиши ва бошқалар билан белгиланади. Жисмоний Ч. мускуллар кучи ва бир текисда ҳаракатланиши каби функцияларнинг бузилиши билан кечади.

Ўта ва сурункали Ч. фарқ қилинади. Ўта Ч. зўр бериб жисмоний меҳнат қилиш натижасида рўй беради. Сурункали Ч. турли функционал системалар ва бутун организмдаги ўзгаришларнинг ойлари ва йиллар давомида тўлиқ тикланмаслиги билан боғлиқ.

Ч.нинг тезлиги меҳнатнинг хусусияти билан белгиланади: бир тарзда туриб мускулларга зўр келадиган иш бажарилганда киши анча тез, бир маромдаги иш бажарилганда бирмунча кам толиқади. Ч.нинг юзага келишида одамнинг бажа-

рилаётган ишга нисбатан муносабати ҳам муҳим роль ўйнайди. Кўпчилик одамларда эмоционал кўзгалиш даврида узоқ вақтгача Ч. белгилари пайдо бўлмайди.

Етарли дам олмаслик ёки узоқ, вақт ҳаддан ташқари зўриқиб ишлаш Ч.га ёки мадор қуришига олиб келади. Ақлий ва рухий толиқиш фарқ қилинади. Ёш ва нерв системаси маълум бир тузилишга эга бўлган кишиларда жадал ақлий меҳнат неврозларга олиб келади. Рухий толиқиш «юрак ҳиссиётига» тўлибтошган ва турли мажбуриятлари бўлган шахсларда кузатилади.

Мириқиб ухлаш ва фаол дам олиш иш қобилятини тез тиклайди.

Оғир касалликларни бошдан кечирган кишиларда Ч. тез юз беради. Арзимаган ва унча узоқ давом этмайдиган зўриқиш ҳам уларда бош оғриғи, ҳарсиллаш, тез юрак уриши, терлаш ва қувватсизликка сабаб бўлади. Бундай кишилар меҳнат режимига ва иложи борича узоқроқ дам олишга қатъий амал қилишлари зарур.

Болалар организмнинг анатомо-физиологик хусусиятларига кўра ҳатто унчалик уринмаганида ҳам (мас, гўдак уйқудан қолганида, мактабда партада узоқ ўтирганида) тез чарчаб қолиши мумкин. Кун тартибининг нотўғрилиги, бир турдаги машғулот, ортиқча ўйинқулги ҳам тез Ч.га олиб келади.

Болаларда Ч. белгилари кўпинча хаттиҳаракатнинг бузилишида кўринади: улар тоқатсиз, эътиборсиз, дарс вақтида гаплашадиган, яъни интизомсиз бўлиб қоладилар. Баъзи ҳолларда, айниқса, касалликларни бошдан кечирган болалар бўшанг, сусткаш, хорғин, кучсиз бўлиб, фикрлаганда бош оғриғи сезади.

Ч. баъзан бошдан кечирилган касалликнинг оқибати эмас, балки унинг бошланғич белгиси бўлиши ҳам мумкин. Болада бошдан кечирилган касалликка ёки ақлий ва жисмоний зўриқишга боғлиқ бўлмаган тез чарчаб қолиш ҳоллари юз берганида, албатта, врачга мурожаат этиш лозим.

Иш қобилятини узоқ вақтгача

сақлаб қолишнинг таъсирли воситаларидан бири — меҳнат фаолиятининг аниқ маромда бўлишидир. Тез Ч.ни олдини олишда меҳнат ва дам олишни тўғри йўлга қўйиш, иш куни давомида қисқа муддатли танаффуслар ташкил қилиш, шунингдек, иш жойини тартибга солиш, ва ўзини сал ҳориган ҳис қилганда, чарчоғини ёздадиган машқлар бажаришга муҳим эътибор бериш зарур.

Болаларда тез чарчаб қолишнинг олдини олиш учун уларнинг кун тартиби маромининг бузилишига йўл қўймаслик (тўйиб ухлашига, иш оғирлик қилмаслигига, иш билан машғулотни тўғри навбатлаштиришга, уларнинг очик ҳавода узоқроқ бўлишига имконият туғдириш) керак.

ЧАСТОТА — 1) физикада — даврий тебранишнинг миқдорий ифодаси; тебраниш цикллари сонининг ўтадиган вақтга нисбати. Ч. ν (техникада f) тебраниш даври T га тесқари катталик. 2) эҳтимоллар назариясида — бирор ҳодисанинг рўй бериши сонининг тажрибалар умумий сонига нисбати. Агар ҳодисанинг тажрибада алоҳида рўй бериши эҳтимолига тенг бўлса, етарлича катталар учун ҳар қандай кичик бўлганда ушбу тенгсизликни қаноатлантиради. Бу ҳулоса катта сонлар қонунидан келиб чиқади. Ч. тушунчаси эҳтимолликнинг статистик таърифи учун асос бўлади; 3) кино техникасида — кинога олиш ёки кино қўйишда ёки телевизор экранда кадрларнинг алмашилиш даврийлиги ёки тезлиги. Стандарт тезлик сифатида 1 секундда 24 кадр алмашилиши қабул қилинган (баъзан 8 ва 16 мм ли киноленталар ишлатилганда 1 секундда 16 кадр алмашинадиган тезлик қабул қилинади). Телевизор экранда кадрлар алмашилиши стандарт бўйича 25 Гц га тенг.

ЧАТЕМ — Тинч океаннинг жан. қисмидаги 2 та йирик (Чатем ва Пит) ва бир гуруҳ майда вулкан ороллари. Янги Зеландия худуди. Майд. 963 км². Энг ба-

ланд жойи 291 м (Чатем о.да). Ландшафта боткок, яйлов, чакалакзорлардан иборат. Аҳоли кўйчилик билан шуғулланади, балиқ овланади. Оролларга европаликлардан илк бор 1791 й.да инглиз денгизчи сайёҳи У.Р. Броутон борган.

ЧАТИРКЎЛ — Кирғизистон Республикаси Норин вилоятидаги кул. Марказий Тяньшанда. Шим.да Отбоши ва жан.да Тўруғарттов тоғлари орасида, 3530 м баландликдаги сойликда жойлашган. Майд. 175 км2, уз. 23,5 км, энг кенг жойи 12 км. Кўл саёз, ўртача чуқ. 3,8 м (энг чуқур жойи 22 м). Ч.га атрофидаги тоғлардан бир қанча сой ва жилғалар оқиб тушади, ундан сув оқиб чиқмайди. Июнь — июль ойларида сув сатҳи анча кўтарилади, янв.февралда пасаяди. Суви чучук, шаркий қисмида бир оз шўр. Ноябрь. дан апр.гача муз билан қопланади.

ЧАТИШТИРИШ - уруғланиш жараёнида ирсий жихатдан бирбирига ўхшамайдиган иккита жинсий хужайра (гамета)нинг табиий ёки сунъий кўшилиши. Ч. натижасида пайдо бўлган наел ген бўйича гетерозиготали холатда туради. Унинг бирбирига ўхшаш бўлмаган отаона гаметалари билан турли аллеллари дурагай муртакка (зиготага) ўтган бўлади. Дурагай организм отаонасининг белги ва хусусиятларига эга бўлиш билан бирга, отаонасининг жинсий хужайралари орқали уларга ўтган ирсий имкониятларнинг муайян жуфтлашиши, ривожланиши ва намоён бўлиши каби хусусиятларга ҳам эга бўлади. Танлаш, одатда, дурагайларнинг иккинчи бўғинида ўтказилиб, кўпинча бешинчиолтинчи бўғинларгача, гомозиготали нусхалар олингунгача такрорланади (к. Гомозиготалик). Дурагайда отаонадан бирортасининг белги хусусиятларини кучайтириш учун такрорий (бекросс) Ч. (авлодни ота ёки она шакли билан кайта Ч.) ўтказилади.

Ўсимликлар амалий селекциясида оддий ва мураккаб Ч. қўлланилади. Иккита

онаона шакллари ўртасида бир маротаба ўтказилган чатиштириш оддий Ч.га кирради (к. Жуфт чатиштириш). Ч.га биринкетин иккитадан ортик отаона шакллари жалб этилса, мураккаб Ч. ҳисобланади (к. Дурагайлаш).

Чорвачиликда молларнинг наел сифатини ошириш ҳамда янги сермахсул зотларни яратишда Ч.нинг: а) қон қуйиш; б) қон сингдириш; в) завод чатиштириши; г) саноат чатиштириши; д) навбатли чатиштириш усуллари қўлланилади.

Ўзбекистон чорвачилигида маҳаллий қорамолларни швиц зоти б н Ч.нинг қон сингдириш усулида қўнғир тусли қорамол подалари шакллаширилган. Ч.нинг мураккаб завод усулида бушув зоти яратилган. Ч.нинг қон қуйиш усулида республикада рнлаштирилган барча зотлар «яхшиловчи» зотлар билан такомиллаштирилмоқда. Ч.нинг саноат усули сут йўналишидаги қораола ва кизил чўл зотлари, гўшт йўналишидаги герефорд, абердинангус, шароле, киан, сантагертруда ва б. зотлар билан жуфтлаштиришда қўлланилиб, тез етилувчан ва серпушт бўлган биринчи чатишма авлодлари олинган.

Дурагай ва чатишмалар ўсимлик ҳамда ҳайвонларнинг хўжалик жихатидан фойдали белгилари бўйича танлаш, саралаш, янги зотлар ва навлар етиштириш учун дастлабки материал бўлади.

Баҳодир Норматов, Убайдулла Носиров.

ЧАТУРАНГА (санскритча чатур — тўрт, анга — қисм) — мил, ав. Ҳиндистонда пайдо бўлган тафаккур ўйини. Қад. Ҳиндистонда қўшин 4 қисмга бўлинган: жанг аравадагилар, филбонлар, отлик ва пиёда аскарлар. Ч. сипоҳлари қўшин қисмларини ифодалаган. Қўшиннинг ҳар бир қисмини рожалар бошқаргани учун Ч. «чатуррожа» деб ҳам аталган. Ч.да 32 та (16 тадан оқ ва қора) сипоҳ 64 та оққора катакли тахтанинг 4 четига 8 тадан терилган ва 4

киши (2 тадан бўлиб) ўйнаган. Юришлар шашхол ташлаш билан амалга оширилган (6 холли томон тушса шох, 5 холли томон тушса фарзин юрилган ва х.к.) Ўйин рақибларнинг барча сипоҳларини (шу жумладан, шохни ҳам) уриб олингунча давом этган. 5—6-аларга келиб Ч. ўйин қоидаларининг ўзгарган тури чатранг (шатранг) деб номланган. Чатрангда сипоҳлар ўйин тахтасининг 2 томонига терилган ва 2 киши ўйнаган. Юришлар шашхолсиз амалга оширилган ва ўйиннинг мақсади шохни мот қилиш бўлган (яна қ. Шахмат).

ЧАТҚОЛ — Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти ва Ўзбекистон Республикаси Тошкент вилоятидаги дарё. Чорвоқ сув омбори қурилгунга қадар Чирчикнинг йирик ирмоғи бўлган. Уз. 217 км, ҳавзасининг майд. 7110 км². Талас Олатовининг жан.ғарбий ён бағридан Қорақулжа номи билан бошланади. Қорақасмоқ ирмоғи қўшилгач, Ч. номини олади. Чорвоқ сув омборига қуйилади. Бошланиш қисмида Ч. чуқур ва тор дарада оқади; Қоратака ирмоғи қуйилган жойдан бошлаб дарё водийси кескин кенгайди. Қуйи қисмида Ч. бир неча террасалари бўлган кенг водийда чуқур ўзанда оқади.

Ч. водийсининг ён бағирлари кўп жойларда тик ва баланд тоғ ён бағирларидан иборат, калта ирмоқлар, жарликлар билан парчаланган. Водийси кенг жойларда ён бағирлари ётиқроқ, бал. 8—40 м бўлган террасалар ҳосил қилган. Эни 200—300 м ли қайирларда дарё ўзани бир неча майда тармоқларга ажралиб кетади. Дарё ҳавзаси баланд тоғларда жойлашган (ўртача бал. 2605 м). Умумий майд. 51 км² бўлган 119 кичик музлик бор. Дарё қор ва музлик сувларидан тўйинади. Ч.нинг ўртача йиллик сув сарфи Терс дарёсининг қуйилиш жойида 67 м³/сек., Назайтўқай қишлоғи ёнида 85 м³/сек., сув омборига қуйилиш ерида 126 м³/сек., 1932—74 й.лардаги кузатиш маълумотларига кўра, дарёнинг қуйилиш

қисмида энг кўп сув сарфи 920 м³/сек., энг кам сув сарфи эса 7,0 м³/сек. бўлган. Ч. дарёсида март ойидан сув кўпаяди, янв. — февралда камаяди. Ўрта ҳисобда йиллик сув миқдорининг 55% март—июнда, 30% июль—сент.да ва 15% окт.—февраль ойларида оқиб ўтади. Дарё суви унча лойка эмас (ўрта ҳисобда 460 г/м³). Дарё суви тез оққанлигидан музламайди. Лекин, шовуш оқиши ва қирғоқ музлаши мумкин. Ч. сувидан экин майдонларини суғоришда фойдаланилади.

ЧАТҚОЛ **БИОСФЕРА** **КЎРИҚХОНАСИ** — Тошкент вилоятининг Паркент тумани тоғли худудида, Чатқол тоғ тизмаларининг жанубиғарбида жойлашган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1990 й. 21 июндаги қарори билан Чатқол кўриқхонаси (1947) негизда УғомЧатқол давлат

лпабиат миллий боғи ташкил этилиши муносабати билан унинг жан. қисмида алоҳида кўриқланадиган худуд тарзида ажратилган. Тошкент вилояти табиатини муҳофазга қилиш бошқармасига қарайди. Ғарбий Тяньшаннинг улкан ва ноёб ўсимликлари, ҳайвонот ва қушларини ўрганиш, сақлаб қолиш ва кўпайтириш мақсадларида иш олиб боради. Умумий майд. 9900 га. Кўриқхона худуди шарқда деярли Наманган вилояти, жан.ғарбда Оҳангарон тумани тоғли худудларига яқин боради. Рельефи ҳар хил баландликлар (1100—4000 м), қояли чўккилар ва тик қияликлар билан тавсифланади. 1000—1500 м баландликда лёссимон тупроқлар, ундан юқорида тоғ ўрмон ва ўтлоқи тупроқларнинг турли шакллари ривожланган. Иқлими континентал, янв. ойининг ўртача ҳарорати —7°, июль ойиники 23—25°, йиллик ёғин миқдори 700—800 мм. Кўриқхона худудидаги асосий сув хавзалари Бошқизилсой, Шоввабой ва уларнинг ирмоқлари. Кўриқхонада ўсимликларнинг 1300 га яқин тури, шу жумладан, доривор ўсимликлардан женьшень, тоғ ён бағирларида 40 дан ортиқ дарахт ва бута турлари ўсади. Асосий

дарахтлари тол, терак, қора арча, савур арча, ёнғоқ, писта, қайин, зирк, четан, дўлана, ёввойи олма, тоғолча ва б. Ҳайвонот дунёсида 30 дан ортиқ сут эмизувчилар тури, шу жумладан, тоғ қоплони, қўнғир айик, тоғ эчкиси, елик, тулки, бўрсик, қобон (ёввойи чўчка) ва б., кушларнинг 140 дан ортиқ тури — бедана, кирғий, қора лайлак, каклик, кумри ва б. (кушлардан қора лайлак, кирғий уя куриб бола очади), умуртқасизларнинг 19 тури учрайди. Ғарбий Тяньшан учун ноёб бўлган ўсимликларнинг 33 тури, ҳайвонларнинг 3 тури, кушларнинг 4 тури Халқаро ва Ўзбекистон Қизил китобиغا киритилган. Қўриқхона ўсимлик қогшами тикланиб, ҳайвон ва кушлар сони кўпаймоқда. Қўриқхона Майдонтол участкасининг баланд тоғ қояларида тоғ эчкиси ва кийиклар тасвири туширилган петроглифлар (Тераклисой петроглифлари) топилган (1965).

ЧАТҚОЛ ВОДИЙСИ - Ғарбий Тяньшан тоғларидаги водий, Чатқол дарёси юқори оқимида. Қирғизистон Республикасининг Ўш вилояти ҳудудида. Шим. ғарбдан Писком ва Сандалаш, шим.дан Талас Олатови, жан.шарқдан Чатқол тизмаси билан ўралган. Шим.шарқдан жан.ғарбга 90 км дан зиёд масофага чўзилган. Ўртача эни 2—5 км. Водий тубининг баландлиги жан.ғарбдан (1400 м) шим.шарққа (2200 м) ортиб боради. Водий Чапчама довони (2841 м) орқали Қозоғистоннинг Жамбул вилояти билан боғланган.

Ч.в.нинг ўрта қисмидан оқиб ўтадиган Чатқол дарёси ва унинг ўнг ва чап ирмоқлари (Қорақасмоқ, Толдибулоқ, Сандалаш, Жартису, Қорақорум ва б.) кенг қайир, бир қанча эрозион ва эрозия-опакумулятив террасалар ҳосил қилган. Террасалардан юқоривдаги тизмалар ён бағрида ва сувайирғич қисмларида текисланган юзалар учрайди.

Ч.в. тектоник жиҳатдан герцин бурмаланиши даврида шаклланган синклиналь ботикцир. Водийни ўраб олган тизмалар

палеозойгача ва палеозой даври чўкинди, метаморфик ва вулканик тоғ жинслари (сланец, кумтош, оҳактош, конгломерат, кварцит ва б.)дан ташкил топган. Водийда палеоген ва тўртламчи давр чўкинди тоғ жинслари (қумтош, алевролит, гил, конгломерат, мергель, кум аралаш шағал тошлар, лёсслар) тарқалган.

Иклими кескин континентал. Ўртача тра январда —17,8°, июлда 17,3°. Энг паст тра (—47°) дек.да кузатилади. Ўртача йиллик тра 2° атрофида. Йиллик ёғин 600—700 мм. Асосан, март — апр. ойларида ёғади.

Ч.в. ҳудудида, асосан, бўз, қўнғир, жигарранг тупроқлар, дарё ва сойлар оқизиб келтирган тош, кум ва кумлоқлар учрайди. Эфемер ва эфемероидлардан лола, лолақизғалдоқ, ранг, қўнғирбош, бугдойик, какра, бўтақўз ва б., водийнинг баландроқ қисмлари ва дарё бўйларида бўлик ўтлар, буталар, дарахтлар (тиканли бодом, дўлана, зирк, арча, ёнғоқ, заранг, қайин, қайрағоч, тол, терак, олча ва б.) ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, айик, тулки, бўрсик, олмахон, кийик, қор қоплони, сировсин, каламуш, илонлар; кушлардан каклик, каптар, чумчуқ, кирғий, лочин, сўфитўрғай ва б. бор. Водий ҳудудида Бешорол қўриқхонаси ташкил қилинган. Водийда дехқончилик, боғдорчилик билан шуғулланилади ва ундан яйлов сифатида фойдаланилади.

Мурод Маматқулов.

ЧАТҚОЛ ЗИЛЗИЛАСИ - Ўрта Осиёдаги энг кучли зилзилалардан бири. 1946 й. 2 ноябда содир бўлган. Эпицентрда кучи 9—10 баллга етган. Магнитудаси Рихтер шкаласи бўйича 7,5 бўлган. Зилзила 150 дан ортиқ қишлоқ ва шаҳарларда 9 балддан тортиб, 4—5 баллгача сезилган. Ҳатто 240 км узокликдаги Тошкент ш. ҳам жиддий талафот кўрган. Тебраниш кучи Тошкентда 7—8 баллни ташкил этган. Тадқиқот ишлари натижасида зилзила ўчоғининг уз. 80 км, эни 15 км ва чуқ. 20—25 км эканлиги аниқланган. Бу ерда жойлашган сейсмоген узилманинг

харакатга келиши натижасида атрофдаги қоятошлар кула

ган ва тоғ ён бағирларида чуқ. 10—15 м ли ер ёриқлари ҳосил бўлган. Кулаган тоғ жинсларидан вужудга келган уюм ҳажми 4 млн. м³ дан ошиб кетган ва у Норин дарёсини тўсиб қўйган. Бунинг натижасида атрофда қўллар ҳосил бўлган. Фарғона, Чатқол ва Талас Олатови ён бағирларидаги 50 дан ортиқ кишлоқни харобага айлантирган. Шунингдек, Подшоотасой, Аравон, Афлотун, Аркит, Кетмонтепа оралиқларидаги йўллар бузилиб, турли хил кўриниш (шакл)ни олган. Зилзила эпицентри Чатқол—Отойнак сейсмоген зонасида бўлиб, асосий ер қимирлашдан кейин ҳам 2 йил мобайнида кучли тебранишлар қайд қилинган. Уларнинг кучи 6—8 баллга етган. Кейинги зилзилалардан Фарғона водийсидаги аҳоли пунктлари яна талафот кўрган.

«ЧАТҚОЛ» САНАТОРИЙСИ - тоғ иклимий курорт. Тошкент ш.дан 55 км узоқликда, Чирчиқ дарёсининг чап соҳилида, денгиз сатҳидан 610 м баландликда жойлашган. Шим.шарқ ва жан.дан Ғарбий Тяньшаннинг Угом, Писком, Чатқол ва Қурама тоғ тизмалари ўраб туради. Майд. 12,5 га. «Ч.» с 1975 й.да ташкил этилган, Ўзбекистон Республикаси Геол. ва минерал ресурслар Давлат қўмитасига қарашли тиббий соғломлаштириш маскани. Икклими курук тоғ ҳавоси, ёзи жазирама эмас, киши илиқ. Йиллик ўртача тра 11,5°, ҳавонинг нисбий намлиги 50—60%. Йил давомида 800 мм ёғингарчилик бўлади. Чирчиқ дарёси яқинлиги туфайли вужудга келадиган гидроэроизация ва куёшнинг тўлиқ нури дам олувчилар учун қулай шароит туғдиради.

Даволаш омили кислородга бой мусаффо тоғ ҳавоси. Санаторийда геол. соҳасида кўпроқ кузатиладиган кардионеврологик, юрактомир, меъдаичак ва таянчхаракат аъзолари касалликлари билан оғриганлар даволанади. Санаторий яхши кўкаламзорлаштирилган.

Худудидан минерал сув чиққан. Таркибида калий, натрий, магний, кальций, хлор каби кимёвий элементлар, шунингдек, гидрокарбонат, кремний кислотаси ва б. бор. Минерал сувдан, асосан, ванналар учун, меъдани ювиш, ичакларни чайиш, ичишдубаж, душ, сув ости массажи қилишда фойдаланилади. Бундан ташқари, физиотерапевтик (даволаш бадан тарбияси, массаж) ва бальнеотерапевтик (циркуляр душ, Шарко душ) муолажалар билан даволаш усуллари ҳам қўлланади. Санаторийда Шарқ табобати — гиёҳлар билан даволаш ҳамда парҳез билан овқатланишга қатъий риоя этилади.

250 ўринга мўлжалланган ётоқ корпуси, клуб, кутубхона, спорт майдончалари, чойхоналар мавжуд (2004).

ЧАТҚОЛ ТИЗМАСИ - Ғарбий Тяньшандаги тоғ тизмаси. Қирғизистон ва Ўзбекистон худудларида. Фарғона ва Чатқол водийларини бирбирдан ажратиб туради. Жан.ғарбдан шим.шарққа 220 км чўзилган. Шим.шарқий қисмида Талас Олатовидан Терекбел довоининг ғарброғида ажралган, жан.ғарбда Чирчиқ водийсида тугайди. Бал. 3000—3500 м, энг баланд жойи 4503 м. Ч.т. да бирбирдан дарёлар билан ажралган бир канча тоғ массивлари бор. Булардан йириклари Суренота, Қизилнура, Учтош, Арашон, Саргардон, Қумбел ва б. Ч.т. асимметрик тузилишга эга. Шим. ва шим.ғарбий ён бағирлари Чатқол дарёси водийсидан тик кўтарилган. Жан. ва жан.шарқий ён бағирлари эса кияроқ. Сувайирғич қисмида кўплаб тик кўтарилган чўққилар бор. Ён бағирлари зич дарё водийлари билан кесилган, денудацион юзалар тарқалган.

Тектоник жиҳатдан герцин бурмаланиши даврида шаклланган антиклинорий. Ҳоз. баландлигига бугунги кунларда ҳам давом этаётган янги тектоник ҳаракатлар таъсирида кўтарилган. Ч.т., асосан, палеозой даври чўқинди, метаморфик, отқинди тоғ жинслари (сланец, охактош, гранит, гранодиорит, порфир ва

б.)дан ташкил топган. Этакларида палеоген, неоген, тўртламчи давр шағал, гил, конгломерат, лёсс катламлари учрайди. Сувайирғич ва унга ёндош қисмларида қад. музликлар қолдирган музлик ётқизиқдари (мореналар) ҳам тарқалган. Иқлими континентал, киши совуқ, ёзи салқин, сернам. Ёилига 1000 мм дан зиёд ёғин тушади (ғарбий қисмида ёғингарчилик камрок). Тупроқўсимлик қоплами баландлик минтақалари бўйича тоғдашт минтақасидан бошланиб, абадий қорлар билан қопланган нивал минтақада тугайди. Тизманинг этакларида бўз тупроқлар тарқалган. Уларда лола, лолақизғалдоқ, ранг, қўнғирбош, оқ каврак, буғдойик, чалов, бетага, тактак, бўтакўз, буталардан дўлана, тоғолча, аччиқбодом ва б. ўсади. Юқорироқ қисмларида қўнғир тоғўрмон, каштан тупроқларда баланд бўйли ўтлар, тиканли бодом, дўлана, зирк, арча, ёнғок, қорақарағай, заранг, қайин ва б. учрайди. 3000 м баландликда субальп, альп ўтлоқдари мавжуд. ТПГунингдек, мушукқуйруқ, альп лоласи, ёввойи пиёз, кизилтикан, каврак ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан қобон, бўрсиқ, олмахон; тизманинг баланд қисмларида кийик, қор қоплони, силовсин, бўри, айик, тулки ва б.; қушлардан каклик, қаптар, булбул, қирғий, лочин, калхат ва б. учрайди.

Ч.т. худудида Саричелак кўриқхонаси ва УгомЧатқол давлат табиат миллий боғи ташкил этилган. Ч.т.нинг табиий ресурсларидан энг муҳимлари: қазилма бойликлар, сувэнергия ресурслари, шифобахш иқлими, мевали ва доривор ўсимликларидир.

Мурод Маматқулов.

ЧАУРАСИЯ (Chaurasia) Пандит Харипрасад (1938.1.7, Илохобод, Ҳиндистон) — ҳинд созандаси (бансури най), замонавий ҳинд мумтоз мусиқа мактаби вакили. 1957 й.дан Ҳиндистон радиоси (Катака ш.)да созанда ва бастакор, кейинчалик Бомбайда яшаган. Ч. Шим. (хиндустани) ва Жан. (карнатак)

Ҳиндистон мумтоз мусиқа услубларини ўзлаштириб, рага, тхумри, дадра, хаял каби жанрлар ижрочилигида биринчи бўлиб бансури найни қўллаган. Ижро услуби ноёб маҳорати, виртуоз техникаси билан ажралиб туради. Ижролари ўнлаб грампластинка ва компакт дискларга ёзилган. Осиё (жумладан, 1975 ва 1977 й.ларда Ўзбекистонда ҳам), Европа ва Америка мамлакатларида гастролда бўлган. Сангит Натак академияси аъзоси (1984), Ҳиндистоннинг энг юқори (Падма Бхушан, 1992; Падма Вибхусан, 2000) мукофотлари билан тақдирланган.

ЧАУШЕСКУ (Ceausescu) Николае (1918.26.1, Олт уезди, Скорничешти қишлоғи— 1989. 22.12, Бухарест) — Руминияда диктаторлик режими ўрнатган ҳукмдор. 1955 й.дан Руминия компартияси раҳбариятида (1965 й.дан эса бош қотиби). Давлат кенгаши раиси бўлган (1967—74). Руминия президенти (1974—89). Халқ кўзғолони натижасида ҳокимиятдан ағдарилиб, отиб ташланган.

ЧАШМАИ АЙЮБ - Бухородаги меъморий ёдгорлик (11-а., 1380). Муқаддас зиёратгоҳ биноси тўғри тўртбурчак тархли (19x26 м) бўлиб, ғарбдан шаркка чўзилган 4 хонадан иборат, ҳар бир хона бирбирига ўхшамаган гумбазлар билан қопланган. Дастлаб энг қад. хона — мурабба тархли (4,5 x 4,5 м) қудуқхона бунёд этилган (Арслонхон томонидан Минораи калон ва Намозгоҳ масжиди билан бир даврда қурилган деган ривоятлар сакланган), унинг икки ёнида зиёратчилар учун ўз вақтида 2 эшиги бўлган; олд томонига тоқли хона (4,5x4,5 м) тугаштириб қурилган, у бинога пештоқ вазифасини ўтаган, қўш гумбазли, олди пештоқли. Зиёратхона деворида Амир Темур фармойишига биноан 1379 й.да унга тақаб қулоҳий гумбазли қатта хона, бурчакларида миноралари бўлган дахдиз қурилганлиги ёзилган. Бинонинг қад. қисми ичкарида қолган. Ривоятларга кўра чашмақудуқ Айюб пайғамбар

қадамжойи.

ЧАШМАЛАР — қ. Булоқлар.

ЧАШМАРДОН ДОВОНИ — Чумқор тоғ тизмасининг марказий қисмидаги до-вон. Ўзбекистон билан Тожикистон чегарасида. 2868 м баландлиққа жойлашган. Довон орқали Сангзор водийсидан За-рафшон водийсига ўтилади.

ЧАШНАЧИЛИК (форстож. чашони — татиб кўриш, едириш) — узум, вино, озиқ-овқат маҳсулотлари ёки ўсимлик хом ашёси сифатини органолептик усулда — кўриш, хидлаш, таъм билиш, эшитиш аъзолари орқали аниқлаш. Виночиликда винонинг истеъмол қимматини ҳамда и.ч. жараёнида унинг сифатини махсус чашначи усталар баҳолайдилар. Тажрибали виночашначи кимёвий тах-дил ёки махсус асбоблар ёрдамида олин-ган вино ёки вино маҳсулот ҳақидаги ахборотни тўддириб, технологик жара-ённинг тақомил даражасига тузатишлар киритади. Чой Ч.да куруқ чойнинг ташқи кўриниши, дамланган чойнинг таъми, ранги, хиди ва баргининг кўриниши; тамакида хиди, таъми, ўткирлиги, ту-тунида ёғли моддаларнинг бўлишига эътибор берилади. Узумнинг хўраки навлари Ч. жиҳатидан 10 балли шкала бўйича — узум боши ва ғужумининг кўриниши, таъми ва хиди, пўсти хусу-сиятлари ва этининг тузилиши бўйича баҳоланади. Ч.нинг камчилиги — унинг муайян даражадаги субъективлиги, аф-заллиги эса, энг сезгир асбоблар билан аниқлаб бўлмайдиган ўзига хос нозик сифат хоссаларини фарқлаш ва унга баҳо беришидир. Ч.да винолар орасида-ги кимёвий йўл билан аниқлаш мумкин бўлмаган фарқни, мас, маркали ва оддий вино орасидаги таъм, хушбўйлик ва б. фарқларни аниқлаш мумкин. Ч.ни махсус тажриба ва лаёқатга эга бўлган чашна-чи мутахассислар бажардилар. Бундай қобилят табиий тарихий ривожланиш натижаси бўлиб, инсон шаклланиганидан

то ҳанузгача ва бундан буён ҳам и.ч. фа-олияти таъсирида истеъмол қилинадиган озиқ-овқат маҳсулотларининг сифатини сақлаш, овқатланиш маданияти билан доим алоқадорликда тақомиллашиб бо-ради. Маза сезиш аъзолари ривожланган, нодир қобилят эгалари бўлган чашна-чилар билинарбилинемас, ниҳоятда нозик таъм ва лаззатларни сезиб, хулоса чиқара оладилар. Кўргазма, танлов ва ярмарка-ларда вино, узум, тамаки маҳсулотлари сифати чашначилар хулосаларига кўра белгиланади. Қадимдан ўзбеклар ораси-да урф бўлган анор сайли, қовун сайли (ширинак) каби сайилларда ҳам етиш-тирилган анор, анжир, қовунтарвуз ширинлиги, ранги, этининг мулојим-лиги, шарбати миқдори, уруғининг оз-лиги ёки йирикмайдалиги каби сифат-ларини аниқлаш бўйича чашначилар мусобақалари ўтказилган.

ЧАҚА, чақа пул — қиймати паст бўлган металл тангалар; майда тўловлар, йирик пул белгиларини майдалаш, қоғоз пуллардан қайтим бериш учун қўлланилади. Жаҳон мамлакатларида Ч.нинг энг кичик қиймати амалдаги мил-лий валюта бирлигининг 1/100 қисмига тенг бўлган танга шаклида зарб қилинади (мас, сўмря. тийин, дамараа цент, рупия-да пайса, гривнадя копеек). Қадимдан Ч. пуллар қиймати юқори бўлган қумуш ва олтин тангалардан фарқли ходда фақат мис ёки жез сингари арзон металллардан ясалган. Ўзбекистон Республикаси Мар-казий банки 1994 й. 1 июлдан муомалага чиқарган 1, 3, 5 тийин қийматдаги мис тангалар Ч. хисобланади.

ЧАҚАЛОҚ - қ. Гўдақ.

ЧАҚАЛОҚЛАРНИНГ ГЕМОЛИ-ТИК КАСАЛЛИГИ — чақалоқларда оғир кечадиган касаллик. Она ва ҳомила қон гуруппаларининг турли системалар, кўпинча резусфактор бўйича мос келмас-лиги.

Қонда резусфакторнинг борйўклигига

қараб, у резусмусбат ёки резусманфий деб белгиланади. Болада касаллик она ёки ота қонининг резуси мос келмаслиги (онаси—резусманфий, отаси—резусмусбат) дан пайдо бўлади. Бунда ҳомилага резусфактор резусмусбат отадан утиши мумкин. Хомиланинг резусфактори плацента орқали резусманфий она қонига ўтади. Она организми ҳомила резусфакторига нисбатан антителолар ишлаб чиқаради, булар плацента орқали резусмусбат ҳомила қонига қайта ўтиб, унинг эритроцитларини емиради (ге-молиз рўй беради), камқонлик ва сариқ пигмент — билирубиннинг тўпланиши юзага келади. Касаллик аксари иккинчи, учинчи ва кейинги ҳомиладорликларда туғилган, шунингдек, абортлардан кейинги ҳомиладорликда туғилган (чунки она организмда антителолар микдори бир ҳомиладорликдан иккинчи ҳомиладорликкача ортиб боради) гўдакларда учрайди. Онага илгари резусфакторни ҳисобга олмай қон қуйилган бўлса, биринчи ҳомиладорликдан туғилган болада ҳам Ч.г.к. пайдо бўлиши мумкин.

Ч.г.к. она ва ҳомила қони қон группалари бўйича мое келмаганда ҳам кузатилади, бу кўпинча онанинг қон группаси I(O), боланики II(A) ёки III(B) бўлган ҳолларда рўй беради.

Ч.г.к.нинг 3 шакли фарқ қилинади: ҳомиладаги умумий туғма шиш, чақалоклардаги сариқлик ҳамда улардаги туғма камқонлик.

Чақалоклардаги сариқлик кўпроқ учрайди. Сариқлик туғруқнинг биринчи-иккинчи кунида пайдо бўлади ва бола ҳаётининг кейинги кунларида қупая боради; баъзан гўдак териси сарғайиб туғилади, бу қонда эритроцитлар парчаланишидан ҳосил бўладиган бўёвчи модда — билирубиннинг пайдо бўлиши ва тез кўпайишига боғлиқ. Бунда биринчи ҳафтанинг охирида боланинг аҳволи оғирлашиб, у шилқиллаб тушади, яхши эммайди, оёққўллари тортишади.

Хомиланинг умумий туғма шиши

ҳамда камқонликда бола улик туғилади ёки туғилган заҳоти нобуд бўлади.

Ч.г.к.нинг олдини олиш учун ҳомиладор аёлларнинг қони резусфакторга текширилади ва қон группаси аниқланади. Қони резусманфий аёллар ҳисобга олинади; уларнинг қони резус антителоларга мунтазам текшириб турилади. Қони резусманфий биринчи марта ҳомиладор бўлган аёлларга аборт қилдириш тавсия этилмайди.

ЧАҚАР МАСЖИДИ —

Марғилондаги меъморий ёдгорлик (1911); хонақоҳ, айвон ва хўжалик биноларидан иборат бўлган. Бизгача бионинг айвон қисми сақланган. Айвоннинг уч томони ёпик, шифти тўсинлар ёрдамида туғри тўртбурчакларга бўлиниб, уларнинг ҳар бирига гуллар солинган гулдонлар ишланган, рангбаранг нақшлар билан серҳашам безатилган.

ЧАҚИЛИКАЛОН —

Зарафшон тизмасининг ғарбий қисмидаги тоғ тизмаси. Шарқда Зарафшон дарёсининг чап ирмоғи (Мағиёндарё)дан бошланиб, ғарбга Тахтақорача довоғигача тахм. 70—75 км га чўзилган. Эни 15—20 км. Бал. 2000—2500 м. Энг баланд жойи унинг шарқий қисмида (2936 м), ғарбида эса 2388 м дан ошмайди. Ч. асимметрик тузилишга эга. Шим. ён бағри тик, қояли. Сувайирғич қисмида платосимон юзалар учрайди. Ғарбий чеккасининг сувайирғич қисмида Қирқоғ платоси мавжуд. Ч. герцин бурмаланиши даврида шаклланган. Мезозойда кўтарилган тоғлар емирилган. Ҳоз. кўриниши янги тектоник ҳаракатлар нағижасида вужудга келган. Тектоник жиҳатдан антиклинорий структура. Тизма, асосан, силур ва девон даври чўкинди тоғ жинслари (оҳақтош ва доломитлар) дан ташкил топган. Ч. иклими қурғоқчил. Ёзи анча илиқ, қиши совук. Ўртача йиллик тра 12,0°— 12,3°. Йиллик ёғин 800 мм (Омонқўтонда), тоғ ён бағирларида 550 мм дан ошмайди. Ч.дан бошланган дарёлар (Қорасув, Ургутсой, Камон-

гарон, Омонкўтонсой ва б.) Зарафшон ва Қашқадарё дарёлари ҳавзасига мансуб.

Ч. тизмаси ҳудудида, асосан, жи-гарранг тупроқлар тарқалган, тоғ олди қисмларида бўз тупроқлар учрайди. Тизма ҳудуди адир ва тоғ ўсимликлари минтақасига киради. Мезоксерофил ва эфемер ўсимликлар ўсади. Тизманинг шим. ён бағрида ёнғоқ, ёввойи олча ва б. дарахтлардан ташкил топган ўрмонлар мавжуд. Ч.да кўплаб карст рельеф шакллари (каррлар, карст воронкалари, ботиклари, қудуқлар, шахталар, ғорлар) вужудга келган. Ч.нинг Қирқтоғ платосида Киев три бор.

ЧАҚИРИМ (чақирмоқ сўзидан) — қад. узунлик ўлчов бирлиги. Қадимдан Ўрта Осиёда катта масофаларни ўлчаш учун қўлланиб келинган. Қиймати 1200 кадамга тенг. Агар бир кадам ўртача 0,75 м эканлиги ҳисобга олинса, унда $14 \cdot 1200 = 16800$ м $\approx 16,8$ км га тенг. Бирок 19-а. охиридан бошлаб чоп этилган адабиётларда 1 Ч. 1500 газ га тенг эканлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Бунда газнинг 0,71+0,72 м эканлиги ҳисобга олинса, $14 \cdot (0,71+0,72) = 1,065+1,08$ км. Чор Россиясининг 1894 й.да рус ўлчов бирлигига ўтиши тўғрисидаги кўрсатмаси чиққан давргача $14 \cdot 0,9$ км, ундан кейин 1 Ч.=1,06+1,08 км га тенг бўлган. Ҳоз. вақгда 1 Ч. де ганда 1 км тушунилади.

ЧАҚИҚ ЖИНСЛАР - чўкинди тоғ жинслари; турли тоғ жинслари (магматик, метаморфик ёки чўкинди тоғ жинслари) ҳамда минераллар (кварц, дала шпатлари, слюдалар, баъзан глауконит, вулкан шишаси ва б.) бўлақлари, парчаларидан ташкил топган. Ч.ж.нинг цементлашган, цементлашмаган ва ғовак турлари мавжуд. Цементлашган Ч.ж.да карбонатлар (кальцит, доломит), кремний оксидлари (опал, халцедон, кварц), темир оксидлари (лимонит, гётит ва б.), гилли минераллар ва б. боғловчи материал ва-зифасини ўтайди. Ч.ж.да кўпинча орга-

ник қолдиқлар, моллюска чиганоклари, дарахтларнинг тана ва шохлари ва б. бўлади. Ч.ж., асосан, структурали белги — жинс бўлақлари, парчалари, зарралар ўлчамига кўра таснифланади: йирик чақилган жинслар ёки псефитлар, зарраларининг ўлчами 1 мм дан ортик (цементлашмаган жинслар: палахса, ғўлатош, чағир тошлар, майда ва йирик шағаллар; цементлашган жинслар — конгломерат, брекчия, гравелит ва б.); кум жинслар ёки псаммитлар, зарраларининг ўлчами 1—0,05 мм (қум ва кумтошлар); чангсимон жинслар ёки алевритлар, заррачаларининг ўлчами 0,05—0,005 мм (алевритлар ва алевролитлар); гилли жинслар ёки пелитлар зарраларининг ўлчами 0,005 мм дан кам (гиллар, аргиллитлар ва б.) бўлган жинсларга ажратилади. Ч.ж.га вулкан жинслари ҳам киради. Олтин, платина, қимматбаҳо тошлар сочмалари, қалай, вольфрам минераллари, камёб ва радиоактив элементлар даре ва денгиз кумларида учрайди. Ч.ж.дан қурилиш материали сифатида, кумдан — шиша ва металлургия саноатида фойдаланилади.

ЧАҚМОҚ — атмосферада юз берадиган учқунли электр разряди. Булутлар билан булутлар орасида ёки будутлар билан ер орасида ҳосил бўлади. Ч. ҳосил қилувчи момақалдирик булутининг электр зарядлари 10—100 Кл бўлиб, унга сабаб электр зарядларининг бирбирига таъсирлашувидир. Ч. чакканда атроф бир зум ёришиб кетади. Узунлиги бир неча км, диаметри бир неча ўн см, давомийлиги секунднинг ўнларча улушига тенг, ток кучи 100 кА гача бўлиши мумкин. Бундай чизикли Ч. билан бирга баъзан шарсимон Ч. ҳам чақади. Ч., асосан, баҳор ва ёз фасларида кузатилади. Момақалдирик билан бирга юз беради (яна қ. Яшин).

ЧАҚНОВЧИ ЮЛДУЗЛАР - равшан лиги қисқа вақт ичида минг ва хатто миллион марта ортиб, астасекин эски холига қайтувчи юлдузлар. Мўътадил ҳолатида Ч.ю. анча хира бўлиб, кўзга

унча кўринмайди. Улар чакнаганда юлдуз портлаб, моддаси катта (секундига бир неча юз км дан минглаб км гача) тезликда тарқалади ва атрофида жуда катта ўлчамли туманлик ҳосил бўлади. Ч. ю. янги ва ўта янги юлдузлар деб ҳам аталади.

ЧАҒДАВУЛ, чангдовул (мўғулча — чағдаул, чағдуул) — 1) Чингизийлар, Темурийлар армиясида кўшиннинг орта-рьергард қисми. Унга шахзодалар ва тажрибали лашкарбошилар кўмондонлик қилган; 2) кўшиннинг орт (арьергард) қисми кўмондони. Хива хонлигида отлик қоровул сардори ҳам Ч. деб юритилган. Бухоро хонлигида ҳарбий мансаблардан бири ҳисобланиб, қоровул, йўлчи ва жосусдан юқори турган. Айни пайтда арьергард кўшинида хизмат қилувчи аскар ҳам Ч. истилоҳи билан ифодаланган.

ЧАҒИЛЛИТЕПА — неолит даври макони (мил. ав. 5минг йиллик). Жойтун маданиятига оид ёдгорликлардан бири. Туркманистоннинг жан.да Копетдоғ тоғ олди текислигидаги Меана ва Чаача қишлоқлари оралигида. 1962—63 й.ларда текширилган. Ч. учта маданий қатламдан иборат, юқори қатламда археологик материаллар сақланиб қолмаган. Ўрта ва қуйи қатламларни қазиб вақтида бир хонали уйлар ва хўжалик хоналари очилган. Хоналардан рангли сопол идишлар, тош қуроллар (пичок, қирғич, ўроқ ва б.) топилган. Ч. аҳолиси деҳқончилик, чорвачилик ва овчилик билан шуғулланган.

ЧАҒОН — 8-а. бошларида Хоразмда ҳукмронлик қилган хоразмшоҳ. Пойтахт Фир (Фил) ш. (қ. Кот)ца. хоразмшоҳнинг саройи жойлашган. Манбаларда айтилишича, хоразмшоҳ Ч. ўзига қарши кўзғолон кўтарган халққа бошчилик қилган укаси Хурзод (Хўрзод) га қарши курашиш учун Хоразмга бостириб кирган араблар лашкарбошиси Қутайба ибн Муслимдан ҳарбий ёрдам сўрайди ва ўз

шаҳарларининг олтин қалитларини унга юборади (711 й.). Хурзод бу пайтда ўз тарафдорлари билан Миздахқонда турган. Хоразмни босиб олишга 2 йилча тайёргарлик кўрган Қутайба бу ихтилофдан унумли фойдаланиб, Ибн алАсирнинг ёзишича, 712 й.да ўз кўшини билан Фир ш.га бостириб кирган. Қутайбага қарши Хурзод кўшини мардлик билан курашган. Бироқ Хурзод жангда асир олиниб ўлдирилган. Хоразмшоҳ Ч. Хурзод тарафдорлари ва ўзига қарши чиқаётган Ҳамжир ҳокимларига қарши кураш олиб бориш учун яна Қутайбадан ёрдам сўрайди. Хоразмшоҳ Ч. оқибатда араблар ҳукмронлигини тан олиб, уларга хирож тўлашга мажбур бўлади. Хуллас, Ч. ҳукмронлиги даврида Хоразм ўз мустақиллигини йўқотган. Хоразмшоҳ Ч.нинг кўшинлари арабларнинг Самарканд ва б. шаҳарлар устига қилган юришларида бир неча марта иштирок этганлар. Қутайба Хоразмни тарқ этгач, ватанпарварлар Ч.ни хоинликда айблашган. Саросимада қолган Ч. — турклар, сўнгра Қутайба хузурига қочиб борган.

Ад.: История Хорезма, Т., 1976.

ЧАҒОНИЁН (араб. Сағониён) Сурхондарё (Чағонруд)нинг ўрта ва юқори оқими бўйларида жойлашган тарихиймаданий вилоят. Дастлаб Сюань Цзань томонидан (мил. тахм. 630 й.) қайд этилган. Бу ҳудудда инсонлар яшаганлигининг энг қад. излари мезолит ва неолит даврларига оид. Мил. ав. 2минг йилликнинг 2ярмида бу ерда илк деҳқончилик манзилгоҳлари (Мўлалитепа), мил. ав. 1минг йиллик ўртасида эса илк шаҳар (Қизилтепа) вужудга келган. Мил. ав. 1а. — мил. 1а.да Ч. юечжийлар давлатининг асосий марказларидан бири бўлган. Мил. 1—3-а.ларда Ч. Қушон подшолиги таркибига кирган. Ч.нинг иқтисоди ва маданияти бу даврда раванқ топган, кўплаб шаҳар ва қишлоқлар вужудга келган, товарпул муносабатлари, суғорма деҳқончилик, турли касбхунарлар, тасвирий ва амалий санъат (айниқса, ҳайкалтарошлик) ри-

вожланган (Холчаё'н, Далварзинтепа). Мил. 3—4-а.ларнинг 2ярмида Ч. сосоний кушоншоҳдар қўл остида бўлган. Мил. 5-а.нинг 2ярми — 6-а.да вилоят аввал Эфталлийлар, сўнгра Сосонийлар давлати таркибига кирган. 6-а.нинг 2ярмидан — 8-а.нинг 2ярмигача Ч.ни маҳаллий сулола бошқарган, у номигагина Тохаристоннинг олий ҳукмдорлари — туркий ябғуларга бўйсунган. Ч.нинг айрим ҳукмдорлари — хидевлар ёки чағонхудоларнинг исмлари ёзма, эпиграфик ва нумизматик маълумотлар бўйича аниқланган: Фаганиш, Сашр, Зарин, Туронтош, Тиш, Хнар. Мил. 7-а.нинг 2ярмида Ч.га араблар кириб келган, улар 8-а. охирида маҳаллий сулолани тугатганлар. 9-а.нинг ўртаси ёхуд 2ярмидан 11 а. бошигача Ч. — сомонийларнинг энг кудратли ярим мустақил вассалларидан ҳисобланган мухтожийлар сулоласидан бўлган ҳокимларнинг меросий мулки бўлган. Бу сулола амирлари Абу Бакр Муҳаммад бин Музаффар (940/941 й. в.э.), айниқса, Аҳмад бин Абу Бакр Муҳаммад — Абу Али Чағоний (955/956 й.) Сомонийлар саройида энг муҳим маъмурий мансабларни (жумладан, Хуросон ноиб ва сипоҳсолорлик) эгаллаганлар. Мухтожийлар даврида Ч. таркибига ҳоз. Сурхондарё вилоятидан ташқари Тожикистоннинг шим.ғарбидаги Шуман ва Охарун вилоятлари кирган. Ч. пойтахти ҳам Сағонийн деб аталиб, Деновдан 6 км жан.шарққаги Буроч ш. харобаси ўрнида бўлган. Чағонийн (Сағонийн) ш. бу даврда Марказий Осиёнинг энг йирик иқтисодий ва маданий марказларидан бири бўлган. Ч. Амири Аҳмад бин Муҳаммад эса кўплаб буюк шоирлар (Дақикий, Фаррухий, Манжукий) хомийси (мамдух) сифатида Шарққа шуҳрат қозонган. 11-а.нинг 1ярмида Ч. маълум даражада қорахонийларга қарам бўлган, айрим вақтларда у мустақил мулк ҳисобланган. 11-а.нинг 2ярми — 11-а.нинг 1ярмида Ч. Салжукийлар давлати таркибига кирган. 11-а.нинг 2ярми — 13-а. бош Ч.ни қорахонийлар,

қарлуқлар, ғурийлар, хоразмшоҳлар идора этган. Мўғуллар истилосидан сўнг 13-а. ўртасида Ч. Чиғатойхоннинг набираси Есун Туванинг, сўнгра унинг ўғли Барокнинг меросий мулкига айланган. Бу даврда Янги шаҳар илгариги рабод ўрнида вужудга келиб 16-а. бошига қадар мавжуд бўлган, сўнгра Шайбонийхон томонидан босиб олинган. Шундан сўнг асосий марказ Деҳинав (ҳоз. Денов)га кўчган.

Ад.: Ртвеладзе Э.В., Великий шелковый путь, Т., 1999; Бўриев О., Теурийлар даври манбаларида Чағонийн, Т., 2001; Чағонийн тарихи, Т., 2002.

ЧАҒРАК, чифроғ, чифрак — туркий этник гуруҳ. Бобур Ч.лар ҳақида шундай ёзган: «Андижон вилоятининг саҳронишинларидан бири чағрак элдир, калин элдур. Бешолти минг уйлук эл бордур. Фарғона билан Қашқар орасидаги тоғда бўлурлар. Отлари кўп ва қўйлари қалиндур». Ч.ларнинг баъзи гуруҳлари қипчоқлар билан бирга 11-а.нинг 1ярмидаёқ Хоразмнинг сиёсий ҳаётида фаол қатнашганлар. Тахмин қилинишича, Ч.лар қипчоқ қабилаларидан бири бўлиб, 11 — 11-а.ларда Фарғона водийсининг тоғли худудларига келиб ўрнашиб қолган.

ЧАҒРИБЕК, Чағрибек Довуд (туркча чағри — бургут)(990—1060.4.4, Сарахс) — Салжукийлар давлати арбоби, саркарда. Салжукнинг невараси ва султон Тўғрулбекнинг укаси. Тўғрулбек билан биргаликда кўчманчи ўғузлар — салжукийларнинг ҳарбий бирлашмаларига бошчилик қилган. 1035 й. майда салжукийлар Ч. ва Тўғрулбек қўмондонлигида Амударёни кечиб ўтиб, Амул (Чоржўй)ни эгаллаган ва Нисога йўл олган. Ҳазнавийлар давлашининг султони Масъуд Ҳазнавий уларга қарши ҳарбий кучлар жўнатган. Бу жангда Ҳазнавийлар қўшини мағлубиятга учрагач, Масъуд Ҳазнавий Ч.ка Деҳистон (Каспий денгизининг шарқий соҳили), Тўғрулбекка Нисо, Мусо байғуга Фаро-

ва вилоятларини ҳамда уларга «деҳқон» унвонини беришга мажбур бўлган. 1036 й.дек.да Ч. 4 минг қуролли отликка бош бўлиб, Ғозон, Гур, Сиёхқўх орқали пойтахт Ғазнани эгаллаш учун ҳарбий юриш қилган. Ч. Марв, Андхўй, Шобуркон (Шибирғон)ни забт этиб, бу ерларда салжуқийлар ҳукмронлигини ўрнатган. 1037 й. 22 апр.да Марвда Ч. номи хутбага қўшиб ўқилган ва унга «малик алмулук» ва «шаханшоҳ» унвонлари берилган. Ч. салжук амирларига қарши юборилган ғазнавийларнинг Субоши бошчилигидаги катта қўшинини мағлубиятга учратган. Бу пайтда Ч. Балх вилоятини ҳам ўзига бўйсундирган (1038 й. бошлари). У Тўғрулбек томонидан бутун салжуқийлар қўшинининг Олий бош қўмондони қилиб тайинланган.

Тўғрулбек Нишопурда султон деб эълон қилинган (1038 й. июнь), у биродари Ч.ка Деҳистон вилояти ҳокимлиги ва Марвни топширган. 1038 й.да Ч.ка Нишопурдан Амударёгача бўлган Хуросон, шунингдек, Мовароуннаҳр ва Хоразм худудлари теккан. Ч. кейинчалик Хоразм, Бухоро ва Балхда ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Данданакон жангиди сўнг Тўғрулбек Хуросон ҳукмдори деб эълон қилинган. Ч. Марвни, Тўғрулбек Райни ўзларига пойтахт қилишган.

Ч. 1042—43 й.ларда Хоразмга юриш қилиб, пойтахт Котни эгаллаган. Қипчоқларни ҳам тобе қилиб, улар ўртасида ислом динини тарқатган. Кейинчалик Ч. қорахонийлар ҳокони билан сулҳ тузган.

Манбалар: Садралдин Али ал-Ҳусайни, Ахбор аддаулат асселджуқий-йа (Зубдаг ағтаворих), М., 1980; Абул-л-Фазл Байхаки, История Масъуда (1030—1041, 2изд), М., 1969.

Ад.: Агаджанов Г., Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв., Ашхабад, 1969.

Қахрамон Ражабов.

ЧЕБИШЁВ Пафнутий Львович [1821.14(26).5, Калуга губерняси, Ока-

тово қишлоғи — 1894.26.11(8.12), Петербург] — рус математиғи ва механиғи, эҳтимоллар назарияси рус мактабининг асосчиларидан бири. Петербург ҒА акад. (1856). Москва университетини тугатган (1841), проф. (1850). Илмий ишлари эҳтимоллар назарияси, сонлар назарияси, математик анализ, механизмлар назариясига оид. Ч. тасодифий миқдор тушунчасини эҳтимоллар назариясига татбиқ қилган; эҳтимоллар назариясининг лимит теоремаларини исботлашнинг янги усули — моментлар усулини яратди; катта сонлар қонунини умумий ҳолда исботлади. Сонлар назариясида туб сонлар таксимотининг асимптотик қонуни ва б.ни умумий шаклда исботлади. Ортогонал кўпҳадлар, функцияларни энг яхши яқинлаштириш муаммолари билан шуғулланди. Дифференциал биномни элементар функцияларда интеграллаш шартларини топди. Ч.нинг куп (асосан, механизмлар назарияси соҳасидаги) кашфиётлари амалий тадқиқотлар ривожига сабаб бўлди.

ЧЕБОКСАРИ (чувашча — Шупашкар) — РФ Чувашия Республикасидаги шаҳар, республика пойтахти (1925 й.дан). Волга дарёсининг ўнг соҳилида, Чебоксар дарёсининг Волгага қуйилиш жойида. Т.й. станцияси, автомобиль йўллари чорраҳаси, аэропорт бор. Йирик даре порти. Аҳолиси 440,6 минг киши (2002). Илк бор 1469 й. солномасида учрайди. 1555 й.дан Русь давлати қалъаси. Волга бўйининг йирик савдо маркази. 1781 й.дан Козон губерняси уезд маркази. 1920 й.дан Чувашия мухтор вилояти маркази, 1925 й.дан Чувашия Мухтор Республикаси пойтахти, 1992 й.дан Чувашия Республикаси пойтахти. Етакчи саноат тармоқлари: машинасозлик (электротехника саноати, приборсозлик, тракторсозлик ва б.), енгил (шу жумладан, ипгазлама кти); шунингдек, озиқ-овқат (сут зди, гўшт кти), қурилиш материаллари саноатлари мавжуд. Иссиқлик электр стаяси бор. 3 олий ўқув юрти (шу жумла-

дан, Чувашия университети), 5 театр, 4 музей (ўлкашунослик, бадий, адабиёт ва б. музейлар), филармония, картиналар галереяси фаолият кўрсатади.

Меъморий ёдгорликлардан Троица монастири (16-а.), Введение собори (1651), Воздвижение (1702) ва Успение (1763) черковлари, 17—18-а.ларда қурилган турар жой бинолари сақланган.

ЧЕГАРА — қ. Давлат чегараси.

ЧЕГАРА ДЕЛИМИТАЦИЯСИ – қ. Давлат чегараси.

ЧЕГАРА ДЕМАРКАЦИЯСИ – қ. Давлат чегараси.

ЧЕГАРА ҚАТЛАМ — суйри жисмларнинг сирти яқинида, канал деворларида ёки суюқликнинг хар хил тезликли, трали, ё бўлмаса, турлича кимёвий таркибли икки оқимнинг бўлиниш чегарасида суюқдик ёки газнинг оқиш соҳаси. Ч.қ. назариясини 1904 й.да Л. Прандтль яратган. Оқиш режими суюқлик ёки газнинг қалинлиги, ташки муҳитнинг қандайлиги, суюқлик (ёки газ) тегиб турган юзанинг силликлигига боғлиқ. Ч. қ.да ёпишқоқлик кучи ҳисобга олинади. Нисбий тезликка эга бўлган икки оқимнинг қўшилиши натижасида ҳам Ч.қ. ҳосил бўлади ва у эркин қатлам деб аталади. Ч.қ.да оқимнинг ламинар (текис) ва турбулент (уюрмали) режими юз бериши мумкин. Ламинар Ч.қ. қалинлиги турбулент Ч.қ. учун эса формула орқали аниқланади.

Ч.қ.да мухит зарралари тормозланади, маълум вақтдан кейин уларнинг кинетик энергияси ҳосил бўлган босимни енгил учун етарли бўлмай қолади, бу вақтда Ч.қ.да тескари оқиш ҳосил бўлади. Суюқлик зарралари дастлаб жисм юзасига параллел ҳаракат қилади, тескари оқим ҳосил бўлиши билан жисм юзасидан узокдашади. Бу ҳодисани Ч.қ.нинг ажралиши дейилади. Ч.қ.да ажралиш канча оддин рўй берса, жисмнинг қуйруқ

қисмида босим шунча кам бўлади. Ч.қ. ажралиши билан Ч.қ.дан ташқарида суюқлик (газ) оқими тубдан ўзгаради. Бу, ўз навбатида, жисмга, мас, самолёт қанотига қаршилиқ кучини кўпайтириб, кўтариш кучини камайтиради.

ЧЕГАРА ҚЎШИНЛАРИ (баъзи давлатларда чегара қўриқчилари, чегара соқчилари) — давлатнинг куруқликдаги, денгиз ва дарё (кўл)даги чегараларини ҳимоя қилишга мўлжалланган қўшинлар. Ч.қ. давлатлар ва улар орасида чегара айриш юзага келган қад. даврлардаёқ маълум шаклда мавжуд бўлган. Баъзи давлатлар уз чегараларида мудофаа деворлари барпо этган (қ. Буюк Хитой девори, Канпир девор ва б.). Мазкур мудофаа деворларининг хар жойҳдр жойида қўшин (чегара гарнизони) турадиган қўрғонлар қурилган. Бу қўшинлар вилоят дарвозаларини қўриқдаш, иншоотларни кузатиш, душман хужум қилган тақдирда мамлакат ичкарасига бу ҳақда хабар бериш сингари вазифаларни бажарганлар. Ўзбекистон Республикасида Ч.қ. мамлакат чегарасининг дахлеизлигини таъминлайди, давлат чегарасининг қонунсиз бузилишига қарши курашади. Ч.қ. замонавий ҳарбий техника воситалари билан қуроллантирилган. Ч.қ.ни, асосан, чегарачилар ҳарбий ўқув юртлари зобит кадрлар билан таъминлаб туради. Ч.қ.га Ўзбекистон Республикаси давлат чегараларини ҳимоя қилиш қўмитаси мутасаддилик қилади.

ЧЕГАРАВИЙ МАСАЛАЛАР - берилган соҳада аниқланган функцияларнинг бирор синфидан бу соҳанинг чегарасида берилган шартларни қаноатлантирувчи функцияни топиш учун мўлжалланган масалалар. Аниқ ҳодисаларни ифодаловчи функциялар, одатда, математик физика тенгламаларининг ечимларидан иборат бўлади. Математик физика тенгламалари (дифференциал, интеграл, интегралдифференциал, функционал тенгламалар) чексиз куп ечимларга

эга, шунинг учун ҳам керакли бирданбир ечимни аниқлаш учун кўшимча чегаравий шартлар берилади. Ч.м.ни текширишда интеграл тенгламалар, олдиндан баҳолашлар, чекли айирмалар усули ва б. усуллар кенг кулланади.

ЧЕГИРМА (сонлар назариясида) — агар a — b айирма t га бўлинса ($a, b, t > 0$ — бутун сонлар), u ҳодда a сони b сонининг t модули бўйича Ч.си дейилади. Акс ҳолда a Ч. бўлмайди. Мас, 24 сони 3 сонининг 7 сони бўйича Ч.си (25 сони эса 3 нинг 7 бўйича Ч.си эмас), чунки $24 - 3 = 21$ ва 7 га бўлинади ($25 - 3 = 22$ эса 7 га бўлинмайди).

ЧЕГРВА (*Hydroprogne caspia*) — балиқчисимонлар туркумининг чигиртиллар оиласига мансуб куш. Оиланинг энг катта вакили. Вазни 600—700 г. Қанотлари ёзилганда 120—130 см. Думи айрисимон. Бошини усти қора. Танасининг усти оч кулранг, корни ок. Тумшуғи бақувват, кизил, оёғи қора. Жан. Америкадан бошқа ҳамма жойларда таркалган. Африкада ва Жан. Осиёда қишлайди. Шўр сувли ҳавзаларнинг кумли ва кум тошли оролларида колония бўлиб уя куради. 3 тагача тухум қўяди. Тухумини нари ва модаси навбат билан 22—25 кун босади. Асосан, балиқлар, сувда ва курукликда яшовчи умуртқасизлар, баъзан кушлар тухуми ва жўжалари билан озиқланади.

ЧЕДВИК (Chadwick) Жеймс (1891.20.10, Манчестер 1974.24.7) инглиз физиги. Лондон Кириллик жамияти аъзоси (1927). Э. Резерфордшшт шогирди. Манчестер ва Кембриж университетларини тугатган. 1943—45 й.ларда ЛосАлamos (АҚШ) даги атом бомбаси лойиҳаси устида иш олиб бораётган бир гуруҳ олимларни бошқарган. Ливерпуль университети проф (1935—48), Кембриж университети қошидаги Ганвилл ва Киз колледжи директори (1948—58). Илмий ишлари атом ядроси физикасига оид. Бе-

танурланиш энергиясининг туташ спектрини кашф этган (1914), ядроа альфазарралар сочилишини ўрганиб, ядро зарядини бевосита ўлчаган (1920) ва Резерфорд атом назариясини узилкесил тасдиқлаган. Бериллийни альфазарралар билан нурлатганда вужудга келадиган нурланишни ўрганиб, нейтронни кашф этган (1932). Нобель мукофоти лауреати (1935).

ЧЕЙН (Chain) Эрнст Борис (1906. 19.6, Берлин — 1979.12.8) — инглиз биокимёғари, Лондон Кириллик жамияти аъзоси (1949 й.дан). Берлин университетини тугатган (1930). 1933 йдан Англияда. Кембриж биокимё инти (1933—35), Оксфорд университети (1935—48), Италиядаги Халқаро кимё микробиология марказида турли лавозимларда ишлаган (1948—61). 1961 йдан Лондон университетида биокимё проф. Илмий фаолияти инсулиннинг кимёвий асослари, пенициллиннинг кимёвий ва клиник хусусиятларини ўрганишга оид. Нобель мукофоти лауреати (1945; А.Флеминг ва Х. Флори билан ҳамкорликда).

ЧЕК Томас (1947.8.12, Чикаго) америкалик кимёғар. Калифорния университетини тугатган (фалсафа дри, 1975). Колорадо университети проф. (1980 й.дан). Асосий илмий ишлари нуклеин кислоталар кимёсига оид. Генларнинг мозаик (узукли) тузилишини ўрганиш оқибатида улардаги кодланган қисмлар (экзонлар) кодланмаган қўйилмалар (интронлар) билан галмагал жойлашишини топган (1970). Силайсинг реакцияси учун, яъни энг оддий организмлардан тетрахимена генидаги 2 экзонни ажратиб турувчи интронни олиб ташлаш ва экзонларни ўзаро боғлаш (димеризация) учун зарур ферментни топиш мақсадида ўтказилган тадқиқотлар натижасида бу реакция ҳеч қандай оксилферментлар иштирокисиз, ўз ўзидан ўтишини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1989, С. Олтмен билан ҳамкорликда).

ЧЕК (форстож — пул хужжати) — 1) банкцаги хисобварақ эгаси (Ч. берувчи)нинг муайян суммадаги пулни бирор шахе (Ч.ни тақдим қилувчи)га тўлаш тўғрисида банкка ёки кредит муассасасига йўллаган ёзма буйруғи, фармойиши; пул хужжати, қдматли қогоз тури. Ч. ёзиладиган қотоз (Ч. қогози) белгиланган тартибда расмийлаштирилган бланка (иш қогози) тарзида махсус дафтарча ҳолида чиқарилади. Ч. берувчи ўз хисобварағидан ўзи учун пул олишда ҳам Ч.дан фойдаланади. Ч.лар номи кўрсатилган (аниқ бир шахс номига ёзилган), ордер л и (бирон бир шахс фойдасига ёзилган) ёки тақдим этиладиган (тақдим этувчига ёзилган) турларга бўлинади. Банклар ўртасидаги ўзаро хисобкитобларда банк Ч.лари, саёхат ва хизмат сафарларида ҳар қандай банкда тезда нақд пулга алмаштириш мумкин бўлган йўл Ч.лари ишлатилади. Йўл Ч.лари нақд пул ва кредит қарточкалари каби тўлақонли тўлов воситаси бўлиб, унда тақдим этувчининг номи кўрсатилади, Ч. берувчининг шахсий имзоси билан тасдиқланади ва пул олишда шахеини исботлайдиган хужжат кўрсатилишини талаб этади; 2) чакана савдода кассанинг харидордан пулни қабул қилиб олгани тўғрисидаги паттаси. Тўлов ўтказилган ва харидни олиш мумкинлигини тасдиқдайди ва тўлов ўтказилган дўкон (магазин) доирасида амал қилади.

ЧЕК, пол — текисланган тупроқ ва марзалар билан ўралган дала участкаси; шולי экишда, бостириб сугоришда ёки тупроқ шўрини ювишда қўлланилади. Ч.нинг каттакичкилиги ер нишаби ва жой рельефига боғлиқ. Ер нишаби 0,0005 дан кичик бўлса, Ч. эни 10—25 м (нишаби катта томон бўйича), уз. 50—70 м (нишаби кичик томон бўйича), имкони борича эни тўғри бурчақли қилиб олинади, яъни Ч. майд. 0,07—0,20 га бўлади. Нишаби бундан катта бўлган ерларда Ч. эни ка-

майтирилади. Нишаби паст участкаларда ва механик таркиби оғир қумоқли ва гилли тупроқларда Ч. майдони 2 га гача бўлиши мумкин. Капитал шўр ювишда Ч. майдони ва каттакичкилиги (ўлчамлари), одатда, муваққат зовурларнинг жойлашиш ҳолатига қараб белгиланади. Бостириб шўр ювилганда Ч.да сув қатлами 20—30 см бўлиши керак; марза бал. (сув сатҳи юқорисида запас бўлишини назарга олиб) 45—60 см бўлади.

ЧЕК ЕР — ўтмишда ердан фойдаланиш шаклларида бири. Ўрта Осиёда 20-а.нинг бошларига қадар ўтрок ҳаёт кечирадиган қишлоқ жамоаларига қарашли, фойдаланувчиларга ҳар йили тақсимлаб бериладиган қ.х. ерлари. Ч.с.нинг унумдорлиги, текисқиялиги жиҳатидан фаркландиган пайкаллари, хусусий мулк бўлмаган сувли ва лалми ерлардан иборат бўлиб, жамоанинг ўз ермулкига эга бўлган ёки ерсиз хонадонларига қўшимча деҳқончилик қилиш учун ҳар йили баҳорда оиласи ва қўшхўкизи сонига (ерни эка олиш қувватига) кўра муайян танобларда қуръа ташлаш йўли билан («чекига тушганига қараб») ажратиб берилган. Деҳқончилик йили туғанидан кейин янаги йили баҳорда пайкаллар фойдаланишга яна қайта тақсимланган.

ЧЕКИШ — айрим тутовчи ўсимлик маҳсулотлари (тамаки, афъюн ва б.) тутунидан нафас олиш. Тамаки Ч. кенг тарқалган зарарли одатлардан бўлиб, чекувчи ва унинг атрофидаги одамлар соғлиғига ёмон таъсир этади; юрактомир, меъда, ўпка касалликлари ривожланишига олиб келади. Тамаки чеккан одам унга ўрганиб, чекмасдан туролмайдиган бўлиб қолади. Тамаки таркибидаги никотин одам организмга кучли таъсир этиб, у марказий ва периферик нерв системасига вақтинча қўзғатувчи таъсир кўрсатади, артериал қон босимини оширади, майда томирларни торайтиради; нафасни тезлаштиради ва қ.к. Никотин билан бирга

тамаки тутунидаги ёниш махсулотлари ҳам организмни захарлайди. Тамаки тутунида канцероген моддалар бўлади. Тамаки тутунидан тиш эмали шикастланади, кариес, стоматит, гингивит каби касалликлар вужудга келади, у бронхлар шиллик пардасига таъсир этиб, сурункали бронхит ва ўпка эмфиземасига, кейинчалик тузатиб бўлмайдиган хавфли ўсмалар ривожланишига олиб келади.

Сурункасига узоқ вақт чекиш кишининг тез қаришига сабаб бўлади. Тўқималарнинг кислород билан ёмон таъминланиши, майда томирларнинг торайиши чекувчиларнинг ташки кўринишини ўзгартириб юборади (кўз оқи ва тери сарғимтир тусга киради, сўлгинлик пайдо бўлади). Нафас йўллари шиллик пардасидаги ўзгариш товушга таъсир этади (товуш бўғиклашади, одам хириллаб нафас олади). Никотин ёшларга ва кексаларга анча салбий таъсир кўрсатади, чунки уларнинг нерв системаси никотин таъсирига ўта сезувчан бўлади. Ч. хомиладорлик даврида айниқса, зарарлидир, бунда никотин она конига ўтиб, ҳомилани захарлайди.

Ч. ирсиятни ҳам захарлаб, нимжон, нуқсонли фарзандлар туғилишига олиб келиши мумкин.

Ч. ўта зарарли бўлгани учун кейинги пайтларда қатор мамлакатларда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам Ч.га қарши қаратилган бир қанча тадбирлар амалга оширилмоқда, тамаки махсулотларини реклама қилиш ва уни болаларга сотиш, жамоат жойларида ва транспортда чекиш тақиқланади ва ҳ.к. Кўпчилик чекувчиларнинг чекишни ташлагандан сўнг киши хасталаниб қолиши мумкин деган гапи асоссиз, чунки захардан ўзини тийган киши ҳеч қачон зарар кўрмаган.

Киши ҳар қанча кашанда бўлса ҳам Ч.дан қутулиш мумкин. Бунинг учун унда мустаҳкам ирода ва чекишни ташлашга қатъий қарор бўлиши керак. Ч.ни ташлаган кишида қандайдир нохушлик, жиззакилик, уйку бузилиши, баъзан бош оғриғи каби ҳолатлар кузатилади. Лекин

булар кейинчалик барҳам топади. Ч.ни ташламоқчи бўлганда врачнаркологга учрашиш ва тегишли маслаҳатлар олиш лозим.

ЧЕККА БУКИЛМАЛАР - Ер пўстининг букилмалари бўлиб, геосинклиналь ривожланишининг кечки босқичида, геосинклиналь билан платформалар оралиғида ҳосил бўлади. Ч.б.нинг асосан, палахсали бурма ва диапирли гумбаз кўринишидаги қатламлари силжиган лагуна ва моласли формацияларнинг чўкиндилари билан тўлиши кузатилади. Ч.б.да кумир, нефть, табиий газ ва туз конлари кўплаб учрайди.

ЧЕККА ДЕНГИЗЛАР - материкларга ёндашиб турган ва океандан ярим ороллар ҳамда ороллар орқали ажралган денгизлар. Ч.д., одатда, материк саёзлигида ва материк ён бағрида жойлашган бўлади. Бу денгизларнинг барча хусусиятлари (туб ётқизикларнинг тури, иклими, гидрологик режими, органик дунёси)га материк ҳам, океан ҳам кучли таъсир этиб туради. Баренц, Кара, Лаптевлар, Шарқий Сибирь, Чукотка, Норвегия, Беллинсгаузен денгизлари Ч.д.дир.

ЧЕККА НУҚТА — ишлаб турган поршенли машина цилиндрида поршеннинг ўз ҳаракат йўналишини ўзгартирадиган энг чекка ҳолати. Поршеннинг тирсақли вал (қривошип) дан энг узоклаштан ҳолати юқори Ч.н. (ЮЧН), унга энг яқинлашган ҳолати пастки Ч.н. (ПЧН) деб аталади. Поршень Ч.н.да турганида унинг тезлиги нолга тенг бўлади. Поршень ЮЧН билан ПЧН орасида ўтадиган масофа поршень йўли деб аталади. Поршень ЮЧН дан ПЧН га силжиганда цилиндрда ҳосил бўладиган бўшлиққа цилиндрининг иш ҳажми дейилади. Поршень ЮЧН да турганида унинг устида энг кичик бўшлиқ қолади. Ана шу бўшлиқ ёниги ёниш камерасининг ҳажми деб аталади (қ. Ички ёнув двигатели).

ЧЕКЛАНГАН РЕСУРСЛАР - қ. Ресурслар камёблиги.

ЧЕКЛИ МАТЕМАТИКА, дискрет математика — мат.нинг чекли тарздаги объектлар хоссаларини ўрганувчи бўлими. Объектлари: чекли группалар, чекли графалар, чекли автоматлар, Тьюринг машинаси ва б.

ЧЕКЛИЛИК ВА ЧЕКСИЗЛИК (фалсафада) — нарса ва ҳодисаларнинг қарамақарши томонларини ифодаловчи тушунчалар. Чеклилик — фазо ва вақтда ўз ибтидоси ва интиҳоси бўлган аниқ, чегарали объектлар (нарса, жараён, ходиса, ҳолат, хусусият ва ш.к.)ни англатади. Чеклилик чегараси объект интиҳосини бошқа объектдан ажратиб туради ва уларни бирбирига боғлайди. Чеклилик доим ўзгаришда, ҳаракатда. Вокеликдаги ҳар бир билиш объекти муайян муносабатда, чеклилик сифатида намоён бўлади. Чексизлик — материя ва унинг турли хусусиятларига хосдир. У дунёнинг фазо ва вақтда бениҳоялигини англатадиган тушунча. Ҳар қандай нарса ва ҳодисалар чеклидир, чунки у бошқа предмет ва ҳодисалардан мустақил ҳолда мавжуд бўлиб, фазо ва вақтда маълум кўламни эгаллайди. У ўзини қуршаб олган дунё билан тинимсиз алоқада бўлганлиги учун чексиздир. Ҳар қандай чекли нарса — чексизликнинг юз бериши шаклидир. Илмфан чеклилик объектларини билиш орқали чексизликни очиб беришга яқинлашади.

ЧЕКСИЗ КАТТА МИҚДОР - ўзгариш жараёнида мутлақ қиймати бўйича берилган ҳар қандай сондан катта бўлиб қоладиган ўзгарувчи миқдор. Ч.к.м. ўзгариш жараёнида мутлақ қиймати бўйича аввалдан берилган ҳар қандай мусбат сондан катта бўла олади. 2) чегараланган миқдор билан Ч.к.м. кўпайтмаси Ч.к.м.дир; 3) Ч.к.м.га тескари бўлган миқдор чексиз катта миқдор-

дир; 4) чексиз катта миқдорга тескари бўлган миқдор Ч.к.м. бўлади.

ЧЕКСИЗ КўПАЙТМА - ҳадлари нолдан фарқли бўлган кетма-кетлик ҳадларининг кўпайтмасидан тузилган.

ЧЕКСИЗ ҚАТОР - қ. Қаторлар.

ЧЕКСИЗЛИК (математикада) — миқдорлар, катталиклар ва б. математик тушунчаларни кенгайтириш мақсадида ишлатиладиган тушунча. Математик анализда чексиз кичик, чексиз катта миқдорлар, геометрияда чексиз узоклашган элементлар, ҳақиқий сонлар тупламини иккита «махсус» сон — 00 ва $+00$ билан, тўпламлар назариясида натурал сонлар қатори 1, 2,... ни трансфинит сонлар билан тўлдириш ва ҳ.к. шундай тушунчадир.

Мас, ҳосила тушунчаси чексиз кичик икки миқдор нисбатининг лимити, интеграл эса сони чексиз кўп «чексиз кичик»лар йиғиндисининг лимити бўлиб, бундай «кенгайтиришлар» мат. ва б. фанларда муҳим аҳамиятга эга. Ўзгарувчан чексиз кичик, чексиз катта миқдорларни ўзгармас чексиз катта миқдорлардан фарқ қилиш учун «потенциал» ва «актуал» чексизлик терминлари вужудга келган.

ЧЕЛАК — Самарқанд вилояти Пайариқ туманидати шаҳар (1981 й. дан). Илгари унинг ўрнида Ойтамғали кишлоғи бўлган. Ч. туман маркази (Пайариқ)дан 8 км, яқин т.й. станцияси — Самарқанд (36 км). Аҳолиси 16,6 минг киши (2000). Хўжаликлари ва аҳолиси Пайариқ каналидан сув олади. Шаҳардаги корхона ва микрофирмалар асосан, қ.х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Ч.да Ўзбекистон —Россия «БалтиморЧелак» қушма корхонаси (томат пастаси ишлаб чиқаради) фаолият қурсатади. 4 савдо маркази, маданий ва маиший хизмат қўрсатиш шохобчалари, 4 умумий таълим мактаби,

болалар мусиқа мактаби, касбхунар коллежи, 3 кутубхона, 4 маданият уйи, стадион, спорт зали, марказий касалхона, 8 дорихона ва б. тиббий муассасалар бор. Ч. яқинидаги Хартанг қишлоғида Бухорий ёдгорлик мажмуи барпо қилинган (1998).

ЧЕЛАК ХАЗИНАСИ - Самарканд вилояти (ҳоз. Пайариқ тумани Челак ш.) даги Челак шаҳар харобасидан топилган қумуш буюмлар (1961). Топилмалар 4 та қумуш идишдан иборат бўлиб, улардан бири — сосонийлар даврига оид. Идишда, шаҳаншоҳ Пероз тасвири туширилган, 2 идиш қалин бўлиб, унда бир эфталлий зодагонининг тасвири бор. Қолган 2 идиш юпка, нозик ишланган бўлиб, Суғдада қилинган. Ч.х. мил. 6-а.нинг охири — 7-а.нинг бошида Суғдада яшаган шаҳарликнинг хонадонидан топилган бўлиб, бу ерга афтидан бир аср муқаддам келиб қолган. Ч.х. СанктПетербургдаги Эрмитажда сақланмоқда.

ЧЕЛЕКЕН — Каспий денгизининг шарқий қирғоғидаги ярим орол, Туркманистон ҳудудида. Дастлаб (20-а.нинг 30-й.ларида) орол бўлган. Каспий денгизи сув сатҳининг пасайиши натижасида 1937 й.дан ярим оролга айланган. Майд. 500 км². Ер юзаси текислик. Марказий қисмида Чухрак қирлари (100 м) жойлашган. Ч.нинг кўп қисмини шўрхоктақирлар, дўнг ва бархан қумлар эгаллаган. Иклими қуруқ, ёзи иссиқ, қиши нисбатан илиқ. Тупроқўсимлик қоплами жиҳатида типик чўл. Нефтьгаз, озокерит конлари; таркибида йод, бром бўлган минерал буюқлар бор, денгиз бўйларида балиқ овланади. Ғарбий қисмида (денгиз бўйида) Челекен ш. жойлашган.

ЧЕЛЕСТА (итал. celeste — самовий) — пластинкали клавишлиурма мусиқа чолғу асбоби. Кичик пианино шаклида бўлиб, соддалашган фортепиано механизми ва хроматик созланган пўлат пла-

стинкалар ёки трубкаларга эга. Ч.ни Париждаги О.Мюстель фирмаси чиқарган (1886) ва тез орада уни француз, рус композиторлари симфоник оркестрга киритган. Диапазони 4 октава (с1—с5). Майин, куйчан (кўнғирокчасимон) товуши билан ажралиб туради.

«ЧЕЛЛЕНЖЕР» - АҚШнинг кўп марта учиринишга мўлжалланган, бортида космонавтучувчиси бўлган транспорт космик кемаси. «Спейс Шаттл» транспорт космик кема мажмуаси таркибига кирилади. «Ч.»нинг стартолди массаси 2000 т, уз. 56 м. Экипажи 7 кишидан иборат бўлган. Икки босқичли тизим асосида учиринган. Кеманинг 1 босқичи қаттиқ ёқилғили ракета двигатели бўлган 2 та тезлаткичдан иборат, 2 босқичи (орбитал) бортида астронавт бўлган, қанотли бўлиб, орбитадан чиққандан сўнг «самолёт» режимида кўниш қобилиятига эга бўлган. «Ч.» 1986 й. 28 янв.да ҳалокатга учраган.

ЧЕЛЮСКИН БУРНИ - Таймир я.о.нинг шим. чеккаси ва Евросиё материгининг энг шим. нуқтаси (77°43' ш.к. ва 10448' ш.у.). 1932 й.дан Қутб стаяси фаолият кўрсатади. Илк бор Ч.га рус қутб денгизчиси С.И.Челюскин раҳбарлигидаги 2 Камчатка (Буюк Шимол) экспедицияси 1742 й.да борган (С.И.Челюскин номига қўйилган).

ЧЕЛЯБИНСК - РФ Челябинск вилоятидаги шаҳар (1743 й.дан), вилоят маркази. РФнинг муҳим иқтисодий, маданий, илмий маркази, йирик транспорт йўллари чорраҳаси. Жан. Уралнинг шарқий ён бағрида, Миасс дарёси соҳилида жойлашган. Аҳолиси 1077,2 минг киши (2002). Қора (металлсозлик кти, қувур прокати зди) ва рангли металлургия, машинасозлик ва металлсозлик («Челябинск абразив заводи», «Полёт», «Турбодеталь» корхоналари; трактор, станоксозлик, «Теплоприбор», соатсозлик, йул тузатиш машиналари здлари ва

б.) саноатлари мавжуд. Иссиклик электр сятси ишлаб турибди.

1736 й.да рус қалъаси сифатида бошқирдларнинг Селяба (Челяба) кишлоғи ўрнида вужудга келган. 1743 й.дан шаҳар, Исеть провинцияси (Пермь, кейинроқ Уфа ноблиги), 1796 й.дан Оренбург губернясининг уезд шаҳри. 19-а. нинг 90-й.ларида Буюк Сибирь магистралаи ва Екатеринбург йўналишидаги т.й. курилиши муносабати билан шаҳар йирик транспорт ва савдо марказига айланди. Саноаттез ривожланди. 1933 й. да трактор зди (ЧТЗ) қурилиб фойдаланишга топширилди. Уруш даврида (1941—45) Ч.га 60 га яқин саноат корхонаси эвакуация қилинди. Шу даврда шаҳар саноати турли ҳарбий қуролларни ишлаб чиқарди. Аэропорт бор. университет, политехника, қ.х.ни механизациялаш ва электрификациялаш, тиббиёт, жисмоний тарбия, пед., маданият олий укув юртлари, и.т. институтлари фаолият кўрсатади. 4 театр, филармония, ўлкашунослик музейи, картиналар галереяси мавжуд.

ЧЕЛЯБИНСК ВИЛОЯТИ - РФдаги вилоят, 1934 й. 17 янв.да ташкил этилган. Майд. 87,9 минг км². Аҳолиси 3606,1 минг киши (2002), асосан, руслар (81%), шунингдек, татар, бошқирд, украин, немис ва б. миллат вакиллари яшайди. Шаҳар аҳолиси 81,8%. Таркибида 24 маъмурий туман, 30 шаҳар, 30 шаҳарча бор. Маркази — Челябинск ш. Бошқа йирик шаҳарлари: Магнитогорск, Златоуст, Миасс, Копейск.

Ч.в. Жан. Уралнинг шарқий ён бағирлари ва Урал орти платоси билан ёндош ҳудудда жойлашган. Фойдали қазилмалари: темир, никель, мисрух рудалари, қўнғир кумир, магнезит, графит, боксит, мрамор, кварц кумлари ва б. Иклими континентал, киши совуқ, давомли. Янв.нинг ўртача траси — 16° дан — 18° гача. Ёзи илиқ, жан.шарқида иссиқ, июлнинг ўртача траси 17—20°. Йилига 300 мм дан (текисликда) 600 мм гача (тоғларда) ёгин тушади. Вегетация даври

130—150 кун. Асосий дарёлари — Урал, Миасс. Чучук ва шўр сувли кўл кўп. Ёнг йирик кўллари: Увильди, Иртяш, Тургояк, Катта Касли, Чебаркўл. Вилоят ўрмонли дашт ва шим. дашт зонасида жойлашган. Тупроклари, асосан, оддий ва ювилган қоратупрок ҳамда бўз ўрмонли, бўз тоғўрмонли ва ўтлоқи тупрок. Шим.да тоғтеракқайин ва қарағай ўрмонлари, марказий қисмида ўрмонли дашт ўсимликлари кенг тарқалган. Ўрмон ва дашт ҳайвонлари учрайди. Ч.в. ҳудудида миллий боғлар, Ильмень қўриқхонаси бор. Ўрмонлар вилоят ҳудудининг 25% ни эгаллайди. Саноатининг етакчи тармоқлари: қора (Россиядаги пўлатнинг 22% дан ортиғи, қора металл прокатининг 22%, пўлат қувурларнинг 18% ишлаб чиқарилади) ва рангли металлургия, машинасозлик ва металлсозлик (электродвигателлар, радио мосламалари, совиткич ва музлаткичлар, юк машиналари, кончилик жиҳозлари, станоклар, соатлар ва б.), кимё (минерал ўғитлар, синтетик смолалар, лок ва бўёқлар) саноатлари. Енгил ва ҳарбий саноат мажмуаси корхоналари мавжуд. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Қўнғир кўмир, қора ва рангли металл рудалари, магнезит қазиб олинади. Йирик корхоналари: Челябинск трактор зди, Юрюзань механика зди, УстьКатав вагонсозлик зди ва б. Электр энергиянинг кўп қисми маҳаллий электр ст.— яларда ишлаб чиқарилади.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи сутгўш этиштиришга ихтисослашган чорвачилик (қорамол, қўй ва эчки, чўчка), паррандачилик. Ғаллачилик (асосан, буғдой экилади) ва донловчилик, сабзавотчилик ривожланган. Картошка куп экилади.

Т.й. узунлиги 1793 км, қаттик қопламали автомобиль йуллари 8137 км (2002). Вилоят ҳудудидан транзит нефть ва газ қувурлари, авиалиния шохобчалари утган. Магнитогорск ва Челябинскда йирик халқаро аэропортлар бор. 10 олий укув юрти, 34 и.т. институти, 13 музей, 7 театр фаолият курсатади. Вилоятда 160 дан зиёд санаторийкурорт муассасалари

ва дам олиш жойлари бор.

ЧЕМБЕРЛЕН Невилл (1869.18.3, Эжбостон, Бирмингем — 1940.9.11, Хикфилд) — Буюк Британия давлат арбоби. Консерваторлар партияси раҳбарларидан бири. 1915—16 й.ларда Бирмингем ш.нинг лордмэри. 1918 й.дан парламент аъзоси (консерваторлар партиясидан). Почта вазири (1922—23), Соғлиқни сақлаш вазири (1923, 1924— 29, 1931). Молия вазири (193137). Консерваторлар партияси раиси (1930— 31). 1937—40 й.ларда бош вазир ва консерваторлар партияси раҳбарларидан бири. Гитлер, Муссолини ва Даладьё билан 1938 й.да Мюнхен битимини имзолаган. Ч. 1939 и. Москвада булиб утиши кўзда тутилган агрессорларни жиловлашга қаратилган харбийсиёсий иттифоқ бўйича музокараларни барбод қилганликда айбланган. Натижада Англия ниҳоятда оғир вазиятда 2-жаҳон урушига кирган. Айни вақтда Ч. Германия агрессиясини Шарқча, яъни СССРга қарши йуналтириш бўйича кўп ҳаракатларни амалга оширди. Германия 1940 й.нинг баҳорида Ғарбий фронтда кенг куламда хужумга утганда Ч. бош вазир лавозимидан истеъфога чиқишга мажбур булган.

ЧЕМБЕРЛЕН (Chamberlain) Оуэн (1920.10.7, СанФранциско) — америкалик физик. АҚШ Миллий ҒА аъзоси (1960). Чикаго университетини тугатган (1948). 1942—46 й.ларда ЛосАламос лаб. да ва 1948 й.дан Беркли Калифорния университетида ишлаган. Атом бомбаси яратувчиларидан бири. Илмий ишлари ядро физикаси, нейтрон физикаси ва юкори энергиялар физикасига оид. Э. Сегре ва б. олимлар билан ҳамкорликда антипротонни кашф этган. Юккри энергияли ядро реакциялари яратиш билан шуғулланган. Таркибида кутбланган протонлар мавжуд нишонни олишга муваффақ бўлган (1963— 64). Нобель мукофоти лауреати (1959; Э.Сегре билан ҳамкорликда).

ЧЕМПИОНАТ — расмий спорт мусобақалари, спортнинг бирор тури бўйича ғолиб — чемпион (спортчи, жамоа)аниклаш мақсадида ўтказиладиган биринчилик. Айрим ҳолларда «Ч.» ва «биринчилик» тушунчалари фаркланади (мас, футбол, бокс бўйича Ўзбекистон Ч.и — катталар ўртасида ва спортнинг ана шу турлари бўйича мамлакат биринчилиги — ёшларўсмирлар, спорт жамиятлари учун).

«Ч.» атамаси қайвонларнинг энг яхши бирор наслини аниклаш учун ўтказиладиган кўргазмамусобақаларда ҳам қўлланади.

ЧЕНЛА — илк ўрта аерлар (6-а. ўртаси — 8-а.лар)да Меконг дарёси ўрта оқими бўйларида яшаган монкхмер қабилалари бирлашмаси. 8-а.да Ч.нинг сўнги хукмдори малика Жаяева даврида ўзаро рақобатда бўлган князликларга парчаланиб кетган. Ч. хукмдори Ишанаварман I (7-а. боши — тахм. 635) Фунань вилоятини эгаллаб, ўз ҳокимиятини Ғарбга, Ангор томонгача тарқатган ҳамда СтунгСен дарёси бўйида Ч. пойтахти — Ишананур ш.га асос солган. Ч. давридан ғиштдан қурилган кўплаб саждагоҳлар, хайкалтарошлик намуналари, эпиграфик ёдгорликлар сақланиб қолган. Ч.нинг маданий анъаналари кейинчалик Камбуджадеша давлатида давом эттирилган.

ЧЕННАЙ (1996 й.гача Мадрас) Ҳиндистоннингжан. қисмидаги шаҳар, Бенгалия кўлтиғи соҳилида. Тамилнад штатининг маъмурий маркази. Аҳолией 6,8 млн. киши (2001).

Иклими иссиқ, янв.нинг ўртача траси 24°, июлники 32°. Йилига ўртача 1200 мм ёғин ёғади. Тезтез бўлиб турадиган тропик циклонлар шаҳарга катта зарар келтиради. Ч. катталиги жиҳатдан мамлакатда Мумбай, Дехли, Калькуттадан кейин 4ўринда туради. Ч. — Ҳиндистоннинг энг катта портларидан. Транспорт йўлларининг йирик чорраҳаси. Аэро-

порти халқаро аҳамиятга эга. Йирик саноат, савдомолия ва маданият маркази. Ч.да мамлакат саноат маҳсулотининг 1/10 қисми ишлаб чиқарилади. Тўқимачилик (ип газлама), машинасозлик (жумладан, вагонсозлик, харбий), металлсозлик саноатлари ривожланган. Нефть қайта ишланади. Озиқ-овқат, тамаки, полиграфия, электроника, цемент, кўнпойабзал саноати корхоналари мавжуд. университет (1857), Ҳиндистон геогр. жамияти, и.т. институтлари, техника инти, Мусика академияси, марказий кутубхона, давлат музейи, Миллий бадий галерея, театр, киностудия, расадхона ва б. бор. Ч. ўрнида 17-а. бошларида баликчиларнинг Мадраспатам номли қишлоғи бўлган. Англиянинг ОстИндия компанияси бу ерда қалъа қуриб (1639—40), бош қароргоҳини кўчириб келтирган. Ўша вақтдан Ч. инглизларнинг Ҳиндистондаги харбий таянч базаси ва савдо пункти. 1746—49 й.ларда французлар қўл остида бўлган. 18-а.нинг 2ярми ва 19-а. бошида Ч. инглизларнинг Ҳиндистоннинг жан.шарқий қисмидаги босиб олган ерларининг сиёсиймаъмурий маркази. Ҳиндистон мустақилликка эришгач (1947), Ч. Мадрас (1969 й.дан Тамилнад) штатининг маъмурий маркази. Ч. яқинида тамил меъморлиги ёдгорликларидан Мақабалипурам мажмуаси сақланган.

ЧЕНСТОХОВА — Польшаниннг жан. қисмидаги шаҳар. Варта дарёси бўйида. Ченстохова воеводалигининг маъмурий маркази. Аҳолиси 248,9 минг киши (2004). Транспорт йўллари чорраҳаси. Металлургия кти, машинасозлик, тўқимачилик, озиқ-овқат, қоғоз, мебель саноати корхоналари бор. Меъморий ёдгорликлардан 15—18-а.ларда қурилган бинолар (паулинлар монастири) сақланган.

ЧЕПРАКОВ Константин Павлович (1907.13.9, Украина, Бердянск ш. — 1972.31.5, Тошкент) — мойбўёқчи рас-

сом, график. Ўзбекистон халқ расоми (1967). Рассомликни мустақил ўрганган. 1933 й.дан Тошкентда яшаган. Маиший картиналари («Дам олиш қунида», «Пенсионерлар», «Меҳмондорчиликда» ва б.)да Ўзбекистон манзаралари заминида бахтиёр ҳаётни ифодалади. Мойбўёқ ва акварелда ҳам манзаралар тасвири («Чирчиқ йўлида тонг» ва б.)ни яратди.

ЧЕРАГАЛАР (Mergus) — ўрдақсимонлар оиласига мансуб қушлар уруғи. 7 тури маълум. Тумшуги узун, ингичка, четида ўткир тишчалари бор. 5 тури Шим. ярим шарда, 1 тури Жан. Американиннг тропик қисмида ва 1 тури Окленд о.ларида яшайди. Катта черага тури Ўрта Осиё тоғлари ва Севан кўлида тарқалган. Унинг танаси 80 см ча, оғирлиги 1,5— 2 кг. Узун тумшук, Ч., тангачали Ч. ва қишлаш жойига учиб ўтаётганда учрайди. Ч. уясини ерга, қоя ёки ковакларга ясайди. 8—15та тухум кўяди. Балиқ, сувдаги қашаротлар, баъзан моллюскалар билан озикланади. Хўжалик аҳамияти кам.

ЧЕРВЕЦЛАР — кокцидлар кенжа туркумига мансуб тенгқанотли хашаротлар. 250 га яқин тури учрайди. Танасининг уз. 0,5—35 мм. Урғочиси қанотсиз. Эркакларида битта олдинги жуфт қанотлари бор, оғиз аппарата ривожланмаган. Урғочисининг оғиз аппарати сўрувчи типда. Танасининг усти мумсимон ёки унсимон губор билан қопланган. Кўпчилик турлари мавсумда 1—2, айримлари эса 3—4 авлод беради. Жинсий йўл билан ёки партеногенетик кўпаяди. Урғочиси 3000 тагача тухум кўяди, тирик туғадиганлари ҳам бор. Ўрта Осиёда комсток червеци, унсимон узум червеци, думалоқ червец, акация ва б. зарар келтиради. Ч. қишлоқ хўжалик ва техника экинлари, манзарали ҳамда ўрмон ўсимликлари зараркунандасидир. Кўпчилик турлари ихота дарактлари (тут)ни шикастлайди. Зарарланган дарактлар ўсиши ёмонлашади, барг, мева-

лари тўкилади, новдалари куриб қолади. Бўёкчилик саноатида айрим Ч. ажратган моддалардан фойдаланилади.

Кураш чоралари: қирқилган новдаларни боғдан ташқарига олиб чиқариб ёкиб юбориш; дарахт куртаклари ривожланмасдан олдин унга минералмой эмульцияси (бир туп дарахтга 10—15 л) пуркаш ва б. Экиладиган кўчатларни метил бромид препарати (50—60 г/м³) билан фумигация қилиш.

ЧЕРВЯКЛИ УЗАТМА - винт (червяк) ва у билан илашадиган червяк ғилдираги воситасида айқаш валларга айланма ҳаракат узатадиган механизм. Ҳаракат червякдаги трапециодал резъба билан ғилдиракнинг ёйсимон тишлари орасидаги илашиш кучи натижасида узатилади. Червяк резъбасининг қиримлар сонига кура, бир, икки ва тўрт қиримли, резъба ўрами шаклига кўра, архимед спиралли, ботиқ профилли ва б. хилларга бўлинади. Ч.уда узатиш сони 300 ва ундан катта бўлади ва у қуйидаги формула орқали аниқланади: $z = z_2/z_1$ бунда z — узатиш сони, z_1 — червякнинг қиримлар сони, z_2 — червяк ғилдираги тишлари сони.

Ч.унинг бошқа узатмалардан афзаллиги текис, шовқинсиз ишлаши, ихчамлиги; камчилиги туташувчи элементлар (червяк ўрами билан ғилдирак тиши) нинг бирбирининг устида нисбий сирпаниши, фойдали иш коэффициентлари пастлиги, деталлар қизиби ёйилиши ҳисобланади. Червяк ғилдираклари ёйилишини камайтириш учун улар антифрикцион хоссали материаллар (асосан, бронза) дан, рангли металлларни тежаш учун таркибий материаллар (бронзапўлат, бронзачўян)дан, кучсиз узатмаларда эса текстолит, полиамид ва б.дан тайёрланади.

Ч.удан машиналарни ҳаракатлантиришда, бошқариш қурилмалари (мас, автомобилнинг руль бошқармаси)да, металл кесиш станоклари, гидротехника иншоотлари, кўтаришташиш машиналари ва б.да фой-

даланилади.

ЧЕРДАНЦЕВ Глеб Никанорович (1885.4.8, Омск 1958.5.12, Москва) — иқтисодчи ва географ олим, Ўзбекистон ФА акад. (1956), иқтисод фанлари дри (1936). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1955). Петербург Политехника интини тугатган (1909). Одессада (1910—15), Туркистон ўлкасининг турли бошқармаларида (1915 — 17) ишлаган. Туркистон халқунтининг ректори (1918). ТуркАССР Давлат план қўмитаси раиси ўринбосари (1922—23), ХХСР Давлат план қўмитаси раиси (1923). Москва Геодезия, аэрофотосъёмка ва харитаграфия муҳандислари инти проф. (1924— 58). Асосий илмий фаолияти Ўрта Осиё энергетикаси, к.х. ва ирригация, молиясавдо ишлари, меҳнат ва транспорт воситалари, иқтисодий районлаштириш масалаларини ўрганишга қаратилган. Тошкентдаги кўчалардан бири Ч. номи билан аталган.

Ас: Водное право Туркестана в его настоящем и проектах ближайшего будущего, Т., 1921; Среднеазиатский экономический район, Т., 1922; К истории экономических исследований в Каракалпакской АССР, Т., 1950.

ЧЕРЕМУХА (Padus) — раънодошлар оиласига мансуб дарахт ёки буталар туркуми. Бўйи 2—17 (20) м, диаметри 40 см. Шоҳшаббалари кенг, калин, эгилиб турадиган поясининг пўстлоғи кулрангқора, ёш новдалариники очиқ яшил ёки қизилжигарранг, ялтирок. Барги 5—15 см. Гуллари хушбўй, хидли, 8—12 см узунликдаги шингилга тўпланган. Меваси данакли, бир уруғли, шарсимон қора, ялтирок, ширин резавор. Май—июнь ойларида гуллайди. Барги, пўстлоғи, гули, меваси ва уруғида амигдалин глюкозиди бор. Шим. Америка, Европа ва Осиёда тарқалган. 20 тури маълум. Шулардан оддий Ч.нинг (P.casemosa) аҳамияти катта. Ўзбекистонда оддий Ч. ва вирги н Ч. манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

Пўстлоғидан яшил ва қўнғир бўёқ оли-
нади. Мевасида олма, лимон кислота
ва 5% қанд, баргида витамин С ва эфир
мойи — прунозин бор. Меваси истеъ-
мол қилинади ва ичимликлар тайёрлаш-
да ишлатилади, шунингдек, ичбуруғга
қарши дори тайёрланади.

ЧЕРЕНКОВ Павел Алексеевич
(1904.28.7, Воронеж вилояти — 1990)
— рус физиги, акад. (1970); Воронеж
университетини тугатган (1928). СССР
ФА Физика интида ишлаган (1930
й.дан). Илмий ишлари физик оптика,
ядро физикаси, космик нурлар физика-
си ва ҳтезлаткичлар техникасига оид.
С.В.Вавилов раҳбарлигида уран тузла-
ри эритмасининг гамманурланиш таъ-
сиридаги люминесценциясини ўрганиб,
одатдаги люминесценциядан фаркла-
нувчи ёруғлик (Черенков — Вавилон
нурланиши) юзага келишини қайд этди,
унинг асосий хоссаси — йўналганлигини
аниклади (1936). Моддада ёруғлик тезли-
гидан катта тезликли зарядли зарралар
таъсирида модданинг ёруғланиш эффек-
ти Вавилов — Черенков эффекти номи-
ни олди. Ч. биринчи синхротронларнинг
яратилишига ҳисса қўшган. Тормозла-
ниш нурланишининг нуклонлар ва ядро-
лар билан ўзаро таъсирини, фотоядро ва
фотомезон реакцияларни, юкори энерги-
яли гаммаквантлар билан энгил ядролар-
нинг парчаланишини тадқиқ этган. Но-
бель мукофоти лауреати (1958).

**ЧЕРЕНКОВ-ВАВИЛОВ НУРЛА-
НИШИ**, Черенков—Вавилов эффекти —
тез ҳаракатланувчи зарядланган зарралар
(электронлар, протонлар, мезонлар ва б.)
бирор моддадан ўтганда содир бўладиган
ёруғлик нурланиши. СМ.Вавилов та-
шаббуси билан П.А.Черенков радийнинг
унурлари таъсирида тоза суюкликнинг
ёруғланишини кузатаётиб кашф этган
(1934). Бу ходисани 1937 й.да Н.Е.Тамм
ва И.М.Франк назарий томондан тушун-
тириб берганлар. Зичлиги катта модда-
даги электронларнинг нурланиш содир

қилиши учун бир неча юз минг эВ про-
тонлар шундай тезликка эришиши учун
10 млн. эВ энергия керак бўлади (чунки
протоннинг массаси электронниқидан
анча оғир).

Ч.—В.н.нинг ўзига хос хусусияти
унинг йўналганлиги: ёруғлик ҳар томон-
га нурланмай, балки зарранинг ҳаракат
траекторияси билан ўткир бурчак ҳосил
киладиган йўналишда нурланади. Нур-
ланиш бурчаги в куйидаги муносабатга
бўйсунади:

Бурчак в ни топиб, зарра тезлиги-
ни аниқлаш мумкин. Ч.—В.н. тез зарра
(электрон, протон, мезон)ларнинг тезли-
гини ўлчаш ва ҳаракат йўналишини ани-
қлашда қўлланади.

ЧЕРЕПАНОВЛАР Ефим Алексеевич
(1774, Вийск зди 1842, Нижний Тагил) ва
Мирон Ефимович (1803, Вийск зди —
1849, Нижний Тагил) — отабола рус ма-
шинасозлари ва ихтирочи механиклари,
паровоз ихтирочилари. Заводчи Деми-
довларнинг крепостнойлари бўлишган.
Нижний Тагилдаги здларда ишлашган.
Ефим ва унинг рафикасига 1833 й.да,
Мирон ва унинг рафикасига 1836 й.да
ихтирочилик фаолиятлари учун озодлик
берилган. Ч. ҳар хил механизмлар, ме-
талл қуйиш, темирчилик, мис эритиш
саноатидаги жараёнларни, нодир метал-
ларни казиб олишдаги ишларни такомил-
лаштиришга дойр ихтиролар қилишган,
здлар ва транспорт учун қуввати 2—60 о.
кли 20 га яқин буғ машиналари ясашган
ва амалда жорий қилишган. Россияда би-
ринчи паровозни 1833—34 й.да, иккинчи
паровозни эса 1835 й.да ясашган. Ч.лар
ташаббуси билан Вийск здидан Медний
рудниккача чўян т.й. изи ётқизилган,
лекин 20-а. бошигача бу изда паровоз
ўрнига отлар қўшилган вагонлардан фой-
даланилган.

ЧЕРЕПИЦА (рус.) — асосан, бино
томига ёпиш учун ишлатиладиган ку-
рилиш материали. Ч.ларнинг аксарияти
сопол ва цементкум крришмасидан тай-

ёрланади. Сопол Ч.лар 1000— 1100°С трада куйдириш йўли билан, цементкум коришмали Ч.лар эса механик пресслар ёрдамида тайёрланади. Ч. нишаби камида 30° ли том устига ўрнатилган ёғоч рейкаларга бирбирига илаштириб териб чикилади. Ўзбекистонда кам тарқалган, лекин кейинги йилларда пластмасса, металл ва б. материаллардан тайёрланган Ч.лар пайдо бўла бошлади.

ЧЕРЕПОВЕЦ — РФ Вологда вилоятидаги шаҳар. Вологда—Балтика сув йўлида. Т.й. станцияси. Рибинск сув омборидаги порт. Аҳолиси 311,9 минг киши (2002). Ч. — кора металлургиянинг йирик маркази. Киме, кемасозликкема таъмирлаш, махсус автомобиль жиҳозлари, механика здлари, фанерамебель кти, трикотаж, тикувчилик фкалари мавжуд. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Пед. инти, ўлкашунослик музейи (бадий бўлими билан), В.В.Верешчагин уймузейи (Ч.да туғилган) фаолият кўрсатади.

Ч. 14-адан мавжуд бўлган Воскресенье монастыри яқинида слобода сифатида вужудга келган. 1777 й.дан Новгород ноиблиги шаҳри, 1780 й.дан Новгород губернясининг уезд шаҳри. 1918—27 й.ларда Череповец губерняси маркази.

ЧЕРИК (санскритча ksatrika — кўшин, лашкар) — 1) Турк хоқонлиги (6—8-а.лар), Қорахонийлар, Салжуқийлар, Чингизийлар, Темурийлар, Шайбонийлар, Хива ва Бухоро хонликларида ҳарбий юриш вақтида туман, вилоят, ўлка ва улуслардан олий ҳукмдор томонидан чиқарилган фармонга мувофиқ йиғиладиган мунтазам кўшин. Ч., асосан, отлик, қисман пиёда қисмлардан ташкил топган. Ч.ни белгиланган жой (миод ери) га тўплаш вазифаси олий бош қўмондон адъютанти — тавочи зиммасига юклатилган. Ч. ўнлик, юзлик, минглик ва туманларга тақсимланган ва уларга ўнбеги, юзбеги, мингбеги ва туманбегилар сардорлик қилган. Бухоро хонлигида номунтазам кўшин кора Ч. деб номланган; 2)

Усмонийлар салтанатида 1362 й. Мурод I томонидан жангда асирга олинган ва махсус тарбияланган насроний ўсмирлардан тузилган алоҳида мунтазам ҳарбий қисм. Тарихда «йени чери» («янги кўшин») номи билан шухрат топган (қ. Яничарлар).

ЧЕРИКЛАР, чориклар — туркий қабилалардан бири. «Черик» этноними 8-адан буен маълум. Ч. кад. туркий қабилалардан бири сифатида илк ва сўнгги ўрта асрларда ўзбеклар ва қирғизлар таркибида бўлганлар. Ч. Фарғона қипчоқларининг сари қипчоқ уюшмасига кирган. Нурота туркманлари таркибида черикли тармоғи мавжуд бўлган. Шунингдек, уруғ тармоғи сифатида қирғизларнинг боғиш қабиласи таркибига ҳам кирган. Ўзбеклар таркибидаги Ч. ўтроқлашиб деҳқончилик, қирғизлар ичидаги Ч. чорвачилик билан шуғулланганлар. Даврлар ўтиши билан Ч.лар ўзбек ва қирғизлар таркибига кўшилиб кетганлар.

ЧЕРКАСЛАР (ўзларини — адиге деб аташади) — Қорачой Черкасиядаги халқ (40,2 минг киши). РФда жами 50,7 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Туркия ва Олд Осиёнинг бошқа мамлакатларида келиб чиқиши Шим. Кавказдан бўлган барча аҳолини Ч. деб атайдилар. Умумий сони 270 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Кабардин-черкас тилида сўзлашади. Диндор Ч. — сунний мусулмонлар.

ЧЕРКАССИ — Украинанинг Черкасси вилоятидаги шаҳар (1795 й.дан), вилоят маркази. Кременчуг сув омбори (Днепр дарёси) ўнг соҳилидаги порт. Т.й. ва автомобиль йўллари чорраҳаси. Аҳолиси 295,4 минг киши (2001). Ч. Литва кўл остида бўлган Киев князлиги таркибида 1394 й.дан маълум. 1954 й.дан вилоят маркази. Саноатнинг муҳим тармоқлари: кимё, машинасозлик ва металлсозлик, енгил ва озиқ-овқат сано-

атлари. Йирик корхоналари: кимё кти, кимёвий тола ва кимёвий реактивлар, пластмасса ва б., «Ротор» и.ч. бирлашмаси, шакарқанд, сут здлари, консерва, гўшт, тамаки, тикувчилик бирлашмаси, трикотаж фкалари, шойи газламалар кти ва б. фаолият кўрсатади. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Пед. инти, 2 театр, филармония, ўлкашунослик музейи бор.

ЧЕРКАССИ ВИЛОЯТИ - Украина таркибидаги вилоят, 1954 й. 7 янв.да ташкил этилган. Майд. 20,9 минг км2. Аҳолиси 1336,8 минг киши (2004), асосан, украинлар, шунингдек, рус, белорус ва б.миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 43%. 20 маъмурий туманга бўлинган, 15 шаҳар, 19 шаҳарча бор. Йирик шаҳарлари: Черкасси, Умань, Смела, Звенигород, Золотоноша, Канев, Шпола. Маркази — Черкасси ш.

Кременчуг ва Канев сув омборларининг (Днепр дарёси) ҳар иккала соҳилида. Ўнг соҳилидаги қатта қисми Днепрбўйи қирлари (энг баланд жойи 270 м), чап соҳилидаги қисми Днепрбўйи пасттекислигида жойлашган. Иқлими мўътадил континентал, янв.нинг ўртача траси —5°, июлники 19,5°. Йиллик ёғин 450—500 мм. Вегетация даври 206—212 кун. Йирик дарёси — Днепр. Типик подзоллашган қора, сур тупроқлар, чап соҳилида ўтлоқ ва чимли подзол тупроқлар кенг тарқалган. Вилоят ҳудудининг 15,5% ўрмон. Дашт ўсимликлари кам тарқалган. Ўрмон ва дашт ҳайвонлари учрайди.

Хўжалигининг етакчи тармоғи — озиқ-овқат саноати (гўшт ктлари, сут, спиртқоқ ва б. здлар). Қандшакар и.ч. бўйича вилоят мамлакатда 1ўринда. Машинасозлик ва металл созлик ривожланган. Кимё кти, кимёвий тола, кимёвий реактивлар, пластмасса здлари ишлаб турибди. Шойи ва ип газламалар, гигроскопик пахта, тикувчилик буюмлари ишлаб чиқарилади. Черкасси иссиқлик электр маркази ва Канев ГЭС вилоятни электр энергияси билан таъминлайди.

Курилиш саноати ривожланган (уйсозлик кти, гранит қаръери, ғишт здлари). Қ.х. лавлагидон экинлари етиштириш ва гўштсут чорвачилигига ихтисослашган. Дон, қандлавлари, картошка, озуқа экинлари экилади. Боғдорчилик ва сабзавотчиликнинг ҳам салмоғи қатта. Вилоят хўжаликларида қорамол, қўйэчки ва парранда боқилади.

Т.й. узунлиги 605 км, қаттиқ қопламали автомобиль йўллари уз. 5,6 минг км га яқин. Днепр дарёсида кема қатнайди. Ҳаво транспорти ривожланган. 3 олий ўқув юрти, 7 музей, 2 театр, филармония фаолият кўрсатади.

ЧЕРКЕЗ, норбоялиш (*Salsola richteri* Karel.) — шўрадошлар оиласига мансуб йирик бута ёки дарахт Ўрта Осиёнинг қумли чўллари, Эрон ва Афғонистонда ўсади. Бўйи 4 м ча, барглари ингичка, деярли ипсимон, уз. 4—8 см. Гулёнбаргчалари гулларида киска ёки уларга тенг. Гуллари кўримсиз, гулкўрғони оддий, беш бўлакли. Июнь—сент.да гуллаб, мева беради. Ўзбекистоннинг қумли ерларида кенг тарқалган. Емхашак ва доривор ўсимлик. Ундан қўчма қумларни мустаҳкамлашда ҳам фойдаланилади. Хашаги тўйимли, мевасидан доривор моддалар, янги баргларида газлама бўёқлари олинади, ягдил новдалари совун тайёрлашда ишлатилади. Уруғи, қаламчаси ва илдиз бачкиларидан кўпаяди.

ЧЕРКЕССК (1825-1931 й.ларда Баталпаша станцияси, 1936—37 й.ларда Сулимов, 1939 й.гача Баталпашинск) — РФ ҚорачойЧеркасия Республикасидаги шаҳар (1931 й.дан). ҚорачойЧеркасия Республикаси пойтахти (1991 й.дан). Кубань дарёси бўйида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 116,2 минг киши (2002). Машинасозлик (совиткичлар, паст вольтли апаратура и.ч.), электротехника, кимё, қурилиш материаллари, озиқ-овқат ва енгил саноат корхоналари мавжуд. Технология инти, театр, ўлкашунослик му-

зейи, бир неча илмий тадқиқот инти фаолият кўрсатади. Шаҳар 1803 й.да рус ҳарбийларининг Кавказдаги таянч пункти сифатида вужудга келган. 1922—26, 1957—91 й.ларда ҚорачойЧеркасия мухтор вилояти, 1926—28 й.ларда Черкасия округи, 1928—43 й.ларда Черкасия мухтор вилояти маркази.

ЧЕРКОВ (юн. kuriakē — худонинг уйи) — 1) христианликдати махсус диний ташкилот. Ўз диний ақидалари ва маросимлари тизимига эга. Ч. иерархик тарзда бошқарилади. Ч.га мансуб кишилар рухонийлар ва оддий диндорларга бўлинади. Христианлик Ч.ни «Исонинг илохий танаси», унга эътиқод килувчилар шу тана аъзоларидир, Исо эса шу тананинг боши деб таълим беради. Ч. диндорлар уюшмаси булиб, сирли маросимлар (хусусан, нон ва вино тотиш маросими)да инсон билан худонинг биргаликдаги иштироки орқали уларнинг бирлашиб кетиши амалга оширилади, деб тасаввур қилинади. Ўйрик христиан Ч.лари — православ Ч.и (қ. Православие), католик Ч.и (қ. Католицизм), протестант Ч.и (қ. Протестантизм) ва б.; 2) христиан динида ибодат қилиш учун махсус қурилган бино. У меҳробли қисм ва унга туташ зал — диндорлар ибодатга тупланадиган хонадан иборат. Турли халқларда Ч. биноларининг турли типлари вужудга келган. Шаҳар ёки монастырнинг бош Ч.и собор деб аталади. Лютерчилар Ч.и, одатда, қирка ёки қирх, поляк католик Ч.и қостёл дейилади. Ўзбекистонда 160 та христиан Ч.и фаолият қурсатади (2004).

ЧЕРНИГОВ — Украинанинг Чернигов вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Десна дарёсининг ўнг соҳилидаги порт. Т.й. ва автомобиль йўллари чорраҳаси. Аҳолиси 305 минг киши (2001). Шаҳар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар 907 й.ги солномада қайд этилган. Ч. 1802 й.дан Чернигов губерния маркази.

Енгил (камвольмовут кти, жунга дастлабки ишлов бериш, тикувчилик,

пойабзал фкалари), озик-овқат (гўшт кти, сут зди, кандолат ва макарон фкалари), машинасозлик (автомобиль эҳтиёт қисмлари, таъмирлашмеханика ва махсус қирқиш асбоблари, радио асбоблари ишлаб чиқарилади), кимё («Химволокно» и.ч. бирлашмаси) саноатлари мавжуд. Уйсозлик кти, мусиқа асбоблари (пианино), картон фкалари ишлаб турибди. Пед. инти, 2 театр, тарихий, бадий халқ декоратив санъати, М.М.Коцюбинский номидаги адабиймемориал музей фаолият қурсатади. Тарихиймеъморий қўриқхона. Меъморий ёдгорликлардан СпасПреображение (11а.), Борис ва Глеб (11-а.) соборлари. Пятницкий черкови (11-а. охири — 13-а. бошлари), Лизогуб уйи (1690 й.лар), Елец ансамбли (17-а.да асос солинган) таркибида Успение собори (11-а.) ва Троица монастыри (17—18-а.лар) сакланган.

ЧЕРНИГОВ ВИЛОЯТИ - Украина таркибидаги вилоят. 1932 й. 7 окт.да ташкил этилган. Майд. 31,9 минг км2. Аҳолиси 1199,1 минг киши (2004), асосан, украинлар, шунингдек, рус, белорус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 42%. 22 маъмурий туманга бўлинган, 15 шаҳар, 31 шаҳарча бор. Ўйрик шаҳарлари: Чернигов, Прилуки, Нежин. Маркази — Чернигов ш.

Ч.в. Днепрнинг чап irmoғи — Десна дарёси хавзасида жойлашган. Ер юзаси текислик, шим.шарқдан жан.ғарбга томон қия. Иклими мўътадил континентал. Ёзи илқ. Янв.нинг уртача траси —6°, —8°; июлники 19—20°. Ўйлиги 500—600 мм ёғин тушади. Вегетация даври 190—200 кун. Асосий дарёси — Десна. Майда кул куп. Шим. қисмида чимли подзол, кумли, кумлоқ, жан.да қоратупроқ тупроқлар кенг тарқалган. Вилоят худудининг 1/5 қисми ўрмон (қарағай, граб, дуб, жука). Ўрмон ва урмонли дашт ҳайвонлари учрайди.

Вилоятда бир канча нефть конлари очилиши натижасида нефть, нефтни қайта ишлаш саноати тармоқлари вужуд-

га келди. Ч.в. торф захиралари бўйича мамлакатда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Темирруда, фосфорит, мергель конлари бор.

Енгил саноат етакчи ўринда. Тўқимачилик, трикотаж, тикувчилик корхоналарининг салмоғи катта. Машинасозлик ва металлсозликда к.х. машиналари, ёнғинга қарши асбобукуналар, автомобиль эҳтиёт қисмлари и.ч. тажрибаэкспериментал, махсус қирқиш асбоблари, таъмирлаш здлари ишлаб турибди. Киме ва нефть кимёси саноатлари («Химволокно» и.ч. бирлашмаси, пластмасса, лок ва бўёқ корхоналари) вужудга келган. Мебель, мусиқа асбоблари (пианино) и.ч. корхоналари, техник қоғоз фкаси бор. Йиғма темирбетон конструкциялар, тунука материаллар, гишт ишлаб чиқарилади. Гўшт, мойсир, сут, шакарқанд, пиво, крахмалкиём здлари фаолият кўрсатади. Сабзавотни қайта ишлаш ривожланган.

Вилоят к.х. картошка, дон, қанд лавлаги, узун толали зиғир, сабзавот етиштириш ва сутгўшт чорвачилигига ихтисослашган. Қ.х.да фойдаланиладиган ерлар вилоят ҳудудининг 70% га яқинини ташкил этади. Дон, картошка, техника ва озуқа экинлари экилади. Яйлов ва пичанзорлар 30%га яқин майдонни эгаллайди.

Жамоа ва шахсий хўжаликларида қорамол, чўчка, қўй ва эчки боқилади. Т.й. узунлиги 900 км га яқин. Қаттиқ қопламали автомобиль йўллари уз. 4 минг км чамасида. Днепр ва Десна дарёларида кема қатнайди. Ҳаво йўли ривожланган. 2 пед. инт, 8 музей, тарихиймеъморий музейкўриқхона, 2 театр бор.

ЧЕРНИКА (*Vaccinium*) — эрикадошларга мансуб бута ёки ярим буталар туркуми. 200 дан ортиқ тури бор. Евросий ва Шим. Американинг ўрта ва совуқ иклим шароитларида, Кавказ, Ғарбий ва Шарқий Сибирь ҳамда Узок Шарқда тарқалган. Оддий Ч. (*V. myrtillus*) тури АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатларида экилади. Бўйи 15—40 см. Илдизи узун,

тарқоқ. Гуллари очяшил, гулбандларида яқкаякка жойлашган. Май—июнда гуллайди. Четдан чангланади. Меваси июльавг.да етилади, таркибида 12% ошловчи модда, 44 мг% С витамини, қанд, лимон ва олма кислотаси, бўёқ моддалари, сийдик ва қонда қанд микдорини камайтирувчи неомиртиллин гликозиди бор. Янги мевасидан кисель, вино, ликёр ва б. тайёрланади. Тиббиётда Ч.нинг қуритилган меваларидан ич кетишини қолдирувчи восита сифатида фойдаланилади. Оқ қарағай, қарағай, эман, қайин, каштан ўрмонзорларида, тундра, ўрмон тундра, тоғларда усади. Табиий ҳолда илдизпоясидан кўпаяди.

ЧЕРНИШЕВСКИЙ Николай Гаврилович [1828.12.24 (7) Саратов 1889.17(29).10] — рус публицисти, адабий танқидчи ва жамоат арбоби. Петербург университетининг тарихфилол. бўлимини (1846—50) тугатган. Рус жамиятида илк демократик ҳаракат ва инкилобий вазият учқун олган 1859—61 й.ларда «Современник» жур. «деҳқонлар демократияси»нинг минбарига айланган. Шу жараёнга бошчилик қилган ҳамда инкилобий руҳдаги варақаларни тайёрлаш ва тарқатишда иштирок этган Ч. рус мухожирлари билан алоқада айбланиб, 1862 й. 7 июлда ҳибсга олинади. Ч. Петропавловск қальасида ўзининг машхур «Нима қилмоқ керак?» (1863) романини ёзади. Ч.ни 7 йил муддатли каторга ишларига юбориш ҳақидаги ҳукм эълон қилиниб, очик майдонда «фуқаролик жазоси» ўтказилгач (1864 й. 19 май), у жандрларам ҳамроҳлигида Сибирга юборилган. 20 й.дан зиёд умрини қамок, кагорга ва сургунда ўтказиб, 1883 й.да Астрахонда яшаш шарти билан озод этилган.

Ч.нинг асосий фаолияти деҳқонлар инкилоби ёрдами билан Россияни янги тараққиёт босқичига олиб чиқишга қаратилган. У Европадаги инкилобий ҳаракатлардан сабоқ чиқарган ҳолда аграр Россиянинг келажагини деҳқонлар инкилобининг рўй бериши ва шу

инкилобнинг бўлажак самараларида кўрган. Ч. Россиядаги мавжуд сиёсий тузумни деҳқонлар инкилоби ёрдамида ўзгартириш ғоясини олға суриш билан бирга Европада шаклланиб бораётган капитализмни ҳам қабул қилмаган. Ч. Россияда капитализм босқичини кечирмай туриб, янги, тараққий этган ва демократик меъёрлар устуворлик қилган жамиятни барпо этиш мумкин, деб ҳисоблаган. Шунинг учун ҳам шўро даври файласуфлари Ч.нинг сиёсий-житимой қарашларини утопик социализм таълимотининг кўринишларидан бири сифатида баҳолаб келганлар.

Ч.нинг асосий адабий-эстетик қарашларига кўра, «санъат — санъат учун» назарияси зарарли; ғоявийлик, халқчиллик ва ҳаққонийлик адабиётнинг устувор тамойилларидир. Ч.нинг адабийтанқидий ва эстетик қарашлари, биринчи навбатда, ўз даври учун, рус адабиёти ва санъати учун муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Ч.нинг адабий меросида «Нима қилмоқ керак?» (1862—63) романидан ташқари, Сибирда ёзилган «Муқаддима» («Пролог», 1867—69) романи, «Бир киз тарихи», «Барбаруссанинг авлоди», «Ёғду жилолари» сингари ҳикоялар, «Ечимсиз драма», «Олижаноб эр», «Бўтқа тайёрловчи пазанда» каби пьесалар бор. Бу асарлар ора

сида «Муқаддима» ва, айниқса, «Нима қилмоқ керак?» романлари алоҳида мавқега эга. Ч. «Нима қилмоқ керак?» романи асосида эски ҳаётни ёмон кўрган, эскича яшашни хохламаган, ўз ватанининг гўзал эртанги кунини яқинлаштиришни истаган кишилар нима қилишлари лозим, деган саволга жавоб беришга уринган. Ч.нинг «Муқаддима» романи ҳам жамиятни қайта қуриш муаммосига бағишланган бўлиб, унда ҳам рус адабиётидаги «янги кишилар» образи яратилган.

Ас.; Танланган адабийтанқидий мақолалар, Т., 1956; Нима қилмоқ керак? Т., 1968; Сочинения, т. 1—5, М., 1974.

Ад. Покусаев Е.И., Н.Г.Чернышевский, М., 1976; Ланщиков А., Н.Г.Чернышевский, М., 1982; Н.Г.Чернышевский в воспоминаниях современников, М., 1982.

Наим Каримов.

ЧЕРНОВ — Дмитрий Константинович (1839, Петербург — 1921, Ялта) — металлургия ва металлшунослик сохалари бўйича рус олими, ҳоз. замон металлшунослиги асосчиси, рус металлургия ва металлшунослари йирик илмий мактабини яратган. Петербург амалий технология интини тугатган (1858), шу интда ўқитувчилик қилган (1859—66), Петербург гўлат қуйиш здида муҳандис бўлиб ишлаган (1866 й.дан), Донбассда тоштут конлари кидириш билан шуғулланган (1880—84), Петербургда Денгиз техникаси комбинатида ишлаган (1884 й.дан). Ч. 1889 й.дан Михайлов арт. академиясида проф.

Асосий илмий ишлари металлургия термик ишлов бериш масалаларига дойр. Ч. пўлатни қаттиқ ҳолатда киздирганда ва совитганда унинг фазавий узгаришини кашф этди, шу жараёндаги критик нуқтани аниқлади. Пўлатни киздиришда юз берадиган ичкиполиморфик ўзгаришларни таъминлайдиган нуқта «Чернов нуқтаси» деб аталади. Ч. пўлат қуймасининг кристалланиши ва структураси назариясини ишлаб чикди. Унинг металлургия дойр олиб борган тадқиқотлари ҳоз. замон металлшунослиги ва пўлатни термик ишлаш масалаларини илмий ва амалий жиҳатдан асослаб берди. Ч.нинг металлургия техникасини такомиллаштиришга дойр ишлари жуда муҳим.

ЧЕРНОВА Ольга Александровна (1924.13.7, Челябинск вилояти Троицк ш. — 1985.26.8, Тошкент) — реж., педагог. Ўзбекистон халқ артисти (1974). Тошкент театр ва рассомлик санъати интини тугатган (1949 й. актёрлик фти, 1979 й. реж.лик фти). 1943—48 й. лар Толдиқўрғон вило-

ят (Қозоғистон) драма театрида актриса, 1957—85 й.лар М. Горький номидаги Тошкент рус драма театрида (1966—70 й.лар Куйбишев вилоят драма театрида) реж. (1978—81 й.лар бош реж.). Айни вақтда Тошкент театр ва рассомлик санъати интида ўқитувчи, проф. (1949—85). Ч. «Қувонч излаб» (В.Розов), «Жиноят-важазо» (Ф.Достоевский), «Океан» (А. Штейн), «Чайка» (А. Чехов), «Ёлғончи даркор» (Д. Псафас), «Момо ер» (Ч. Айтматов), «Қил устида» (Н. Ҳикмат), «Валентин ва Валентина» (М. Роштин), «Безор қариялар» (М. Богучаров), «Уч пулга кимнат опера» (Б. Брехт), «Авлабар бекаси» (А. Цагарели), «Абадият қонуни» (Н.Думбадзе) ва б. Ч. сахналаштирган энг яхши спектакллардир.

ЧЕРНОВЦИ (1944 й.гача Черновци) — Украинанинг Черновци вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Карпат тоғлари этагида, Прут дарёси соҳилида. Т.й. ва автомобиль йўллари чорраҳаси. Аҳолиси 240,6 минг киши (2001).

Ч. Киев Руси таркибига кирган қад. шаҳарлардан. Шаҳар 1408 й.дан маълум. У тезтез қўддан қўлга ўтиб турган. Аввал АвстрияВенгрия, кейин Руминияга қарам бўлган. 1940 й.да Шим. Буковина таркибида УССРга қўшилган.

Ғарбий Украинанинг йирик саноат маркази. Саноатининг асосий тармоқлари: энгил (тикувчилик, қўлқоптрикотаж, пойабзал, пайпоқ, ипгазлама корхоналари), озиқ-овқат (гўшт, ёғмой ктлари, шакарқанд, сабзавот қуритиш ва консерва здлари), машинасозлик ва металлсозлик (машинасозлик, нефть саноати апаратуралари, энгил саноат учун ускуналар, ҳисоблаш техника воситалари, электр приборлар и.ч.), ёғочсозлик (мебелсозлик ва тахта тилиш) корхоналари, иссиқлик электр маркази фаолият кўрсатади. 2 олий ўқув юрти (шу жумладан, университет), 2 театр, филармония, халқ меъморлиги ва турмуши, ўлкашунослик, О.Ю.Кобилянская ва А.Федьковичларнинг адабиймемо-

риал музейлари бор. Меъморий ёдгорликлардан Николай (17-а.), Пятницкая, Клоучкадаги Троица, Каличанкадаги Успение ёғоч черковлари (барчаси 18-а.) сақланган.

ЧЕРНОВЦИ ВИЛОЯТИ - Украина таркибидаги вилоят. 1940 й. 7 августда ташкил этилган. Майд. 8,1 минг км². Аҳолиси 913 минг киши (2004), асосан, украинлар, шунингдек, молдаван, румин, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 36%. 10 маъмурий туманга бўлинган, 10 шаҳар ва 9 шаҳарча бор. Маркази — Черновци ш. Мухим шаҳарлари: Черновци, Хотин, Сторожинец.

Ч.в. Карпат тоғлари ва шу тоғ этаклари ҳамда ВолиньПодоллия қирларининг тармоқларида жойлашган. Иқдими мўътадил континентал. Январнинг ўртача траси —4,8° дан —10° гача; июлники 12°—19°. Йиллик ёғин 500—1000 мм. Вегетация даври 206—216 кун. Мухим дарёлари: Днестр, Прут, Сирет. Текисликда сур тусли ўрмон ва подзоллашган қоратушроқ, тоғларда ва тоғ этакларида подзоллашган қўнғир тупроқ ва чимли қўнғир тупроқлар тарқалган. Худудининг 28% ўрмон ва бутазорлар (қорақарағай, оққарағай, дуб, қора қайин). Тоғ ва тоғ этаклари табиий пичанзор ва яйлов. Ўрмонларда бўғу, қобон, айиқ, силовсин, тулки, сусар, тийин, ондатра, малла товушқон яшайди. Зубр, лось, норка; қушлардан қирғовул иқлимлаштирилган.

Озиқ-овқат, энгил ва машинасозлик саноатлари ривожланган. Гўшт, ёғмой ктлари, шакарқанд, сабзавот қуритиш ва консерва здлари бор.

Машинасозлик корхоналари, нефть саноати учун апаратуралар, энергетика асбоблари, энгил саноат учун станоклар и.ч.га ихтисослашган. Ўрмон ва ёғочсозлик саноати ривожланган. Вилоят электр энергияни Черновци иссиқлик электр марказидан олади. Ипгазлама, қўлқоптрикотаж, пайпоқ и.ч. бирлашмалари ишлаб турибди. Қ.х. ғалла ва техни-

ка экинлари етиштириш, сутгўшт учун қорамол боқишга ихтисослашган. Ғалла, техника ва емхашак экинлари экилади. Боғдорчилик ривожланган. Виолят

хўжаликларида қорамол, чўчка, қўй ва эчки боқилади. Т.й. узунлиги 466 км, қаттиқ қопламали автомобиль йўллар уз. 2,7 минг км. 2 олий ўқув юрти (шу жумладан, университет), 5 музей, филармония, 2 театр бор. Ч.в. худудида 17—18-а. ларга оид тарихиймеъморий ёдгорликлар (ёғоч черковлар) сақланган.

ЧЕРНОВЦИ УНИВЕРСИТЕТИ - Украинадаги йирик университетлардан бири. Черновци ш.да. 1875 й.диний семинария негизида ташкил этилган. Мат., физика, биол., кимё, геогр., тарих, филол. ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Илмий кутубхонасида 1,7 млн.дан ортиқ асар сақланади. 9 мингга яқин талаба таълим олади.

ЧЕРНОГОРИЯ (Ста Gora), Черногория Республикаси (Republika Sta Gora) — Сербия ва Черногория таркибига кирувчи республика. Майд. 13,8 минг км². Аҳолиси 635 минг киши (1996). Пойтахти — Подгорица ш. Маъмурий жиҳатдан жамоаларга бўлинади. Аҳолисининг кўпи черногорлар; серб ва албанлар ҳам яшайди. Аҳолининг 69% христиан (православ), 19% ислом динига эътиқод қилади. Ч.нинг ўз конституцияси, парламенти (скупштина) ва ҳукумати бор.

Табиати. Ч. мамлакат жан.ғарбида, Адриатика денгизи соҳилида жойлашган. Худудининг катта қисмини Динара тоғлиги эгаллаган (энг баланд жойи 2511 м, Дурмитор тоғи); жан.ғарбида Черногория карстли платоси бор. Икдими мўътадил, континентал. Адриатика денгизи соҳилларида ўрта денгиз иқлими. Йиллик ёғин ўртача 1600—1800 мм, соҳилларда 3000 мм гача. Тоғ ён бағирлари игна баргли ва аралаш ўрмонлар. Ч.да кўрғошинрух рудалари, боксит, қўнғир қумир конлари бор. Асосий дарёлари Морача ва унинг ирмоғи

Зета.

Тарихи. Ч. худудига қадимда иллирийлар келиб жойлашган. Мил. ав. 1-а.да Рим томонидан босиб олинган. Мил. 1-а.да Ч. худуди (11-а.гача Дукля, кейинчалик Зета, 15-а.дан Ч. деб аталган) Римнинг Далмация, 297 й.дан Превалитана провинциясига қўшиб олинган. 7-а.да славянлар келган. 1479 й.дан мамлакат текислик қисми турклар тасарруфида бўлди. 1499 й.да Ч. худуди Усмонли турк империяси таркибига қўшиб олинди. Туркларга қарши курашган митрополит Данило Петрович Негош (1697—1735 й.ларда ҳукмронлик қилган) Негошлар сулоласи (1697—1918)га асос солган. 1796 й. Ч. амалда мустақилликка эришди. Наполеон урушлари ва сербларнинг мустақиллик учун олиб борган курашларида (1804—15) Ч. Россия ва Сербия томонида бўлди. 1852 йил Ч. меросий князлик деб эълон қилинди. 1878 й. Берлин конгресси қарорига биноан, Ч. тўлиқ мустақил давлат деб тан олинди. 1910 й.дан Ч. қироллиги деб атади. Ч. Болкон урушлари (1912—13)да қатнашди. Ёжаҳон уруши (1914—18)да Антанта томонида туриб урушди. 1918 й. 1 дек. да Серблар, хорватлар ва словенлар қироллиги (1929 й.дан Югославия) таркибига кирди. 1941 й. апр.да фашистлар Германиясининг Югославияга ҳужумидан сўнг, Ч. Италия қўшинлари томонидан босиб олинди. 1944 й. дек. да Югославия халқ озодлик армияси томонидан озод этилди. 1945 й. нояб. дан Ч. Югославия таркибидаги олти республикадан бири бўлди. 1991 й. Югославия Социалистик Федератив Республикаси парчаланиб, ундан Словения, Хорватия, Босния ва Герцеговина, Македония чиқиб кетгач, Сербия билан Ч. Югославия Иттифоқ Республикасини туздилар. 2003 й. 4 фев.дан бу давлат Сербия ва Черногория деб атала бошлади.

Хўжалиги. Саноати минерал хом ашёларни қазиб олиш ва унга ишлов бериш, қ.х. маҳсулотларини қайта ишлаш билан боғлиқ. Боксит, кўрғошинрух рудалари,

кўнғир кумир, туз казиб олинади. Зета дарёсида ГЭСлар қурилган, йирик иссиқлик электр стяси мавжуд. Саноатнинг асосий тармоқлари металлсозлик, кимё, кўнтери ва пойабзал саноати. Электротехника (Цетине), кема таъмирлаш (Котор), ёғочсозлик, тўкимачилик ҳамда озик-овқат (жумладан, тамаки) маҳсулотлари и.ч. корхоналари, гўшт ктлари, балиқни қайта ишлаш, сут здлари бор.

Қ.х.даги ётқичи тармоқ — тоғайлов чорвачилиги (асосан, кўйчилик). Тоғ яйловлари ва даре водийларида маккажўхори, бугдой, тамаки, сабзавот етиштирилади. Богдорчилик ва токчилик ривожланган. Адриатика денгизи соҳили Ч.нинг субтропик ўсимликлар (цитрус мевалар, зайтун ва б.) ўстириладиган муҳим рни ҳисобланади. Сайёҳликдан катта даромад олинади, денгиз соҳилида курорт кўп. Асосий денгиз портлари — Бар ва Котор. Бар — Белград йўналишида электрлаштирилган т.й. магистрали мавжуд. Асосий аэропорти Подгорицада.

Маорифи, илмий ва маданиймаърифий муассасалари. Таълимнинг асосий тури — 8 й.лик мактаб. 2 й.лик умумий ўрта мактаблар, мақсадли ўрта таълим мактаблари, 8 й.лик мактаб негизида ишчи малакасини берувчи кўшимча мактаблар мавжуд. Подгорицада университет (1973), Никшичда пед. академияси, Которда олий денгиз мактаби бор. Ч. фан ва санъат академияси (1976 й. ташкил этилган), тарих, геол. ва кимёвий тадқиқотлар, гидрометеорология, денгиз биол.си интлари, сейсмология стяси бор. Бир қанча кутубхона, жумладан, Цетине ш.да Марказий халқ, кутубхонаси ишлайди. Йирик музейлари: Қад. санъат, этн., тарих музейи, Негош Петрович музейи, Денгиз музейи.

Кундалик «Победа» («Ғалаба») газ. серб тилида 1943 й.дан чиқади. Подгорицада радиостя ва телемарказ ишлайди.

Адабиёти. Черногор адабиёти кўшни халқлар адабиёти, айниқса, серб адабиёти билан узвий алоқада ривожланган. Биринчи йирик босма адабий асар Ч.да

хукмронлик қилган Василий Петрович (1709— 66)нинг «Черногория тўғрисида тарих» асари бўлиб, у 1754 й. Москвада нашр этилган. Янги черногор адабиётининг бошланиши 18-а. охири — 19-а. Ўрмига тўғри келади. Унинг асосчиси шоир ва давлат арбоби Пётр II Петрович Негошдир (1813 — 51). Унинг ижоди черногор шеъриятида

1918 й.гача энг юксак чўққи ҳисобланади. «Черногориянинг қисқача тарихи» асари (1835 й. нашр этилган) муаллифи хукмрон Пётр (Петар) I Негош шеърий асарлар ҳам ёзган. 1827— 31 й.лар Ч.да яшаган серб ёзувчиси ва тарихчиси С. МилутановичСарайлия «Черногория тарихи» асари (1835)ни ва 2 драма ёзган. 19-а. — 20-а. бошларидаги назмда С.М.Любиши ва серб ёзувчиси С.Матовуль хикоялари ажралиб туради. С.Матовуль бир неча йил Ч.да яшаб черногор халқи турмушини акс эттирувчи бир қанча хикоя ва роман ёзган. Бу даврда ёзувчилардан Л. Йовович, С.Вулетич, М.Томич, С.Шобаич самарали ижод қилдилар. 30-й.ларнинг бошларида бошқа халқлар адабиётидаги каби Ч. адабиётида ҳам «ижтимоий реализм» оқими вужудга кедди ва шу оқим йўналишида шеърий асарлар яратилди. Булар Р.Зоговичнинг «Мушт» (1936), «Оловли каптарлар» (1937) тўпламлари, «Келгиндилар» достони (1937); М.Баневичнинг «Ўрмон» (1938), «Оловли тонг» (1941) тўпламлари; Я.Жоновичнинг «Икки даре» (1938) ва М.Вуковичнинг «Ер» (1934) тўпламлари. Шу йилларда Д.Журович «Тоғликлар орасида» хикоялар тўплами (1936), «Дукля мамлақати» романи (1939), Н.Лопичич «Дехқонлар» хикоялар тўплами (1939)ни яратдилар ва уларда черногор халқининг реал ҳаётини акс эттирдилар. 1950—70 й.лар адабиётида М. Лалич алоҳида ўрин тутди. Унинг «Тўй» (1950), «Ёмғирли баҳор» (1953), «Узилиш» (1955), «Лелей том» (1962) романларида халқ озодлик кураши мавзуй ёрқин акс этган. А.Асанович, Ч. Вукович каби ёзувчилар ҳам шу мавзуда хикоя

ва романлар яратдилар. Бу давр шеър-ияти ютуқлари Р.Зогович, Д.Жонович, М.Баневич, Д.Костич, Р.Вешович, М.Краль, С.Петрович, Е.Бркович каби шоирлар ижоди билан боғлиқ. Драматургия соҳасида Е.Бркович, В.Иванович, Ж. Команин ва б.нинг пьесалари алоҳида ўрин тутди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Ч. худудидан неолит даврига оид сопол идишлар топилган. Иллирийларнинг мустаҳкамланган кўрғон ва некрополлари жез даври охири ва темир даври бошларида барпо этилган. Ўрта асрларда Ч. меъморлиги Италия ва Дальмация, Сербия ва Византия маданиятлари таъсирида ривожланди. 11 а.да роман услубида черковлар қурилди. 12—13-а.ларда Авлиё Трипуна собори (1166), авлиё Павел черкови (1263—66; иккаласи Котор ш.да), Морач монастыри черкови каби иншоотлар қурилди. 14—15-а.ларда денгизбуйириларидаги биноларда роман услубидаги шакллар билан уйғунлашган готика услуби белгилари пайдо бўлди (Савч, Бар, Котордаги черков ва уйлар). 17—18-а.лар черков қурилишида барокко услуби кенг қўлланилди (Прчандаги черков). 19-а. охирида шаҳарларда сўнгги классицизм руҳида ҳашаматли бинолар (Цетинидаги Данилов саройи, 1894—95) ва эклектик иншоотлар (Котордаги авлиё Никола черкови, 1910) пайдо бўлди. 1960—70 й.лар меъморлиги учун миллий ўзига хослик, манзара билан уйғунлаштириб тасвирлаш характерли («Подгорица» меҳмонхонаси, 60-й.лар, меъмор С.Радевич; «Беко» универмаги, 1961, меъмор В.Минч, иккаласи ҳам Подгорицада; Херцегновидаги меҳмонхоналар мажмуаси, 1963, меъмор Д. Катарина, П. Милорад; Будва, Трстенодаги курорт мажмуалари ва б.).

Неолит даврида геометрик шакл ва нақшлар билан безатилган керамика ривожланган. 11—11-а.дан маҳобатли рангтасвир намуналари сақланган (Стон яқинидаги авлиё Михаил черкови фрескалари). 13—14-а. тасвирий санъати-

да роман ва готика услуби унсурлари қўшилиб кетди (Морачдаги монастырь черковлари фрескаси, 1252). 15—16-а. рассомлар ижодида уйғониш даври белгилари мавжуд (Лавро Маринов ва Вицко Доброчевичи). 17—18-а.ларда маҳаллий рассомлардан Ж. Митрофанович, А. Вуичич, Т. Коколя ажралиб туради. Византия санъати анъаналари миниатюрада сақланиб қолди. 19-а. 2ярми — 20-а. бошларидан Ч.нинг ўз тасвирий санъати шаклланди. Рассомлар миллий тарих мавзусидаги портрет, композициялар яратдилар (П. Почек, М. Грегович, И. Шобаич). 20-а.нинг 20—30-й.ларида рассомлар М. Милунович, П. Лубарда, ҳайкалтарош Р. Стийович самарали ижод қилдилар. Ч.да монументал санъат ҳамда тематик, портрет ва пейзаж рангтасвир ривожланган.

Муסיқаси. Ч.да 19-а. охиригача фақат халқ мусиқа маданияти ривожланган. Халқ эпик, қахрамонлик, лирик, маросим кўшиқларини ижро этишнинг қад. анъаналари сақланган. Халқ мусиқасининг асосий чолғуси қўбизсимон гусле. Оро рақси кенг тарқалган. 19-а. охирида муסיқий жамоа ташкилотлари ва ижрочи жамоалар пайдо бўлди. Композитор Й. Иванишевич, хормейстер А. Иванович дастлабки профессионал муסיқачиларидандир. Биринчи муסיка мактаби 1924 й. Цетинида ташкил этилган. 2-жаҳон уруши (1939-45) дан кейин Цетини (1947), Подгорица (1950, М. Милянво номида), Котор (1950) ва б. шаҳарларда муסיка мактаблари очилди. Подгорицада Радионинг симфоник оркестри ва аралаш хори, «Оро» халқ ашула ва раке ансамбли бор. Ҳаваскорлик хор жамиятлари, Ч. композитор ижрочимусиқачилар жамияти ишлайди.

Театри. Ч. профессионал театри 19-а. — 20-а. 1ярмида раем бўлган театрлаштирилган маросимлардан бошланади. Театр маданиятини ривожлантиришда Пётр II Петрович Негош ижоди катта аҳамиятга эга бўлган. Унинг «Тоғ тожи» (1847) ва «Сохта подшо Степан Мали» драматик асарлари Ч. ўтмишига бағишлаб ёзилган

(ҳаваскор театр тўғарақлари томонидан кўйилган). 1953 й. Подгорицада Ч. миллий театри (драма ва опера труппалари билан) ташкил этилган. Реж.лардан Б. Эракович, актёрлардан В. Мандич, Д. Томас, Б. Вукович ва б. машхур.

ЧЕРНОГОРЛАР — халқ, Черногориянинг асосий аҳолиси (460 минг киши), Сербияда 140 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Шунингдек, АҚШ ва Албанияда ҳам яшайдилар. Умумий сони 620 минг киши. Сербхорват тилининг штокав лаҳжасида сўзлашади. Диндорлари — асосан, православлар.

ЧЕРНЯЕВ Михаил Григорьевич [1828.21.10(3.11) 1898.4(16).8, Тубишки қишлоғи, ҳоз. Белоруссиянинг Могилёв вилояти] — рус мустамлакаси ҳарбий арбоби, генераллейтенант (1882). Дворян оиласида туғилган. Ҳарбий академияни тугатган (1853), Крим ва Кавказ урушларида қатнашган. 1864—65 й.ларда алоҳида Ғарбий Сибирь отрядига қўмондонлик қилиб Кўқон хонлигига қаршли Авлиёта, Чимкент ва Тошкентни босиб олган (қ. Алимкул, Дархон жанги) ва Россия империяси таркибида янги ташкил этилган Туркистон области ҳарбий губернатори этиб тайинланган. Тошкент Россиянинг кейинроқ Ўрта Осиё хонлиқларини босиб олиши учун таянч пунктига айлантирилган. Мансабини суистеъмол қилгани учун 1866 й. истеъфога чиқарилган. 1873 й.дан (1878 й.гача) ҳарбий публицист Р.А. Фадеев билан ҳамкорликда Петербургда «Рус дунёси» («Русский мир») консервативмиллатчилик руҳидаги газ. нашр қилдирган. ГерцеговинаБосния кўзғолони (1875—78) бошланганда рус ҳукуматининг истагига қарши, яширин равишда Белградга кетган (1876) ва серблар армиясига қўмондон этиб тайинланган. Бу армия Сербия ва Черногориянинг Туркия билан бўлган урушида мағлубиятга учраган (1876). 1877—78 й.лардаги Россия—Туркия уруши бошланганда Ч. ҳарбий хиз-

матга жалб қилинган, бироқ, ҳаракатдаги армияда биронбир мансабга тайин этилмаган. 1882—84 й.ларда Туркистон генералгубернатори. 1886 й.дан истеъфода. Ч. Тошкентни босиб олишда ҳам, губернаторлик фаолияти даврида ҳам Россия ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини изчил амалга оширишга ҳаракат қилган.

ЧЕРСКИЙ ТИЗМАСИ (Черский тоғ занжири) — РФнинг шим.шарқидаги тоғлар (Саха Республикаси ва Магадан вилояти). Шим.ғарбдан шарқжан.шарққа 1600 км чўзилган. Ч.т.нинг ғарбий қисмида Хадаранья тизмаси (энг баланд жойи 2185 м), ТасХаяхта (2356 м), Чемалгинский (2547 м), Курунда (1919 м), Догдо (2272 м), Чибагалахский (2449 м), Боронг (2681 м), Силянский (2703 м) тизмалари жойлашган; Индигирка дарёси ҳавзаси ва Колиманинг бош томонида УлаханЧистай тизмаси (энг баланд жойи Ғалаба тоғи — 3147 м) ва Черге тизмаси (2332 м) бор.

Ч.т. мезозой бурмаланишида ҳосил бўлган ва палеозойнинг кучли дислокацияга учраган ва метаморфозлашган карбонат жинсларидан, чеккалари эса денгиз ва қуруқлик ётқизикларидан тузилган, кўпгина жойларда бу жинсларни қалин гранит интрузиялари ва б. магматик нордон жинслар ёриб чиққан. Ч.т. ўртача баландликдаги тоғлардир. Умумий майд. 157 км²га яқин бўлган 350 дан зиёд музлик бор.

Иклими қаттиқ совуқ, кескин континентал. Январнинг ўртача траси — 34°дан — 40°гача (пастиқларда — 55°, —60°). Ёзи қисқа ва салқин. Июлнинг ўртача траси 3°дан (баланд тоғларда) 12°—13° гача. Йиллик ёғин 300 дан 600—700 мм гача. Тўнгиб ётган ерлар бор. Даре водийсида терак, шим. ён бағрида тилоғоч ўсади. Худудининг кўп қисми баланд тоғ минтақаси ўсимликлари билан қопланган; чўққилари совуқ тошлоқ тоғ чўлидан иборат. Фойдали қазилмалардан олтин, қалай, тошқўмир конлари бор.

Ч.т.рус геологи ва географи, Шарқий Сибирнинг тадқиқотчиси И.Д. Черский номи билан аталган.

ЧЕРЧИЛЛ Уинстон Леонард Спенсер (1874.30.11, Бленим, Оксфордшир — 1965.24.1, Лондон) — Буюк Британия давлат арбоби, Консерваторлар партиясининг раҳбари (1940—55). Сандхерст ҳарбий кавалерия мактабини тугатган. 1896—98 й. ларда Ҳиндистоннинг шим. ғарбий чегарасида кўзғолон кўтарган қабилаларни бостиришда қатнашган. 1896 —98 й.ларда Ҳиндистонда хизмат қилган. 1900 й. Консерваторлар партиясидан парламентга депутат қилиб сайланган. Мустамлака ишлари (1906—28; 1921—22), Савдо (1908—10), Ички ишлар (191011), Ҳарбий денгиз (191115), Ҳарбий таъминот (1917—18), Молия (1919—21), Ҳарбий ва авиация вазири (1924—29) лавозимларида ишлаган.

Буюк Британия иккинчи жаҳон урушш киргач, 1939 й.сент.да Н. Чемберлен ҳукуматида Ҳарбийденгиз вазири бўлиб тайинланди. 1940 й. Н. Чемберлен истеъфога чиққач, Ч. коалицион ҳукумат бош вазири. Ч. ҳукумати гитлерчилар Германиясига қарши биргаликда курашиш тўғрисида СССР билан имзоланган битим (1941 й. июль) ва иттифоқчилик тўғрисидаги шартнома (1942 й. май)га қарамасдан СССРни кучсизлантириш мақсадида иккинчи фронтга белгиланган муддатда очмаган. Ч.СССР, АҚШ, Буюк Британия давлат бошлиқларининг Техрон (1943), Ялта ва Потсдам (1945) конференциялари қатнашчиси. 1945 й. парламент сайловларида Консерваторлар партиясининг мағлубиятга учраши туфайли Ч. ҳукумати истеъфога чиққан. 1951—55 й.ларда яна бош вазир. Ч. 1955 й. истеъфога чиққан ва умрининг охиригача вакиллар палатасининг аъзоси бўлган. Бир қанча тарихий мемуар асарлар муаллифи. Адабиёт бўйича Нобель мукофоти лауреати (1953).

ЧЕРЧИЛЛ — Канаданинг марка-

зий қисмидаги даре. Уз. 1400 км (Бивер ирмоғи билан бирга 2000 км дан зиёд). Ҳавзасининг майд. 282 минг км². Буюк текисликлардан оқади ва кенг ўзан ҳосил қилиб Гудзон қўлтиғига қуйилади. Ч. системасида кўл кўп. Йирик ирмоғи — Бивер. Ўртача сув сарфи 1200 м³/сек., баҳорда тошади. Нояб. дан июнгача музлайди. Сув омборлари ва ГЭС қурилган. Қуйилиш қисмида Черчилл порти жойлашган.

ЧЕРЯЗОВА Лина Анатольевна (1968.1.11, Тошкент) — фристайлчи, «Ўзбекистон ифтихори» (1998), Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спортчи (1994). Ўзбекистон жисмоний тарбия интини тугатган (1994). Ч. фристайлнинг акробатика тури бўйича жаҳон чемпиони (1993, Альгенмарк), 2 карра жаҳон кубоғи ғолиби (1993, 1994), қишки олимпиада ўйинлари чемпиони (1994, Лиллехаммер). Осиё ўйинлари (1996, Харбин) ва Нагано олимпиадаси (1998)да қатнашган.

ЧЕСКЕБУДЕЎВИЦЕ - Чехиядаги шаҳар, Влтава дарёси бўйида. Будеёвице вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 98 минг киши (2000). Машинасозлик, озик-овқат («Будвар» пиво зди ва б.), ёғочсозлик (қоғоз, «КохиНор» қалами ва б. канцелярия буюмлари и.ч.) саноати корхоналари мавжуд. Ўрта асрларга оид меъморий ёдгорликлар (готика уйлари, монастирлар, черковлар ва ратуша) сақланган.

ЧЕСМА ЖАНГИ — рустурк уруши (1768—74) даврида булган жанг [1770 й. 26.6 (7.7)]. Адмираллар Г.А. Спиридов ва С.К. Грейг қўмондонлигидаги рус флоти Кичик Осиё соҳилидаги Чесма (Чашма) кўрфазида турк флотини қуршаб олиб, тормор келтирган. Бу ғалаба рус флотига Эгей денгизида ҳукмронлик қилиш ва Дарданелл бугозини қамал қилиш имконини берган.

ЧЕТАН (*Sorbus L.*) — раънодошларга мансуб бута ва дарахтлар туркуми. Ўрта Осиёда Туркистон, Зарафшон, Ҳисор, Дарвоз, Угом, Чатқол, ПомирОлай, Фарғона тоғларида 3 тури: кизил Ч. (*S. tiarischianica*), туркистон Ч.и (жагиси) (*S. turkestanica*) ва форс Ч.и. (*S. persica*) учрайди. Қизил Ч. купинча, арча, оқ қайин, шилви кабилар билан бирга денгиз сатҳидан 1800—3000 м баландаикда аралаш ўрмонлар ҳосил қилиб усади. Буи 3—5 м. Илдизи 7—8 м чуқурликкача тарқалади. Гуллари йирик. Июнь ойида гуллаб, авг.сент.да мева беради. Меваси кизил, тахираччиқ ёки ширин, биринчи совукдан кейин қўнғир тусга киради. Мевасида С. витамини, 4—13,7% қанд моддаси, уруғида 22% мой, пўстлоғида 14% таннид бор. Ёғочидан мебель и.ч.да фойдаланилади. Баргларида жигарранг бўёқ олинади. Қизил Ч.ни уруғидан, илдизпоясидан купайтириш мумкин. Ч. 60—100 йил яшайди. Ч.нинг ҳамма турлари кимматли урмон, мевали, манзарали ва асал берувчи ўсимлик ҳисобланади.

ЧЕТКАУСКАС Альгимантас Повилас (1931.24.4, Каунас) — график рассом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1981). Каунас бадиий ўқув юрти (рангтасвир бўлими бўйича) тугатган (1950). 1956 й.дан Ўзбекистонда. 1958 й.дан «Рассом» ктида лойихаловчи рассом. «Жанговар калам» наشري ташкилотчиларидан. Ч. қарикатура, плакат жанрларида, жур. беази соҳасида йжод қилади, безовчи рассом сифатида безаш санъати ривожига ҳисса қўшди; кўп йиллар давомида Тошкент ш. ва унинг маркази (Мустақиллик майдони)ни байрамона безашга раҳбарлик қилди.

ЧЕХ ТИЛИ — хиндевропа тиллари оиласидаги славян гуруҳининг шарқий славян гуруҳчасига мансуб тиллардан бири, Чехия Республикасининг расмий тили. Асосан, Чехияда (8,5 млн. киши), шуниингдек, Словакия, АҚШ, Канада, Германия ва б. мамлакатларда тарқалган.

Сўзлашувчиларнинг умумий сони 10 млн. кишидан ортиқ (ўтган асрнинг 90-й.лари ургалари).

Ч.т. 4 лаҳжага булинади: 1) асл чех (маркази Прага булган урта чех, жан. ғарбий, шим.шарқий шевалар); 2) ганак (ганац); 3) ляш (силез); 4) моравсловак. Фонетик хусусиятлари: суз маънолари ва шакллари фарқлашга хизмат қиладиган чўзиқ ва қисқа унлиларнинг мавжудлиги, қаттиқлик ва юмшоқлик бўйича мое келувчи 3 жуфт ундошнинг борлиги ва б. Морфологик хусусиятлари: отлар турланиши ва феъллар тусланишининг хилмаҳил турлари, 3 та жинс категорияси, 2 хил сон категориясининг мавжудлиги, содда утган замон шаклининг йуклиги ва б.

Адабий Ч.т. урта чех шевалари асосида шаклланган. Даствлабки ёзма ёдгорлиги 13-а.га мансуб. 15—16-а.ларда адабий тил барқарорлашган, лекин 1620 й.дан 18-а. охиригача Чехия Габсбурглар сулоласи қўл остида булиб, расмий тил немис тили бўлганлигидан Ч.т. ривожланмай қолган. 18-а. охири — 19-а. бошида Ч.т. 16—17-а.лар адабиёти асосида қайта туғилади. Ёзуви лотин графикасига асосланган.

ЧЕХИЯ (*Cechy*), Чехия Республикаси (*Ceska Republika*) — Марказий Европадаги давлат. Майд. 78,9 минг км². Ахриси 10,5 млн. киши (2002). Пойтахти — Прага ш. Маъмурий жиҳатдан 14 обл. (вилоят)га бўлинади.

Давлат тузуми. Ч. — суверен, демократик давлат. Амадаги конституцияси 1992 й. 16 дек.да қабул қилинган ва 1993 й. 1 янв.дан кучга кирган, 1997 й. 23 окт.да тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (2003 й.дан Вацлав Клаус), у парламентнинг иккала палатаси томонидан 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи органи — депутатлар палатаси ва Сенатдан иборат парламент. Ижрочи ҳокимият органи президент томонидан тайинланадиган ҳукумат.

Табиати. Ч. худудининг катта қисми

Чехия тоғларида жойлашган. Унинг атрофида ўрғача баландликдаги Шумова, Чехия ўрмони, Рудали тоғлар (КрушнеГори), Крконоше тоғлари (энг баланд жойи 1602 м, Снежка тоғи) бор. Чехия тоғларининг ички қисми — Чехия сойлиги тепаликлар ва уларни ажратиб турувчи паст тоғлардан иборат. Моравида ҳам тепалик ва паст тоғлар кўп. Ч.нинг жан. ва марказий қисмида ЧехияМоравия кирлари бор. Ч.да кумир, темир рудаси, графит, каолин конлари мавжуд.

Иклими мўътадил иклим. Ғарбдан шарққа ва ички сойликларда континенталлашиб боради. Текисликларда ўрғача тра январьда -2° дан -4° гача, тоғларда -8° дан -10° гача, июлда $19-20^{\circ}$, тоғларда $4-8^{\circ}$. Йиллик ёғин текисликларда ўрғача 500—700 мм, тоғларда 1600—2100 мм. Мамлакатжан. ва ғарбида унча катта бўлмаган кўллар бор. Асосий дарёлари — Лаба (Эльба), Влтава. Тоғ ён бағирлари аралаш ва игна баргли ўрмонлар билан қопланган. Ҳайвонлардан тоғларда кўнғир айиқ, тулки, кийик, ёввойи эчки, текисликларда кемирувчилар, калтакесак ва қушларнинг кўп турлари бор.

Аҳолисининг кўпчилиги — чехлар (81,3%); словак, поляк ва б. ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 70%. Расмий тил — чех тили. Диндорларнинг аксарияти католиклар. Иирик шаҳарлари: Прага, Брно, Пльзень, Острава.

Тарихи. Ч. худудида одам палеолит давридан бошлаб яшайди. Мил. ав. тахм. 400-й.ларда бу ерда кельтлар, мил. ав. 1-а-да кельт қабилаларининг бойи гуруҳи яшаган (Ч.нинг лот. Bohemia, нем. Böhmen номи ҳам шундан). 1-ининг йиллик ўрталарида Ч.да славян қабилалари кўпчиликни ташкил этди. 7-а-да Ч. худуди Само давлати, 9—10-а. бошларида Буюк Моравия давлати таркибига кирди. 10-а-да пайдо бўлган Прага князлиги илк чех давлатининг ўзаги бўлиб қолди. 1198 й.дан кироликка айланди. 1310—1437 й.ларда чех ерлари Люксембурглар сулоласи мулки таркибида

бўлди. 15-а.нинг 1ярмида Ч.да кучли ижтимоийинқилобий, миллий озодлик ҳаракатлари бўлиб ўтди (қ. Гусчилар ҳаракати). 1526 й. Ч. Габсбурглар империяси таркибига мухторият ҳуқуқи билан қўшиб олинди. 1618—20 й.ларда чех кўзғолонининг мағлубиятидан сўнг, унинг провинциясига айланди. 18-а. охири — 19-а. 1ярмида чех тили, миллий маданиятини сақлаш ва ривожлантириш учун миллий ҳаракат авж олди. 19-а.нинг 30—40-й.ларида у сиёсий тус ола бошлади. 1848 й. Прагадаги Святовацлав йиғини Габсбурглар империясида 1848—49 й. инқилоби бошланишига олиб келди. 1867 й. Ч. АвстрияВенгриянинг Австрия қисми таркибига кирди. 1878 й. Ч.да Чехославян социалдемократик ишчи партияси тузилди. 1918 й. АвстрияВенгрия парчалангач, Ч. Словакия билан бирлашиб мустақил Чехословакия Республикасини ташкил этдилар. 1938 й. окт. бошларида Германия Ч.нинг Судет вилояти деб номланган худудини, 1939 й. мартда барча чех ерларини босиб олди ва уни «Богемия ва Моравия протекторати» деб эълон қилди. Чех халқининг 1945 й. майдаги кўзғолони натижасида 1945 й. 9 майда Прага ш. озод қилинди; чех ерлари ва Словакия Чехословакия Республикаси доирасида қайта бирлаштирилди. Ч. 1948 й. 9 майдан Чехословакия Халқ Демократик Республикаси, 1960 й. 11 июлдан Чехословакия Социалистик Республикаси, 1990 й. 29 мартдан Чехословакия Федератив Республикаси, 1990 й. 20 апр.дан 1992 й.

31 дек.гача Чехия ва Словакия Федератив Республикаси таркибида бўлди. Чехия ва Словакия Федерациясининг 1992 й. 25 нояб.даги Чехия ва Словакия Федерациясининг тугатилиши тўғрисидаги федерал қонунига биноан Ч. 1993 й. 1 январьдан суверен давлатга айланди. Ч. 1993 й.дан БМТ аъзоси. 1992 й. 24 январьда ЎЗР суверенитетини тан олган ва 1993 й. 1 январьдан дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 28 окт. — Мустақил Чехословакия ташкил

бўлган кун (1918).

Асосий сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Фуқаролар демократик партияси, 1991 й. 23 фев.да ташкил этилган; Фуқаролар демократик альянси, 1989 й. тузилган; Демократик иттифоқ партияси, 1994 й. асос солинган; Ч. ва Моравия коммунистик партияси, 1990 й. ташкил этилган; Озодлик иттифоқи партияси, 1998 й. тузилган; Чехия социалдемократик партияси, аввалги номи Чехословакия социалдемократик партияси, 1989 й.дан мустақил партия сифатида фаолият юритади. ЧехМоравия касаба уюшмалари конфедерацияси, 1990 й. ташкил этилган, 31 тармоқ касаба уюшмасини бирлаштиради.

Хўжалиги. Ч. — индустриалагарар мамлакат. Миллий даромадда к.х. 5%, саноат 33%, хизмат кўрсатиш тармоғи 61,2% ни ташкил этади.

Саноатида ёқилғиэнергетика ва қора металлургия (Острава рни), кимё, машинасозлик, энгил ва озиқ-овқат саноати ривожланган. Кўнғир кумир ва тошкўмир қазиб олинади. ОстраваКарвина тошкўмир, Шим. Чехия ва Соколов кўнғир кўмир ҳавзалари, темир руда конлари мавжуд. Йилига ўртача 58,7 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади. Асосий саноат марказлари — Прага, Пльзень, Острава, Брно.

Қишлоқ хўжалигида, асосан, қанд лавлаги, бугдой, жавдар, арпа, емхашак экинлари, картошка ва б. экилади. Боғдорчилик ва сабзавотчилик ривожланган, кўп миқдорда қулмоқ (хмель) етиштирилади. Гўштсут чорвачилигига асосий эътибор берилади (чўчка, кўй, қармоқ, парранда боқилади). Сув ҳавзаларвда балиқ етиштирилади.

Т.й. узунлиги 9,4 минг км, автомобиль йўллари уз. 124,8 минг км. Влтава ва Лаба дарёларида кема қатнайди. Асосий даре портлари — Прага ва Дечин. Прагада халқаро аэропорт бор. Ч. четга машина ва жиҳозлар, энгил, шишакерамика саноати маҳсулотлари, кумир чиқаради. Четдан нефть, газ, қора металл, истеъ-

мол моллари олади. Хорижий сайёхлик ривожланган. Германия, Словакия, Австрия, Россия билан савдо қилади. Пул бирлиги — чех кронаси.

Маорифи, илмий ва маданиймаърифий муассасалари. Ч.да 6 ёшдан 14 ёшгача бўлган болалар учун 8 й.лик мажбурий таълим жорий этилган (асосий мактаб). 8 й.лик мактаб негизида тўлик ўрта мактаб, гимназия, ўрта касбхунар билим юртлари ва мактаблари фаолият юритади; улар малакали ишчиларни тайёрлайди. Ч.да 23 олий ўқув юрти бор. Йириклари: Прага университети, Политехника инти, Иқтисодиёт инти, Тасвирий санъат академияси, Мусиқа санъати академияси (ҳаммаси Прага ш.да), Брно, Оломоуц ш.ларидаги университетлар, Остравадаги кончилик инти. Олий илмий муассасаси — Чехия ФА. Вазирлик ва муассасаларнинг геол., гидрометеорология, сув хўжалиги марказий и.т. институтлари бор. Йирик кутубхоналари: Прага университети кутубхонаси, давлат кутубхонаси, Чехия ФА асосий кутубхонаси, Я.А. Коменский номидаги пед. давлат кутубхонаси, Брнодаги университет кутубхонаси, давлат илмий кутубхонаси. Острава, Оломоуц, Пльзень ва б. шаҳарларда ҳам илмий кутубхоналар бор. Ч.да бир қанча музей ва галереялар мавжуд. Йириклари: Прагадаги Миллий музей ва Миллий галерея, Напрстак номидаги этн. музейи, А. Дворжак музейи, Б. Сметана музейи, планетарий, чех миллий ёзуви музейи ва б.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Ч. бир қанча газ. ва жур. нашр этилади. Асосийлари: «Вечерник Прага» («Прага оқшоми», чех тилидаги кундалик газ., 1955 й.дан), «Власта» (Власта — аёл исми; чех тилидаги ҳафталик жур., 1947 й.дан), «Зрцадло» («Ойна», ёшларнинг ойлик жур., 1990 й.дан), «Лидова демократия» («Халқ демократияси», чех тилидаги кундалик газ., 1945 й.дан), «Право» («Хуқуқ», чет тилидаги кундалик мустақил газ., 1991 й.дан), «Право лиду» («Халқ ҳуқуқи», чех тили-

даги кундалик газ., 1989 й.дан), «Праге» («Меҳнат», касаба уюшмаларининг чет тилидаги кундалик газ., 1945 й.дан). Ч. телеграф агентлиги ахборот агентлиги бўлиб, 1918 й. Чехословакия телеграф агентлиги сифатида ташкил топган; 1992 й.дан ҳоз. номда. Ч. радиоси ва телевидениеси (1992 й.дан) фаолият юритади.

Адабиёти. 9-а.да пайдо бўлган чех ёзуви дастлабки эски славян тилида ривожланди. Бунда акаука Кирилл ва Мефодийларнинг маърифатпарварлик фаолиятлари муҳим роль ўйнади. Буюк Моравия давлати ағдарилгач (906), лотин тили ёйидди. Прагалик Козьманинг «Чех хроникаси» асари (1125) лотин тилида яратилган йирик асар ҳисобланади. Далимил Мезиржицкийнинг 14-а. бошларида яратган «Далимил хроникаси» асари чех тилидаги кад. адабий ёдгорликдир. Ч.нинг биринчи машҳур ёзувчиси ҳажвчи С.Фляшка (14-а. — 1403) дир. 15-а.да Ян Гус, Ян Желинский, П. Хельчицкий антикатолик руҳда асарлар ёздилар. АвстрияВенгрия ҳукмронлиги даврида чех адабиёти таъкибгаучради. 17-а.даги йирик адабий ёдгорлик — Я.А. Коменский асарлари бўлди. Й. Добровский, Й. Юнгман, П.Й.Шафарик, Ф. Палацкий, А.Я. Пухмайер, В. Ганка, Я. Коллар, Ф.К. Челаковский каби олим ва ёзувчилар чех миллий Уйғониш даври (18-а. охири — 19-а. Iярми)нинг буюк арбоблари ҳисобланади. Бу давр адабиётда славян халқларининг бирлиги, чех халқининг ҳуқуқи, славянлар халқ оғзаки ижодига мурожаат, миллий маданиятни яратиш учун кураш ғоялари акс этди. 1848—49 й. инқилоби таъсири натижа-сида адабиётда миллий озодлик ғоялари кучайди, ижтимоий масалаларга эътибор ошди. К. ГавличекБоровский ва Б. Немцова Австрия монархиясидаги ижтимоий муносабатларни танқид қилиб чиқдилар. Танқидий реализмнинг пайдо бўлиши, асосан, Я. Неруда ижоди билан боғлиқ. А. Сташек асарлари, А. Ирасек, В.Б. Тршебизский тарихий насри ижтимоий романнинг шаклланишида асос бўлди.

Шеърятнинг ижтимоий аҳамияти ошди (С. Чех, Я. Врхлицкий, Й.В. Сладек). 19-а. охири ва 20-а. бошларида модернистик ва декадентлик оқимлари пайдо бўлди. 1920—30 й.ларда ёзувчи Карел Чепек, 1940-й.ларда шоир Ярослав Зейферт самарали ижод қилди. Урушдан кейинги давр адабиётда антифашистик мавзу кенг ўрин эгаллади. Бу соҳада ёзувчилардан В. Ржезач, В. Незвал ижоди муҳим ўрин тутди. 1960—80-й.ларда Вацлав Гавелнинг Чехословакия ҳаётини акс эттирган драмалари, Милан Кундер, Богумир Грабал каби ёзувчиларнинг асарлари пайдо бўлди. Аммо адабиётнинг асосий ғоявий йўналишини ижтимоий ва миллий озодлик кураши масалалари белгилаб берди (А. Мацек, П. Безруч, А. Сова, Й.С. Махар шеърят, И. Ольбрахт, Я. Гашек, М. Майеровалар илк насри).

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Ч.да палеолит даври ҳайкалчалари, неолит даврига оид керамика ва б. сақланиб қолган. Католицизм қабул қилинган (865), Византия, Ғарбий Европадаги каби тошдан черковлар қурилди (СтареМесто яқинидаги ибодатхона харобалари, 9-а., Прагадаги авлиё Вита ибодатхона-ротондаси, тахм. 930). 11—13-а.ларда роман услуби шаклланди. 13-а. ўрталари — 15-а. Iярмида меъморликда готика санъати раванқ топди (Кршивоклатдаги қаср, 13—16-а.лар, Прагадаги авлиё Вита собори шарқий қисми). 16-а. Iярмида Ч. меъморлигида Уйғониш даври услуби унсурлари пайдо бўлди (Прагадаги Бельведер саройи, тахм. 1536—36), 17-а.нинг 2ярмидан барокко услубидаги саройлар қурила бошлади (КламГалласов саройи, тахм. 1713—25, меъмор Й.Б. Фишер фон Эрлах). 18-а. охири — 19-а. бошлари меъморликда классицизмдан сўнг эклектика руҳидаги «миллий романтика» йўналиши қарор топди (Прагадаги Миллий музей, 1884—90, меъмор Й.Шчульц). 19-а. охири — 20-а. бошлари модерн услуби ўрнини рационализм эгаллади. 1920—30-а.лар меъморликда функционализм миллий мактаби шак-

лланди (ГрадецКралове ш.даги Й. Гочер иншоотлари). Хайкалтарошликда ҳам кжсак ютуқларга эришидпи. 1950-й.лар Прагада яратилган чех халкининг миллий қахрамони Ян Жижка, рассом Й. Манес (иккаласининг хайкалтароши Б. Каофка), Ян Гус (хайкалтарош К. Лидицкий), ёвузчи Б. Немцова (хайкалтарош К. Покорний) хайкаллари, В. Маковскийнинг «Янги аср» композицияси диққатга сазовор. 1945 й.дан кейин турар жойлар, жамоат марказлари, янги маъмурий ва маданиймаиший бинолар куриш авж олди. Жумладан, Брно ш.даги халқаро машинасозлик ярмаркаси мажмуи (меъморлар З. Алекс, Ф. Ледерер), Йештед тоғидаги телеминора ва меҳмонхона (меъморлар К. Губачек, З. Патрмак) ва б.ни кўрсатиш мумкин. 1970—80-й.ларда Прагада «Интернациональ» меҳмонхонаси (меъморлар К. Филсак, И. Швец), «Котва» универмаги (меъморлар В. ва В. Махонинлар) ва Маданият саройи (меъморлар Я. Майер, А. Марек, Я. Кралик, В. Устогал), Прагадаги уз. 485 м бўлган осма кўприк (меъморлар В. Михалек, С. Губечка) яратилди.

Ч.да 7-а.да керамика, заргарлик буюмлари тайёрланган. 11—13-а.ларда деворий расмлар, миниатюралар пайдо бўлди. 13-а. ўрталари — 15-а. 1ярмида готика услуби раvнак топди. 14-а. 2ярмида портрет яратиш санъати ривожланди. 14-а. охири — 15-а. бошлариданЧ. тасвирий санъатида амалийбезак санъати (бадий шиша, витраж, мозаика, заргарлик буюмлари) кенг ёйидди. 17—18-а. тасвирий санъати барокко услубида ривожланиши билан бирга, унда реалистик ва демократик йўналишлар намоён бўлди. Бу даврда хайкалтарошлардан М.Б.Браун ва Ф. М. Брокоф машхур бўлган. 18-а. ўрталарида хайкалтарошлик ва рассомликда рококо ва классицизм унсурлари пайдо бўдди. 18-а. охири — 19-а. бошларида Ч. санъатида классицизм ва романтизм билан бирга реалистик тенденциялар ёйилди. Рассомлар миллий тарих, ўлка табиатини тасвирлаш мавзуида асарлар яратдилар.

19-а. охириги чорагида рассом М. Алеш, хайкалтарош Й.В. Мисльбек ижоди ривожланди. Бу даврда графика модерн услубида тараққий этди, хайкалтарошлик

да Я. Штурса асарлари ажралиб турди. 20-а. бошида авангардизм вакиллари Б. Кубишта, Э. Филла, А. Прохазия, Я. Зрзавий, Р. Кремличка ижод қилдилар. 1918 й. мустақил Чехословакия республикаси ташкил бўлгач, миллий маданиятни ривожлантириш имконияти пайдо бўлди. Кўп авангардчи рассомлар ўз асарларида реал воқеликни акс эттирдилар (В. Новак, О Кубин, Й. Чапек, В. Рабас). Айрим рассомлар ишчилар синфи курашини ҳаққоний тасвирладилар (К. Голан, К. Штика ранг-тасвир асарлари, К. Покорний, Лауда хайкаллари, Ф. Бидло, В. Силовскийнинг график асарлари). 20-а.нинг 20—30-й.ларида чех санъатида ижтимоийтанкидий йўналиш шаклланди. 1945 й. Чехословакия немисфашистлардан озод этилгач, рассомлар Э. Филла, А. Падерлик, В. Седличек, хайкалтарошлар В. Маковский, К. Лидицкий, К. Покорний самарали ижод қилдилар. Бу даврда монументалбезак санъати турлари ривожланди. 1970—80-й.лар санъаткорлари орасидан А. Забравский, Р. Коларж, Й. Брож каби рассом ва графикларни, И. Малейовский, М. Аксман каби хайкалтарошларни кўрсатиш мумкин. Бу даврда амалийбезак санъати турлари кенг ёйилди (бадий ойна, тўқувчилик ва х.к.).

Муסיқаси. Ч. муסיқа маданияти бой халқ ижоди — маиший, меҳнат, маросим кўшиқ ва рақслари асосида ривожланиб келди. Чолғу асбоблари — фуяра, волинка, най, труба, цитра, арфа ва б. 9-а.дан профессионал — диний (черков) ҳамда дунёвий муסיқа ижоди тараққий этди. 15-а.да бир овозли «гусчилар кўшиғи», 16-а.дан полифония муסיқаси ривожланди (А. Михна, Й. Рихновский, Я. Турновский ва б.). 17—19-а.ларда кўпгина чех композитор ва созандалари ўз Ватанини тарк этиб бошқа мамлакатларда самарали ижод қилишди: Венада Ф. Гума,

Я. Ванхель, В. Йировец ва б., Парижда А. Рейха, Италияда Б. Черногорский, Й. Мисливичек, Германияда Я. Зеленка, Мангейм мактаби вакиллари ва ҳ.к. 1737 й. Прагада опера театри, 1783 й. Ностицкий миллий театри, 1811 й. Прагада консерватория, 1831 й. орган мактаби, 1881 й. Миллий театр очилди. 1891 й. Чех квартети, 1901 й. Чех филармонияси, 1920 й. Прага квартети, 1928 й. Прага пуфлама соз квинтетига асос солинди. Ф. Шкруп чех тилидаги биринчи операни яратди (1826). Б. Сметана ва А. Дворжак чех мумтоз мусиқа мактаби асосчиларидир. З. Фибих ва Л. Яначек уларнинг издошларидир. 19-а. охири — 20-а. Iярмида И. Б. Фёрстер, В. Новак, Й. Сук, Б. Мартину, В. Влейсек, О. Острчил каби композиторлар самарали ижод киддилар. Ижрочилар орасида дирижёр В. Талих, скрипкачилар Ф. Лауб, О. Шевчик, Я. Кубелик, хонандалар В. Геш, Б. Бенони, К. Буриан, Э. Дестиновалар ажралиб туради. 1930-й.ларнинг ўрталаридан илғор мусикачилар антифашистик мавзуда асарлар яратдилар. 2-жаҳон урушидан кейин композиторлар жамиятдаги ўзгаришларни акс эттиришга интилдилар (В. Добиаш, Э. Акеман, Б. Мартину, К. Буриан ва б.). 1960—80-й.ларда композиторлардан Й. Пауэр, В. Соммер, Л. Железни, С. Гавелка, В. Калабис машхур бўлган. Сметана, Яначек номидаги торли квартетлар, Й. Сук номидаги торли трио шухрат қозонган.

Театри. 16—17-а.ларда мактаб театри, айникса, хаваскорлик театри кўплаб пайдо бўлди. 1737 й. Прагада биринчи доимий театр биноси — «Театр у Котцу» куриди. 1786—89 й.лар «Боуда» театрида чех тилидаги труппа ишлай бошлади. 19-а. Iярмида чех драматургиясида Я.Н.Штепанек (реж. ҳам бўлган), В. Клицпер, Й.К. Тил (профессионал театрнинг ривожланишида хизмати катта бўлган)нинг асарлари пайдо бўлди. Й. Тил 1824—34 й.ларда чех труппасини, 1835—37 й.ларда «Театр у Каэтана» номидаги хаваскорлар жамоасига

раҳбарлик қилди. 1862—83 й.лар Прагада Муваққат театр фаолият кўрсатди. Бу театрда актёрлардан Й. Мошна (чех реалистик актёрлар мактаби асосчиларидан), Й. Битнер, Е. Пешкова, К. Шимановский, Ф. Колар, реж. лардан Й. Колар, Э. Хваловский ишлаган. 1881 й.дан «Театр у Либуше» театри ишлай бошлади. 1883 й. Прагада Чех миллий театрига асос солинди (20-а.нинг 70—80-й.ларида мамлакат театр ҳаётининг марказига айланди). 19-а. охири — 20-а. бошлари Лирик театр (1911 й. асос солинган), Санъат театри (1912—13) фаолият кўрсатди, хаваскорлик театрлари кўпайди. Пльзень, Брно ва б. шаҳарларда театрлар пайдо бўлди. 1919 й.дан Брно, 1920 й.дан Оломоуц шаҳар театрлари, 1933 й.дан Прагада «ДЗ4» театри ишлай бошлади. Бу давр театр арбобларидан актёрлар — В. Видра, Я. Шкода машхур бўлган. 2-жаҳон урушидан кейин Прагада Реалистик театр, Сатира театри ташкил этилди; 60—70-й.ларда кичик тажриба театрлари фаолият кўрсатди. 1970—80 й.лардаги актёрлардан О. Крейча, Ф. Смолик, Я. Пруха, З. Штепанек, Б. Загорский, реж.лардан М. Михачек, К. Палоуш, К. Новак, хоз. композиторлардан П. Эбен, С. Гавелка, опера ижрочилари Г. Бенячкова, Э. Груберова, П. Дворский ва б.ни кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон — Ч. муносабатлари. 1993 й. имзоланган «Савдоиктисодий ва илмий техникавий ҳамкорлик тўғрисида»ги ҳукуматлараро битим икки томонлама савдоиктисодий муносабатларни ривожлантириш учун ҳуқуқий асос яратди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 1997 й. январда Ч.га қилган ташрифи икки томонлама муносабатларни ривожлантиришда муҳим воқеа бўлди. Ташриф чоғида бир қанча ҳужжатлар имзоланди. Бу ҳужжатлар орасида сармояларни ўзаро ҳимоялаш ва рағбатлантириш, ташқи иқтисодий фаолиятни бошқарувчи муассасалар ва миллий банкларнинг ҳамкорлиги тўғрисидаги ҳужжатлар алоҳида ўрин олади. 1999 й.да эса, бирдек манфаат-

дор ҳамкорликни янада ривожлантириш тўғрисида қўшма декларация, автомобиль транспортида йўловчи ва юкларни ташиш тўғрисида, 2000 й.да икки томонлама солиқ солиш ва мулкдан келадиган даромаддан солиқ тўлашдан бош тортишнинг олдини олиш тўғрисида битим имзоланди. 2004 й. 1 майдан Ч. Европа Иттифоқига қўшилганидан кейин 1993 й.да имзоланган савдоиқтисодий ва илмийтехникавий ҳамкорлик тўғрисидаги ҳукуматлараро битим ўз кучини йўқотди. Шу муносабат билан томонлар 2004 й. 28 июнда иқтисодиёт, саноат ва илмийтехникавий соҳаларда ҳамкорлик бўйича янги битимни имзоладилар. 2003 й. икки томонлама товар айланмаси 20,9 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Ўзбекистон Ч.га газлама, йигирилган ип, пахта момиғи, жун, ошловчи ва бўёвчи экстрактлар, сут махсулотлари чиқаради. Ч.дан механика ва электр жиҳозлар, доридармон, кора металл ва ундан тайёрланган буюмлар, қоғоз ва картон, каучук ва резина буюмлари ва б. олади. Ўзбекистонда чехиялик ишбилармонлар сармояси иштирокида тузилган 30 корхона мавжуд. Улар орасида Ч. сармояси 100% бўлган 2 корхона бор. Улар қ.х. махсулотларини қайта ишлаш, халқ истеъмол моллари, озик-овқат махсулотлари, қурилиш материаллари, доридармон и.ч. соҳаларида фаолият кўрсатади. Ташки иқтисодий алоқалар агентлигида Ч.нинг «Эри элл Корпорэшн», «Марц ЦЗ», «Томас Прага», «ЧКД Нове Энерго», «АйвэксЧР», «Ясон Травел», «Янцен» каби компаниялари рўйхатдан ўтган. Икки давлат ўртасида материалшунослик, микроэлектроника, ядро физикаси, приборсозлик, машинасозлик, тиббиёт ва фармакология, шунингдек, интеллектуал мулкни муҳофаза қилиш ҳуқуқи бўйича илмийтехникавий алоқалар ривожланмоқда. 1994 й.дан Лидице ш.да ўтказиладиган Жаҳон болалар ижоди кўргазмасида Ўзбекистондан ҳам болалар иштирок этади. 1994— 2001 й.ларда улар 41 та мукофотга сазовор бўлдилар. УзР Соғликни сақлаш вазири-

лиги Ч.нинг «Хемапол», «Ково», «Лохема» фармацевтика фирмалари билан ҳамкорлик қилади.

ЧЕХИЯ МАССИВИ - Европадаги тоғ массиви, аксари қисми Чехия, шунингдек, Польша, Германия ва Австрия ҳудудларида. Уз. 500 км чамасида, кенглиги 300 км гача. Марказий қисми пастроқ бўлиб (бал. 300—600 м), ер юзаси сертепа текислик, алоҳида кўтарилган чўққилар бор. Асосан, кристалли сланец, кумтошлардан тузилган, юзаси чўкинди жинслар билан қопланган. Чекка қисми ўртача баландлигдаги тоғлар (Судет, Чехия ўрмонлари, Шумава, Рудали тоғлар) ва ЧехияМоравия қирларидан иборат. Энг баланд жойи 1602 м (Снежжа тоғи). Иқлими мўътадил, сернам. Даре кўп. Тоғларда 1200— 1400 м гача аралаш ва игна баргли ўрмонлар бор, ундан баланд қисми — яйлов, текислик қисми ўзлаштирилган.

ЧЕХИЯ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ - Чехия Республикасининг олий илмий муассасаси. 1993 й. Прага ш.да ташкил этилган (ўтмишдошлари: Чехия қироллик илмий жамияти, 1790; Чехия фан, ижодиёт ва санъат академияси; Чехословакия ФА, 1982).

ЧЕХЛАР — халқ, Чехиянинг асосий аҳолиси (9,55 млн. киши 1990-й.лар ўрталари). Умумий сони 10,38 млн. киши. Чех тилида сўзлашади. Диндорлар — асосан, католиклар, протестантлар ҳам бор. Чехия ҳудудига славянлар 5—6-а.ларда келиб ўрнашганлар. Ёзма манбаларда айрим чех қабиаларининг номлари (чехлар, дудлеблар, хорватлар, лучанлар, зличанлар, дечанлар, пшованлар, литомержицалар, хебанлар, гломачлар) сақланиб қолган. 11 а.да Чехия давлати ҳудудида чех элати шаклланган. Анъанавий машғулоти — дехқончилик; чорвачилик ҳам муҳим роль ўйнайди. Халқ хунармандчилиги ривожланган. Ч.нинг кўпчилиги саноатда банд. Ч.нинг миллий

кийимлари, анъанавий хунарамандчилиги сақланган. (қ. Чехия).

ЧЕХОВ Антон Павлович [1860.17 (29).1, Таганрог 1904.2 (15). 7, Баденвейлер, Германия; Москвада дафн этилган] — рус ёзувчиси. Москва унтининг тиббиёт фтнини тугатган (1884), шифокор бўлиб ишлаган. 1892—98 й.ларда Москва яқинидаги Мелихово қишлоғи (ҳоз. Чехов ш.)да яшаб, маҳаллий деҳқонларга тиббий ёрдам кўрсатган, уларнинг болалари учун мактаблар очган. Сил касали билан оғриб, 1898 й. Ялтага кўчган. Саломатлиги ёмонлашгач, 1904 й. июнида Баденвейлер (Германия)га борган ва у ерда вафот этган.

Ч. 80-й.ларнинг 2-ярмида театр учун «Иванов» (1887—89), «Алвасти» (1889, кейинчалик «Ваня амаки» номи билан қайта ишланган) пьесалари, «Тўй» (1889) бир пардали пьесаси, шунингдек, «Тамакининг зарари ҳақида» (1886), «Айик» (1888), «Юбилей» (1891—92) сингари водевиллар ёзган. 90-й.ларда Сахалинга саёхатга бориб, қаторга ва сургуни қилинган кишиларнинг фожиаги турмуши билан танишган. Ушбу саёхат хотиралари «бпалата» (1892) қиссаси ва «Сахалин ороли» (1893—94) китобида ўз аксини топган.

90-й.лар охирига бориб, Ч.нинг драматурглик маҳорати юксак чўккига эришди. «Чайка», «Ваня амаки» (1896), «Уч опасингил» (1900—01), «Олчазор» (1903—04) пьесаларининг 1898 й. Москва Бадиий театрида сахналаштирилиши Ч. ижодида янги давр бошланганидан дарак берди.

Ч. ижоди 3 даврдан иборат: 1) 80-й.ларнинг ўрталарига қадар бўлган давр; 2) 80-й.ларнинг ўрталаридан 90-й.ларнинг бошларига қадар бўлган давр; 3) 90-й.ларнинг бошларидан ёзувчи вафотига қадар бўлган давр. Ч. ижодининг дастлабки даврида турли ноширларнинг диди ва буюртмаси билан асосан ҳазилмутойибадан иборат асарлар ёзган бўлсада, шу даврдаёқ ёзувчи ижоди-

нинг асосий мавзулари (инсон ва амал, гўзаллик ва разолат, ҳаётнинг серҳашам ва ғариб томонлари ва б.) юзага чиқа бошлади. Ч. шу даврда ёзган «Семиз ва орик», «Чиновникнинг ўлими» (1893), «Букаламун», «Никоб» (1884), «Унтер Пришибеев» (1885) сингари ҳикояларида мавзуни кулги ёрдамида ёритиш, ҳажвий образ яратиш, воқеа ва ҳодисаларни лўнда тасвирлаш санъатини мукаммал эгаллаганини намойиш қилади.

Ч. ижодининг 2-даврида ёзувчининг марказий мавзуси аниқ қирралар касб этади. Қахрамоннинг руҳий олами ва ҳатто воқеаҳодисаларнинг ривожига эмас, балки ижтимоий муносабатлар ва маиший тўқнашувларнинг қахрамон характери таъсири масаласи Ч.нинг диққат марказида бўлади. Бу масала, биринчи навбатда, Ч.нинг «Ғилоф бандаси» (1898) ҳикоясида ўзининг ёрқин тажассумини топади. Бу асарда ғилоф ёлғон ва зулмга, кимнингдир айшишрат қилиб, кимнингдир азобуқубат чекиб яшашига асосланган ҳаётнинг тимсолига айланади. Ч. ижодининг шу босқичида кўзга ташланган тамойиллар Здаврда янги бадиий куч билан ифодаланади. Ч.нинг «Болохонали уй», «Менинг ҳаётим» (1896) қиссалари, «Йонич» (1898), «Лайча етаклаган хоним» (1899) ва б. ҳикояларида шу даврдаги рус жамиятининг анатомияси шафқатсизлик билан очиб ташланди. Бу асарларда инсоннинг лоқайдлиги мавзуси фақат маънавийпсихологик режада эмас, балки ижтимоий йўналишда ҳам бадиий тадқиқ этилди. Ч. турли табақа ва ижтимоий қатламларга назар ташлаб, ўз қахрамонининг руҳий уйғониши, муҳитга қаршилиқ кўрсатиш, ҳаётини қайта қуриш қобилиятини мугтасил равижда текшириб туради.

Ч.нинг драматургия соҳасидаги ижоди рус театри таракқиётига қатта таъсир кўрсатди. Ёзувчининг насрий асарларида ўз ифодасини топган кишилар ўртасидаги руҳий алоқаларнинг йўқдиги мавзуси унинг сахна асарларида ҳам турли шаклда талкин этилган.

Ч. насрий ва драматургик ижоди билан жаҳон адабиёти тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатди. Ўзбек адабиётида реалистик хикоя жанрининг майдонга келиши ва Абдулла Қодирий, Чўлпон, Абдулла Қаҳҳор хикоянавислик ижодининг шаклланишида Ч. анъаналари ҳам муайян омил бўлиб хизмат қилган.

Ч.нинг энг яхши насрий асарлари ва пьесалари ўзбек тилига таржима этилган. Унинг барча машҳур пьесалари республикадаги ўзбек ва рус театрларида сахналаштирилган.

Ас: Танланган асарлар, 3ж.ли, Т., 1957—58; Полное собрание сочинений, т. 1—30, М., 197383.

Ад.: Бердников Г. П., Чехов, М., 1978; Полоцкая Э. А., А.П.Чехов и движение художественной мысли, М., 1979; Бялый Г.А., Чехов и русский реализм, М., 1981.

Наим Каримов.

ЧЕХОСЛОВАКИЯ (Ceckoslovensko) Марказий Европадаги давлат (1993 й.гача мавжуд бўлган). 1918 й. Австрия-Венгрия империясининг парчаланishi натижасида чех ва словак халқлари ерларида ташкил бўлган. 1938 й. окт. — 1939 й. мартда Германия томонидан босиб олинган. 1945 й. майда Ч. ҳудуди озод этилгач, ягона, мустикал давлат сифатида қайта тикланди; 1948 й. халқ демократик республикаси деб эълон килинди. Ҳокимият тепасида Чехословакия КП турган (1989 й.гача). 1960—1990 й. мартда Ч. Социалистик Республикаси (ЧССР) деб аталди. 1968 й.да авж олган жамиятни демократик янгилаш жараёни 1968 й. авг.да Варшава шартномаси ташкилоти аъзолари бўлган 5 давлат (СССР, Болгария, Венгрия, Германия Демократик Республикаси, Польша) қўшинлари томонидан барбод этилди. 1990 й.дан Ч. федератив давлат сифатида Чехия ва Словакия Федератив Республикаси (ЧСФР) номида бўлди. 1992 й. нояб.да ЧСФР парламенти 1993 й. 1 янв.дан чехословак федерацияси тугатилганлиги ва у Чехия ҳамда Словакия республикала-

рига ажратилганлиги тўғрисида федерал конун қабул қилди. ЧЕЧАК, чин чечак — одам ва ҳайвонларнинг ўткир юқумли касаллиги. Ўтмишда ер юзидаги барча мамлакатларда кенг тарқалган бўлиб, у ҳақдаги дастлабки маълумотлар Кдц. Миср ва Хитой қўлёзмаларида учрайди, кейинроқ юнон ва римлик врачларнинг асарларида қайд этилган. Ўрта асрларда Розий «Чечак ва қизамиқ ҳақида китоб» («Китоб алжударий валхасба») номли асар яратиб, тиббиёт тарихида биринчи марта Ч.ни таърифлаб берди ва Ч.га қарши эмлаш керак деган фикрга келиб, уни амадда қўллади. Ч.нинг олдини олиш ҳақидаги фикрлар Ибн Сино асарларида ҳам илгари сурилган. 1796 й.га келиб Европада инглиз врачлари Э. Женнер чечакка қарши эмлашни таклиф этганидан сўнггина Ч. анча қамайди.

Ч.ни филтрланувчи вируслар кўзгатади. Инфекция манбаи — бемор. Вирус ҳаво (чанг, бемор аксирганда, йўталганда) ва бемор буюмлари (кийимкечак ва х.к.)дан ўтади. Касаллик ўткир бошланади. Гавда траси бирдан кўтарилиб, бош оғриғи, эт увишиб кўнгили айнийди ва бел, думғаза атрофида оғриқ пайдо бўлади. Беморнинг пульси тезлашиб, тили қуруқшади, карашланади. Томоқ, бурун, халқум шиллик қаватлари кизариб яллиғланади. Шу даврда айрим беморларнинг қорин пасти, сонининг ички тарафига қизамиқ ёки қизилча тошмасига ўхшаш тошмалар тошади. 3—4 кундан сўнг беморнинг аҳволи бирмунча яхшиланиб, кейин яна оғирлашади. Бу даврда пешона, соч, юз, қўл панжасида ҳақиқий Ч. тошмаси — майда доғга ўхшаш тошмалар пайдо бўлади, эртасига улар қизғиш тугунчалар (папула)га айланиб, бутун баданга тарқалади. Кейин тугунчалардан пуфакчалар (везикула) ҳосил бўлади ва йиринг бойлайди. Касалликнинг 10—13кунли йирингли тошмалар қуриб, қорақўғир бўлади. 18—20кунли улар туша бошлайди ва ўрни чандиклана боради, беморнинг аҳволи бирмунча яхшиланади. Оғир

кечадиган аралаш Ч.да тошмалар бир-бирига қўшилиб кетади. Геморрагик Ч. («қора Ч.» ёки Ч. пурпураси) да тўқима ва аъзоларга қон куйилади. Ч.нинг тошма тошмайдиган, иситмасиз кечадиган шакллари фарқ қилинади.

Ч.нинг оддини олиш учун бемор Ч.га қарши эмланади ва б. чоратадбирлар қўрилади. 1980 й. Жаҳон Соғлиқни Сақлаш ассамблеясининг 33 сессиясида ер юзида чин чечак буткул тугатилганлиги расмий равишда эълон қилинди.

Чорва молларида Ч. захарланиш, иситма ва териға тошмалар тошиши билан кечади. Ч. кўзгатувчиси *Roxviridae* оиласига мансуб 7 туркум вируслари. Ҳар бир ҳайвон турида Ч.ни кўзгатадиган ўзига хос вируслари бор. Мас, қўй Ч.да кўз, бурун зарарланади, сигир Ч.да соғим камаяди, елинда ва тананинг бошка қисмларида тошмалар пайдо бўлади, қушларда тери ва ички аъзолар зарарланади. Касал бўлиб тузалган ҳайвонларда турғун иммунитет ҳосил бўлади. Касаллик касал ҳайвон билан соғлом ҳайвон бир жойда сақданганда, вирус билан зарарланган озуқа, сув ва б. орқали юқади. Вируслар агроф мухитда бир неча ойгача сақланади. Қиш ойларида ёш хамда нимжон ўсган чорва моллари кўпроқ ва оғирроқ касалланади; уларнинг махсулдорлиги пасаяди, териси ёрилади, айрим ҳайвонлар нобуд бўлади. Ташхис клиник-кэпизоотологик ва эпидемиологик маълумотлар, лаб. текширувлари натижалари асосида қўйилади.

Даволаш: гаммаглобулинлар, антибиотиклар, малхам дорилар, глицерин ёки антисептик воситаларни қўллаш.

Олдини олиш: умумий санитария-ветеринария коидаларига риоя қилиш; ҳайвонларда эмлаш йўли билан иммунитет ҳосил қилиш; касалликка чалинган молларни алоҳида сақлаш ва б.

ЧЕЧАКТЕПА — туркий қавмларга тегишли қад. мудофаа иншооти (мил. 4-а. охири — 8-а. ўртаси). Қашқадарё вилоятидаги Қизилдарё ва Тирнасой

соҳилларида жойлашган. Археологик қазилмалар (Г.Я. Дресвянская, В. Я. Марчук) натижасида Ч.дан ҳоким Урка Варгармук (7-а. охири — 8-а. боши), АлАшъос ибн Яхъё (761—762) тангалари, шунингдек, кўплаб сопол идишлар (хумлар, кўзалар, қадахлар, қозонлар), шиша буюмлар топилган.

ЧЕЧЕН ТИЛИ — кавказ (иберий-кавказ) тилларпиит нах гуруҳига мансуб тил. Асосан, РФнинг Чеченистон (Чечня), Ингушиа республикаларида, шунингдек, Қозоғистон, Қирғизистон, Грузия ва Украинада тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 960 минг кишидан ортиқ (ўтган асрнинг 90-й. лари ўргалари).

Ч.т. текислик ва тоғлик лаҳжаларига, тоғлик лаҳжалар эса ўз навбатида яна 6 лаҳжага бўлинади. Ч.т. фонетикаси мураккаб вокализм (киска, чўзик, умлаутли содда унлилар, дифтонглар, трифтонглар) ва консонантизм (содда, қўшалок, танглай ундoshiлари) тизимиға эға. Морфологияси агглютинативфлектив белгиларға эға: унда 6 грамматик синф, кўп келишикли турланиш, феълнинг замон, майл, туе категориялари мавжуд. Синтаксиси содда гап турларининг ва қўшма гап ясалиши усулларининг хилмахиллиги билан ажралиб туради. Лексикасида рус, араб, форс, грузин, туркий ва б. тиллардан ўзлашган сўзлар анчагина. Ёзуви ўтган асрнинг 20-й.ларида араб графикаси асосида, кейинроқ лотин графикаси асосида яратилган. 1938 й.дан рус графикаси асосидаги ёзув жорий қилинган.

ЧЕЧЕНИСТОН, Чеченистон Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Майд. тахминан 15 минг км² (Ч. билан Ингушиа ўртасидаги чегара демаркация қилинмаган). Аҳолиси 1 млн. 100,3 минг киши (2002). Пойтахти — Грозный ш. Маъмурий жиҳатдан 16 туман ва 5 шаҳарға бўлинади.

Давлат тузуми. Ч. — республика. Давлат бошлиғи — президент. Амалдаги

Конституцияси 2003 й.да қабул қилинган. Конституцияда назарда тутилган ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва вакиллик органларини шакллантириш жараёни кетмоқда.

Табиати. Ч. Катта Кавказ тоғлари (Ч.нинг энг баланд жойи Тебулосмта тоғи, 4493 м)нинг шим. ён бағри ва унга туташган Чечен текислиги ҳамда ТерекКума пасттекислигида жойлашган. Нефть, газ, қурилиш материаллари қонлари бор. Икдими континентал. Январнинг ўрта траси ТерекКума пасттекислигида —3°, тоғларда —12° гача, июлда 25° ва 21°. Ўртача йиллик ёғин 300—1000 мм. Йирик дарёлари — Терек, Сунжа. Тупроқлари текисликларда, асосан, ўтлоқи, каштан ва оч каштан, қирларда карбонатли кора, даре водийларида аллювиал, тоғларда тоғўрмон ва тоғўтлоқи тупроқлар. ТерекКума пасттекислигида шувоқ ва шўра ўсимликлар, Чечен текислигида дашт ва ўрмонли дашт ўсимликлари ўсади. 2200 м гача бўлган баландликдаги тоғларда кенг баргли ўрмонлар, ундан юқорида субальп ва альп ўтлоқлари мавжуд. Ч.да кемирувчи ва судралиб юрувчи хайвонлар кўп; қушлардан ёввойи ўрдақ, ғоз, тувалок, Кавказ қирғовули бор. Тоғларда қўнғир айиқ, тўнғиз, кийик, бўри, ўрмон мушуги, сувсар яшайди.

Аҳолиси. Асосий аҳолиси чеченлар. Ингуш, рус ва б. халқлар ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 34,5%. Республиканинг давлат тили — чечен ва рус тили. Диндорлар ислом динининг сунна мазҳабида.

Тарихи. Чеченлар 7-а.да биринчи бор тилга олинган. Ўрта аср бошларида Ч. худудининг кўп қисми Алания давлати таркибида бўлган. 19-а.да Ч. аҳолиси тоғли халқларнинг рус қўшинларига қарши қуролли курашида қатнашган. Тоғлилар мағлубиятидан сўнг (1859), Ч. Россия таркибига қўшиб олинган. 1921 й.дан РСФСР таркибидаги Тоғли мухтор республикага киритилган. 1922 й. нояб.да Ч. Мухтор вилояти тузилган. 1934 й.дан ЧеченИнгушия мухтор вилояти таркиби-

да. 1936 й. вилоят мухтор республикага айлантирилган. 1942 й. Ч.нинг бир қисми немислар томонидан босиб олинган. 1943 й. озод этилган. 1944 й. ЧеченИнгушия тугатилиб, аҳолиси 2-жаҳон урушида босқинчиларга ён босди, деган тухмат билан зўрлаб Ўрта Осиё ва Қозоғистонга депортация қилинган. 1957 й. мухтор республика тикланган. 1991 й. ЧеченИнгушия мухтор республикаси ЧеченИнгушия Республикаси деб номланди. 1992 й. Россия Федерацияси таркибида Ингушия ва Ч. Республикалари тузилди. 1991 й. сент. да чечен халқининг умуммиллий конгресси Ч. Республикасининг давлат суверенитетини эълон қилди. 1992 й. президент лавозими таъсис этилди. Булар Россия Федерацияси томонидан тан олинмади. Ж. Дудаев режими сиёсати Ч.да кескин ижтимоийсиёсий инкирозга, Россия Федерацияси конституциясини қўпол равишда бузишга олиб келди. 1994 й. дек. — 1996 й. авг.да қуролланган чечен отрядлари билан конституцион тартиб ўрнатиш учун Ч.га киритилган федерал қўшинлар ўртасида ҳарбий ҳаракатлар бўлиб ўтди. 1999 й. авг.да чечен жангариларининг Доғистонга қилган юришидан сўнг федерал қўшинлар Ч. худудиди антитеррористик ҳаракатларни бошладилар.

Хўжалиги. Саноатининг асосий тармоқлари — нефть казиб олиш, нефтни қайта ишлаш, нефть кимёси, машина-созлик, озик-овқат, ўрмон ва ёғочсозлик, енгил саноат; қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади (цемент ва б.). Ҳунармандчилик ривожланган (ёғоч, тош ўймакорлиги, металлга бадий ишлов бериш, каштачилик, гилам тўқиш). Қ.х.да бугдой, шоли, қунгабоқар, қанд лавлаги етиштирилади. Боғдорчилик, тоқчилик ва сабзавотчилик билан ҳам шуғулланилади. Чорвачилигида қорамол, қўй (асосан, майин толали жун берадиган қўйлар) боқилади.

Адабиёти. Чечен адабиётининг асосчиси С. Бадудев (1904—43) чечен тилидаги биринчи босма бадий асар («Очлик»

киссаси, 1925), чечен тили даги биринчи роман («Петимат», 1930) ва пьесалар («Оталар удуми», 1929; «Қизил қалъа», 1930) муаллифидир. Ш. Айсхонов (1907—37) пьеса («Кураш», 1932) ва ҳикоялар, Н. Музаев пьеса («Давримиз ниҳоллари», 1934) ва достон («Ўрмон яланлиги», 1933) яратди. 30-й.ларнинг бошларида М. Мамакаев (1910—73)нинг дастлабки шеърлари, Х. Ошаев (1898—1977)нинг очерк ва пьесалари, С. Арсанов (1889—1968)нинг «Икки авлод» тарихий романи (1930) пайдо бўлди. 40-й.ларда А. Мамакаев (1918—59)нинг ватанпарварлик руҳидаги пьесалари, Н. Музаевнинг шеърлар тўплами, М. Сулаевнинг достони нашр этилди. 50-й.ларда Олмаота ш.да «Дўстлик» номи билан чечен ёзувчилари асарлари тўплами чиқди. С. Арсановнинг тарихийинкилобий мавзудаги «Дўстлик шарофати» (1968) романи чечен насрининг ютуғи бўлди. А. Мамакаев, М. Мамакаев, Н. Музаев, Р. Ахматова ва б.нинг шеърӣй тўпламлари нашр этилди.

60—70-й.ларда шеърӣят бадийӣй жиҳатдан анча юксалди, насрда очерк, достон, роман жанрларида муҳим асарлар яратилди. Болалар адабиётида У. Гайсултонов, Х. Эдилов, М. Мусаев самарали ижод қилдилар. Чечен драматургиясида ҳам турли мавзуларда пьесалар яратилди. Жумладан, Х. Ошаев, А. Хамидов фуқаролар уруши, Н. Музаев, М. Мусаев қишлоқ ҳаёти, М. Мусаев, А. Хамидов 2-жаҳон уруши мавзуларида асарлар яратдилар.

ЧЕЧЕНЛАР (ўзларини ноҳчий деб аташади) — асосан, Чеченистон ва Ингушиядаги халқ (734,5 минг киши). РФ да жами — 899 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Чечен тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. Ч. қардош ингушлар каби Шим. Кавказнинг туб аҳолиси ҳисобланади. 7-а. арман манбаларида нахчаматьян номи билан қайд этилган. Ч.нинг анъанавӣй машғулоти — пасттекисликларда деҳқончилик, тоғларда чорвачилик. Анъ-

анавӣй хунармандчилик (кулолчилик, курол ясаш, заргарлик) тараккий этган.

ЧЖАНЦЗЯКОУ, Калган Хитой нинг шим. қисмидаги шаҳар. Янхэ дарёси водийсида, Хэбэй провинциясида жойлашган. Аҳолиси 530 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Пекиндан шим.га бориладиган қад. Кяхта савдо йўли устида. Темир рудаси ва тошқўмир казиб олинадиган ва қўйчилик рни маркази. Саноат ва транспорт жиҳозлари ишлаб чиқариладиган йирик корхоналар, металлургия кти, озиқ-овқат саноати корхоналари бор.

ЧЖАН ЦЯНЬ (? мил. ав. тахм. 103) — хитойлик дипломат ва сайёҳ. Мил. ав. 138 й. император Уди томонидан гарбга, юечжилар билан хуннуларга қарши иттифоқ тузиш максадида юборилган. Хуннулар қўлига тушиб қолиб, фақат 10 й. ўтгачгина қочишга муваффақ бўлиб саёҳатини давом эттирган. Қайтишда яна хуннулар қўлига тушган, лекин тез орада қочишга эришган. Мил.ав. 115 й. элчиларга бош бўлиб Хитой чегараларидан гарбдаги кўчманчи усун қабиласи ҳукмдори (гуньмо) хузурига жўнатилган. Ч.Ц. уни Хитой билан иттифоқ тузишга қўндирган. Ч.Ц. томонидан Хитойдан Ўрта Осиёга босиб ўтилган йўл кейинчалик Европада Буюк ипак йўли номини олган.

Ғарбий ўлкалар — Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон Ч.Ц. саёҳатигача хитойликларга номаълум бўлиб келган. Хитойнинг Ғарбий ўлка билан дипломатик алоқалар ўрнатишига асосий сабаб мил. ав. 1-а.нинг Iярмида хуннулар билан юечжилар (тохарлар) ўртасидаги уруш бўлган. Бу урушда юечжилар енгилди, уларнинг аксари қисми ҳоз. Ганьсу вилоятидан Еттисувга кўчган, бироқ бу ерда ҳам хуннулар уларга тинчлик бермай қувгин қилганлар. Улар Ўрта Осиёнинг жан.га, Бактрияга кетишга мажбур бўлишган, у ерда ЮнонБактрия подшолитга вайрон этишда бошқа қабилалар

билан иштирок этишган. Кейинчалик юечжиларнинг авлодлари Кушон подшоглигини барпо этишган.

Юечжилар хуннуларга қарши курашда ўзларига иттифоқчи излашган. Хитойнинг Хань сулоласи ҳам хуннуларга қарши кураш олиб бормокда эди. Ч.Ц. ғарб сафарида унга хун йўлбошловчиси Таньи Хунуганьфу ҳамриугик қилган. Бироқ йўлда у хуннулар томонидан қўлга олиниб уларнинг ҳукмдори хузурига келтирилган. Ч.Ц.ни хунну қизга уйлантирганлар, ундан бир ўғил фарзанд курган. Пекин кулай фурсат келиши билан у ҳамрохлари билан асирликдан қочиб, саёхатини давом эттирган. У қад. Фаргона — Даванга келган. Даван ҳокими Хитой билан дипломатик алоқалар ўрнатиш нияти борлигини айтган. Ч.Ц. Даван аҳолиси машғулот ҳақида қимматли маълумотлар қоддирган. Император Удига, айниқса, Даван тулпорлари ёқиб қолган. Ч.Ц. Давандан Кангюйга (қ. Қанг давлати) ўтган, сўнг жан.га Дахя (Бақтрия)га борган. У ерда бир йил туриб орқага қайтган, лекин йўлда яна хуннулар қўлига тушиб қолган. Бироқ 1 йилдан кейин, хуннулар ўрдасидаги ички низолардан фойдаланиб Хитойга қочиб боришга муваффақ бўлган. Унинг ғарбий ўлкаларга қилган 1саёхати 13 й. давом этган. У билан йўлга чиққан 100 та ҳамроҳидан атиги 2 киши — ўзи ва йўлбошловчиси соғсаломат қайтиб келишган. Хитойга қайтиб келгач, Ч.Ц. императорга батафсил ҳисобот тайёрлаган. Ўз ҳисоботида Ўрта Осиёдаги давлатлар, мулклар — Даван, Усун, Кангюй, Дахя, Янцай, Катта Юечжи ва б. ҳақида маълумот келтирган.

Ад.: Ртвеладзе Э. В., Великий шёлковый путь, Т., 1999.

ЧЖАНЬГО (Курашаётган подшоликлар) — Хитойда Чжоу сулоласи даври (мил. ав. 403—221). Мамлакатда ҳукмронлик қилиш учун энг йирик подшоликлар ўртасида кураш кучайган. Шунингдек, бу давр мамлакатнинг тез

суръатларда иктисодий, ижтимоий ва маданий тараққиёти билан ажралиб туради. Ч. даврида подшоликлар ўртасида олиб борилган урушлар Цинь империясининг барпо этилиши билан яқунланган.

ЧЖОУ — Қад.Хитой тарихида хитой сулоласи ва даври номи [мил. ав. 1027—256(ёхуд 249)]; Ғарбий Ч. (мил. ав. 1027-771) ва Шарқий Ч. [770-256(ёхуд 249)]. Сулолага Чжоу қабилиси сардори У Ван томонидан асос солинган. У Ван 1027 й. Инь давлатини тормор қилиб Шим. Хитойдаги барча қабилалар ва ҳудудларни бирлаштирган. Мамлакатни бошқариш учун қариндошўруғларга, ван (подшоҳ)нинг сафдошлари ва иттифоқчиларига удел(мулклар) ажратиб бериш усулидан фойдаланилган. Ч. зодагонлари харбий дружиначиларга таяниб иш кўрган, улар орасида бегона қабила, т. . . иллари кўп бўлган. Шунинг учун Ч. ҳукмронлиги нафақат ижтимоий балки қабилавий зулми ҳам кучайишига олиб келган. Уделларнинг марказий ҳукумат билан кураши ва уделлар уртасидаги ўзаро низолар уларнинг айримларини йўқ бўлишига ва янги подшоликлар — мустақил ёки ярим мустақил давлатларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Мил. ав. 8-адан, Чуньцю давридан эътиборан Ч. ванлари ҳокимияти заифлашган, мил. ав. 7— 6-ларда мамлакатда амадда энг қудратли подшоликлар — «гегемонлар» ҳукм сура бошлаган. Чжаньго даврида (мил. ав. 5—3-алар) мамлакатда ҳукмронлик қилиш учун курашаётган еттига кучли подшолик ажралиб чиққан. Ч. сулоласи ҳокимияти заифлашиб, у фақат Ч.ларнинг уруғларига тегишли мулкларга тарқалган, холос. Уларни ҳам Цинь подшолиги мил. ав. 256—249 й.ларда босиб олган.

Ч. даврида мил. ав. 6-адан бошлаб темир тарқала бошлаган, бу и.ч. кучларини кескин ошишига, ер ҳайдашни яхшилашига олиб келган. Ч. даври бир қанча фалсафа мактаблари (конфуцийлик, даосизм, фацзя ва б.) вужудга келиши, ада-

биёт, тасвирий ва мусиқа санъатининг тараккий этиши билан ажралиб туради.

Ад.: История Китая с древнейших времён до наших дней, М., 1974.

ЧЖУАН (ўзларини бунун деб аташади) — Хитойдаги (ГуансиЧжуан мухторни ва Юньнань вилояти) халқ. 16 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Чжуан тилида сўзлашади. Диндорлари анъанавий диний эътиқодларга, шунингдек, даосизмга эргашади.

ЧЖУРЧЖЭНЛАР, чжуличжэнь, нюйчжэнь, нюйчжи — тунгус кабилаларидан. Қадимдан Манжуриянинг шарқий қисмида яшаганлар. 10-а. гача мустақил бўлишган, Хитой ва Корея билан алоқалари бўлган. 10—11-а.ларда киданларга тобе бўлганлар. 11-а. бошида Ч. кабилалари 1114 й. киданларга қарши кўзғолон кўтарган Агуда томонидан бирлаштирилган. Натижада Ч. мустақил Цзинь давлати (1115— 1234)ни барпо этганлар, кейинчалик бу давлат мўғуллар томонидан тугатилган. Мўғуллар даврида Ч. яна бир неча кабила гуруҳларига парчаланиб, 16-а.гача Шарқий Осиё тарихида айтарли роль ўйнамаганлар. 16-а. охиридан Ч.нинг «Цзяньчжоу нюйчжилари» деб аталмиш гуруҳидан оқсоқол Нурхаци сиёсат майдониغا чиққан. У 1583—1625 й.лар мобайнида нафақат Цзяньчжоу кабилаларини, балки кейинчалик «манжурлар» деб ном олган бошқа кабилаларни ҳам бирлаштиришга муваффақ бўлган.

ЧЖУЦЗЯНКОУ, Кантон қўлтиғи — Жан. Хитой денгиздаги қўлтиқ, Хитойнинг жан.шарқий қирғоқларига туташ. Уз. 63 км, эни киравериш қисмида 31 км, энг чуқур жойи 26 м. Орол ва саёзлик кўп. Сув кўтариллиши аралаш (2,5 м гача). Ч.га Сицзян дарёсининг куплаб тармоқлари куйилади. Чжуцзян тармоғи бўйида Хитойнинг йирик портларидан бири — Гуанчжоу жойлашган.

ЧЖУ ЮАНЬЧЖАН (1328, Аньхой

вилояти — 1398, Нанкин) — Хитой императори (1368 й.дан). Мин сулоласи асосчиси. Ерсиз ижарадор оиласида туғилган. Ёшлигида Будда роҳиби бўлган. 1352 й. мўғулларнинг Юань сулоласига қарши Марказий Хитойда кўзғолон кўтарган шахарлик бойлардан Го Цзисин отрядига кирган. 1355 й. бу рндаги ватанпарварлар кўзғолонининг бош раҳбарига айланган. Ўз ҳокимияти остига Марказий, Шарқий ва Жан. Хитойнинг катта қисмини ҳамда бошқа кўзғолончи раҳбарлар қўл остидаги худудларни бирлаштириш йўли билан Ч.Ю. 1368 й. янв.да ўзини император деб эълон қилган. Шу йили унинг кўшинлари Юань империяси пойтахти Дадун (Пекин) ни эгаллаб, мўғул сулоласини ағдариб ташлаган. Ч.Ю. подшолиги даврида мамлакат иқтисодиётини тиклаш йўлида бир қатор ислохотлар, аввало к.х. соҳасида амалга оширилган. Ч.Ю. нинг ички сиёсати амалдорларнинг ўз мансабларини сунистеъмол қилишларига қарши қаратилган, шунингдек, янги сулоладан норози бўлган барча шахсларга нисбатан қатағон сиёсати юргизган.

ЧЖЭНЧЖОУ — Хитойнинг шим. қисмидаги шаҳар, Буюк Хитой текислигида. Хэнань провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 6,1 млн. киши (1999). Транспорт йўллари чорраҳаси. Пахтачилик рнининг савдо маркази. Машинасозлик ва тўқимачилик саноатлари ривожланган. Қора ва рангли металлургия, кимё, озик-овқат саноати корхоналари, университет бор. Шаҳар яқинидан тошқўмир ва темир рудаси қазиб олинади. Қад. Хитойнинг металлургия тарихи музейи бор.

ЧЖЭН ЧЭНГУН (Европа адабиётида Коксинга) (1624-1662) Хитой саркардаси. Савдогарлардан. 1646 й.дан манжурларнинг Цин сулоласига қарши кўтарилган курашда қатнашган. Бу даврда Цинларнинг ҳокимияти деярли бутун Хитой худудига тарқалган эди. Фуцзянь, Гуандун ва Чжэцзян вилоятларининг

денгиз соҳил бўйи рнларида ўрнашиб олган Ч.Ч. манжурлардан Жан.Шаркий Хитойнинг катта қисмини тортиб олган, лекин 1659 й. Нанкин яқинида мағлубиятга учраган. 1661—62 й.ларда голланд мустамлакачиларини Тайвань о.дан қувиб чиқарган ва уни Цинларга қарши кураш маркази (базаси)га айлантирган. Унинг ўғли ва набираси 1683 й.гача Тайванда ҳукмронлик қилишган, шу йили оролни Цин қўшинлари босиб олган.

ЧЖЭЦЯН — Хитойнинг шарқий қисмидаги провинция. Майд. 102 минг км². Аҳолиси 44,5 млн. киши (1999). Маъмурий маркази — Ханчжоу ш. Иқтисодиётининг етакчи тармоғи — қ.х. Асосан, сугорма дехдончилик қилинади. Экинлардан йилига 2 марта ҳосил олинади. Асосий экини — шоли. Шунингдек, бугдой, маккажўхори, багат, пахта, жут, ер ёнғоқ, шакаркамиш экилади. Чой етиштириш бўйича мамлакатда 1ўринда. Денгиздан балиқ овланади ва туз олинади. Ўрмон хўжалиги билан шуғулланилади. Темир рудаси, пирит, алунит, олтингургурт ва б. қазиб олинади. Енгил ва озиқ-овқат саноатлари ривожланган. Тўқимачилик, машинасозлик (кемасозлик ва станоксозлик) корхоналари, чинни ва қоғоз фкалари бор. Йирик шаҳар ва портлари: Ханчжоу, Цзясин, Чжэньхай, Веньжоу.

Ч. худудида қадимда мань қабилалари яшаган. 4—6-а.ларда хитойлар кўчиб кела бошлаган. Ханчжоу 1127—79 й.ларда Жан. Сун империяси пойтахти бўлган. 17-а.дан Хитой провинцияси.

ЧИАНГМАЙ, Чиенгмай ўрта асрларда Шим. Таиланд худудида мавжуд бўлган давлат. 1296 й. князь (кейинчалик кирол) Манграй Харипунджайяни босиб олиб, асос солган шаҳар номидан олинган. 1556 й. Мьянма томонидан босиб олинган. 16—18-а.ларда Ч. гоҳ Мьянма ёки Сиам (Аютия) вассали, баъзан мустақиллигини тиклаган. 1775 й. узилкесил Сиам киролиги таркибига кири-

тилган.

ЧИАНГМАЙ, Чиенгмай Таиланднинг шим.ғарбий қисмидаги шаҳар, Пинг дарёси бўйида. Чиантмай чангватининг маъмурий маркази. Аҳолиси 160,2 минг киши (1999). Транспорт йўллари чорраҳаси. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Қ.х. (шоли, чой) ҳамда ўрмончилик рнининг савдо маркази. Озиқ-овқат, ёғочсозлик саноати корхоналари, университет бор. Ипак ва лок ишлаб чиқарилади. Шаҳарга 13-а. охирида асос солинган. Мейморий ёдгорликлардан 13—14-а.ларда қурилган ибодатхоналар сақланган. Ч. яқинидан таркибда вольфрам, барит, кўрғошин, лигнит хом ашёси бўлган йирик конлар топилган ҳамда нефть қазиб олинади.

ЧИАНТАР — Ҳиндукуш тоғларидаги энг катта водий музлиги. Ҳинд дарёси ҳавзасидаги Ҳиндураж тизмасининг шим. ён бағрида. Уз. 32 км, майд. 260 км². Музлик 3660 м баландликкача тушган.

ЧИБИС (*Vanellus vanellus*) — ржанкасимонлар оиласига мансуб қуш. Уз. 30 см га яқин. Қанотлари кенг. Бошида узун ва ингичка кокили бор. Евросиёда тарқалган. Учиб кетувчи қуш. Кўпинча колония бўлиб ботқоқликлар, ўтлоқлар ва б. далаларда уя қуради. 4 та тухум қўяди. Айрим жойларда тухумлари овқатга ишлатилади. Ўзбекистонда қушлар учиб ўтиш даврида учрайди.

ЧИБУРДАНИДЗЕ Майя Григорьевна (1961.17.1, Кутаиси ш.) — грузин шахматчиси. Жаҳон чемпиони (1978). Буунвонни 1981 ва 1984 й.ларда сақлаб қолган. Аёллар ўртасида (1978) ва эркаклар ўртасида (1984) халқаро гроссмейстер. Собиқ СССР чемпиони (1977). Шахмат «Оскар»и совриндори (1984-87).

ЧИБЧА — Жан. ва Марказий Америкадаги индейс халқлари гуруҳи (куна,

гуйми, муиски, пасто ва б.). 635 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Чибча тилида сўзлашади. Диндорлари — католиклар.

ЧИБЧА ТИЛЛАРИ — индейс тиллари гуруҳи (оиласи); Марказий ва Жан. Американинг Гондурас, КостаРика, Никарагуа, Панама, Венесуэла, Колумбия, Эквадор, Перу (қисман) каби мамлакатларида тарқалган. Ўтган аср охиридаги маълумотларга кўра, Ч.т.да 635 мингдан ортиқ киши сўзлашади. Бир қанча олимлар томонидан турлича тасниф этилган. Мас, чехбразил олими Ч. Лоукотка таснифига кура, Ч.т. 60 дан ортиқ тилни ва шева гуруҳларини ўз ичига олган 20 та гуруҳчага бўлинади (чибча, эсмеральда, караке, яруро, рама, малчора, гуатузо, гетар, терраба, кабекар, чумула, гуалака, куна, чочама, малибу, мокана, тимана ва б.).

Ч.т.да 20 дан ортиқ ундош товуш бўлиб, улар портловчи, сирғалувчи ва коришиқ турларга бўлинади. Ундошлар орасида сонорлар ҳам анчагина (баъзи тилларда 8 тага егади). Унлилар асосан 5 та, лекин уларнинг умлаутли ва бурун вариантлари ҳам учрайди. Урғу сўзнинг исталган бўғинига тушиши мумкин. Морфологияси агглютинатив қурилишга эга. Отларда сон (бирлик, кўплик) ва келишиқ (6 тагача) категориялари мавжуд. Содда гаплардаги сўз тартиби эга — тўлдирувчи — кесим тарзидадир. Отдан ифодаланган аниқдовчилар аниқданмишдан олдин, сифатдан ифодаланганлари эса аниқланмишдан кейин келади. Улар орасида мослашув мавжуд эмас.

Ч.т. кам ўрганилган, фақат асл чибча бошқа тилларга нисбатан яхшироқ тадқиқ этилган: ушбу тилнинг Бернан

до Луго, томонидан ёзилган илк грамматикаси 1619 й.да Мадридда нашр этилган. 17—20-а.ларда Ч.т. бўйича миссионерлар томонидан тузилган кўплаб грамматика ва луғатлар нашр қилинмай қолган.

ЧИВИНЛАР, узун мўйловли икки қанотлилар (Nematocera) — икки қанотли ҳашаротлар кенжа туркуми. 20 мингдан ортиқ тури, 35 оиласи бор. Ер юзида жуда кенг тарқалган. Кўпчилик Ч.нинг танаси ва оёқлари ингичка, жуда узун. Асосан, личинкалик даврида озикданади. Личинкасининг оғиз аппарати кемирувчи типда. Ч. сувда, нам тупрокда, ўсимликлар тўқимасида ва чириндилар орасида яшайди. Вояга етган Ч. ҳавода ҳаёт кечиради, камданкам тури (мас, япон денгиз чивини)нинг барча ривожланиш фазаси сувда ўтади. Ч.га ғурра ясарлар, замбуруғ чивинлари, узуноёқ Ч., жарангдор Ч., кон сўрар Ч., заҳқашлар, искаптопарлар, букри пашшалар ва б. оилалар киради. Ч. ўсимлик тўқимаси, одам ва ҳайвон қони билан (бунда юкумли касалликларни тарқатади) озикланиб зарар келтиради. Кон сўрадиган Ч. турли юкумли касалликларни (мас, безгак, лейшманиоз) нк тарқатади. Ч. ҳашаротхўр ҳайвонлар (қушлар, кўршапалаклар)нинг, уларнинг сувдаги личинкаси эса сув ҳайвонлари, айниқса, ёш балиқларнинг асосий Оддий чивин озиги сифатида қатга аҳамиятга эга. Ўзбекистон фаунасида ҳақиқий Ч. (25 га яқин тур), букри чивинлар (51 тур), заҳқашлар (60 тур), искаптопарлар (17 тур) кенг тарқалган.

ЧИВИНХЎРЛАР (Muscicapidae) чумчуксимонлар туркуми оиласи. 70 га яқин уруғи ва 360 га яқин тури бор. Ер юзининг Америкадан ташқари ҳамма китъаларида учрайди, айниқса, тропик мамлакатларда кенг тарқалган. Танасининг уз. 110—180 мм, вазни 8—25 г. Кенг мустаҳкам тумшуги асосида эгик қиллари бор. Уясини дарахтлар шохига қуради. 2—10 (кўпроқ 68) та тухум қўйиб, модаси ёки иккала қуш 10—17 кун босади. Жўжаларини ҳам иккаласи 10—18 кун боқади. Ҳашаротлар, ўргимчаклар, капалаклар ва б. қанотли ҳашаротлар билан озикланади. Айрим турлари уча олмайдиган умурткасизлар (қўнғиз, кана, ўргимчаклар ва б.)ни ейди.

Кузда озиқ етишмаганда ўсимлик мевалари ва уруғлари билан ҳам озиқданади.

ЧИВИҚ — 1) техникада — ингичка ва узун металл таёқ (мас, темирЧ). Кесими, асосан, думалоқ, баъзан тўртбурчакли, олтибурчакли, овалсимон, сегментсимон ва трапециодал бўлиши мумкин. Ч. ҳар хил маркали темир, пўлатдан болғалаш, пресслаш, прокатлаш усулларида тайёрланади. Ч.дан пластик деформациялаш (болғалаш, пресслаш) ёки кесиб ишлаш йўли билан турли деталлар ясалади. Пишиқ пўлатдан тайёрланган эгилувчан, қисилувчан ва чўзилувчан Ч.да# темирбетон тайёрлаш учун арматура («қобирға») сифатида фойдаланиш ҳам мумкин; 2) дарактларнинг сурх новдаси. Мас, тол новдаси; 3) газлама турига нисбатан ишлатиладиган агама. Мас, майда чизиқчизиқ йўлли газлама Ч.газлама деб аталади.

ЧИГАНОВ Георгий Иванович (1925.24.8, Қозоғистон, Каленоекишлоғи) — график rassom. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1989). Беньков номидаги республика rassomлик билим юртини тугатган (1954). Китобжурнал графикаси ва дастгоҳ графикасида ижод қилган Ч. ижодига лиризм, ёркинлик хос; асарларида инсон кайфияти билан табиатнинг ҳамоҳанглиги етакчилик қилади. Китоб графикасида Э. Межелайтиснинг «Инсон», Р. Ҳамзатовнинг «Юксак юлдузлар», Навоийнинг «Садди Искандарий» ва б. асарларни бадиий беаган. Ўзбекистоннинг тарихи ва ҳаётини умумлаштирувчи «Ўзбекистоннинг ёшлиги» линогравюралар туркумини; акваредда «Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарлари бўйлаб», «Бойсун», «Шоҳимардон», «Бахмал қўшиқлари», «Хива», «Тошкент тонги» каби асарлар туркумини яратди.

ЧИГИЛЛАР, Чикил — туркий қабилалар иттифоқи. 10—11а.ларда Исикқўлнинг шим. шарқида ва Татар рнида яшаганлар. Ч. Или дарёси водий-

сида, Қашқар яқинидаги қишлоқларда ва истехкомли кичик Чигил ш. (ҳоз. Авлиёта яқинида)да яшашган. Туркман ўғузлар Амударёдан Хитойгача бўлган худудларда яшаган барча туркий қавмларни Ч. деб аташган. Ч. кўчманчи ҳаёт кечириб, асосан, чорвалик билан шуғулланганлар. Тахм. 900 й. Ч. яғмолар билан бирга ислом динига киришган. Ч.нинг бир қисми христиан бўлган. Ч. Қарлуқлар ва яғмолар билан бирга Ҳорахонийлар давлатида муҳим роль ўйнашган, хусусан, давлат бошқарув аппарати ва кўшинидаги энг муҳим мансабларни улар эгаллаган. 10—11а. бошида Ч.нинг астасекин ўтроқлашув жараёни содир бўлган. 11а.нинг 1ярмида Ч.нинг бир қисми Зарафшон водийсига кўчиб келиб, маҳаллий . аҳоли билан аралашиб кетган. Аду: Бартольд В. В., Очерк истории Семиречья, Сочинения, т.2, ч. 1, М., 1963; Шониёзов К., Узбекхалқинингшаклланиш жараёни, Т., 2001.

ЧИГИРТКА — чигирткасимонлар катта оиласининг гала бўлиб яшайдиган турлари умумий номи. Қ.х. экинларининг (ғалла экинлари, беда, ғўза ва б.) зараркунандаси хисобланади. Жан. Европа, Жан. ва Шарқий Осиё, Африка, Жан. ва Шим. Америка, Австралия мамлакатларида учрайди. Ч.ларнинг экинларга келтирадиган офати ҳақида Қадимги Миср ёзма манбаларида (бундан 4 минг йил аввал) маълумотлар учрайди. Ўзбекистонда тарқалган турлари ичида энг хавфлилари — осие чигирткаси, воҳа чигирткаси, мароқаш чигирткаси ва чўл чигирткаси. Ч.лар, айниқса, узок масофалардан учиб келиб ва тўсатдан ёпирилиб экинларни нобуд қилиши билан хавфлидир. Ч. личинкаларининг тўдаси озиқ қидириб маълум йўналишда ҳаракат қилади ва ўз йўлида учраган кўкатларни еб битиради. Ҳаёти мобайнида ҳар битта Ч. 300 г гача кўкат ейди. Зараркунанда кўплаб урчиган йиллари улар сони ҳар бир м² майдонда бир неча юзга ва ҳатто бир неча мингга етади, эгаллаган майдон эса баъзан 1 млн.

га ни ташкил этиши мумкин. Туда бўлиб яшаш инстинкта Ч. тухумдан чиқиб ҳаракат қила бошлагандан пайдо бўлади. Обҳавонинг қулай келиши Ч.нинг кўплаб урчишига ёрдам беради. Ч.ларнинг экинларга ва ўсимликларга етказадиган зарарини бартараф этиш мақсадларида Ҳиндистон, Яқин Шарқ мамлакатлари, Африкада БМТ Озиқ-овқат ва қ.х. бўйича ташкилотининг Ч.ларга қарши кураш таянч пунктлари очилган, Франция ва б. мамлакатларда йирик илмий, илмийи.ч. марказлари тузилган.

Ўзбекистон Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг Республика ўсимликларни химоя қилиш ва афоқимё Маркази ҳузурида Қашқадарё, Сурхондарё, Жиззах, Тошкент вилоятлари ва Қорақалпоғистонда Ч.га қарши кураш экспедициялари ишлайди (1983 й.дан қайта тикланган; Қорақалпоғистонда эса бундай экспедиция 1930 й.дан бери мавжуд).

Кураш чоралари: бўз ерлар ҳайдаб, ўзлаштирилади; ўтлоқ ва пичанзорлар доим назорат қилиб турилади; партов ва бўш ётган ерлар орасидаги уватлар йўқотилади. Ёш (1—3) Ч.га қарши 50% ли карбофос (2 кг/га), ли вафотокс (2 кг/га) ва 20% ли сумицидин (0,4—0,5 кг/га) қўлланади.

Султон Алимұхамедов.

ЧИГИРТКАСИМОНЛАР (Acridoidea) — тўғриқанотли ҳашаротлар туркумининг катта оиласи. 10 мингдан ортиқтури бор. Танасининг уз. 9 см ча; ипсимон мўйловлари тана узунлигининг ярмича. Қанотлари 2 жуфт, баъзан ривожланмаган ёки бутунлай йўқ. Орқа оёқлари сакровчи; панжаси 3 бўғимли. Орқа оёқ сонини устқанотга ишқалаб товуш чиқаради. Эшитиш органи қорин олд бўғимининг ён қисмида. Тухумқўйғичи қисқа. Тухумларини тупроққа тўптўл қилиб қўяди. Ургочиси тухум қўйғичи ёрдамида чуқурча ясайди ва унга тухуми билан бирга махсус безлардан кўпиксимон суюқлик ажратади. Шу

суюқлик қотиб, кўзача ҳосил бўлади. Линчнкаси, одатда, баҳорда пайдо бўлади ва 4—7 марта пуст ташлаб 1—1,5 ойда ривожланади. Ёзда жинсий етилган индивидлар ҳосил бўлади ва уруғланиб, тухум қўябошлайди. Гала бўлиб (чигирткалар) ва якка яшовчи Ч. бор. Гала бўлиб яшовчи Ч. серҳаракат личинкалар ёки қднотли имагодан иборат тўдалар ҳосил қилиш хусусиятига эга. Улар сийраклашганда якка яшовчи индивидлар вужудга келиб, кўчманчилик хусусиятини йўқотади. Ҳамма Ч. ўсимликхўр, баъзан эса ҳайвонлар организми билан ҳам озиқланади. Кўпгина Ч., айниқса, гала бўлиб яшовчилари қ.х.га катта зарар етказди. Баъзи қурғоқчил вилоятларда тупроқ ҳосил бўлиш жараёни ҳамда моддалар алмашинувини жадаллаштиришда Ч. роли борлиги аниқланган (к. Чигиртка).

ЧИГИРТЧИЛАР, денгиз калдирғочлари (Sternidae) — балиқчисимонлар туркумига мансуб қушлар оиласи. 10 уруғи ва 43 тури бор. Гавдасинингуз. 20—55 см. Қаноти узун, тумшуғи учли. Умумий ранги оч, кўпчилик турларининг бошида қора «қалпоқча»си, бармоқлари орасида тери парда бор. Чакқон учади, сувда яхши сузади. Денгиз, кичик дарё ва кўлларнинг оролларида ерда, баъзилари дарахтлар ва буталарда, ботқоқликда яшовчи турлари сув юзасига ўсимлик тўшаб, уя ясайди. 1—4 та тухум қўйиб, 14—22 кун босади. Тухумдан чиққан жўжалари 1 кундан ораксидан эргашиш қобилиятига эга. Табиатда 23—27 йил яшайди. Асосан, балиқлар, кейин ургочиси қисқичбақасимонлар ва ҳашаротлар билан озиқланади. Ер юзида жуда кенг тарқалган. Ўзбекистонда 7 тури учрайди.

ЧИГИТ — гўза уруғи; териб олинган пахтани қайта ишлаб (толадан ажратиб) олинади. Терилган пахта вазнининг 55—60% Ч. хиссасига тўғри келади. Шакли тухумсимон ёки ноксимон, чўзинчоқ

ёки калта, бўйи 1,5—15 мм, эни (диаметри) 1—8 мм, оғирлиги 70—160 мг, 1000 донасининг ўртача вазни 120—140 г; қўнғиржигарранг, қаттиқ қобик ва мағиз (ядро)дан иборат. Устки қавати (пўсти)дан тола ва момик (линт) ажратиб олинади (қ. Пахта толаси). Тола ва туклари кўп кенг қисми (тўмтоқ томони) халаза, уч қисми микропиле (чанг йўли) дейилади. Ч. муртаги 2 та уруғпалла, уруғпалла остки бўғин, иддиз кинидан иборат. Фойдаланиш мақсадларига кўра уруғлик ва саноатда қайта ишланадиган техник Ч.ларга бўлинади. Бир неча ойдан бир икки йилгача яхши сақланган Ч. физиологик пишиб етилган, соғлом ва унувчан бўлади. Бехато ва соғлом униб чиқиши учун ивителиди. Ч.нинг муҳим хусусияти унинг эпидермис хужайраларида бир хужайрали 20 мм дан 42—44 мм ва ундан ортиқ бўлган толаларнинг ҳосил бўлишидир. Ч. мағзи таркибида 24 дан 29% га қадар мой бор (қ. Пахта мойи). Ўзбекистон ёғмой саноати корхоналарида ҳар йили 1,5—2 млн. т техник чигит қайта ишланиб пахта ёғи, шулха (Ч. пўчоғи), кунжара олинади. Ч. чиқиндиларини қайта ишлаб, улардан целлюлоза, спирт, лок ва б. маҳсулотлар и.ч.да фойдаланилади.

ЧИДАМЛИЛИК (техникада) — буюмлар, машина ва механизмлар, бино ва иншоотларнинг муайян муддатгача, яъни маълум чегаравий ҳолатгача ишга яроқлилигини сақлаш хоссаси. Буюмларнинг Ч. даражаси уларнинг қандай материалдан ясалганлигига, уларни сақлаш ва ишлатиш шароитларига боғлиқ бўлади. Буюмларни шартли равишда таъмирланадиган (тузагиб туриладиган) ва таъмирланмайдиган (бузилганидан кейин ташлаб юбориладиган) турларга бўлиш мумкин. Таъмирланадиган буюмлар (уйрўзгор буюмлари, газ ва электр асбоблари, соатлар ва б.)нинг маълум чегаравий ҳолати (яъни Ч. чегараси) уларнинг эскириши, тезтез ишламай қолиши ёки тузатиш учун сарфланадиган маблағнинг

ўзини оқдамаслиги билан белгиланади. Айрим ҳолларда буюмлардан фойдаланиш қодаларининг бузилиши, хавфсизлик техникасига риоя қилмаслик ҳам уларнинг Ч. чегарасига таъсир қиладиган омиллар ҳисобланади. Буюмларнинг маънавий эскириши (янгиянги русумли, дизайни яхшилланган буюмларнинг ишлаб чиқарилиши) ҳам уларнинг чегаравий ҳолатини белгилайди. Таъмирланмайдиган буюмлар (мас, ёритиш лампалари, тишли ғилдираклар ва б.) Ч.ги учун чегаравий ҳолат уларнинг ишдан чиқиши (мас, лампочка толасининг куйиши, шестерня тишининг синиши ва б.) билан боғлиқ бўлади ва уларни ташлаб юборишга тўғри келади.

Бино ва иншоотларнинг Ч.ги деганда уларнинг талаб этиладиган фойдаланиш кўрсаткичларини сақлаган ҳолдаги хизмат муддати тушунилади. Бундай Ч. маънавий ва жисмоний турларга бўлинади. Маънавий Ч. — бино ва иншоотларнинг ўзгарувчан фойдаланиш шартларига ёки хавфсизлик ва эстетика талабларига жавоб бермай қолгунча бўлган хизмат муддати. Бу муддатни ўтаб бўлган бино ёки иншоот (мас, турар жой биноси ёки кўприк) мукамал (капитал) таъмирландан чиқарилади ёки бузиб ташланади. Жисмоний Ч. механик зўриқиш (нагрузка) ва физиккимёвий омиллар таъсирида бўлган асосий юк тушувчи конструкция ёки элементлар (мас, бинонинг пойдевори, синч девори, кўприкнинг устуни ва б.)нинг емирилиши билан белгиланади. Бино ва иншоотлар бундай аҳволга тушмаслиги учун махсус изоляция материаллари қўлланади, пойдеворларга қора мой суркалади, бинолар вақтивакти билан тезлаб турилади, кўприкларнинг емирилган устунлари алмаштирилади, фойдаланишга доир қодаларга қағий риоя қилинади ва б. Шунда бино ва иншоотларнинг хизмат муддати узаяди. Давлат стандартлаштириш ташкилотлари томонидан бино ва иншоотлар учун қурилиш меъёрлари ва қодалари белгилаб қўйилади. Бу меъёрлар ва қодаларга

кўра, Ўзбекистонда бино ва иншоотларнинг хизмат муддати (вазифаси, қурилган жойи ва б.га кўра) камида 20 йил, 50 йил ва 100 йил қилиб белгиланган.

Буюмлар, машина ва механизмлар, бино ва иншоотларнинг Ч. хоссаларини ўрганиш, бу хоссаларни яхшилаш, хизмат муддатини узайтириш чоратадбирларини кўриш давлат миқёсидаги муҳим иш ҳисобланади. Бу ишлар билан махсус ташкилотлар, и.т. муассасалари, стандартлаштириш ва сертификациялаш идоралари шуғулланади. ЧИЖ (*Spinus spinus*) — чумчуқсимонлар туркумининг саъвалар уруғига мансуб куш. Вазни 11—14 г. Нарининг кўкраги сарик, бошининг усти қора. Модаси кулрангкўнғир, доғлари бор. Тумшуғи қиска. Европа, Ғарбий Осиё, Ғарбий Сибирь ва Узоқ Шарқнинг қайин, қарағай ва б. дарахтлар ўсадиган аралаш ўрмонларида, айникса, тоғли жойларда кенг тарқалган. Баланд дарахтларнинг қалин шохларида уя ясайди; 3—6 та тухум қўйиб, модаси 12—14 кун босади. Асосан, ўсимлик уруғлари, баъзан хашаротлар билан озикланади. Яшаш ареалининг жан. қисми ташқарида — Шим. Африка, Ироқ, Жан. Хитойда ҳам қишлайди. Баъзан, Ўрта Осиё (гоҳо Тошкент, Бишкек, Олмаота каби ш.)да ҳам учрайди.

ЧИЗЕЛЛАШ — тупроққа ишлов бериш усулларидан бири; тупроқни юмшатиш, аралаштириш, бегона ўтлар илдизини йўқотиш вазифасини бажаради. Ч. учун тиркама ва осма чизеллар осма ёки тиркама бороналар билан бирга ишлатилади. Тупроғи оғир, яхоб бериш ёки шўр ювишда ҳайдалма қатлами зичлашиб кетган ерларда 1—2 марта Ч. ўтказилади. Чунки бороналаш тупроқни қутилган даражада юмшатиш ва уқалантиришга имкон бермайди. Ч.ни етилган тупроқ чуқурлиги (12—14 см)да қўллаш лозим. Ч.да экишга қадар далага минерал ўғитлар солинадиган бўлса, иш қуроллари иш органлари ораси 25—30 см қилиб, экиш қаторига нисба-

тан кўндаланг йўналишда ўрнатилади. Ч., айникса, картошка ва б. илдизмевали экинларда яхши самара беради, уларнинг ҳосилдорлиги 15—20% га ошади.

Бегона ўтлар куп ўсган ерларни Ч.да ясси (ётиқ) кесмали чизель қўлланилади. Тароклаб йигилган илдизпожалар дала ташқарисига чиқарилиб, ёкиб юборилади. ЧИЗИҚ — 1) ёзадиган, чизадиган ёки юқадиган нарсалар қолдирган ингичка из. Мас, қалам ёки бўр билан чизилганда пайдо бўладиган йўл; 2) нарсаларнинг чегарасини, жойлашини ёки боришини кўрсатувчи йўналиш. Мас, реактив самолёт учганда двигателининг орқасидан чиқадиган тутун изи; 3) математикада — сиртнинг икки қўшни соҳасидаги умумий қисм. Аналитик геометрияда текисликдаги Ч. нукталарнинг координаталари орасидаги тенгламалар билан ифодаланади. Тўғри бурчакли координаталар тизимида Ч. тенгламаларнинг турига қараб ажралади. Агар тенглама $F(x, y) = 0$ кўринишида бўлса, у ҳодда ятарлибалигебраик эгри чизик деб аталади (бунда F_{xx}, y) — x, y га нисбатан лдаражали кўпхад). 1тартибли Ч. тўғри чизик бўлади. Конуссимон кесим, эллипслар (шу жумладан, айланалар), гиперболалар ва параболалар 2тартибли Ч.лар жумласига қиради. Алгебраик бўлмаган Ч.ларга мисоллар: тригонометрик функцияларнинг графиклари, логарифмик ва гиперболик функциялар, циклоида, гипоциклоида, эпициклоида ва кохлеоида.

ЧИЗИҚЛИ АЛГЕБРА — мат.нинг чизикли фазолар ва уларнинг чизикли акслантиришларини ўрганувчи бўлими. Ч. а.нинг ривожланиши 19-а.да чизикли тенгламаларнинг умумий назарияси вужудга келиши билан бошланди. Чизикли тенгламаларни ўрганиш жараёнида қўллана бошлаган аниқловчи (детерминант) векторлар, матрицалар каби тушунчалар мат.да ўзаро қўшиш ва скалярга кўпайтириш мумкин бўлган объектлар алоҳида ўрин тутишини англашга, уларни бошқа конкрет хоссаларидан ажрал-

ган ҳодда ўрганишга олиб келди. 19-а. охирида иккинчи тартибли сиртларнинг тенгламаларини каноник (энг содда) кўринишга келтириш масаласи Ч.а. масаласидан иборат эканлиги аниқланган, Ч.а. кўп ўлчовли фазо аналитик геометрияси билан кўшилиб кетди ва чизикли, бичизикли, квадратик формалар, чизикли алмаштириш ва акслантириш, Евклид фазоси, проектив фазо тушунчалари билан бойиди.

Дифференциал геом. ва механика эҳтиёжи билан Ч. а. да векторларни умумлаштирувчи тензорлар, чизикли ва бичизикли формаларни умумлаштирувчи яримчизикли форма тушунчалари киритилди. Ч.а.нинг тензорлар алгебраси, яримчизикли алгебра каби бўлимлари вужудга келди.

ЧИЗИҚЛИ ГЕОМЕТРИЯ - фазонинг асосий элементи сифатида тўғри чизик қаралувчи геометрия бўлими. Фазода z ўқига параллел бўлмаган тўғри чизиклар $x=az+p$, $y=bz+q$ тенгламалардаги тўртта a , b , p , q сонларни тўғри чизикнинг координаталари деб қараш мумкин. Агар бу координаталар бир, икки ва уч параметрнинг функциялари бўлса, у ҳолда бу тўғри чизиклар тўплами мое ҳодда тўғри чизикли сиртлар, конгруэнциялар ва тўғри чизиклар комплексини ҳосил қилади ва бу объектлар Ч. г.да ўрганилади. **ЧИЗИҚЛИ ЁЗУВ**
1) Крит о.ининг энг қад. ёзувлари тизи-ми; А ва Б турлари фарқланади. Ч.ё.нинг Б тури (критмикен бўғин ёзуви)да битилган матнлар юнон тили лаҳжаларидан бирини намён қилади. Мил. ав. 15—14-а.ларга мансуб ушбу матнлар 19-а. охирларида Крит о.ида, мил. ав. 13-а. га мансуб матнлар эса 1939 й.да Пелопоннеснинг жан. қисмида топилган. Бу ёзувдаги матнлар биринчи марта инглиз олими А. Эванс томонидан 1909 й.да эълон қилинган. Ч.ё.ни ўқишга инглиз олимлари М. Вентрис ва Ж. Чедвиклар муваффақ бўлишган (1953). Баъзи олимларнинг фикрича, критмикен ёзувининг

айрим унлиларга ёки ундош ва унлидан иборат товуш гуруҳдарига мувофиқ келадиган белгилари кейинчалик юнон тилига ўзлаштирилган ва мослаштирилган. Бўғинли кипр ёзуви ҳам шу ёзув асосида пайдо бўлган. Ч.ё.нинг А тури ҳали ўқилмаган ва унинг хиндевропа тиллари (халқлари)га алоқадорлиги исботланмаган; 2) имоишора тили белгилари, «буюм ёзуви» ва қисман пиктографик ёзувдан кейинги ёзув турлари [идеографик — иероглифик, силлабик (бўғинли), фонографик (харфтовуш) ёзувлар]нинг умумий номи (яна қ. Ёзув).

ЧИЗИҚЛИ ТЕНГЛАМАЛАР (математикада) — номаълумларнинг фақат биринчи даражалари аниқ коэффициентлар билан қатнашиб, уларнинг юқори даражалари, ўзаро кўпайтмалари ва мураккаб функциялари қатнашмаган тенгламалар. Бир номаълумли Ч.т. ах=Б кўринишда бўлади. Бир неча номаълумли ҳолларда эса Ч.т. системалари билан иш кўрилади. Аниқловчи ва матрица тўғрисидаги таълимотлар пайдо бўлганидан кейин Ч.т. назарияси ривожланди. Чизиклилик тушунчаси алгебрик тенгламалардан мат.нинг бошқа соҳаларидаги тенгликларга кўчирилади. Мас, чизикли дифференциал тенглама номаълум функция ва унинг ҳосилалари чизикли, яъни 1 даражалига кирадиган тенгламадир.

ЧИЗИҚЛИ ФУНКЦИЯ $y=kx + b$ формула билан аниқланадиган функция, бунда k , b — ҳақиқий сонлар. Хоссалари: 1) барча ҳақиқий x сонлар учун аниқланган; 2) ҳақиқий қийматларни қабул қилади; 3) $k > 0$ да ўсувчи; 4) Ч. ф.нинг орттирмаси аргумент x орттирмасига пропорционал. Ч.ф.нинг графиги — тўғри чизикдир. Бу тўғри чизик билан Ох ўқи орасидаги бурчак α нинг тангенсига k га тенг: $k = \operatorname{tg} \alpha$. k сон Ч. ф. графигининг Ох ўқидаги оғишини ифодалайди. b параметр Ч. ф. графиги Оу ўқдан ажратган кесманинг узунлигига тенг.

ЧИЗМА — қоғоз, калька (қора қоғоз), тахта, ер сирти ва б. га чизилган лойиха; махсус чизмачилик асбоблари (рейсфедер, циркуль, рейсмус, рейсшина, чизгич ва б.) ёрдамида қалам, тушь билан маълум қондалар асосида чизилган график тасвир. Машиналар, механизмлар, бино ва иншоотлар, вертолёт ва самолётлар, ракета ва космик кемалар, радио ва телевизорлар, хуллас корхоналарда тайёрланадиган, қурилиш майдонларида қуриладиган нарсалар ва объектларнинг қисмларини тайёрлаш, бузилганда таъмирлаш (тузатиш), текшириш учун Ч.дан фойдаланилади. Машинасозликда қўлланадиган Ч. 3 турга бўлинади: туркумлаб ва кўплаб ишлаб чиқариш Ч.лари, яқка тартибда ишлаб чиқариш Ч.лари ва таъмирлаш Ч.лари. Ч.ларда тайёрланадиган, таъмирланадиган ва текшириладиган нарсаларнинг ўлчамлари, материали, вазифаси, аниқлик, тозалик синфлари ва б. маълумотлар кўрсатилади. Қурилишдаги Ч. умумий кўриниш Ч.лари ва ишчи (қуриш) Ч.ларига бўлинади.

ЧИЗМА ГЕОМЕТРИЯ - геометриянинг фазовий фигураларни текисликда тасвириш ва улар ёрдамида фазовий масалаларни ечиш усулларини ўрганадиган бўлими. Ч.г. инсониятнинг амалий фаолиятида астасекин вужудга келган; у иншоотлар ва машиналарни лойихалашда, тасвирий санъат ва б. соҳаларда қўлланган. Урта Осиё меъморлари ҳам гумбазли бинолар, кўприкларни лойихалашда геометрик шакллардан фойдаланишган. Ҳозир ҳам хар хил геометрик шаклли бино ва иншоотларни қуришда Ч.г. усуллари кенг қўлланилади.

Фазовий фигураларни текисликда тасвиришнинг 2 усули бор: марказий проекциялаш ва параллел проекциялаш. Мас, нарсаларнинг фотосуратлари ва ёруғлик нурларидан жисмларнинг текисликда ҳосил бўлган соялари марказий проекциялашдир. Марказий проекциялаш усули билан ясалган тасвир перспектива деб аталади. Перспективадаги

тасвирда фигуранинг қақиқий шакли ва ўлчамларини аниқлаб бўлмайди (1расм). Параллел проекциялашда марказий проекциялашдаги проекция маркази 5 чексиз узокда деб фараз қилинади. Параллел проекциялашда проекцияловчи тўғри чизиқларнинг аниқ йўналиши берилиши керак. Қуёш ёки Ой нуридан жисмлар соясининг пайдо бўлиши параллел проекциялашга мисол бўлади.

Фигураларни ўзаро перпендикуляр икки текисликка тўғри бурчакли проекциялаш ортогонал проекциялаш деб аталади. Баъзан, чизмани мукаммаллаштириш мақсадида горизонтал ва фронтал текисликларнинг иккаласига ҳам перпендикуляр бўлган текислик (профиль текислиги) дан фойдаланилади. Ортогонал проекциялар воситасида чизмалар осон ясалади, ортогонал проекцияда (изометрияда) тасвирланган нарса ўлчамлари (бўйи, эни, баландлиги)ни бевосита аниқлаш мумкин (2расм). Лекин бундай чизма буюм тўғрисида яққол тасаввур бермайди. Ундан, айниқса, мураккаб фигураларнинг фазовий шакллари кўз олдига келтириш қийин. Шунинг учун нарсанинг ортогонал проекциялаш асосида ясалган тасвири унинг аксонометрик проекцияси билан

Муҳандислик қурилиш ишларида кўпинча сонлар билан белгиланган проекциялар деб аталувчи усулдан фойдаланилади. Бунда нукталар проекциялар текислигига ортогонал проекцияланиб, проекция ёнига нуктанинг текисликдаги вазиятини ифодаловчи сонлар — баландликлар кўйилади. Бу чизма аёний бўлиши учун бир хил баландликдаги нукталар орқали баландликлар чизити ўтказилади. Агар ер сиртини (рельефини) чизмада тасвириш лозим бўлса, горизонтал проекциялаш текислигидан фойдаланилади. Бунда сатҳчизиқлари горизонталлар деб аталади. Горизонталларнинг шакли ва жойлашишига қараб ер сиртининг тасвирланаётган қисми тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Горизонталлар тизими ёрдамида сиртни бундай тасвир-

лаш усули топографик усул деб аталади (Зрасм). Ч.г. усуллари меъморлик, тасвирий санъат, техника ва б. соҳаларда кенг қўлланади.

ЧИЗМАЧИЛИК — объектлар (турли машиналар, механизмлар, бинолар, иншоотлар ва б.)нинг чизмаларини, схемалар, хариталар ва графикларни чизишга, турли буюмларнинг тасвирларини ясашга оид крнункридалар ва усулларни ўз ичига олган техника фани; чизмалар, лойиҳаларни чизиш билан шуғулланиш. Ч.нинг асосини геометрия, чизма геометрия фанлари ташкил этади. Вазифаси — чизмачилик асбобларидан фойдаланиб турли буюмларнинг тасвирларини, лойиҳалар ва эскизларини чизишга, чизилган чизмаларни ўқишга, аксонометрия ясашга ўрганиш. Ч.нинг мазмуни ва ҳажми унинг фан ва техниканинг қайси соҳаси учун мўлжалланганлигига қараб аниқланади. Ч. фанининг бўлимлари: геометрик Ч.; проекцион Ч.; машина-созлик Ч.и, қурилиш Ч.и ва б. Гео метрик Ч.да чизмачилик асбоблари, чизмаларни расмийлаштириш, геометрик ясашлар, туташмалар ва эгри чизиклар ўрганилади. П роекцион Ч.да нукта, тўғри чизик, текис шакллар, геометрик жисмларнинг тасвирларини ясаш ва уларнинг ўзаро вазиятига оид масалалар, аксонометрик тасвирлар ва б. кўрилади. Машинасозлик Ч.ида чизмаларнинг турлари, кўринишлар, қиркимлар, кесимлар, резъбалар ва б., қурилиш Ч.ида эса бино қисмлари, санитария техникаси буюмларининг шартли белгилари ҳамда бино ва иншоотларнинг чизмалари ўрганилади. Чизмалар (схемалар, хариталар ва графиклар)ни чизиш билан шуғулланувчи кишилар чизмакашлар деб аталади. Турли соҳаларнинг муқандислари, конструкторлари ва лойиҳачилари чизмакашликни билишлари шарт.

ЧИЙ (*Losiaagrostis caragana* Trin.) — бошоқдошларга мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 2 м га боради.

Апр.—май ойларида гуллаб, мева тугади. Чўладирларда, тоғ олди ён бағирларида, қисман тоғларнинг ўрта минтақаларида ўсади. Емхашакбоп ўсимлик бўлиб, Тошкент, Самарканд, Бухоро вилоятларида тарқалган.

ЧИЙ — камиш ёки савағич поясидан тайёрланадиган маҳаллий қурилиш материали. Ч. 1,5—2 м узунликдаги яхши пишган, ёрилмаган, синмаган ва барг қинидан тозаланмаган камиш поясидан яккаякка ҳолда қаторлаб каноп ип ёки юмшоқ сим билан 3 ипли қилиб боғлаб (икки чеккаси ва ўртасидан) тўкилади. Шипга қоқилиб, устидан алебастр, ганч ёки сомонли лой билан сувалади. Бундай шип чийлампа деб аталади. Ч. уйрўзгор ва хўжаликнинг бошқа соҳаларида (қишда айвон олдини қордан тўсиш, узумни саклаш, ипак курти боқишда таг тўшама сифатида) ишлатилади. 20-а. нинг 90-й.ларидан шаҳарларда умумий овқатланиш нукталари атрофларини ўраб тўсишда («чий девор») ҳам Ч.нинг турли шаклларида фойдаланилмоқда.

ЧИКАГО — АҚШнинг шим. қисмидаги шаҳар, Иллинойс штатида. Аҳолиси 2,9 млн. киши (2002). АҚШнинг йирик транспорт йўллари чоррахаси. Мичиган кўлининг жан.ғарбий соҳилидаги порт, кўлга Чикаго дарёси (Буюк кўллардан Миссисипи дарёсига бориладиган сув йўли) қуйилиш ерида. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Дунёда энг йирик т.й. узели. Иқтисодий аҳамияти бўйича Ч. мамлакатда НьюЙоркдан кейин 2ўринда. Мамлакатнинг савдомолия, илмий ва маданий марказларидан. Етакчи тармоғи — оғир саноат (хусусан, металлсозлик), шунингдек, қора ва рангли металлургия, машинасозликнинг турли соҳалари ривожланган. Радиоэлектроника ва электротехника (телефонтелеграф аппаратлари, маиший электртехникаси, радио ва телевизорлар и.ч.нинг муҳим маркази), автомобилсозлик, приборсозлик, авиация саноати корхоналари мав-

жуд. Турли саноат жиҳозлари, металл конструкциялар, кувурлар, т.й. вагонлари ва локомотивлар ва б. ишлаб чиқарилади. Ч. — мамлакатнинг кимё, нефтни қайта ишлаш, қоғоз, полиграфия, озик-овқат саноатларининг йирик марказларидан. Метрополитен қурилган. университетлар, Бадий инт, табиат тарихи, фан ва саноат музейлари бор. Шаҳар ўрнида 1803 й.гача кишлоқ бўлган, 1833 й.дан шаҳар мақомига эга.

ЧИКАГО УНИВЕРСИТЕТИ - АҚШнинг йирик олий ўқув юртиларидан бири. 1857 й. ташкил этилган (1886—89 й.ларда ишламаган, Ж.Д.Рокфеллернинг молиявий ёрдами туфайли 1890 й. фаолиятини тиклаган, доимий машғулотлар 1892 й.дан бошланган). 19-а. охирида хотинкизиларга таълим олиш ҳуқуқини берган АҚШдаги дастлабки университетлардан бири. 20-а. I ярмидан йирик илмий марказ. 1942 й. бу ерда Э.Фарми раҳбарлигида биринчи марта занжирли ядро реакцияси амалга оширилган. университет биол., гуманитар фанлар, физика, тижорат, кутубхоначилик, тиббиёт, пед., ҳуқуқ ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Кутубхонаси (1892 й. ташкил этилган)да 3,5 млн. га яқин асар сақланади. университетда 6 мингдан зиёд талаба таълим олади.

ЧИЛ (*Perdix perdix*) — товуқсимонлар туркумининг қирғовуллар оиласига мансуб қуш. Танаси 35 см ча. Вазни 350—600 г. Умумий кўриниши кичикроқ товуқни эслатади. Нарининг усти қулрангқўнғир, қора чизикчалари, қорнида тақасимон жигарранг доғи бор. Модаси одмирок тусда. Европа, Осиё, Жан. Ғарбий Сибирь ва Ўрта Осиёнинг шарқий ҳудудларида тарқалган. Асосан, дашт ва ўрмондашт, дарё қайирлари, ғалла далаларида қиш ва кузда тўда, бошқа фаслларда жуфт-жуфт бўлиб яшайди. Уясини ерга ясайди. 12—20 та тухум қўйиб, нари ва модаси навбат билан 24—25 кун босади. Асосан, ўсимлик уруғлари, мевалари, яшил

қисми, ёз ва куз ойларида ҳашаротлар билан озикланади. Гўшти мазали, овланади. Овчилик хўжаликларида кўпайтирилади.

ЧИЛ АВЛИЁ МИНОРАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик (19-а.). Қирқ авлиё масжиди (сақланмаган) ёнида барпо этилган. Минора бал. 17 м. Пишиқ гиштдан, фонусининг тепаси куббали қилиб қурилган. Танасига оқ ва қўқ қошиндан белбоғ қилинган.

ЧИЛАНГАРЛИК — майда буюмлар (устара, қайчи, бигиз, арра, искана каби иш асбоблари)ни яшаш касби; замонавий и.ч. шароитида турли механик амалларни бажариш. Ч. буюмлари аввал хонаки ҳунармандчилик усулларида ишлаб чиқарилган. Чилангарлар, асосан, ўчоқ, дам, бозғон, болға, омбур ваб. асбоблардан фойдаланган. Улар сартарошлик, этикдўзлик, кавушмахсидўзлик, тикувчилик ва дурадгорлик касбларига керакли, шунингдек, бинокорлик учун иш қуроллари ясашган. Ҳозир Ч. маҳсулотлари асосан корхоналарнинг махсус цехларида кўплаб ишлаб чиқарилади. Корхоналардаги Ч. (слесарлик) режалаш, кесиш ёки қирқиш, текислаш ёки тўғрилаш, эгиш, пармалаш, ўйиш, эговлаш, парчинлаш, кавшарлаш, қалайлаш ва б. амалларни ўз ичига олади. Бирор маҳсулотни тайёрлашда бу амалларнинг баъзилари биринкетин муайян тартибда бажарилади. Бу тартиб технолог жароён деб аталади. Технологик жароёндаги амаллар махсус асбобускуналар, дастгоҳлар, станоклар, кавшарлаш ва пайвандлаш жиҳозлари ёрдамида бажарилади.

ЧИЛДИРМА, чирманда - қ. Дойра.

ЧИЛЁСИН (чихил ёсин; форсча қирқ ёсин) — Қуръоннинг Ёсин сурасини ўқиш билан боғлиқ бўлган диний одат. Мусулмон анъанасига кўра, оғир касални тузагиш ёки енгиллаштириш мақсадида Ёсин сураси беморнинг устида 40 марта

ўқилиб, унга дам солинади.

ЧИЛИ (Chile) Чили Республикаси (Republica de Chile) — Жан. Американинг жан.ғарбида жойлашган давлат. Майд. 756,9 минг км². Аҳолиси 15,824 млн. киши (2003). Пойтахти — Сантьяго ш. Маъмурий жиҳатдан 13 вилоят (region), жумладан, Сантьяго пойтахт вилоятига бўлинади.

Давлат тузуми. Ч. — республика. Амалдаги конституцияси 1980 й.да қабул қилинган ва 1981 й.дан кучга кирган; 1989, 1994, 2004 й.ларда тузагишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан Рикардо Лагос Эскобар), у умумий тўғри ва яширин овоз бериш нули билан 4 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни сенат ва депутатлар палатасидан иборат Миллий конгресс, ижрочи ҳокимиятни президент амалга оширади; президент ҳукуматга ҳам бошчилик қилади.

Табиати. Ч. шим.дан жан.га Тинч океан соҳили бўйлаб 4300 км га чўзилган, худудининг катта қисмини Анд тоғлари (бал. 6880 м гача), шим.ни Атакама чўли эгаллаган. Мамлакат жан. да Патогония текислиги жойлашган. Ч. худуди таркибига қирғоққа яқин бир неча орол, Оловли Ер о.нинг ғарбий қисми ҳамда Тинч океандаги баъзи ороллар (Пасха о. ва б.) киради. Рельефида 3 бўйлама минтақа яққол кўринади: шарқда Андининг Бош Кордильера тоғлари, ғарбда соҳил бўйи Кордильера тизмаси ва тоғ оралиғи ботиғида Бўйлама водий бор. Ч.да вулкан кўп; тезтез zilзилалар бўлиб туради. Ч. худудида мис, табиий селитра, молибден, соф олтингурут, темир рудаси, марганец, кўрғошин, олтин, кумуш, тошқўмир, рух, барит, нефть, газ конлари бор. Иқлими шим. қисмида тропик чўл иклими (йиллик ёғин 50 мм дан кам). Субтропик Ўрта Ч. нинг шим.да иқлим курук (йиллик ёғин 100—200 мм), марказида ўрта денгиз иклими, қишда ёмғир ёғади (Сантьяго ш.да йилига 350 мм), жан.да нам субтропик иқлим (йил-

лик ёғин 2000—2500 мм). Жанубий Ч.да иқлим мўътадил океан иклими, ёғин кўп ёғади (йилига 3000—7000 мм). Тоғларда музликлар бор. Ўртача ойлик тра шим.да 12—16° дан (июлда) 18—22° гача (янв. да), марказида 8—20°, жан. да 8—15°. Деярли ҳамма дарёлари жуда қисқа ва Тинч океан хавзасига мансуб. Шимолий Ч.да Лоа дарёсидан бошқа оқар су в йўқ. Жан. да эса дарёлар йил давомида серсув. Шимолий Ч.да тупроқ ва ўсимлик қоплами яхши ривожланмаган. Ўрта Ч.нинг шим. чала чўл, марказида сур жигарранг ва жигарранг тупроқларда ксерофил буталар усади. Анд тоғларининг ўрта ён бағирлари қорақайин ўрмонлари билан қопланган, ундан юқориси тоғ даштлари. Ўрта Ч.нинг жан.даги кўнғир ўрмон ва ботқоқли тупроқларда қалин ўрмонлар, Анд тоғларида қорақайиниғна баргли ўрмонлар ва альп ўтлоқлари бор. Жан. да субантарктика аралаш ўрмонлари, чекка жан.да ботқоқлашган ўтлоқлар ва торфли ерлар учрайди. хайвонот дунёси хилмаҳил. Ч. шимолида агуарачай тулкиси, пума, судралиб юрувчи, жан.да пуду ва уэмул бугулари, америка сассиккўзани, сувсар, магеллан тулкиси ва б. яшайди. Ч.да Вильяррика, Бернардо О' Хиггинс, Альберто Агостини, ЛосПарагуас, Перес Росалес ва б. миллий боғлар ҳамда кўриқхоналар ташкил этилган (жумладан, Пасха ва Хуан Фернандес о.ларида).

Аҳолисининг 90% чилилар. Мамлакатнинг туб аҳолиси араукан, кечуа ва аймара индейсларидир. Расмий тил — испан тили. Диндорларнинг аксарияти католиклар. Шаҳар аҳолиси 86%. Йирик шаҳарлари — Сантьяго, Вальпараисо, ВиньядельМар.

Тарихи. Ч. худудида қадимдан индейс қабилалари яшаган. 15-а.да мамлакатнинг шим. қисмини инклар эгаллаб олди. 16-а.нинг 30-й.ларида Ч.га испан конкистадорлари бостириб кирди. 16-а.нинг ўрталарида Ч. худуди Испаниянинг Перу вицекироллиги таркибига кирган. 1810 й. июлда испанлар зулмига қарши

халқ қўзғолони бошланди. 18 сент.да миллий ҳукумат хунтаси ташкил топди. Америка китъасидаги Испания мустамлакаларининг мустақиллик учун олиб борган уруши йилларида (1810—26) Ч. мустақилиги эълон қилинди (1818 й. 12 фев.). 1823 й. кулчилик бекор қилинди. 19-а. ўрталаридан Ч.га чет эл сармоялари кириб кела бошлади. 1865—66 й.ларда Ч. Перу, Боливия ва Эквадор билан биргаликда Испанияга, 1879—84 й.ларда Буюк Британия ёрдамида Перу ва Боливияга қарши уруш олиб борди. Натижада бу давлатларнинг селитра захираларига бой ҳудудлари Ч.га ўтди. Бу мамлакатда кончилик саноатининг ривожланишига имкон яратди. Ўжаҳон уруши йиллари (1914—18) Ч. бетарафлик эълон қилди. 1927 й.ги давлат тўнтариши натижасида мамлакатда ҳарбий диктатура ўрнатилди, сиёсий партиялар, ишчи ва қасаба уюшма ташкилотлари фаолияти тақиқланди. 1936 й. Ч.да Коммунистик, Радикал ва Социалистик партиялар иштирокида Халқ fronti тузилди ва унинг номзоди П. Агирре Серда 1938 й.даги президент сайловида ғалаба қозонди. Ҳукумат бир қанча ижтимоийиқтисодий тадбирларни амалга оширди. 1941 й. ўнг социалистларнинг сотқинлиги туфайли Халқ fronti тарқалиб кетди. 2-жаҳон уруши йиллари (1939—45) Ч. Германия (1945 й. фев.) ва Япония (1945 й. апр.)га қарши уруш эълон қилган бўлса ҳам амалда урушда қатнашмади. 1947—58 й.лар ҳокимиятни диктаторлик режими бошкарди. 1956 й. Чили КП (1922 й. тузилган) ва Социалистик партияси (1933 й. асос солинган) Халқ ҳаракати фронтини, 1969 й. Коммунистик, Социалистик ва б. сўл партиялар Халқ, бирлиги блокини ташкил этдилар. Халқ бирлиги блоки номзоди С. Альенде Госсенс сайловларда ғалаба қозониб, мамлакат президентлигига сайланди. 1973 й.даги ҳарбий тўнтариш пайтида Альенде ўлдирилди ва ҳокимият тепасига А.Пиночет бошчилигидаги ҳарбий хунта келди. У 15 й.дан ортиқ вақт давлатни бошкарди.

Бу даврда оммавий репрессиялар авж олдирилди; шу билан бирга мамлакат иқтисодиёти Жан. Америкадаги давлатлар ўртасида олдинги ўринлардан бирини эгаллади. Бу Ч.га халқаро иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлиш имкониятини яратди. 1989 й.ги демократик сайловлар натижасида А.Пиночет ҳокимиятдан кетди ва 1990 й.дан мамлакатни демократик йўл билан бошқариш шакли ўрнатилди. Ч. 1945 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР суверенитетини 1992 й. 18 мартда тан олган ва 1994 й. 16 сент.да дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 18 сент. — Мустақиллик куни (1810).

Асосий сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. Ч. Коммунистик партияси, 1922 й. тузилган; Демократия учун кураш партияси, 1988 й. ташкил этилган; Миллий янгиланиш партияси, 1987 й. тузилган; Ч. радикал социалдемократик партияси; Ч. социалистик партияси, 1933 й. ташкил этилган; Христиандемократик партия, 1957 й. тузилган; Ч. бирлашган социалистик партияси. Ч. меҳнатқашлари бирлашган қасаба уюшма маркази, 1988 й. Чили меҳнатқашлари ягона қасаба уюшмаси маркази (1953) негизида ташкил этилган.

Ҳужалиги. Ч. Лотин Америкасидаги иқтисодий жихатдан нисбатан ривожланган мамлакатлардан бири. Ялпи ички маҳсулотда к.х. ва балиқ овлаш улуши 6,4%, саноатники 38,8%, хизмат кўрсатиш тармоғиники 54,8% ни ташкил этади.

Саноати.Ч. мис казиб олиш бўйича дунёда олдинги ўринларда туради (йилига ўртача 2488 минг т). Шунингдек, табиий селитра, молибден, нефть, темир рудаси, олтин, қумуш, табиий газ, тошқўмир казиб олинади. Йилига ўртача 25,2 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади. Саноатнинг озик-овқат ва енгил саноат тармоғи ривожланган. Машинасозлик, қора ва рангли металлургия, кимё, нефтни қайта ишлаш, нефть кимёси, целлюлозақоғоз саноати ривожланмоқда.

Кишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи деҳқончилик. Бугдой, арпа, маккажўхори, картошка, дуккакли дон экинлари экилади. Богдорчилик (олма, цитрус мевалар, шафтоли) ва тоқчилик ривожланган. Қанд лавлаги, зигир, тамаки, зайтун етиштирилади. Чорвачиликда қорамол, қўй, эчки, чўчка, йилки боқилади. Йирик шаҳарлар атрофида сут чорвачилиги ривожланган. Денгиздан балиқ ва денгиз жониворлари овланади. Ўрмонда ёғоч тайёрланади.

Транспорти. Мамлакат ичкарасида юк ташишда автомобиль транспорти етакчи ўринда. Автомобиль йўллари уз. 79,8 минг км. Т.й. узунлиги 6,6 минг км. Ташки савдо айланмасининг асосий қисми денгиз транспортига тўғри келади. Мухим денгиз портлари: Уаско, Вальпараисо, Токопилья. Сантьяго ш.да халқаро аэропорт бор. Ч. четга мис, балиқ ва денгиз маҳсулотлари, к.х. маҳсулотлари, селитра, қоғоз, йод чиқаради; четдан нефть, кимё буюмлари, электрон ва машина жиҳозлари олади. Ташқи савдода АҚШ, Европа Иттифоқи мамлакатлари, Аргентина, Бразилия, Япония,

Мексика билан ҳамкорлик қилади. Пул бирлиги — чили песоси.

Тиббий хизмати, маорифи, илмий ва маданиймаърифий муассасалари. Ч.да врачлар университетларнинг тиббиёт фтларида тайёрланади.

Мамлакатда 6 ёшдан 14 ёшгача бўлган болалар учун 8 й.лик мажбурий таълим жорий этилган. Асосий деб номланган бошланғич мактабда ўқиш 8 й., ўрта мактабда 4 й. Асосий мактаб негизда 4 й.лик хунартехника мактаблари ва пед. билим юрглари ишлайди. Мамлакатда 8 университет бор. Йириклари: Чили университети (1843), Техника давлат университети (1947), Католик университети (1888); ҳаммаси Сантьяго ш.да. Шунингдек, 3 олий коллеж, консерватория ва амалий санъат мактаби мавжуд. Илмий муассасалар, асосан, Сантьяго ш.да жойлашган. И.т.лар Чили бактериология инти (1929), метеорология хизмати

(1894), ҳарбий геогр. инти (1922), геогр., геодезия ва геофизика миллий қўмитаси (1955), гидрография инти (1874, Вальпараисо), геол. инти (1957), Антарктида инти (1963), ядро энергиясини ўрганиш миллий маркази, Океанография инти (1945, Вальпараисо), Лебу илмий инти (1945, арауканлар тарихини ўрганати), Ч. академияси (1855), Ч. Табиий фанлар академияси (1926), Ч. тарих академияси (1940), Чили ФА (1964)да олиб борилади. Йирик кутубхоналари: Ч. миллий кутубхонаси (1813), Чили университетининг марказий кутубхонаси; иккови ҳам Сантьяго ш.да. Музейлари — Миллий тарих музейи, Нафис санъат миллий музейи, Пед. музейи, хоз. замон санъати музейи, америка халқи санъати музейи ва б.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Ч.да бир канча газ. ва жур. нашр этилади. Асосийлари: «Анализис» («Тахлил», ҳафталик жур., 1977 й.дан), «Меркурио» («Меркурий», кундалик газ., 1827 й.дан), «Насьон» («Миллат», кундалик газ., 1917 й.дан), «Ой» («Бугун», ҳафталик жур., 1977 й.дан), «Сегунда» («Секунда», кундалик кечки газ., 1931 й.дан), «Терсера» («Чорак», кундалик газ., 1950 й.дан), «Ультимас нотисиас» («Сўнгги ахборот», кундалик газ., 1902 й.дан).

Ўрбе Сервисное Информатиос (СА) ҳукумат ахборот агентлиги 1953 й. фев.да тузилган. Ч. янгиликлар агентлиги, 1993 й. асос солинган. Ч. радиостя ассоциациям 1936 й. да ташкил этилган; 455 радиостяни бирлаштиради. Ч. — 7 канал миллий телевидениеси ҳукумат маҳкамаси бўлиб, 145 стяни бирлаштиради. Бир қанча тижорат радио ва телевидение стялари бор.

Адабиёти Ч.ни Испания босиб олгандан бери испан тилида ривожланмоқда. Испаниялик А. де ЭрсильяиСуньиға (1533—94)нинг «Араукана» достони (1—3 қисмлар, 1569—89) 16-а.да яратилган энг йирик асар ҳисобланади (унда арауканларнинг испан мустамлакачиларга қарши кураши акс эттирилган). Бу

даврд креоллар фольклори испан халқ шеърляти асосида ривожланди. Америкадаги Испания мустамлакаларининг мустакиллик учун кураши даври (1810—26)да публицистика асосий жанр бўлиб қолди. Биринчи Ч. газетаси — «Аурора де Чиле» («Чилининг тонгги шафағи») нинг асосчиси К.Энрикес бу жанрда ижод қилган ижодкорларнинг ёркин вакилидир. Миллий драматургия асосини М.Магальянес яратди. 1818 й. Чили мустақилликка эришгач, Лотин Америкаси мамлакатларидаги куп адиблар Ч.да яшаб ижод қилдилар. Венесуэла ёзувчиси, олим ва давлат арбоби А.Бельо, аргентиналик ёзувчи, жамоат арбоби ва маърифатпарвар Д.М.Сармыянто ва б. ижоди Ч. маданияти ривожиди муҳим роль ўйнайди. Ч. жамоат арбоби, олим ва адиб Х.Властаррин (1817—88) Ч. адабиёт жамғармасини ташкил этиб (1842), миллий адабиётни яратиш вазифасини қўйди. 19-а. 1ярмида шеърят романтизм руҳида ривожланди (С.Санфуэнтос, Э.Лильо ва б.). Насрда костюмбризм етакчи йўналиш бўлиб қолди. 19-а. ўрталарида танқидий реализм майдонга келди. А.Блеет Гана (1830—1920) унинг йирик вакилидир. 19-а. охири — 20-а. бошларида П.А.Гонсалес Бастиас, М.Хара ва б. шеърятда янги бадий шаклларни излай бошладилар. Бунга маълум даражада никарагуалик шоир Р.Дарио ижоди таъсир кўрсатди. 1920-й. ларда Т.Мистрал, В. Уйдобро каби шоирлар самарали ижод қилдилар. 30-й.ларда шоир П. Неруда ижоди чуқур эволюцияни бошидан кечирди. Шу даврда ижод қилган Ф. Гана, Ф.Сантиван, Л.Дуран ва б. ўз асарларида дехқонлар ҳаётини акс эттирдилар. Дехқонларнинг синфий кураши Р.Ломбой, М.Герреро романларида, ишчилар ҳаёти, уларнинг фаровон келажак учун кураши Н. Гусман, А.Сабельи, Д.Муњос, Г.Сентено, В.Тейтельбойм романларида ўз ифодасини топди. Ф. Колоан, М.Рохас, Г.Атиас насрий асарлари ижтимоий муаммоларга бағишланди. 1960—70 й.ларда сиёсий қўшиқлар жан-

ри кенг тарқалди. В. Хара бу жанрда ижод қилган ижодкорларнинг ёркин вакилидир. Мамлакатда ҳарбий хунта ҳокимият тепасига келгач (1973), кўп адиб ва шоирлар таъқиб остита олинди. Мамлакатни ташлаб кетишга мажбур бўлган адиблар ўз асарларида Ч. фожиасини акс эттирдилар (А.Скармет, В.Тейтельбойм романлари ва б.).

Меъморлиги. Ч. худудида яшаган индейсларнинг қад. санъатидан қалъалар, баланд тош девор билан ўралган 1—2 қаватли уйлардан иборат қишлоқ харобалари сақланган. 16-адан форт, шаҳар ва черковлар, ички ҳовлиси бўлган 1 қаватли уйлар қурилди. 18—19-а.ларда барокко ва классицизм услубида шаҳар бинолари, черков ва саройлар барпо этилди (меъморлар Х. ТоэскайРичи, М. де Хара Кемада). 19-а. Ч. меъморлигида эклектизм, 20-а. бошларида модерн услуби қарор топди. 20-а.нинг ўрталарида шаҳарлар қайта қурилди, замонавий меъморий иншоотлар, жумладан, «Гонсалес Кортес» (1960—63, меъмор С.Гонсалес ва б.), «Порталес» (1961—63, меъмор К.Брешани ва б.) турар жой мажмуалари, Сантьягода Технология инти (1962—65, меъмор К.Брешани ва б.) бунёд этилди.

Тасвирий санъати. Индейсларнинг қад. маданияти Перу маданияти билан боғлиқ. Турли шаклларда ясалган ва раем солинган сопол идишлар, металл тақинчоқлар, одам ва ов манзараларининг қоятошларга ишланган тасвири сақланган. Бу анъаналар тўқувчилик, кулолчилик, ёғоч ўймакорлигида ўз аксини топган. 18—19-а.ларда манзара рассомлиги ва ҳайкалтарошлиги, гравюра ривожланди (А.Сантелисес). 19-а. ўрталарида портретчилар Ф.Х.Мандьола, А.Гана, 19-а. 2ярмида рассомлар П.Лири ва М.А.Киро ижод қилдилар. Рассомлар А.Валунсуэла Льянос, Э.Пласа, ҳайкалтарошлар Н.Пласа, В.Ариас 19 ва 20-а.нинг реалист усталари бўлган. 20-а.да Ч.да турли модернистик оқимлар (кубизм, сюрреализм, абстракционизм) кенг тарқалди. К.Эрмосилья Альварес,

Г.Нуньес, П.Льбос, Х.Эскамес каби рас- сомлар, Л.Домингес, С. Роман Рохас каби хайкалтарошлар реалистик анъаналарда ижод қилдилар.

Муסיқаси. Ч.нинг қад. мусиқа ма- даниятини туб жой аҳолиси авлодлари, аввало, арауканлар сақлаб келмоқдалар. Уларнинг асосий мусиқа асбоблари: зар- бўли — барабан (культрун), шакилдоқ (уада); пуфлама — трутрука, лолкинъ, пи- фюлька. Креоллар халқ мусиқаси арген- тина халқ мусиқасига яқин. Қўшиқракс жанрлари — куэка, куандо, кўшиқ жанри — тонада (якка ижро этиладиган лирик кўшиқ). Мусиқа чолғу асбоблари — ги- тара, арфа, ги . таррон. 19-а. Сантьягода филармония жамияти тузилди (1827), мусиқа мактаби очилди (1849; 1851 й.дан консерватория). Композиторлар- дан М.Роблес Ортис де Сарате (19-а.), К.Лавин, П.У. Альянде Сарон, Х.Уррутиа Блондель, Э.Соро, Д.СантаКрус Виль- сон (20-а.), дирижёрлар А.Карвахаль, В.Тева, пианиночилар К.Арроу, Х.Рейес, скрипкачи П. д' Андурайн машхур. Сан- тьягода Ч. симфоник оркестри (1941 й. ташкил этилган), Муниципал симфоник оркестри (1955), Торли квартет (1954), Ч. миллий балети (1957), шунингдек, Мил- лий консерватория ишлайди.

Театри. Профессионал театр сарчаш- малари Ч. худудида яшаган индейслар- нинг халқ маросимларидан бошланади. 17—18-а.ларда Сантьяго ва Консепсьон ш.ларидаги тўй маросимларида спек- такллар қўйилган. 1709 й. Сантьяго- да биринчи театр биноси қурилди. Бу театрда, асосан, испан драматурглари — Л.опе де Вега, А.Морете, Х. Руис, Л.Сагрето пьесалари сахналаштирилди. 1791 й. Вальпараисо ш.да театр барпо этилди. 1815 й. Сантьягода «Колиссо» театри очилди. Ч. мустақилликка эриш- гач, 1818 й. Сантьягода «Ромада» театри ишлай бошлади ва унда миллий драма- тург М.Магальянес асарлари қўйилди. 1842 й. Чили университети хузурида те- атр (1857 й.дан муниципал театр), 1848 й. «Республика театри» ташкил этилди.

19-а. Чили театри тараққиётида аргенти- налик драматурглар — К.Бельо, Р. Мин- ньелелар муҳим роль ўйнайди. 20-а.нинг Iярмида мамлакатнинг кўп шаҳарларида ҳаваскорлик жамоалари пайдо бўлди. 1939 й. Сантьягода Кичик университет театри, 1941 й. Чили университетининг тажриба театри (хоз. Чили универси- тети хузуридаги театр инти) тузилди. 1946 й. Сантьягода Саҳна санъати халқ мактаби очилди. 50-й.ларда Р.Фронтаур, В.Варгас, А.Флорес раҳбарлигида те- атр гуруҳлари юзага келди. Шунингдек, «Театро муниципаль», «Ателье», «Театро мимико» театрлари ишлайди. 20-а.нинг 50—60-й.ларида театр репертуарларидан Х. Диас, И.Агирре, Е.Бунстер, Д. Баррос Грес ва б. драматургларнинг пьесалари, жаҳон классик ёзувчиларининг асарла- ри ўрин олди. Мамлакатда ҳарбий хун- та ҳокимият тепасига келгач (1973), кўп театр арбоблари камокхоналарда ҳалок бўлдилар, хорижга кетишга мажбур бўлдилар ва ўша ерда театр жамоаларини туздилар. Жумладан, 1976 й. Францияда «Алеф» театри, 1980 й. Швецияда Сандино номидаги Лотин Америкаси театри (чилилик театр арбоби И.Контильяно раҳбарлигида) пайдо бўлди.

Киноси. Ч.да биринчи ҳужжатли хроникал фильм 1907 й. яратилди. 20- а. бошларида Сантьяго ва Вальпараисо ш.ларида «Жамбастианифильм», «Чи- лефильм» ва б. кинофирмалар ишлай бошлади. 1934 й. биринчи овозли фильм («Шимол ва жануб», реж. Х.Делано) яра- тилди. 30-й.ларнинг 2ярмида, асосан, қисқа метражли, хроникал ва ҳужжатли фильмлар экранга чикди. 40-й.ларда тижорат фильмлари билан бирга реж. Х.Деланонинг «Крильонлик қиз» (1941), «Голливуд» (1944) фильмлари намоиш этилди. 1957 й. Сантьяго университети хузурида кино инти очилди. 60-й.лар- нинг энг яхши фильмлари: «Қонли се- литра» (1969, реж. Э.Сото), «Виз яшай- диган уй» (1970, реж. П.Каулен) ва б. 1970-й.лар бошида Лотин Америкаси ки- но-си олтин фондига кирган «Ўртоқ пре-

зидент» (1970, реж. М.Литтин), «Овоз ва милтиқ» (1971, реж. Э.Сото), «Гувохлар» (1971, реж. К.Эльсессер) ва б. фильмлар яратилди. Ҳокимият ҳарбий хунта қўлига ўтгач, илғор кино арбоблар таъқибга учради. 70-й.ларнинг охирида Ч.нинг тараққийпарвар реж.лари чет элда бир қанча фильмлар яратдилар [«Буни унутиб бўлмайди» (1975, реж. лар М.Мальет, Х.Фахардо, Р.Гонсалес), «Марусия конидаги воқеа» (1976, реж. М.Литтин) ва б.].

ЧИЛИ АРХИПЕЛАГИ - Тинч океандаги бир нечта тоғли ороллар гуруҳининг умумий номи, Чилининг жан.ғарбий қирғоклари яқинида. Йирик ороллари: Чилоэ, Уэллингтон, СантаИнес (энг баланд жойи 1341 м). Тезтез зилзила бўлиб туради. Қирғоклари қўлтиқ ва бухталар билан кучли парчаланган. Ўрмонлари паст бўйли барг тўқувчи дарахтлардан иборат, ботқоқ ва яйлов ўсимликлари ўсади. Аҳоли ўрмончилик ва балиқ овлаш билан шуғулланади. Бош шаҳри ва порти — Анкуд (Чилоэ о.да). Миллий парқлар ташкил этилган.

ЧИЛИ ЗИЛЗИЛАСИ - 20-а.нинг энг дахшатли ер кимирашларидан бири. У тарихга «Чилидаги ҳалокат» номи билан кирган. Зилзила 1960 й. 21 май шанба куни маҳаллий вақт билан соат 5 дан 15 мин. ўтганда бошланган. Аввалига бир неча кучли тебраниш (форшоклар) бўлган. Улар одатдаги зилзилаларга ўхшаш бўлганлиги учун унчалик хавфхатар уйғотмаган. Лекин эртаси куни 22 май соат 3 ларда рўй берган асосий зилзила Жан. Американи ларзага келтирган. Анд тоғларининг уз. 1000 км ва эни 300 км ли қатта бўлаги (блоки) деформация туфайли бир вақтда ҳаракатга келиши бир неча зилзила ўчоқларини ҳосил қилган. Булар ичида энг ҳалокатли ер кимираш ўчоғидан магнитудаси 8,5 га тенг бўлган энергия ажралиб, эпицентрда сейсмик тебранишлар кучи 11 баллдан ошган. Натижанда Арауко я.о.даги қишлоқлар ва Консепсьон ш. тиклаб бўлмас даражада

харобага айланган. Шунингдек, Вальдивия, ПуэртоМонт, Кастро, Чильян каби бошқа бир қанча шаҳарлар 11 балли зилзиладан вайрон бўлган. ПуэртоМонтда тебраниш кудрати шу қадар кучли бўлганки, портнинг бетон тўсиклари, порт кранлари, 40 т ли вагонлар, ҳатто товар омборхоналари денгизга суриб ташланган. Ер юзасининг баъзи жойлари одам бўйи чўқиб, баъзи жойлари тик кўтарилган. Зилзиладан ҳосил бўлган сейсмик тўлқинлар Ер шарини бир неча марта айланиб чиққан. Шу сабабли Тинч океанда цунами пайдо бўлган, вулканлар, тоғ кўчкилари ҳаракатга келган ва 200 минг км² майдонни хонавайрон қилган. Ҳалокатга учраган жойлардаги 352,5 минг иморатдан 58,7 мингтаси ер билан яксон бўлган, қолганлари яроқсиз ҳолга келган. Қурбон бўлганлар сони 6000 га етган. Зилзила содир бўлган океандаги сув тўлкини 6 м кўтарилиб, соатига 640 км тезлик билан Гавайи о.лари ва Япония қирғокларига етиб борган, юзлаб одамларни ҳалок қилган. Зилзила 8 кун мобайнида 3 марта қаттиқ тебранишлар (афтершоклар) билан давом этган.

Ад.: Иброҳимов Р., Кучли зилзилалар изидан, Т., 1982.

ЧИЛИ СОЙЛИГИ - Тинч океаннинг жан.шарқий қисмидаги сойлик. Шарқда Чили нови, шим.ғарбда Салаи-Гомес ва Наска сув ости тизмалари, жан.ғарбда Ғарбий Чили тизмаси билан чегараланади. Шим.дан жанубга 1700 км га, шарқдан ғарбга 2400 км га чўзилган. Чук. 3500—4000 м, энг чуқур жойи 5537 м. Баъзи тизмаларнинг чўққилари сув юзасидан ороллар кўринишида кўтарилиб туради.

ЧИЛИЛАР — халқ, Чилининг асосий аҳолиси (11,4 млн.дан ортиқ киши). Умумий сони 11,78 млн. киши (1990-й. лар ўрталари). Испан тилида сўзлашади. Диндорлари — католиклар. Ч. испан босқинчилари билан маҳаллий индейс аҳоли — арауканлар, диагитлар ва б.нинг

қўшилиши натижасида шаклланган. Ч.нинг аксарияти дехқончилик, чорвачилик, қончилик, қайта ишлаш саноатида банд.

ЧИЛИМ — тамаки солиб чекиладиган асбоб. Қадимдан Ўрта Осиёда, шунингдек, Туркия, Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Афғонистонда кенг тарқалган. Асосан, ковокнинг алоҳида навидан, баъзан, металл (мис, бронза, қумуш ва б.)дан тайёрланади. Унинг ташки томони турли ҳандасий шакллар ва нақшлар билан безалади. Ичига сув солинадиган идиш, унга уланган най (қамиш ёки ёғочдан), тик ўрнатилган найча қўйиладиган сархона ва ўтхонадан иборат шаклга эга. Ч. чекиш киши соғлиғи учун ўта зарарли.

ЧИЛКАКЛИК (*Ammoperdix grise ogularis*) — қирғовуллар оиласига мансуб қуш. Оғирлиги 200 г ча. Нари кулранг-сарғиш, пушти тусда. Биқинида жигарранг ва қора йўллари бор, пешонаси ва кўзининг атрофи ҳам қора. Тумшуғи кизғиш, оёғи бўғиқ сариқ. Модаси одмирок, Ироқ,и Эрон, Афғонистон, Покистон, Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон ва Қозоғистонда тарқалган. Тоғ олди, қир адирли қоятошли жойларда яшайди. Уясини ерда ясайди; 8—16 та тухум қўяди. Модаси уларни 3 ҳафтага яқин босади. Ўсимликлар уруғи, куртаги, баъзан ҳашаротлар билан озикланади. Овланади.

ЧИЛЛА (форстож. — қирк) — турмушдаги баъзи ҳодисақолатларнинг энг оғир, хатарли ёки маъсулиятли даврини англатувчи тушунча. Ч., одатда, 40 кун ҳисобланади. Ўзбекистон ҳудудида ёз Ч.си ёки ёзги Ч. 25 июндан 5 августгача, қиш Ч.си ёки қишки Ч. 25 декабрдан 5 февралгача давом этади. Ч. она ва чақалоғи ҳаётининг туғруқдан кейинги (қ. Чилла даври), келинкуёв турмушининг никоҳдан кейинги 40 кунлик даврларига ва б.га нисбатан ҳам қўлланилади (20 кунлик давр кичик Ч. деб юритилади).

ЧИЛЛА ДАВРИ — туғруқтн (йўлдош тушгандан бошлаб) кейинги 6 — 8 ҳафтагача бўлган давр. Туғруқдан кейинги биринчи соатлар (1 суткагача) эса илк чилла даври ҳисобланади. Бу муддатда кўп қон кетиш ҳолатлари кузатилади, шу сабабли алоҳида эътибор ва кузатув талаб этилади. Халқ таъоботида Ч.д. 40 кун ҳисобланиб, шундан 20 кун кичик чилла, 20 кун катта чилла дейилади. Туғруқдан сўнг аёл организмнинг асли ҳолига қайтиши, чақалокнинг она сути билан озикланишини, нормал ўсишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистонда кўзи ёриган аёлга Ч.д. учун жами 106 кун (туғруқдан олдин ва туғруқдан кейин) декрет отпускази белгиланган, кейинчалик бола 2 ёшга киргунча нафақа тўлаш, аёлнинг хохишига кўра бола 3 ёшга тўлгунича иш жойи сақланган ҳолда бепул отпускази бериш қонунлаштирилган.

Ч.д.да ҳомиладорлик, туғруқ даврида аёл организми (аъзо ва системалари)да содир бўлган физиологик ўзгаришлар аслига қайтади (инволюция). Ч.д.нинг 1—2кун бачадон туби қиндик рўпарасида (қовдан 12 см юқорида) туради. Ч.д.нинг 10—12 кун давомида бачадон қисқариб, туби одатдагича қов суяги ортига ўтади. Ч.д.нинг дастлабки кунлари бачадон оғирлиги 1000 г бўлса, 8ҳафта охиригача камайиб, 50—60 г га тушади.

Бачадон бўйнининг ички тешиги туғруқдан кейин, ташки тешиги 3ҳафтада беркилади. Бачадон қисқараётган даврида шиллик қавати ҳам тикланиб, астасекин бачадон ички юзасини қоплаб боради. Ч.д.нинг 3ҳафтасига келиб, бачадоннинг эпителий қавати тўла тикланади. Бу жараён тугаллангунга қадар туғруқ вақтида бачадон ички юзасида ҳосил бўлган жароҳатлардан Ч.д.га хос ажралма — лохиялар келиб туради. Лохиялар Ч.д.нинг 3—4кун қонли, қипқизил бўлиб, кейин рангсизланади ва камайди, 5—6 ҳафтага бориб тўхтади. Ч.д.да қин (дилоқ) тонуси тикланади, ташки жинсий аъзолар,

қин ва бачадон бўйнининг чақаланган, йиртилган, шилинган жароҳатлари би-тади. Бачадоннинг чўзилган бойламлари секинаста калталашиб, бачадон найлари ва тухумдонлар одатдаги ҳолига келади.

Ч.д.нинг 2—3куни сут безларил&n сут (туғрукнинг 15—18кунигача оғиз сути, кейин одатдаги сут) ажрала бош-лайди (қ. Лактация). Нормал ўтаётган Ч.д.да чиллала аёлнинг умумий ахволи яхши: пульси текис, тўла, баъзан сий-рак (физиологик брадикардия), артериал босими ва гавда траси нормал ёки шун-га яқин (гоҳо янги бўшанган аёл траси бир оз кўтарилиши ҳам мумкин) бўлади. Ч.д.да ташки жинсий аъзолар ва сут без-ларини ҳар куни тозалаб туриш, асеп-тика, антисептика қоидаларига қатъий риоя қилиш зарур. Чунки аёл жинсий йўлларидаги туғрук жароҳатлари, кўкрак сўрғичидаги ёриқлар орқали организмга инфекция кириши ва чилладаги септик касалликлар ривожланиши мумкин.

Ч.д.да соғлом аёлларга туғрукнинг 2куниданоқ организмни бақувватлаш, бачадон қисқаришини тезлашти-риш мақсадида махсус гимнастика машғулотлари комплекси белгиланади. Ч.д.нинг 1—2куни соғлом аёлга енгил ҳазм бўладиган овқатлар (сут, манний бўтқаси, қаймоқ, қандли чой, кофе), 3кун-дан бошлаб одатдаги калорияли сервита-мин овқатлар тавсия қилинади. Ч.д.да аёл аччиқ, шўр, ўткир дориворли ва бадҳазм таомлар истеъмол қилмаслиги, спиртли ичимлик ичмаслиги керак. Нормал ке-чаётган Ч.д.нинг 4—5 куни тукқан аёл туғрукхонадан чиқарилади. Гавда траси юқори, шамоллаган, йирингли тери ка-саллиги ва б. инфекцияцион касаллиги бор аёллар туғрукхонанинг махсус бўлимига ётқизилади.

Ад.: Бодяжина В.И., Акушерлик (Дарслик), Т., 1971.

ЧИЛЛА ЯРА — гўдакларда учрайди-ган тери касаллиги (қ. Экзема).

ЧИЛЛА ЎТИРИШ — суфийларга

ва муридларга хос одат. Муриднинг 40 кун давомида уйдан чикмасдан тоатибо-дат қилиши тушунилади. Йирик суфий намояндаларининг қароргоҳлари (мас, Туркистон ш.даги Аҳмад Яссавий, Бу-хоро яқинидаги Баҳоуддин Нақшбанд зиёратгоҳлари)да Ч.ў. учун алоҳида хужралар бўлган. Ч.ў. вақти диндор томо-нидан олдиндан ниёт қилинган бўлади. Бу эътикоф деб ҳам аталади.

ЧИЛЛАДАГИ СЕПТИК КАСАЛ-ЛИКЛАР — чилла давриаа учрайдиган инфекцион касалликлар. Буларни хилма-хил микроорганизмлар — стафилококк, стрептококк, ичак таёқчаси, пневмо-кокк, клебсиелла, кўк йиринг таёқчаси, гонококк, анаэроб кўзғатувчилар ва х.к. кўзғатади. Сўнги йилларда Ч.с.к.га хла-мидиялар, замбуруғлар, вируслар кўпроқ сабаб бўлмоқда. Кўзғатувчилар жинсий йўлларга аксарият оғир кечган туғрукда (айниқса, операция қилиб туғдиришда) вужудга келган жароҳатлар орқали, шу-нингдек, нормал туғрук вақтида юзага келган (йўлдош кўчгандан сўнг бачадон-нинг ички юзаси, бачадон бўйни, қин ва ораликнинг шилинган, йиртилган, эзил-ган жойлари) шикастлардан киради. Ми-кроблар жароҳат юзасига ташки (экзоген инфекция) ва ички (эндоген инфекция) йўллар билан (мас, стерилланмаган қўл, парвариш буюмлари, кийимкечак, ҳаво орқали ҳамда аёл организмда мавжуд микробларнинг ташки жинсий аъзолар-дан, шунингдек, қон ва лимфа орқали) ўтади. Организмга кирган инфекциянинг таъсири 2—3 кундан кейин намоён бўла бошлайди. Ч.с.к. бошланганда дастлаб жароҳат юзаси яллиғланади. Касаллик-нинг ривожланиши, авж олиши, микроб-нинг кўпайиб тарқалиши аёл организ-мининг қимоя қувватига ҳамда микро-бларнинг фаоллигига боғлиқ. Бунда аёл-нинг турли экстрагенитал касалликлари (инфекцион, яллиғланиш касалликлари, юрактомир, эндокрин система патология-лари, моддалар алмашинувининг бузилиш-и, камқонлик), комиладорлик ва туғрук

патологияларининг аҳамияти катта. Инфекцион ва яллиғланиш касалликлари бевосита инфекция манбаи бўлиб хизмат қилади. Турли соматик касалликлар эса аёл организмнинг заифлашуви ва шу сабабли инфекцияга берилувчанлигига олиб келади.

Касалликнинг кечиши ва микробнинг организмда тарқалишига кўра Ч.с.к.нинг 4 босқичи фарқланади. 1 босқичда инфекция фақат туғруқ жароҳати соҳасида чегараланади (чилладаги эндометрит; оралик, кин, бачадон бўйнидаги чилла яралар); 2босқичда (инфекция жароҳат соҳасидан четга чиқади) чанок бўшлиғидаги аъзолар зарарланади (метрит, параметрит, чанок ва сон веналари тромбофлебита, бачадон ортиклари (сальпингоофорит) ва чанок, қорин пардасининг яллиғланиши (пел ьвиоперитонит); 3босқичда ял пи (диффуз) перитонит ва авж олувчи тромбофлебит, септик шок; 4босқичда септик инфекция бутун организмга тарқалади, сепсис юзага келади. Касалликнинг босқичига кўра беморда ланжлик, бош оғриши, пульс тезлашуви, жунжиш, иситмалаш, қалтираш каби аломатлар кузатилади. Баъзи касалликларда туғруқдан сўнг бачадон қисқариши секинлашади ёки бачадондан келадиган ажралма (лохиялар) тўхтайдди, сут безининг яллиғланиши — мастит ривожланади ва ҳ.к.

Да во касалликнинг тури ва босқичига қараб белгиланади, антибиотиклар, сульфаниламид ва қувватга киритадиган дозидармонлар буюрилади, зарур ҳолларда операция қилинади. Олдини олиш тадбирлари аёллар консультацияга учрашгандан бошлаб олиб борилиши керак. Аёллар ҳимиладорликда врачга канча эрта учрашсалар (12 ҳафтагача) септик касаллик шунча кам учрайди, бунда аёлларни аёллар маслаҳатхонаси шароитида ҳомиладорликдан аввал ва ҳомиладорлик даврида соғломлаштиришнинг аҳамияти катта. Шу мақсадда аёлларнинг барча экстрагенитал касалликлари турли мутахассислар иштирокида даволанади;

ҳомиладорлик патологиялари ҳамда, туғруқ асоратларининг олдини олиш ва даволаш амалга оширилади. Шунингдек, туғруқхоналарда санитариягигиена режими, асептика ва антисептикага қатъий риоя қилиш, касалликни эрта аниқлаш ҳам Ч.с.к.ни олдини олиш чоратадбирларидан ҳисобланади.

Ад.: Исмоилова С.А., Чилла даври касалликлари, Т., 1980.

ЧИЛЛАКИ — 1) маҳаллий эртапишар ҳўраки узум нави. Ч.нинг Қизил Ч. ва Ок Ч. хиллари бор. Ўзбекистан, Тожикистон, Қирғизистонда тарқалган. Шарқий экологикгеографик навлар гуруҳига киради. Тупи ўртгача усади. Барги майда (диаметри 8—10 см), тўғарак, чуқур кертikli, беш бўлмали, тўк яшил, нафис, силлик. Гули икки жинсли. Узуми июннинг 2ярмида пишади. Узум боши 200—250 г, конуссимон, тигиз. Ғужуми ўртгача, думалоқ (Қизил Ч.ники тўк кизил, ок Ч.ники новвотрангсарғиш), ширинлиги ўртгача, пўсти юпка. Таркибида 14—15% қанд, 3—3,5% кислота бор. Ҳосилдорлиги 80—100 ц/га. Асосан, янгиллигида истеъмол қилинади. Замбуруғли касалликларга (айниқса, Қизил Ч.) чидамсиз. Тошкент, Фарғона, Самарқанд вилоятларида кўп учрайди; 2) экинларнинг эртапишар навлари.

ЧИЛЛАШИР (чилла ва форстож. — сут) — одамда тўхтовсиз ич кетиши, глосит, анемия, озиб кетиш билан кечадиган касаллик. Асосан, субтропик ва тропик иқлими жойларда учрайди. Ч. ҳаммада, кўпроқ туққан аёлларда чилла даврия кузатилади (номи шундан). Оксилли моддалар кам, углеводли овкатлар кўп истеъмол қилиниши, иссиқ иқлим шароити ва б. натижасида ичакда турли замбуруғларнинг кўпайиб, бижғиш жараёнининг кучайиши ҳамда витаминлар танқислиги Ч.га сабаб бўлиши мумкин.

Касаллик секинаста бошланади (ҳомиладорлик вақтида бошланиши ҳам кузатилади). Дастлаб, беморнинг қорни

дам бўлиб, оғрийди, кулдирайди, кўп ел чикади, гавда траси нормал ёки баланд, ёхуд паст бўлади. Тўхтовсиз (суткасига 8—10 марта) ич кетади (нажас кўпиксимон, оқ рангда бўлади). Тил қизаради, милк, танглай, оғиз бўшлиғи шиллик қавати ва ютқин яллиғланиб, уларда яралар пайдо бўлади. Кўп ич кетиши ичакда сўрилиш жараёнини сусайтиради, ички секреция безлари ва нерв системаси фаолияти ўзгаради, қон ишлаб чиқарилиши бузилиб, камқонлик юзага келади, бемор озади, дармони қурийди.

Даво касаллик белгиларига қараб тайинланади.

ЧИЛЛИСОЙ — Тошкент вилоятидаги сой. Уз. 35 км. Сув сарфи 4 м³/сек. Ч. Бузсув каналидан бошланган Чап Сохил Қорасув каналидан сув олади ва Бўка туманидаги бир неча коллектор (ташлама) сувини қабул қилади. Бўка туманидаги экин майдонларини суғоради. Сувининг қолган қисми Сирдарё бўйидаги ботқоқликларга қуйилади.

ЧИЛОНЖИЙДА, унаби, хитой хурмоси (*Ziziphus Mill.*) — жумрутдошлар оиласи, зизифус туркумига мансуб дарахт ёки бута; экиладиган мева дарахти. Осиё, Африка, Шим. Америка, Австралиянинг тропик ва субтропик минтақаларида ўсадиган 50 дан ортиқ тури маълум. Жумладан, Ўрта Осиёнинг тоғли ҳудудларида майда мевали ёввойи тури ўсади. Хитой Ч.си (унаби; *Z. jujuba Mill.*) маданийлаштирилган. Япония, Хитой, Покистон, Афғонистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистонда экилади. Дарахти бал. 8—12 м га боради, танасининг йўғонлиги 40—60 см (баъзан 4 м ли бута ҳолида ўсади). 100 й.дан ортиқ яшайди.

Барги тухумсимон, ялтироқ, четлари майда арра тишли. Май охири — июль бошларида гуллайди, гуллаши 30—35 кун давом этади. Гули хушбўй, икки жинсли, майда, сарғимтиркўкиш. Ўзидан ва четдан чангланади. Меваси 26—32

г, уз. 3—3,5 см, ноксимон, тухумсимон, кизғишжигарранг, ялтироқ, пўсти қаттик. Сент. охирида пишади. Эти оч яшил, оқ, ширин. Таркибида 19—20% қанд, 0,3—0,5% кислота, 2,8—2,9% оксил, 1,73% кул моддаси, 500—523 мг% С ва Р, А витаминлари; илдиз, барг ва пўстлоғида 4—9,5% ошловчи модда бор; шифобахш.

Ч. намсевар, қурғоқчилик ва совуқка чидамли, баҳорги қорасовуққан зарарланмайди. Кўчати ўтқазилган 2—4йили ҳосилга қиради. 18—20 ёшида бир туп дарахти 40—45 кг мева беради. Ҳосилдорлиги 150—200 ц/га. Қаламча, пайвандлаш йўли билан ҳамда уруғидан кўпайтирилади. Меваси янгиллигида ейилади, қуритилади, цукатлар, мураббо, компотлар, консерва қилинади.

Ўзбекистоннинг барча вилоятларида 1967 й.дан Хитой ва 1934 й.да Калифорния (АҚШ)дан келтирилган Тан Янцзао, У Синхун навлари экилади.

Зарарқунанда ва касалликлари. Ч. касаллик ва зарарқунандаларга чидамли. Мевасига Ч. пашшаси катта зарар еткази. Кураш чоралари қўлланилмаганда чилонжийда пашшаси қуртлари меванинг 90—95% ини зарарлайди.

Ад.Тошматов Л., Чилонжийда, Т., 1962; Помология Узбекистана, Т., 1983; Аҳм е до в Ў.А., Хол матов Ҳ.Ҳ., Чилонжийда доривор ўсимлик, Т., 1993.

ЧИЛОНЖИЙДАДОШЛАР (*Rhamnaceae*) — чилонжийданамолар (*Rhamnales*) қабиласига мансуб оила. 60 туркумга оид 900 га яқин тури бор. Ч. ер юзида жуда кенг тарқалган. Ўрта Осиёда табиий ҳолда 5 туркумга мансуб 8 тури, Ўзбекистонда эса 3 туркумга қирадиган 6 тури ўсади. Ҳаётий шаклига кўра, бута ва паст бўйли дарахтлардан иборат. Барглари бутун, ён баргчали, гуллари тўғри, оқ ёки оч яшил. Бир ёки икки жинсли. Косачаси 4—5 бўлакли. Гултожибарглари 4—5 та, чангчилари 4—5 та, устунчаси 1 та, тугунчаси устки, меваси данакча. Ч.нинг чилонжийда туркуми мевасининг шифобахшлиги билан жуда қадрли. Халқ

табобатида қонни суюлтиришда ва қон босимини туширишда фойдаланилади.

ЧИЛОНЗОР ОҚТЕПАСИ - Тошкентнинг жан.ғарбий қисмида жойлашган археологик ёдгорлик (4—8-а.лар; 10—11-а.лар). Бўзсув анхори бўйида. 1940 й. А.И. Тереножкин кайд этган; 1960 й. А.С.Шиллер ва Ю.Ф.Буряков, 1969—71 й.да Тошкент археология экспедицияси текширган. Ч.О. бал. 15 м ли тепалик бўлиб, атрофида умумий майд. 60х75 м² келадиган қад. қишлоқ харобаси қолдиқлари жойлашган. Тепаликда олиб борилган қазималар натижасида ундаги иморатлар мажмуаси устмасусти хом ғишт ва пахсадан қурилганлиги аниқланган. Вазифасига кўра, мажусийлик билан боғлиқ бўлган, композицияси жиҳатдан бири-биридан фарқ қиладиган бинолар 3 даврга мансублиги аниқланган. 1-даврда (4-а.) бино пахса пойдевори ни устига қурилган 4 минорали қасрдан иборат бўлган. Бино квадрати (13,5х 13 м²) ички томондан гумбазли узунчоқ 3 хонага ажратилган. 2-даврда (5—6-а. лар) дастлабки иморат атрофида янги хоналар ва ёрдамчи хўжалик хоналари қурилган, шинакли кўшимча қалъа девори билан мустаҳкамланган. 3-давр (7—8-а.лар)да дастлабки иморат қолдиқлари тупроқ билан тўлғазилиб шишбаланиши натижасида вужудга келган, 9 м ли тагкурси устига қурилган тепаси очик тўртбурчак (38х27 м²) ҳовли кўри ни шидаги ноёб бино бўлган. Қазималар натижасида ҳовли саҳнининг қалин қатламларидан органик қолдиқлар, Қовунчи II маданияти (қ. Қовунчи маданияти)та хос сопол буюмлар, ёрғучоқлар ва б., шунингдек, туркашларнинг 8-а.га оид тангаси ҳам топилган. Араб халифалиги истилосидан сўнг бино бир қанча вақт зардуштийларнинг дафн этиш жойи бўлиб хизмат қилган, сўнгра харобага айланган. Кейинчалик (10—11-а.лар) хароба атрофида ҳаёт тикланиб кичик қишлоқ вужудга келган. Ҳозир Ч.О. атрофида замонавий иморатлар қад кўтарган.

ЧИЛПИШ, чеканка, декапитация — ўсимликни бўйига ўсишдан тўхтатиш, ҳосил тўплаш ва етилишини тезлатиш мақсадида ўсиш нуқтаси ёки ҳосил новданинг учки қисмини олиб ташлаш; кўшимча агротехника тадбирларидан бири. Ч. шаклланаётган ҳосилга озик моддаларнинг етиб келишини кучайтиради, уларнинг ривожланишига қулай шароит яратади. Асосан, ғўза, тоқ, мевали дарахтлар, тамаки, канақунжут, помидор ва б. чилпилади. Ғўзани Ч.да унинг пояси ва ён шохлари учи олиб ташланади. Агротехник нуқтаи назардан ёруғлик ва иссиқлик режимини яхшилайди, кўсақларнинг ортиқча тўкилиб кетмаслигига, тупнинг ётиб қолмаслигига ёрдам беради, ҳосилдорликни 1—4% га оширади. Толанинг етилишини ва чанокнинг очилишини тезлаштиради. Одатда, Ч. ғўза ялпи кўсақлай бошлаган пайтда — ўрта толали ғўзада 14—16, ингичка толали ғўзада 20—22 ҳосил шохи шаклланиганда — июлнинг ўрталари — авг.нинг биринчи ўн кунлигида ўтказилади. Асосий поя учи 4—6 см, ён шохлар учи 2—3 см узунликда чилпиб ташланади. Ғўзани Ч. қўлда ёки махсус Ч. мосламалари, машиналарда ўтказилади. Токни Ч. новдаларининг пишишини тезлаштиради, уларда озик моддаларнинг тўпланишига ёрдам беради, қишга чидамлилигини оширади, етарли ёруғлик, ҳаво, иссиқлик таъсирида ғужумлари йирик, рангдор ва ширали бўлади. Ч. суғориладиган ҳосилли токзорларда яхши самара беради. Токлар, биринчи марта шўра хомтоқда (1—2 см), асосан, иккинчи марта авг.нинг 2ўн кунлигида новдаларнинг ўсиш даври секинлашганда чилпилади, бунда новдалар учининг 1/3 — 1/4 қисми олиб ташланади. Сабзавотчилик ва помидор (иссиқхоналарда авг.да экилган помидор 7—9 шохи устидан)ни Ч. ғовлашга йўл кўймай, ҳосил шох (палак)ларини кўпайтиради. Баклажон, брусель карами, уруғликка экилган лавлаги ҳам чилпилади.

ЧИЛПИҚ - қад. иншоот қолдиғи (6— 7-а.лар). Нукус ва Беруний ш.лари (Қорақалпоғистон) оралиғидаги Султон Увайс тоғи қоялари устида жойлашган. Ч. айлана шаклида бўлиб, атрофи қалин пахса девор билан ўралган, бир томони кириш йўли сифатида очик қолдирилган. Ч.нинг 6—8 м лик девори сақланган, ички радиуси 12 м. Маҳаллий аҳоли Ч.нинг барпо этилишини афсонавий девлар билан боғлайди. Ч. худудидан ислом-гача бўлган қад. дафн маросимлариға хос ёдгорликлар топилган. Олимлар фикриға кўра, Ч. оташпарастлар жасадрини келтириб қўядиган махсус дахма вазифасини ўтаган.

ЧИЛТОН, чилтан — диний тасаввурларға кўра, ғайритабиий кучға эға бўлган афсонавий 40 та рух. Ривоятларда Ч.лар одамлар кўзига кўринмайди, баъзан улар орасида одам киёфасида яшайди деб талқин этилади. Улар, одатда, мозор ва ш.к. одамлар бўлмайдиган жойларда учрайди деб тасаввур қилинади. Турли офатлардан сақданиш, касалдан кутулиш мақсадида Ч.ларға атаб пиликдан ясалган 40 чирок ёкиш, уларға бағишлаб турли таомлар пишириш одати бўлган. Таомлар Ч. оши деб аталган ва улар шу маросим муносабати билан тўпланган хотинкизларға тарқатилган. Ҳоз. вақтда Ч.лар ва улар билан боғлиқ бўлган урфодатлар деярли йўқолиб кетган.

ЧИЛТЎҒОН (аслида номи Чилчўптўғон, яъни Чилпоя — ёғочдан ясалган қирқ оёқ⁴и тўғон) — қад. гидротехника мосламасининг махсус тури. «Чорпоя — тўрт оёқ», «сепоя — уч оёқ» турлари ҳам бўлиб, дарё, сой ва канал (шоҳарик) сохилларини мустаҳкамлаш, тўғон ёки сувайирғичлар барпо этишда фойдаланилган. Чилпоя тўсинға айри шаклида ёғочда қатор қирқта оёқ ўрнатилиб ясалган.

Ч. — чилпояли чилчўптўғон Тошкент ш.нинг асосий сув манбаи Кайковус ка-

нали. устиға ўрта асрларда қурилган. Себзор ва Кўкча даға ерларини сув билан таъминловчи сувайирғич — бош тўғон ҳисобланган. Ҳоз. Ч. ўрнида Тахтапул сув тақсимловчи гидротехника иншооти барпо этилган.

ЧИЛУСТУН — Ўзбекистоннинг Андижон вилояти ва Қирғизистоннинг Ўш вилояти чегарасидаги паст тоғлар, ПомирОлай тизмаларининг тармоғи.

Хўжаобод тумани худудида. Шим. ғарбдан жан.шарқ ва шарққа 12 км га чўзилган. Бал. 1200—1400 м гача. Шим. ён бағри қиялиги камрок, асосан, адирлардан иборат.

ЧИЛУЧОР ЧАШМА — мезолит давриға оид макон (мил. ав. 8—7минг йилликлар). 40 дан ортик булоқларнинг қўшилиш жойидан топилгани учун шу ном билан аталган. Тожикистоннинг Хатлон вилояти, Шахритуз тумани ғарбида жойлашган. 1953 й.да А.П. Окладников ўрганган. Топилган тош қурооллар, асосан, чақмоқтошдан ясалган, улар учи ўткир тош парракчалар, тўғри тўртбурчак шаклидаги майда тош қурооллар, призма шаклидаги нуклеуслар, қирғичлар ва б. хар хил тош парчаларидан иборат. Ч.ч. маконидан топилган қурооллар Қапса маданиятиға хос қурооллар хилиға қиради.

ЧИЛҲУЖРА (форс. — қирқ ва хужра) — илк ўрта аср (4-а. охири — 8-а. боши) кўрғони. Тожикистоннинг Шахристон туманининг жан. жойлашган. 1961—66 й.ларда қазिश ишлари олиб борилган. Кўрғон тўртбурчак шаклда, атрофи қалин девор билан ўралган, бурчакларида миноралари бўлган⁴. Кўрғон пахсадан тикланган. Ч. меъморлигида гумбаз ва равоқлардан фойдаланилган. Ч.дан деворий расмлар, ёғоч хайкаллар, Тожикистон худудидаги энг қад. мусика асбоблари, заргарлик буюмлар топилган. Суғд ёзуви битилган 3 та тахтача Ч.дан топилган ноёб ёдгорлик бўлиб, у Уструшонапа яшаган аҳолининг тили ва ёзуви

тўғрисида қимматли маълумотлар беради.

ЧИМ — тупрокнинг кўп йиллик ўт (ажриқ, итқўноқ ва б.) илдизлари, поялари ва илдизпояси ўрами билан қопланган устки қавати. Таркибида органик модда кўп. Кўриқ ва ўтлоқ ерларда пайдо бўлади, нам тўплаш ва шимиш учун хизмат қилади. Ч.дан махсус усулда кўчирилган бўлақлар кўкаламзорлаштириш ва суғоришда эгакларга сув тарашда сув тупрокни ювиб кетмаслиги учун дахана ёнларига босишда ишлатилади. Ерни ҳайдашда ва мол боқилганда Ч. бузилса, тупроқ эрозияси рўй беради. Ч.ли тупроқлар чимқирқар плуг билан ҳайдалади, дискланади.

ЧИМ ДЕВОР - Шахрисабз, Китоб ва улар агрофидаги қалъаларни ўраган қад. мудофаадеворининг қолдиғи (мил. 6-а.). Чимдан барпо қилинган учун шу ном билан аталган. Ч.д. харобалари 1870, 1959 й.ларда текширилган. 19-а. ўрталаригача бир неча марта таъмирланган. Ч.д. бўйлаб бир қанча истехком, раббот, бурж ва дарвозалар қурилган. Деворнинг ташки томонида хандақ қазилган. Ч.д. қолдиқлари сунъий марза ҳолида сақланган, эни 10—12 м, бал. 3 м гача, уз. 90 км дан зиёд.

ЧИМ УСТИДА ХОККЕЙ - қ. Хоккей.

ЧИМБОЙ — Қорақалпоғистон Республикаси Чимбўй туманидаги шаҳар (1974 й.дан), туман маркази. Амударё дельтасида, Кегейли каналининг ҳар иккала соҳилида, Нукус т.й. станциясидан 56 км. Аҳолиси 46,2 минг киши (2004).

Ч. 17-а.да балиқчилар ва чорвадорлар қалъаси сифатида вужудга келган. 1976—77 й.ларда шаҳар худудида қорақалпоқ археологлари томонидан ўтказилган қазилма ишлари натижасида бу ердан 7—8-а.ларга оид ашёлар топилган. Тарихий манбаларда Ч. дастлаб

Шохтемир деб юритилган. 1643 й.да бу қалъа Хива хонлигининг Орол денгизи жан. соҳилидаги худудларининг маркази бўлган. 1740 й.да Хивага келишда поручик Гладишев Шохтемирдан ўтган. 1741 й. геодезист Муравин тузган харитада ҳам Шохтемир кўрсатилган.

1890 й.да Ч.да рустузем мактаби ва тиббий пункт очилган. 20-а.нинг 1-чорагида бу ерда 80 та савдо дўкони бўлган. Чимбойлик савдогарлар Оренбургдан матолар ва б. молларни олиб келишган. 1907—08 й.ларда беда уруғи ва б. турли маҳсулотлар Россия, АҚШ, Германияга экспорт қилинган. Шу даврда Ч.да пахта тозалаш, ёғмой, кўнтери здлари қурилган; 1913 й.да беда уруғини тозалаш зди ишга туширилган. 1916 й.да Ч. аҳолиси рус подшо ҳукуматининг маҳаллий аҳолини мардикорликка олишга қарши кўзғолон кўтарган. 1919 й.да Чимбойда янги мактаблар очилган. 1920 й.да Амударё вилояти тузилиб, у икки уездга (Шўрахон ва Чимбой) бўлинган. Ўша йили Ч.да болалар интернати фаолият кўрсата бошлаган. Ч.га 1927 й.да шаҳарча мақоми берилган. 1980 й. т.й. ўтказилди.

Ч.да пахта тозалаш, ёғмой, керамика, асфальтбетон здлари, маҳаллий саноат корхоналари, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. Қорақалпоғистон қ.х. илмий тадқиқот инти, наслчилиқ стяси, умумий таълим мактаблари, пед. касбхунар коллежи, кутубхоналар, клуб муассасалари, маданият уйлари, ўқувчилар маданият саройи мавжуд. Касалхона, туғруқхона ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади.

ЧИМБОЙ ТУМАНИ -

Қорақалпоғистон Республикасиааги туман. 1927 й. 3 июлда ташкил этилган. Шим,ғарбдан Мўйноқ, ғарбдан Бўзатов ва жан.дан Кегейли, шарқ ва шим. шарқдан Қораўзак, туманлари билан чегарадош. Майд. 3 минг км². Аҳолией 92,8 минг киши (2004). Туманда 8 овул фуқаролари йиғини (Бахтли, Кенес, Май,

Майжап, Тагжап, Тозажўл, Қизилўзек, Қўстерек) бор. Маркази — Чимбой ш.

Табиати. Туман худуди Амударё куйи окимининг ўнг соҳилидаги текисликда, Кегейли канали соҳилида жойлашган. Бал. 60—70 м. Ғарбий ва шим. қисмлари ботқоклашган тўқайлардан иборат. Шим. ғарбидаги қум тепалари унча баланд бўлмаган (250 м) Қўшхона тоғларига туташади.

Иклими кескин континентал. Ер ости сувлари яқин. Ёзи иссиқ, курук. Киши совук. Йиллик ўртача тра 11°. Янв.нинг ўртача траси —6,9°. Энг паст тра —32°. Амударё соҳилида қўлмак кўп. Туман худудида Қозокдарё ва унинг ирмоғи Эркиндарё оқади. Улардан Тасжарма, Қизилўзак, Қўшқаржикқан каналлари чиқарилган. 1939—40 й.ларда қурилган Майжап ва Ободжап каналларидан ҳам экинларни суғоришда фойдаланилади. Туман худуди орқали Кегейли канали ўтади (туман худудидаги уз. 70 км). Кизкетган, Ўржап ва б. каналлар, Қорақўл, Мақпалқўл, Шардарё, Тобонқўл каби қўллар бор. Улардан ҳам экинларни суғоришда фойдаланилади. Тупроқлари, асосан, оч бўз, кўнғир, ўтлоки, ботқоқўтлоки тупроқ; баъзи жойларда шўр тупроқлар ва тақирлар ҳам бор. Табиий ўсимликлардан қамиш, қўға, юлғун ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан қуён, бўрсик, тулки, қобон, чиябўри, бўри, типратикан, кўрсичқон, ҳар хил илонлар, қалтақесаклар; қушлардан ўрдак, ғоз, бирқозон, қўтон, қизилоёқ, йилқичи, қирғовул, тўрғай, қаптар, қирғий, мусича ва б. яшайди.

Аҳолиси, асосан, қорақалпоқлар; ўзбек, рус, қозок, татар, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1км² га 31 киши. Шаҳар аҳолиси 46,2 минг киши, қишлоқ аҳолиси 46,6 минг киши (2004).

Хўжалиги. Туман хўжалигида қ.х. асосий ўринни эгаллайди. Пахтачилик ва шолікорлик, чорвачилик ва полізчилик яхши ривожланган. Пиллачилик билан ҳам шуғулланилади.

Туманда маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, пахта тозалаш, ёғмой, ғишт, қурилиш материаллари, керамика, асфальтбетон здлари ва б. бор.

Ч.т.да 9 ширкат, 570 дан зиёд фермер хўжалиги фаолият кўрсатади. Қ.х.да фойдаланиладиган ерларга пахта, шолі, сабзавот ва поліз, емхашак экинлари экилади.

Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади.

Ч.т.да пед. касбхунар коллежи, умумий таълим мактаблари, Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги илмий тадқиқот инти, наслчилик стяси фаолият кўрсатади. 6 кутубхона, болалар маданият саройи, 4 маданият уйи, 5 касалхона, поликлиника, туғруқхона, 11 қишлоқ врачлик пункти ақолига хизмат кўрсатади.

ЧИМБОЙ ҚЎЗҒОЛОНЛАРИ -

Қорақалпоғистонда совет ҳокимиятига қарши 1919—20, 1929 й.ларда кўтарилган халқ қўзғолонлари.

Биринчи Чимбой қўзғолони (1919—20)га Эшонзода Хон Махсум (Убайдулла Отауллаевич Боҳауатдинов; 1887—1956) ва Қўнғиротнинг собиқ беги Қутлимурот бий (у Бола бий номи билан машхур бўлган) раҳбарлик қилишган. Қўзғолончилар 40 минг киши Чимбой ва Мўйноқ туманларини большевиклардан озод қилиб (1919 й. 17 авг.), Нукусни ишғол қилишган. Жунаидхон 60 кишилик қуролли гуруҳни ҳарбий ёрдамга жўнатган. Амударё бўлимининг шим. туманларида ҳам большевиклар ҳукумати ағдарилиб, халқ ҳокимияти ўрнатилган. М. Фильчев (ураллик казак) бошчилигида Чимбойда тузилган халқ ҳукумати таркибига нуфузли қрақалпоқлардан Хон Махсум, Бола бий, И. Одилов, И. Ниёзов, С. Пирназаров ва Урал казаклари киритилган.

Кейинчалик Туркистон комиссияси махсус вакили Г. Скалов билан қўзғолон раҳбарлари ўртасида сулҳ битими имзоланиб, совет ҳукумати қўзғолончиларга

амнистия эълон қилган (1920 й. 18 фев.). Бироқ орадан кўп ўтмай большевиклар кўзғолон раҳбарлари — Хон Махсум ва б. (жами 24 киши) ни ҳибсга олишган (1921 й. фев.) ҳамда Семипалатинск ва Томск вилоятларига сургун қилишган. Йирик ер эгалари ва савдогарлар (75 киши)дан катта миқдорда товон пули ундирилган. Совет ҳокимияти кўзғолон қатнашчиларининг кўпчилигини катағон қилган.

Иккинчи Чимбой кўзғолони (Тахтақўпир вокеалари; 1929) Қорақалпоғистон автоном вилояти (бу пайтда у Қозоғистон АССР таркибидан эди)да 1929 й. қ.х.ни жамоалаштириш ва аҳолидан катта миқдорда солиқ ва турли йиғинлар ундиришига қарши кўтарилган. Совет ҳокимиятидан норози кучлар 1929 й. июль — сент. да Чимбойда яширин кенгашлар ўтказиб, кўзғолон режасини тузишган. 1929 й. 26 сент.даги кенгашда халқ ҳукумати ташкил этилиб, Абдужалил Махсум Исматуллаев (1879—1930; вилоят суди раисининг собиқ бошлиғи) — ҳукумат бошлиғи (хон), Каримберди Охун Нуруллаев — адлия вазири (қозикалон), Борликбой Нурумов (собиқ бўлис бошлиғи; уруғ раҳбари) — ҳарбий вазир лавозимига сайланишган. Қуролли гуруҳ тузилиб, кўзғолонга пухта ҳозирлик кўрилган.

Кўзғолон 1929 й. 27 сент.да Тахтақўпирда бошланган. Каримберди Охун бошчилигидаги кўзғолончилар (200 кишидан ортиқ) Тахтақўпирда совет ҳокимиятини ағдариб ташлашган. 1929 й. 28 сент.да ВКП(б) Қорақалпоғистон вилоят комитети Чимбой ва Тахтақўпирдаги вокеалар муносабати билан пойтахт Тўрткўлда фавқулодда ҳолат эълон қилган. Тахтақўпирга ҳарбий жазо отряди юборилган. Вилоят раҳбарлари П. Варламов ва К. Оллаберганов ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюросидан шошилинч ҳарбий ёрдам сўрашган. Кўзғолончилар Хоразм ва Тошҳовуз округларида большевикларга қарши курашаётган миллий кучлар (Жунаид-

хон ва б.) билан алоқалар ўрнатишган. Кўзғолон Қорақалпоғистоннинг бошқа ҳудудларига ҳам кенг тарқалган. Унда ҳатто аёллар фаол қатнашган. Кўзғолон Тошкент, Қизилўрда, Москвадаги совет режими раҳбарларини жиддий ташвишга солган. ВКП(б) МК Хоразм воҳасига Гричманов бошчилигида махсус ҳарбий отряд жўнатган. Ўрта Осиё ҳарбий округининг 84отлиқ полки ҳам кўзғолонни бостириш учун сафарбар қилинган. ОГПУнинг вилоят бўлими ҳарбий жазо операциялари вақтида кўзғолон раҳбарлари ва иштирокчиларидан Хўжайлида (74 киши), Қўнғиротда (64 киши), Тахтақўпирда (44 киши) ва б. ҳибсга олинган. Сургундан қайтган Хон Махсум ҳам қамокқа ташланган. 1929 й. дек. да бўлган Қозоғистон АССР Олий судининг сайёр сессиясида 16 киши отишга ҳукм қилинган, 26 киши турли муддатга озодликдан маҳрум этилган. Бундан ташқари «Чимбой аксилинқилобий ташкилоти»нинг 36 аъзоси (К. Нуруллаев, Т. Сапаров, А. Содиқов ва б.) махсус «учлик» қарори билан отишга, 13 киши концлагерларга юборишга ҳукм қилинган. Кўзғолончиларнинг оила аъзолари ҳам қамокқа олинган ва сургун қилинган.

Ад.: Алланиёзов Т.К., «Контрреволюция» в Казахстане: Чимбайский вариант, Алматы, 1999; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; История Узбекистана (1917/1991 гг.), Т., 2002; Абдуллаева Я., Қорақалпоғистон хотинқизлари: кеча ва бугун. XIX асрнинг охири ва XX аср, Т., 2004.

Қаҳрамон Ражабов.

ЧИМБОЙЛИҚ ТОПИЛМАСИ -

жез даврига оид ёдгорлик, топилма (мил. ав. 2минг йилликнинг 2ярми). Тошкент ш.дан 50 км шарқда, Чирчиқ ш.нинг ўнг томонида, Чимбойлиқ қишлоғи яқинида олтин қидириш мақсадида ўтказилган қидирув ишлари олиб борилаётган пайтда топилган (1898). Ч.т. — болта, мих

шаклидаги бигиз, баргсимон пичоқ ва 580 г қуйма жездан иборат. Ч.т. катакомба шаклида бўлиб, Андроново маданиятига яқин туради.

ЧИМЁН — Фарғона вилояти Фарғона туманидаги шаҳарча (1943 й.дан). Фарғона ш.дан 28 км, яқин т.й. станцияси — Олтиариқ (24 км). Аҳолиси 3,4 минг киши (2004). Ч.да 2 умумий таълим мактаби, кутубхона, маданият саройи, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, стадион, поликлиника, дорихона мавжуд. Ч. худудида эски нефть кони, бальнеологик курорт бор. Курорт минерал суви таркибида водородсульфид (300—500 мг/л) ва натрий хлорид асосий ўрин тутати. Таркиби жихатдан Кавказдаги СочиМацеста минерал сувларига тенглашади. Ч.да юрактомир, периферия нерв системаси, таянчхаракат аппаратлари, овқат ҳазм қилиш органлари, тери, радикулит, спондилёз, ревматизм ва б. касалликлар даволанади.

ЧИМЁН АДИРИ — Фарғона вилояти худудидаги адир. Фарғона ботиғининг жан.да жойлашган. Шим.дан Ёрмозор, жан.дан ВодилЧимён адир ораси ботиклари билан туташган. Ғарбдан шарққа 25 км га чўзилган. Энг баланд жойи 856 м. Шим. ён бағри қияроқ. Ч.а. ён бағирлари кўплаб курук сой ўзанлари ва жарликлар билан зич ўйилган. Тектоник жихатдан брахианткли

наль структура. Палеоген, неоген ва қуйи тўртламчи давр кумтошлари, гиллари, конгломератлари, кум, шагал тошлар ва лёслардан ташкил топган. Ч.а. тўртламчи даврда янги тектоник ҳаракатлар таъсирида кўтарилган. Иқлими континентал, йилига 250—300 мм ёғин тушади. Бўз тупроқлар тарқалган. Уларда ранг, кўнғирбош, шайтонковуш ва б. ўсимликлар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан каламуш, кўшоёқ, бўрсик, жайра, калтакесак, илон ва б. учрайди. Адир худуди яйлов сифатида фойдаланилади.

ЧИМЁН ЗИЛЗИЛАСИ - 1982 й. 6 май куни Фарғона водийсининг Чимён шаҳарчаси атрофида рўй берган. Аввалда портлашга ўхшаш товуш эшитилган ва бир зумда ер қаттиқ силкиниб, ҳамма жойда чангтўзон кўтарилган. Тоғларда ўприлиш, кўчки ва тош кўчиш жараёнлари бошланган. Зилзила маркази Лангар кишлоғида (Охунбобоев тумани) бўлиб, кучи 7—8 баллга етиб, магнитудаси 5,8 бўлган. Зилзила ўчоғининг чуқ. 20 км. Лангардаги кўплаб уйлар шикастланган, айниқса, гувала ва пахсадан қурилганлари бузилган. Ҳамза ва Водилдаги 2 қаватли ғиштли иморатларда каттакичлик ёриқлар пайдо бўлган, эшик ва ромлар ўрnidан кўзгалган, томлардаги печка мўрилари бузилиб кетган. Бу жойларда тебранишлар кучи 7 баллга етган, шунингдек, Фарғонада 6 балл, Андижонда 5—6 балл, Наманганда 5 балл, Тошкентда 4 балл билан сезилган. Зилзила изосейстлари Жан. Фарғона сейсмоген зонасининг йўналишига мое келган. Ер қимирлаш эпицентри аввалдан кучли зилзилалар бўлиши эҳтимоли бор жой деб белгилаб қўйилган сейсмоген зонада содир бўлганлиги, ўзбек сейсмологларининг башоратини тасдиқлади.

«ЧИМЁН ОРОМҒОҶИ» - саломатлик маркази. «Ч.о.»да турист, спортчи ва дам олувчиларнинг дек.—апр. ойларида кишки спорт турлари билан шуғулланишлари, қиш зийнатидан баҳраманд бўлиб саломатлигини тиклашлари учун шароит яратилган. Ёз мавсумида эса, турли йўналишларда тоғ бўйлаб экскурсиялар ҳам уюштирилади. «Ч.о.» Тошкентдан 80 км шим.шарқда, Чатқол тоғ тизмасининг денгиз сатҳидан 1600 м баланд қисмида жойлашган. 20-а. нинг 70-й.ларида бу масканда қурилиш ва текислаш ишлари бошланган. 1983 й.да меҳмонхона, ресторан, канат (осма) йўл ва б. хизмат кўрсатиш жойлари бунёд этилиб, фойдаланишга топширилган. «Ч.о.» да чанғи ва чанада учиш учун уз.

300, 500, 800 ва 1500 м, қиялиги 25°—40° бўлган трассалар бор. Чатқол тоғ тизмасида қорнинг сирпанчиқлик даражаси яхши бўлгани учун 2000 й.да «Ч.о.» яқинида Белдорсой ҳавзасида «Белдорсой» тоғ чанғи спорти маркази қурилди. Унинг чанғи учиш трассаси жаҳон стандартларига мос бўлгани учун халқаро чанғи спорти федерацияси (FIS) томонидан рўйхатга олинган. «Ч.о.» атрофидаги ажойиб киши тоғ манзараси бу масканга келувчиларга завқ бағишлайди. Ҳоз. вақтда «Ч.о.»да 220 ўринли меҳмонхона, коттежлар, 100 кишига мўлжалланган ресторан, уз. 700 ва 2500 м бўлган 2 та канат (осма) йўл бор (2004).

«ЧИМЁН» САНАТОРИЙСИ - бальнеологик курорт. Фарғона ш.дан 32 км масофада, Катран тизмаси ён бағрида, денгиз сатҳидан 450 м баландликда, Олтинсой дарёси водийсида жойлашган. 1979 й. 17 апрелда ташкил этилган. Майд. 28 га. Санаторийда овқат хазм қилиш, қон айланиш, нерв, таянчхаракат системаси, гинекологик ва урологик касалликлар билан оғриган беморлар даволанади. Санаторий 1000 ўринга мўлжалланган, бирикки кишили палаталари бўлган ётоқ корпусларига эга; у яхши кўкаламзорлаштирилган, гулзор ва манзарали дарахтлари бор. Иқлими континентал; ёзи иссиқ, қуруқ, киши юмшок, янв.нинг ўртача траси —1,5°, июлники 26°, ҳавонинг нисбий намлиги 48%.

Даволаш омили — водородсульфидли маъста типидagi минерал сувлар ва Балиқли кўлининг балчиғи. Бундан ташқари, ичиш учун сульфатгидрокарбонатнатрийли кучсиз (1 г/л гача) минерал сув ишлатилади.

Минерал сувдан, асосан, ванналар учун, меъдани ювиш, ичакларни чайиш, тубаж, душ, сув ости массажи қилишида фойдаланилади. Бундан ташқари, физиотерапия, даво физкультураси, шифобахш балчикли аппликация билан даволаш усуллари ҳам қўлланилади. Сульфидли сувлар одам организмига тери шиллик

қаватлари ва нафас йўллари орқали тушганда шифобахш таъсир қилади, эркин водородсульфиди борлиги туфайли одамни соғломлаштиради. Улар энергия алмашинувига таъсир қилиб, томирлар ўтказувчанлигини оширади, регенератив жараёнларни фаоллаштиради, юрак фаолиятини кучайтиради, артериал босимни пасайтиради, оғриққа ҳамда яллиғланишга қарши таъсир кўрсатади ва ҳ.к. Санаторий замонавий тиббий асбобусуналар билан жиҳозланган; унда ётоқ корпусларидан ташқари маданият саройи, кутубхона, спорт майдончалари, маданиймаърифий бинолар мавжуд (2004). Болалар ва отаоналари учун йил бўйи ишлайдиган бўлим ҳам бор (200 ўринли).

ЧИМЁН ЧЎҚҚИСИ, Катта Чимён чўққиси — Ғарбий Тяньшаннинг Чатқол тизмасидаги чўққи. Катта Чимён тоғида. Тошкентдан 80 км шарқда. Ч.ч.ни шим.дан Чатқол, шарқдан Оқбулоқ дарёлари (Чатқолнинг чап ирмоғи), жан. ва ғарбдан Чимёнсой водийлари ўраб туради, бал. 3309 м. Атрофдаги худудлардан тик кўтарилган. Асосан, палеозой даври оҳақтошларидан ташкил топган. Чўққининг ён бағирлари кўплаб сойлар билан кесилган. Улар орасида тик кўтарилган қоялар, қурумлар, доимий қор уюмлари учрайди.

ЧИМЁНСОЙ — Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманидаги сой. Чирчиқ дарёсининг чап ирмоғи. Уз. 17 км, ҳавзасининг майд. 39,3 км², ҳавзасининг ўртача бал. 1635 м. Катта Чимён тоғининг ғарбий ён бағридан 2000 м баландликдаги булоқдан бошланади. Ч. бошланиш қисмида ён бағирлари баланд дарасимон тор водийда ва тошқоқўзанда оқиб, нисбати кенгрок Чимён сойлигига чиқади (сойликнинг туби ғовак жинслардан таркиб топган). Қизилжар ирмоғи кўшилган жойда яна тор водийда оқади. Ирмоқлари Катта Кўксой, Қизилжар; сойга кўплаб булоқ, сувлари қуйилади.

Ч.нинг ўртача йиллик сув сарфи 0,6—0,7 м³/сек. Асосан, қор ва ер ости сувларидан тўйинади; ер ости сувлари йиллик оқимнинг 70%ни ташкил этади. Май—июнь ойларида суви кўпаяди, дек,—фев. да камаяди. Ч.дан суғоришда фойдаланилади.

Ч. водийсида сил касалликлари санаторийси, болалар оромгоҳлари, пансионатлар жойлашган. Чанғи мусобақалари ўтказилади.

ЧИМИЛДИҚ, гўшанга — никоҳ тўйи куни қизнинг уйидаги куёв кирадиган хонага ва куёвнинг уйидаги келин тушадиган хонанинг бир бурчагига ёки уйнинг тўрига тутиладиган махсус оқ парда ёки гулли чойшаб. Хоразмда «кўшана» дейилади. Қашқадарё, Сурхондарё, Самарканд, Бухоро вилоятларида Ч. даставвал (куёв келар кечаси) қизнинг отаси уйида тутилиб, унинг орқасига келинкуёвни ўтказадилар. Никоҳ маросимлари ўтгач, қиз куёвнига олиб келинади. Бу ерда ҳам Ч. тутилади. Куёвкелин биринчи кечани Ч. ортида ўтказадилар. Кўп ерларда тўйнинг эртаси куни Ч. олиб кўйилади. Айрим жойларда маълум муддат («чилласи чиккунча») Ч. тутилган ҳолда тураверади. Илгари Ч. (оқ ёки гулли мато)дан келин биринчи фарзанд кўрганда ундан чақалоқнинг бешигига ёпқич, ёстик, кўрпачаларини тикишган (қ. Никоҳ тўйи).

ЧИМКЕНТ (қозоқча Шимкент)—Қозоғистон Республикаси Жанубий Қозоғистон вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази (1932—62 й.ларда Жан. Қозоғистон вилояти, 1962—64 й.ларда Жан. Қозоғистон ўлкаси, 1964—92 й.ларда Чимкент вилояти маркази). Тоғ олди текисликларида, Бодом ва Сайрам (Сирдарё ҳавзаси) дарёлари оралиғида. Жамбул, Арис, Лангар т.й. йўналишларининг чорраҳаси. Аҳолиси 354,4 минг киши (2002). Ч. 11-а.да Хитойдан Ўрта Осиё ва Ғарбий Осиёга ўтган савдо йўли («Ипак йўли») устида вужуд-

га келган. 19-а. бошидан Қўқон хонлиги тасарруфида бўлган, 1864 й. Россия босиб олган ва Россиянинг Ўрта Осиёдаги маъмурий ва ҳарбий таянч пунктига айлантирилган. Шаҳарнинг султ ривожланишига т.й.дан узоклиги ҳам таъсир этган. Фақат 1915 й. Арис — Ч. линияси ш.ни Оренбург — Тошкент магистрали билан боғлади. 1924 й.гача Ч. Туркистон Республикаси таркибида. Ўрта Осиёда миллий чегараланиш ўтказилгандан кейин Сирдарё губернясининг маъмурий маркази, сўнг округ маркази бўлиб Қозоғистон Мухтор ССР таркибига кирди. Шаҳар саноати маҳаллий қ.х. хом ашёлари ва фойдали қазилмаларни қайта ишлаш негизида ривожланмоқда. Йирик корхоналари Қоратов ва Жунғария Олатовидаги конлар асосида ишлайдиган кўрғошин зди, темирчиликпресс ускуналари ишлаб чиқарадиган, «Фосфор» (минерал ўғитлар ва б. ишлаб чиқарилади), «Чимкентшина» и.ч. бирлашмалари, «Электроаппарат», нефтни қайта ишлаш, кимёфармацевтика, цемент, ғишт здлари ва б. ишлаб турибди. Енгил (пахта тозалаш, қоракўл здлари), озиқ-овқат (гўшт кти, ёғ экстракция, сутконсерва, меваконсерва, пиво здлари) саноати корхоналари фаолият кўрсатади. 3 олий ўқув юрти, 3 театр, ўлкашунослик музейи бор.

ЧИМҚЎРҒОН МАКОНИ - чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган қабилалар қароргоҳи (мил. ав. 1минг йилликнинг бошлари). Қашқадарё вилоятидаги Чимқўрғон сув омборининг жан. қирғоғида. Археолог Дуке Хуан томонидан топилган (1970). 1972 й. нинг апр.—май ойларида текширилган. Маконнинг қатта қисми сув остида қолиб бузилган. Тепалиқда сакланиб қолган қисмининг шарқдан ғарбга томон уз. 22—24 м, эни шим.дан жан.га 7 м, бал. 1,6 м. Ч.м.дан 7 мингга яқин сопол парчалари, ҳайвон суяклари, ёрғучоқ, жез парчаси ва б. топилган. Сопол буюмларнинг кўпчилиги қўлда ясалган тувак, товоқ ва товалардан иборат. Баъзи идишларга лой

бўлакчалари ёпиштириб безатилган, айримларида мато излари сақланиб қолган.

Ч.м.нинг сопол буюмлари мил. ав. I минг йилликнинг бошлари ва 7-а.ларда чорвачилик ва дехқончилик билан шуғулланган қабилаларнинг маконларидан топилган буюмларга ўхшайди.

ЧИМҚЎРҒОН СУВ ОМБОРИ

Қашқадарёнинг ўрта оқимида қурилган гидротехника иншооти. Қашқадарё вилояти худудида, Қарши ш.дан 60 км шарқда. Ч.с.о. қурилиши 1958 й.да бошланган. 1960 й.дан доимий фойдаланишга топширилди. Тўла сиғими 500 млн. м³, фойдали сиғими 450 млн.м³. Суви юзаси сатҳи 49,2 км², сув омбори ўзан типиди. Уз. 17,5 км, максимал чуқ. 30 м, ўртача чуқ. 17,2 м. Қашқадарё оқимини мавсумий тартибга солиш учун мўлжалланган. Қашқадарё вилоятининг Қамаш, Қарши, Ғузор ва Косон туманларидаги 188 минг га ерни суғоради. Ч.с.о. таркибига тупрокли тўғон, минорали сув чиқаргич, куйи бьефда жойлашган чап соҳил (27 м³/с) ва ўнг соҳил (22 м³/с) бош тақсимлагичлари қиради. Тўғон бал. 33 м. Минорали сув чиқаргич суғориш учун сув бериш ва айни вақтда ортикча сувни чиқариб ташлаш учун мўлжалланган (сув ўтказиш имконияти 350 м³/с).

ЧИН — қад. туркий халқлар яшаган жой номи. «Улуғ», «мустаҳкам» деган маънони билдиради. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асариди Ч. аслида учга бўлинади. Биринчиси Юқори Ч. бўлиб — буни Табғач (Тавғач) дейдилар, иккинчиси ўрта Ч. бўлиб — буни Хитой дейдилар, учинчиси Қуйи Ч. бўлиб буни Бархан дейдилар. Лекин ҳозир Табғач — Мочин, Хитой — Чин, Бархан — Қашқар деб юритилади деб ёзади. Яна шу китобда Ч.дан Мочингача бўлган худудда 20 туркий қабиланинг бири хитойлар (қитонлар, киданлар) яшаганлиги айтилган. Кошғарий Ч. деб номлаган Кидон (Қитон) давлати (916—1125) Хи-

тойнинг шим.да, шарқда Улуғ океангача, шим.да Байкалгача, ғарбда Олтой тоғларигача бўлган худудни эгаллаган. Мазкур жойда, хитой манбаларидаги туркий халқларнинг аждодлари — Ллар истикомат қилганлар.

Хитойда Мин(Минг) сулоласи (1368—1644) даврида Хитойнинг жан.да истикомат қилиб келган аҳоли (ханзулар), Хитойнинг шим.даги кидонлар (хитойлар) худудини эгаллашган. Улар сон жиҳатдан кўп бўлган, шу туфайли кидонлар ханзуларга сингиб кетади. Уларнинг Марказий Осиёга сурилган бир қисми (қорахитойлар) кўчманчи туркий қабилаларнинг таркибига сингиб кетади.

1644 й. Ч. худудидан чиққан Манжур империяси Жан. Хитойни (Жунгтуони) босиб олгандан сўнг, империя номини «Чинг» деб атади. Сўнгра мазкур империя ўрта ва Қуйи Ч. ни ҳам эгаллади. Европаликлар Манжур империясини Шин, Чина, Чайна, Хина деб талаффуз қилган. Кейинчалик бу ном Хитойга тааллуқли бўлиб қолган. Араб, форсий, туркий манба ва адабиётларда 20-а.нинг бошлари га қадар туркий халқларнинг қад. масканлари Ч. ва Мочин (Улуғчин) деб тилга олинади.

Абдуҳолиқ Айтбоев.

ЧИНГИЗИЙЛАР Мўғуллар давлатининг асосчиси ва хони (1206 й.дан) Чингизхон номидан келиб чиққан, Осиё ва Шарқий Европада ҳукмронлик қилган сулола. Мўғуллар давлати ҳукмдорлари: Чингизхон (1206—27), Тулихон (1227—29), Ўқғой коон (1229—42), Туракина хотун (1242—46), Куюк (Гуюк) коон (1246—48), Мункэ (Мангу) коон (125159), Хубилай (125994), Ўлжайту — Темур коон (1295— 1307), Хайсанкулуг коон (1307—11), Аюрбариад — Буянту коон (1311—20), Шидэбала — Гэ-гэн коон (1320—23), Есун — Темур коон (1324—28), Хўшила коон (1328), ТуғТемур коон (1328— 32), Ирижинбал коон (1332), Тўғон Темур (1333—70), Аюширидор коон (1370—78), Тўкус Те-

мур қоон (1378— 88). Жўжи улуси (Олтин Ўрда) ҳукмдорлари: Жўжи (1224—27), Боту (1227— 56), Беркахон (1256—66), Мангу Темур (1266—?), Туда Мангу (?), Тўла буға (?), Тўхтагон (1290—1312), Ўзбекхон (1312—40), Жонибекхон (134057), Бердибекхон (135759), Наврўз (1359— 60), Хизрхон (1360—61), Мардуд (Муруд) (1361 — 63), Муродхўжа (1363), Қутлуғхожа (1364), Ўрусхон (1364— 75), Тўктагай (1375), Темур Малик (137576), Тўхтамишхон (137696), Темур Қутлуғ (1396—99), Шодибек (1399-1407).

Ирок (Озарбайжон, Форс, Хуросон, Кермон ва Эроннинг Ғарби)да ҳукм сурган Ч. (ҳукмдорлар): Хулоқухон (1256-65), Абақхон (1265-82), Аҳмадхон (1282 — 84), Арғунхон (1284—91), Кейхоту (Гайхату)хон (1291—95), Бойдухон (1295), Ғозонхон (1295—1304), Ўлжайтухон (1304— 16), Абу Саъид Баҳодирхон (1316— 35), Ариахон (1335—36), Мусохон (1336), Султон Муҳаммадхон (1336— 38), Тағой Темурхон (1338; 1341—51), Сулаймонхон (1339—41).

Шарқда Олтойдан то ғарбда Амударёгача, Ғулжадан Самарқанду Бухорогача бўлган ҳудудда, асосан, Чингизхоннинг 2ўғли Чигатой наслидан бўлган (к. Чигатойлар) хонлар ҳукм сурган.

Ад.: РашидадДин, Сборник летописей, т.2, М.Л., 1960; Абулғозий, Шажарайитурк, Т., 1992; Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1994; Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996.

ЧИНГИЗТОВ — Қозоғистон паст тоғларининг шарқдаги тоғ тизмаси. Қозоғистон Республикаси (Шарқий Қозоғистон вилояти)да. Уз. 180 км, энг баланд жойи Кўсоба тоғи (1305 м). Сувайирғич қисмлари, асосан, текисланган юзалардан иборат. Баъзи жойларида якка гумбазсимон чўққилар мавжуд. Тик ён бағирлари кўплаб қурук сойлар билан кесилган. Палеозойнинг қумтош, сланец, оҳақтош, сланец, порфиритларидан тузилган. Ён бағирларида тоғ даш-

ти ўсимликлари, бутазорлар ва кичик кайинтоғтерак ўрмонлари учрайди.

ЧИНГИЗХОН (асл исми Тэму-жин, Темучин) (тахм. 1155, Ўнон дарёси яқинидаги Делпун Бўлдан мавзеи — 1227.25.8) — Мўғуллар давлати асосчиси, саркарда. Мўғул қабилалари иттифоқи — тайжиутлар сардори Ясугай баҳодирнинг Ўэлун Фужин (хотун) дан туғилган тўнғич фарзанди. 13 ёшида отасидан етим қолган Ч. 27 йил давомида бир қанча уруғ ва қабилаларни тайжиутлар агрофида бирлаштириш мақсадида ҳарбий ҳаракатлар олиб борган. 1195—1204 й.ларда Ч. кераитлар бошлиғи Ванхон Тўғрил (Ўнхон) билан иттифоққа меркит, найман, куралас, икирас, дурбан, татар ва х.к. қабилаларни бўйсундиради. Бирок, кейинчалик улар орасига адоват тушган. 1204 й. Ўнхон билан бўлган жангда ғалаба қозонган Ч. хонлик тахтини эгаллайди. 1206 й. мўғул аслзодалари, нўёнлари иштирокида буюк қурултойда «чингиз» (тенгиз — денгиз, океан) унвони билан сарафроз этилади (Улуғхон маъносида) ва барча қабила, уруғ, элатларнинг буюк хони деб эълон қилинади. Давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини тартибга солишда Ч. томонидан эълон қилинган қонунлар тўплами — ясо (ясоқ) муҳим роль ўйнайди. Минг кишилиқ шахсий гвардия ҳамда юз минг жангчидан иборат отлик армияни шакллантирган Ч. Сибирдаги бир неча қабила ва элатларни (1207), Шим. Хитойни (1211 — 15), Ўрта Осиёни (1219—21), Хуросон, Эронни (1221—24) ўз тасаруфига киритади. Мўғуллар томонидан забт этилган ҳудудлар вайрон қилинган, аҳолиси қйриб ташланган, қулликка маҳкум этилган. 1224 й. Ч. Мўғуллар давлатини 4 ўғли — Жўжи, Чигатой, Ўқтой ва Тулиларга тақсимлаб берган. Шим. Хитойдаги тангут қабилаларининг Сися давлати (10—13-а.лар)га қарши юриш қилган вақтида Ч. оғир дард туфайли вафот этади. Уни Мўғулистондаги Бурхон—Халдун тоғ этагида дафн этишади.

Ад.: У темишхаджи , Чингизнаме, АлмаАта, 1992; К ы чанов Е.И., Жизнь Тэмучжина, думавшего покорить мир, Бишкек, 1993; Султанов Т.И., Поднятые на белой кошме. Потомки Чингизхана, Алматы, 2001.

ЧИНГИЗХОН ЯСОСИ, Буюк ясоқ, Буюк яса (мўғулча «жасоқ» — конун, қарор, жазолаш сўзининг туркий «ясоқ» шакли) — Чингизхон томонидан мўғул қабилаларининг Ўнон дарёсининг бошланиш жойида чакирилган қурултойи (1206)да қабул қилинган қонулар мажмуи, ўрта асрлар мўғул ҳукуки тўғрисидаги асосий ёзма ёдгорлик. Чингизхон амрига биноан ёзилиб, «Олтун дафтар» (чингизий хонларнинг расмий тарихи) билан бирга хон хазинасида сақланган. Мўғуллар давлатининг ташкил топиши билан Ч.я.ни такомиллаштириш, янги қонулар билан тўлдириш зарурати туғилган. 1218 й.да унга муҳим тузатишлар киритилган. Ч.я.нинг сўнгги таҳрири 1225 й.даги қурултойда қабул қилинган.

Даставвал Ч.я., асосан, давлат томонидан амалга ошириладиган турфа тадбирлар, муайян гуноҳлар учун берилладиган жазо чораларини ўзида мужассам қилган. Ч.я. тўла шаклда сакланиб қолмаган, унинг айрим парчалари бизгача етиб келган.

Жувайний (13-а.)нинг ёзишича, Ч.я. уйғур ёзувида тумор шаклида битилган бўлиб, у «Йаса номайи бузург» («Яса буюк китоби») деб номланган. Ч.я.нинг парчалари мусулмон тарихчилари Жувайний, Рашидуддин, Ибн Баттута, Тақйаддин Макризий; европалик сайёҳлар Плано Карпини, Биллем Рубрук, Марко Поло (13—14-а.лар) асарларида сакланиб қолган. 1240 й.га оид — «Мўтулларнинг махфий тарихи» ва хитой манбаларида ҳам ясоқ ҳақида баъзи маълумотлар мавжуд.

Ад.: Утемишходжи , Чингизнаме, АлмаАта, 1992; Султонов Т. И., Поднятые на белой кошме. Потомки Чингизхана,

Алматы, 2001.

ЧИНГИЙ — қ. Муҳаммад Ёқуб Чингий.

ЧИНДОВУЛ — ўзбек ва тожик халқларида дубулға шаклидаги, бир томонидан тери билан қопланган урма чолғу. Ҳарбий юришлар ва турли маросимларда қўлланилган. Ч. отлик аскар эгарига бойланган, таёқ ёки қамчи дастаси билан чалинган.

ЧИНИҚТИРИШ 1) техникада — янги ишлаб чиқарилган машиналар (автомобиль, трактор, трамвай, троллейбус, самолёт, т.й. состави, станоклар ва б.)ни дастлаб муайян маромда (режимда) ишлатиб, астасекин раван ишлайдиган ҳолга келтириш. Мас, автомобилни меъёрий (паспортда кўрсатилган) тезликда ҳайдай бошлашдан олдин муайян пастроқ тезликда ҳайдаб юриш керак бўлади. Шунда унинг бирбирига ишқаланиб мослашувчи деталлари (мас, двигателининг цилиндри билан поршени) муддатидан олдин ейилиб кетмайди, раван ишлайдиган бўлади. Самолёт ва вертолётни синовчи учувчилар чиниқтиради. Т.й. состави ҳам олдинга йўловчиларсиз ҳайдаб синаб кўрилади; 2) тиббиётда — организмнинг ташқи муҳитнинг ноқулай шароитларига чидамлилигини ошириш, шартли рефлекс омилларини кучайтириш учун бажариладиган муолажалар мажмуи (қ. Организмни чиниқтириш).

ЧИНК, чинг (қозоқча — шинг) — 1) қир ва баландликлар, супатоғларнинг эрозион, денудацион ва тектоник йўл билан ҳосил бўлган тик тушган баланд ён бағри, жарлик. Бал. 300—350 м га етади. Ч.лар олди кўпинча пастликлар бўлиб, уларни шўр ва ботқоқ босган бўлади. Мас, Устюрт платоси, Манғишлок я.о. чеккалари Ч.лардан иборат; 2) чўкки, тоғ тепаси, кимсасиз, қор босган тоғлар.

ЧИННИ (чин сўзидан) — сув, газ

ва электр ўтказмайдиған, ўтга чидамли, жарангдор, асосан, оқ рангли (юпкаси ёруғлик ўтказадиган) маҳсулот; керамиканинг нафис тури. Махсус тупрок (Ч. гили), каолин, кварц, дала шпати ва б. хом ашёлар аралашмасидан тайёрланади. Ч.дан рўзгор буюмлари (чайнак, пилёла, коса, ликопчалар, лаганлар), безак буюмлари (гулдон, хайкалча ва б.), меъморлик деталлари, санитариягигиена буюмлари ишланади, кислоталар таъсирига чидамли (фторид кислотадан ташқари) бўлганидан кимё саноатидан, электр утказмаслиги туфайли радиотехника ва электротехникада фойдаланилади.

Сифати жиҳатдан нафис Ч. (туркча фарфур, форсча — фағфур; энг сифатли Ч. тайёрланган кад. Хитой вилоятининг номи), дағал Ч. (фаянс, итальянча — Фаэнц; йирик керамика маркази бўлган шаҳарнинг номи), техник, хужалик, сирланган ва сирланмаган Ч. фаркланади. Нафис Ч.нинг сувни сингдириши 0,5% гача. Дағал Ч. нафис Ч.га нисбатан серғоваклиги, сувни кўпроқ сингдириши (9—12% гача) билан фарқ қилади, шунинг учун ҳам у сирланади. Нафис Ч. ҳам, дағал Ч. ҳам бир хил хом ашёлардан тайёрланади (таркиби: оқ гил ва каолин 45—50%, кварц куми 25—35%, дала шпати 12—25%, бўр 0—10%, чинни синиқлари 5—15%), фақат тайёрлаш технологияси хар хил бўлади. Ч.нинг қаттиқ ва юмшоқ турлари ҳам бор. Идишлар ясашда, техника ва саноатда қаттиқ Ч. ишлатилади, бадий ва безак Ч. маҳсулотлари юмшоқ Ч. дан тайёрланади. Қаттиқ Ч. юмшоқ Ч.га нисбатан чидамлироқ, хом ашёси таркибида тупрок кўпроқ (45—60%) бўлади, шунинг учун ҳам юмшоғига нисбатан юқори трада (юмшоғи 1300° гача, қаттиғи 1450° гача) пиширилади. Ч. маҳсулотлари сирланиб, бўялиб, гуллар солиниб ёки гул босилиб ишлаб чиқарилади.

Хитойда 4—6-а.ларда чиннисозлик санъати юсак даражага кўтарилган, Ч.нинг таркиби ва тайёрлаш технологияси сир сакланган. 11—14-а.ларда

Эрон, 16-а.да япон Ч.си шухрат қозонди. 16-а.да Европада (Флоренция, Франция, Голландия, Англияда) илк Ч. буюмлари пайдо бўлди, дастлабки Ч. зди 1710 й.да Майсенда, 1717—18й.ларда Венада, 1744 й.да Петербургда қурилди. Дания (Копенгаген), Швеция (Мариебург), Голландия (Вееп, Гаага), Бельгия (Турне), Швейцария (Цюрих), Чехия (Славков, Клаштерец) бадий Ч.си шухрат қозонди. 18-а. ва 19-а.да Ч.дан безак маҳсулотлар ва бадий буюмлар ясалган. 20-а. бошларидагина Ч. саноат миқёсида ишлаб чиқарила бошлаган.

Ўрта Осиёга Ч. қадимдан Хитой ва Эрондан, кейинчалик Россиядан келтирилган. Маҳаллий кулоллар (айниқса, Риштон кулоллари) сополнинг Ч.га яқин хилларини ишлашган. Ўзбекистонда Ч. саноати 20-а. 50-й.ларида юзага келди, биринкетин Тошкент, Самарқанд, Кува, Ангрен ш.ларида Ч. здлари қурилди (к. Чинни-фаянс саноати).

ЧИННИ ТАРВУЗ - ўрта эртапи шар маҳаллий тарвуз нави. Палаги, ён шохлари ўртгача, барглари сийрақрок, конуссимон, бироз майин тукли. Мева шакли шарсимон, туей оч яшил, ўртгача катталикда. Пўсти қаттиқ. Мева юзаси силлиқ, юзаси бўйлаб тўқ яшил Чинни тарвуз.

рангли тасмачалар бирбирига улаиб уячалар шаклини беради. Этининг ранги оч кизил, серсув, ширали, толали. Таркибида 6,5% қуруқ модда ва 6,5% канд бор. Ҳосили 70—75 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 320—340 ц/га.

1956 й.дан давлат реестрига киритилган. Ўзбекистоннинг (Самарқанд вилоятидан бошқа) барча вилоятларида экилади.

ЧИННИГУЛ (*Dianthus*) — чиннигулдошларга мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўт ва ярим бутачалар туркуми; манзарали экма гул. 300 дан ортиқ тури маълум. Европа, Осиё ва Африкада тарқалган. Даштлар, ўтлоқзорлар, қумлоқ ерларда ўсади. Ўзбекистонда ёввойи

ходда ўсадиган кўп йиллик ўт бўлган Ё: < тури (ангрэн, угон, тўрттангачали Ч.лар) учрайди. Пояси бўғимларга бўлинган, барглари қарамақарши, бандсиз, тўғри наштарсимон ёки учи уткир. Гулёнбарг-часи косачасига яқин жойлашган. Ч.нинг кўпгина турлари манзарали ва экиб кўпайтирилади. Жан. Европада кенг таркалган бир ва икки йиллик бог ёки голланд чиннигули (*D. carophyllus*) тури Ч.нинг манзарали навларини яратишда асос бўлган. Гули битта тўпгулда, йирик, калин, қатмақат, хушбўй, ранги ҳар хил (қизил, пушти, сариқ, оқ ва б.). Кўпгина мамлакатларнинг саноат гулчилигида очиқ ерларда ва иссиқхоналарда етиштирилади. Кўп йиллик п а т ли ёки турк Ч.и (*D. barbatus*) турининг гуллари майда, ғоят хушбўй, қалин тўпгулга йиғилган. Гулчиликда ахамияти катта. Бир йиллик хитой Ч.и (*D. chinensis*) тури гулининг ранги ва тузилиши билан фарқ қилади. Ч.уруғидан (уруғи иссиқхоналарда янв.—майди ссиилади) ва каламчасидан (ноябрь—март ойларида илдиз олдирилади) кўпайтирилади. Голланд Ч.и 5—8 ойда гул чиқаради, турк Ч.и 2йили июнь—июлда, хитой Ч.и июндан биринчи қорасовуқларгача гуллайди. Ўзбекистоннинг барча вилоятлари учун манзарали Ч.нинг Вильяме Сим нави рнлаштирилган (1980).

Ч И Н Н И Г У Л Д О Ш Л А Р (*Carophyllaceae*) — чиннигулнамо-лар кабиласига мансуб оила. Чалабута ҳамда бир, икки ва кўп йиллик буталардан иборат. 80 туркумга кирадиган 2000 тури бор. Ўзбекистонда 24 туркумга мансуб 122 тури усади. Барглари оддий, қарамақарши жойлашган, бандсиз, текис киррали. Гуллари тўғри, 4—5 бўлакли. Косача барглари эркин ёки туташган.

Чангчилари 4—10 та, уруғчиси 1—5 та, тугунчаси устки, меваси кўсакча. Шим. ярим шарнинг мўътадил минтақасида тарқалган. Чиннигул, дрема, лихнис, ер совун ва б. турлари манзарали. Етмак, совунўт, эчкимия ва б.

илдизлари холва ва ҳар хил ичимликлар тайёрлашда ишлатилади. Ч.нинг баъзи турлари атирупа саноатида ва тиббиётда қўлланади. Ч.нинг 10 тури Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган.

ЧИННИ-ФАЯНС САНОАТИ - чинни, фаянс ва б. нафис керамика маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган саноат тармоғи. Уйрўзғорда ишлатиладиган чинни буюмлар ва бадий чинни маҳсулотлар, фаянс, ярим чинни ва майолика маҳсулотлари и. ч.ни қамрайди. Ч.ф.с. маҳсулотлари рўзғорда, айрим саноат тармоқларида кенг қўлланилади. Чинни идишлар тайёрлаш қад. Хитойда 4—6-а.ларда пайдо бўлди. Европада биринчи чинни зди 1710 й.да Мейсен (Германия)да, Россияда 1744 й.да қурилган. Ўзбекистонда Ч.ф.с. асосан, 20-а.нинг 50-й.ларидан ривожлана бошлади. Унга қадар Ўрта Осиёга чинни буюмлар қадимдан Хитой ва Эрондан, 19-а.нинг 2ярмидан бошлаб Россиядан келтирилган. Рўзғорда, асосан, маҳаллий кулоллар тайёрлаган соғюл идишлар (пиёла, коса, лаган, хум, хурмача, чирокдон ва б.)дан фойдаланилган (қ. Кулолчилик).

1952 й.да Тошкент чинни здида миллий безакли чинни буюмлар ишлаб чиқарила бошлади. 1970 й.да йиллик и.ч. куввати 22 млн. дона маҳсулот бўлган Самарканд чинни зди, 1978 й.да йиллик и.ч. куввати 29 млн. дона маҳсулот бўлган Қувасой чинни зди ишга туширилди. 1967 й.да Ангрэн керамика кти ишга туширилиши билан республикада турли хил фаянс ва чинни плиткалар ва санитарияқурилиш маҳсулотлари и.ч. йўлга қўйиди.

20-а.нинг 70-й.лари ўрталарида Ўзбекистон Ч.ф.с.да 40,5 млн. дона чинни маҳсулотлар (шу жумладан, 0,44 млн. дона санитарияқурилиш буюмлари) ишлаб чиқарилди. Республика Ч.ф.с. корхоналарида аҳоли эҳтиёжлари учун миллий услубдаги чинни буюмлар (пиёла, чойнак, коса, тарелка, лаган, кўза, совғабоп тўпламлар), қурилишда ишлатиладиган

фаянс плиткалар чиқарилади. Тармоқда «Ўзбекенгилсаноат» давлатакциядорлик компанияси таркибига кирадиган корхоналар: Абдурауф Иброҳимов номидаги «Тошкент чинни заводи» акциядорлик жамияти, Самарканд «Нафис» акциядорлик жамияти, «Қувасой чинниси» акциядорлик жамияти. 2003 й.да тармоқ корхоналарида 44 млн. дона чинни маҳсулотлари ишлаб чиқарилди. Чинни буюмлар чет элларга экспорт қилинади. «Оқ олтин», «Тонг», «Узум», «Товус», тўпламлари халқаро кўргазмаларда олтин медаллар билан тақдирланган.

Хорижий мамлакатлардан Хитой, ГФР, АҚШ, Франция, Япония, Чехия ва бошқаларда Ч.ф.с. тараққий этган. Германияда «Розенталь», «Хученройтер», Францияда «Бернардо», «Дюпе», Буюк Британияда «Уэжвуд», Японияда «Норитак» тармоқдаги энг йирик ва тарихий анъаналарига эга бўлган фирмалар ҳисобланади.

Ад.: Амиджанова М., Сайко Э., Керамика, стекло и фарфор в Средней Азии, Т., 1968; Технология фарфорового и фаянсового производства, М., 1975.

ЧИННИХОНА — археологик ёдгорлик; сарой. Самарқандда Чўпонота тепалитинингжан ғарбида жойлашган. 15-а.нинг 40-й.ларида Улуғбек расадхонасига яқин жойда қурилган. Сарой деворлари чинни билан қоплангани учун ҳам Ч. деб аталган. Улуғбек ва олимлар шу ерда самовий кузатув, и. т.лардан сўнг хордиқ чиқаришган. Ёдгорликда археолог В.Д.Жуков (1941), Ў. Алимов (1968) қазиб ишлари олиб боришган. Бинонинг жан. қисмида айвон (сахни устига силлиқланган 25х25х4,5 см ли пишиқ ғишт терилган), унинг олдида 8 қиррали (айланаси 1,5 м) фонтан ўрни, 6 қиррали пишиқ ғишт терилган супача топилган. Олдингисидан 50 м ғарбда айлана шаклда мармар тош ётқизилган 2 фонтан ўрни очилган. Унга ер тагига ётқизилган сопол қувурлар орқали сув келган. Ч.нинг пештоқди асосий эшиги сайқалланган оқ

мармар, серпантин ва б. тоғ жинсларидан ишланган. Ч.дан нафис кошинли девор қолдиқдари, чинни ва тош тахтачалар (бирида «бахтли бўл» ёзуви бор), рангли шишачалар, чақа пуллар топилган.

ЧИННИҚУЛОВ Ўрол (1937.25.8, Пайарик тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). СамДУни тугатган (1962). 1962 й.дан Пайарик туманидаги 14интернат мактабида бош тарбиячи, 1970—95 й.ларда 20мактабда ўқув бўлими мудири, она тили ва адабиёт ўқитувчиси.

«ЧИНОБОД» САНАТОРИЙСИ

- овқат ҳазм қилиш аъзолари (меъда, ичак, жигар ва ўт пуфаги) касалликларини даволашга ихтисослашган тиббий соғломлаштириш маскани. Тошкентнинг Юнусобод туманида жойлашган. Санаторий ҳудуди 1938 й.да пахта тозалаш здалари ишчиларининг дам олиш зонаси бўлган, 1941 й. эвакуация қилинган госпиталь жойлаштирилган, 1946 й. санаторийга (75 ўринли) айлантилган. «Ч.» с.нинг ҳозирги майд. 19 га, агрофи мевали ва манзарали дарахтлар билан кўкаламзорлаштирилган. 1963 й. санаторий ҳудудида 1554 м чуқурликдан бурғи қудуғи орқали Тошкент минерал суви чиқарилган. Санаторий 370 ўринли, унда даволаш ва диагностика бўлимлари, жумладан, шифобахш минерал сув, балчик, озокерит ва электр билан даволаш бўлимлари, бадан тарбия зали, аэросолярий, ингаляторий, рентген, ректоромоноскопия, стоматология хоналари, биокимё, бактериология ва клиник лаборатория бор. Минерал сувдан асосан ванналар учун, ичиш, ичакларни чайиш, тубаж, душ, сув ости массажи қилишда фойдаланилади. «Ч.»с. меъда ва 12 бармоқ ичакни текширадиган замонавий тиббий текширув асбоблари билан жиҳозланган. 1997—98 й.дан санаторийнинг даволаш ихтисослиги кенгайтирилди: қандли диабет, гинекология, урология, андрология бўлимлари фаолият кўрсата бошлади.

1999 й.дан фоль акупунктура диагностикаси жорий этидди, бунда биологик фаол нукталар (БФН) ва компьютер ёрдамида аниқ ташхис қўйилади.

Беморларга табиий минерал сувдан ташқари, доридармонлар, шифобахш гиёҳлардан тайёрланган дамламалар, парҳез овқатлар ва б. берилади. Йилига 6000 киши даволанади (2004).

Санаторийда 370 ўринга мўлжалланган ётоқ корпуслари (бир ва икки ўринли), 2 та оилавий кotteж, клуб, кутубхона, спорт майдончалари бор. «Ч.»с.да бекаму куст даволаниш, марокли дам олиш учун барча қулайликлар ва оромбахш микроклим мавжуд.

2001 й.дан «Ч.»с. очик акциядорлик жамияти (ОАЖ)га айлантирилди.

ЧИНОЗ (мўғулча — бўри) — ўзбеклар таркибига кирган қабилалардан бири. Рашидуддин Фазлуллоҳ (14-а.)нинг «Жомеуттаворих» тарихий асарида ёзилишича, «Ч.» атамаси мўғулларнинг тайжуит қабиласи таркибидаги уруғлардан бирини англатади. Кейинчалик Ч.лар тайжуитлардан ажралиб, муस्ताқил қабилла бўлганлар. 13—14-а.ларда Ч. қабиласи ҳам бошқа бир қанча мўғул қабилалари каби Дашти Қипчокнинг шарқий қисмига келиб ўрнашганлар. 16—17-а.ларда уларнинг бир қисми Қарши чўли (Қарши ш. яқини)га ва Тошкент воҳасига кўчиб келиб, ўтроқлашиб кетган. Дашти Қипчокца қолган қисми эса қорақалпоқлар таркибига кирган.

ЧИНОЗ — Тошкент вилояти Чиноз туманидаги шаҳар, туман маркази. 1958 й. 8 майда асос солинган. Т.й. станцияси, автомобиль йўллари чорраҳаси. Чирчиқ дарёсининг ўнг соҳилида, Тошкент ш.дан 50 км жан.да. Аҳолиси 35 минг киши (2004). Шаҳарнинг шим. шарқий қисмида қад. Чиноз харобалари сақланиб қолган. Бу ерда дастлабки манзилгоҳ мил. бошларида вужудга келган. 1 минг йиллик ўрталарига келиб манзилгоҳ муҳофазат деворлари билан ўралган ва мар-

казий қисмида арки (бал. 8 м) бўлган шаҳарга айланган. Кўчманчи чорвадор халқлар билан алоқалари ва Шарқ мамлакатларига бориладиган машҳур савдо йўлида жойлашганлиги Ч.нинг тез суръатлар билан ўсишига сабаб бўлган. Шаҳар 13-а. бошларида мўғуллар истилосидан кейин харобага айланган. Бу ерда ўтказилган археологик қазиниш пайтида кўплаб хўжалик буюмлари, безаклар ва тангалар топилган.

Ч. ёнида шағалкум карьерини мавжуд. Шаҳарда 2 қўшма корхона (шу жумладан, қалава ип, газлама ишлаб чиқариладиган Ўзбекистон—Туркия—Япония «Тўқимачи ЛТД» қўшма корхонаси), кичик корхоналар, пахта тозалаш, нон эдилари, қурилиш конструкциялари кти, норуда материаллар и.ч., уруғлик тайёрлаш корхоналари фаолият кўрсатади. Шунингдек, маданий, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, деҳқон бозори мавжуд. 10 дан зиёд умумий таълим, мусиқа мактаблари, 2 та ўрта махсус билим юрти, маданият уйи, марказий кутубхона ва унинг тармоқлари, маданият ва истироҳат боғи, 2 касалхона, поликлиника, дорихона ва б. тиббий муассасалар бор.

Ч.дан Тошкент—Нукус, Тошкент—Урганч автомобиль трассаси ва т.й. ўтган. Шаҳардан Тошкентга автобуслар қатнайди.

ЧИНОЗ ТУМАНИ - Тошкент вилоятидаги туман. 1935 й. 9 фев.да ташкил этилган. 1962 й. 24 дек. да Янгийўл туманига қўшилган. 1973 й. 12 апр. да қайта тузилган. Шим. ва шим.шарқдан Янгийўл, шарқ ва жан.шарқдан Қуйи Чирчиқ туманлари, жан. ва ғарбдан Сирдарё, шим.ғарбдан Қозғистон Республикаси билан чегарадош. Майд. 0,34 минг км². Аҳолиси 116 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳар (Чиноз), 2 шаҳарча (Олмазор, Янги Чиноз), 8 кишлоқ фуқаролари йиғини (Ислохот, Иттифоқ, Кўтарма, Туркистон, Чиноз, Эски Тошкент, Яллама, Ўзбекистон) бор. Маркази — Чиноз

ш.

Табиати. Рельефи, асосан, текисликдан иборат. Қир ва адирлар, Қрзоғистон чегарасига яқин жойда эса чўл бошланади. Фойдали казилмалардан Сирдарё билан Чирчиқ дарёсининг қўшилиш жойида қурилишда ишлатиладиган қумшағал олинади. Иқдими континентал. Йиллик ўртача тра 13,4°, янв.нинг ўртача траси —3,1°, энг паст тра —33°, июлнинг ўртача траси 26,5°, энг юқори тра 42°. Вегетация даври 210 кун. Йилига 350 мм ёгин тушади. Туман худудидан Чирчиқ, Сирдарё дарёлари ўтади. Шунингдек, қ.х. экинларини сугоришда туман худудидан ўтган Бўзсув, Қурқулдак, Шим. Тошкент, Жўн каналларидан фойдаланилади. Аччиқкўл, Чумчуккўл, Келес яйловларида Ойдинкўл кўли бор. Тупроклари, асосан, бўз, Чирчиқ дарёси ёқасида қорамтир, бўз тупрок. Ёввойи ўсимликлардан семизўт, шўра, итузум, бангидевона, ачамбити, қўйткан, янтоқ, чучмома ва б. бор. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, бўри, чиябўри, қобон учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, қозоқ, тожик, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 341,2 киши. Қишлоқ аҳолиси 81 минг киши, шаҳар аҳолиси 35 минг киши (2004).

Хўжалиги. Туман иқтисодиёти, асосан, қ.х. ишлаб чиқаришига ихтисослашган. Ч.т. да 8 та саноат қорхонаси бўлиб, уларда қурилиш материаллари, пахта тозалаш, уруғлик тайёрлаш, норуда материаллар и.ч. билан шуғулланилади (қумшағал қазиб олинади).

Автомобиль таъмирлаш зди, қурилиш материаллари ва конструкциялари, норуда қурилиш материаллари қтлари, МТП, қумшағал қарьери бор. 2 қўшма қорхона (шу жумладан, қалава ипгазлама и.ч.га ихтисослашган Ўзбекистон — Туркия — Япония «Тўқимачи — ЛТД» қорхонаси) ишлаб турибди. Савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, деҳқон бозори фаолият кўрсатади. Қ.х.нинг асосий тармоқлари — пахта-

чилик ва ғаллачилик. Шу билан бирга қорвачилик, пиллачилик, сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчилик ҳам ривожланган. Туманда 13 ширкат, 541 деҳқон фермер хўжалиги бор. Ч.т.даги шахсий ва жамоа хужаликларида 26,8 минг қорамол (шу жумладан, 11,6 минг сигир), 17,6 минг қўй ва эчки боқилади, паррандачилик билан ҳам шуғулланилади.

Туманда 48 умумий таълим мактаби (26,1 минг ўқувчи), 2 ўрта махсус билим юрти (1,2 минг ўқувчи), марказий кутубхона ва унинг 29 та тармоғи, болалар мусиқа мактаби, маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи мавжуд. 2 касалхона (400 ўрин), поликлиника, қишлоқ врачлик пунктлари, дорихона ва б. тиббий муассасаларда 163 врач ишлайди. Ч.дан Тошкентга автобуслар қатнайди. 1935 й. дан «Чиноз ҳаёти» туман газ. чиқади (адади 11050).

ЧИНОР (*Platanus*) — чинордошлар оиласига мансуб баргтўқувчи ўсимликлар туркуми; 10 тури маълум. Шим. Америка (Канададан Мексикагача), Жан. Шарқий Европа ва Ўрта денгизбўйи мамлакатларидан Ҳиндихитойгача бўлган худудда тарқалган. Кавказ, Қрим, Ўрта Осиёда шарқ чинори (*P.orientalis*), Жан. Украина, Қора денгиз соҳиллари, шунингдек, Ўрта Осиёда Шим. Америкадан келтирилган ғарб чинори (*P.occidentalis*) турлари ўстирилади. Шарқ Ч.и ёввойи ҳолда ўсади. Шохшаббаси қалин, бўйи баланд (50 м гача), танаси бақувват (айланаси 18 м гача), цилиндрсимон, пўстлоғи сарғишоқ. Ўзбекистонда манзарали Ч.нинг ҳар икки тури ўсади. Новдалари ва барглари ёшлигида туқли, кейинчалик туқлари тўкилиб кетади. Барглари йирик, асосан, 3 (баъзан 7) бўлмали. Меваси думалок, дағал туқли ёнғоқча, диаметри 1,5 см, мева бандида 2—5 тадан ўрнашган, узоқ вақт тўқилмайди. Апр. да гуллаб, меваси май—сент. да етилади. Ч., айниқса, ёшлигида тез ўсади. Қулай шароитда 2000 йил ва ундан ҳам кўпроқ яшайди. Эгей денгизидоғи Крит о.да та-

наси айланаси 18 м бўлган 2300 йиллик Ч.лар бор. Сурхондарё, Наманган ва Самарқанд вилоятларида 600—800 ёшли Ч.лар учрайди.

Ч. уругини экиб, қаламчасидан ва илдиз бачкиларидан кўпайтирилади. Ч.нинг ёғочи енгил, пишиқ, мебель санюатида кадрланади. Унинг ёғочидан ўзбек меъморлигида қадимдан фойдаланиб келинган.

ЧИНҒИЛ, жангал (*Halimodendron halodendron* (Pall.) Vass.) — дуккақдошларга мансуб бута тури. Бўйи 2 м га боради, тиканли. Барглари жуфт патсимон, гули пушти. Табиий ҳолда тўқайларда, ариқ ва жар ёкаларида ўсади. Апр.—авг.да гуллаб, июнь—сент.да меваси пишади. Чўл ва адирларда ҳар қандай тупроқларда, ҳатто шўр тупроқларда ҳам ўсади. Уругидан ва илдиз бачкиларидан кўпаяди. Қумларни мустаҳкамлаш, шўр ерларни кўкаламзорлаштиришда Гуллаган чинғил қўлланилади. ва уруғи.

ЧИПОР ИЛОНЛАР — сув илонлар оиласига мансуб илонлар 2 уруги; асл Ч.и. (*Coluber*) ва ўрмаловчи Ч.и. (*Eurpe*)нинг умумий номи. Уз. 2,4 м гача. Гавдасининг орка қисми сидирға рангли, баъзан қора йўлйўл доғлари бўлади; қорин томони оқиш. 30 га яқин тури Жан. Европа, Осиёнинг мўътадил ва тропик минтақалари, Шим. ва Шарқий Африка ҳамда Шим. Америкада тарқалган. Ўзбекистонда Ч.и.нинг 6 тури учрайди. Айниқса, турли рангли Ч.и. ва гулдор Ч.и. кенг тарқалган; чўл минтақаларда кўндаланг йўлли Ч.и., холдор Ч.и. кўп учрайди. Ч.и. майда кемирувчилар, қалтақасаклар, қушларнинг болалари ва майда қушлар билан озиқланади. Жуда ҳаракатчан. Ўлжасини бўғиб ёки ерга босиб ўддиради. Урғочиси 3 тадан 40 тагача тухум кўяди. Чақади, лекин заҳарсиз бўлганидан хавфли эмас. Айрим турлари Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китобига киририлган.

ЧИПОРҚАНОТЛИЛАР (*Zygaenidae* ёки *Anthroceridae*) — капалақлар оиласи. 1200 га яқин тури маълум. Қанотлари ёйилганда 5 см ча. Олдингиси, одатда, ялтироқ, кўк, яшил ёки қора. Кизил, сариқ, оқ доғлари бор. Баъзи Ч. ранги сидирға бир хилда. Личинкаси ўсимлик (асосан, дуккақдошлар) барги билан озиқланади. Пилла ичида ғумбакка айланади, қишлайди. Ер юзида, айниқса, тропикларда тарқалган. Ўзбекистонда 10 га яқин тури учрайди. Айрим турлари маданий ўсимликлар зараркунадаси. Ток чипорқанотлиси ток барги ва қуртагини зарарлайди.

ЧИПҚОН, фурункул — соч халтачаси (фолликула) ва атрофидаги ёғ беши ҳамда тўқималарининг ўткир йирингли некротик яллиғланиши. Стафилококклар кўзғатади. Терида ёғ ва тер ажралишининг кучайиши, авитаминоз, моддалар алмашинувининг бузилиши, тозалikka ва шахсий гигиенага риоя қилмаслик, терининг тирналиши, чақаланиши Ч.га сабаб бўлади. Ч. терининг тулки қисмида, кўпинча бўйин (энса соҳаси), юз, бел, думба, сон ва б. жойларга чиқади.

Ч. ҳар хил катталиқда бўлиши мумкин. Дастлаб думалоқ, конуссимон, қизғиш тугунча юзага келиб, теридан кўтарилиб чиқади, безиллаб оғрийди, атрофидаги тўқималар шишади. Агар лаб, ковок каби ёғ кўп йиғиладиган соҳада пайдо бўлса, атрофи жуда шишиб кетади, ҳатто бемор оғзи билан кўзини очолмай қолади, қаттиқ оғрийди. Касаллик секинаста авж олади; дўмбайиб турган тугунча 3—4 кувдан сўнг катталашиб яллиғланади, ўртаси йиринг бойлайди, кейин кўкмигир тусга қиради, йиринг кўпайиб, Ч. уч беради ва ёрилади. Ёрилган ердан бир оз йиринг чиқиб, яра пайдо бўлади. Яра ўртасида соч ва унинг атрофидаги тўқималардан иборат Ч. «ўлиги» кўриниб туради; 2—3 кундан кейин яра катталашиб, ичидан қон аралаш йиринг чиқади. Бу вақтда оғриқ қамайган, Ч. атрофидаги шиш ва яллиғланиш ало-

матлари анча пасайган бўлади. Кейинчалик Ч. «ўлиги» бутунлай чикиб, яра чандикланиб битади. Ч.нинг айна вақтда кўплаб тошиши фурункулёз дейилади. Маҳаллий ва умумий фурункулёз фарқ қилинади. Маҳаллий ёки чегараланган фурункулёз, асосан, терининг маълум бир қисмида (кўпинча бўйин, бел, думба соҳасида) учраб, санитариягигиена қоидаларининг бузилиши, Ч.ни ўз вақтида даволамаслик ёки нотўғри даволаш натижасида вужудга келади. Умумий ёки тарқоқ фурункулёз терининг анчагина қисмини эгаллайди, бунга кўпинча моддалар алмашинувининг бузилиши (диабет, колит, неврит, анемия ва б.), гиповитаминоз (А, В, С), тузук овкатланмаслик, оғир инфекцион ёки сурункали касалликлар, бирдан совқотиш, иссиқлаб кетиш, шунингдек, жисмонан толиқиш, нерв системаси фаолиятининг бузилиши ва б. сабаб бўлади.

Ч. ва фурункулёзни мутахассис врач даволайди; даво касаллик босқичи, ўрни ва танада тарқалишига қараб олиб борилади. Ч.ни ҳар ким ўз билгича ситиши ярамайди, акс ҳолда оғир асоратлар юзга келиши мумкин. Ч. ёки фурункулёз чиққанда ҳаммомга тушиш, шунингдек, душ, ванна қабул қилишга рухсат этилмайди; врач тавсияси бўйича дезинфекцияловчи ванна (марганцовка билан) қилиши мумкин.

Парҳез сақлаш, хусусан, аччиқ, шўр овкатлар ва ширинликларни чеклаш, сервитамин овкатлар тавсия этилади. Ч.га даво қилинганда аввало унта сабаб бўлган асосий касалликни даволаш лозим.

ЧИРИКРАБОТ — сак кабилаларидан бўлган опасиаклар шахрининг харобаси (мил. ав. I минг йиллик ўрталари). Жангадарё бўйи (Қизилқум)да жойлашган. Хоразм археологияэтнография экспедицияси (1948—49), Ю.А.Рапопорт раҳбарлигидаги археология отряди (1957—58) текширган. Ч. қалъаси тухумсимон тепалик (бал. 15 м) устига

қурилган, майд. 850x600 м. Атрофи квадрат шаклидаги ғиштдан (30x30x9 см дан 50x50x12 см) кўтарилган. Ички ва ташки девор билан уралган. Девор ташқарисидан қалъани айлантрииб хандақ (кенглиги 40 м, чуқ. 4,5 м) қазилган. Ч.нинг энг қад. ёдгорликлари мозорқўрғонлардир, улардан 6 таси маълум. Мозорқўрғонда 10 га яқин қабр очилган. Қабрларга жасадлар чалқанча, бошлари шим.ғарбга қаратиб ётқизилган. Мозорқўрғондан мил. ав. I минг йиллик ўрталарига оид бир неча сопол бўлақлари, ясси дастали темир қилич, 3 қиррали жез ўқ учлари ва майда олтин буюмлар топилган. Шахарнинг жан.шарқий томонида жойлашган қад. ёдгорликлардан яна бири хом ғиштдан қурилган, дойра шаклидаги мақбара (диаметри 38,5 м, бал. 8,4 м) харобаси бўлиб, квадрат шаклидаги 4 хона (хар бири 5,9x5,9 м)дан иборат. Мақбарадан темир ханжарлар, пичоклар, олтин ва қумушдан ясалган қўнғирокчалар, турли тақинчоқлар чиққан. Сопол буюмларнинг аксарияти мил. ав. 3—1-а. га оид.

ЧИРИЛДОҚЛАР (Gryllidae)

тўғриканотлилар туркумига мансуб хашаротлар оиласи. Тропик ва мўътадил минтақаларда 2 мингдан ортиқ тури маълум. Сернам ўтлоқ ерларда, полиз ва сабзавот экинзорларида, хонадонларда яшайди. Ўрға Осиёнинг суғорма дехқончилиқ минтақаларида кўпинча дашт чирилдоғи (*Acheta deserta* Pall.) учрайди. Эркагининг тана уз. 10—16 мм. урғочисиники 12—20 мм, қора; танаси майда қулранг туклар билан қрпланган. Орқа оёқлари сакровчи. Устқаноти қорнининг учигача етади. Эркаги усқанотларини бирбирига ишкалаб чириллаган товуш чиқаради. Эшитиш органи олдинги боддирида. Қорнининг учига узун ўсимталари бор. Тупроқ ёриқлари, тошлар таги ёки уяларда, баъзилари уйларда (уй чирилдоғи ёки қора чигиртка) яшайди. Тупроқнинг юза қатламида қатта (бешинчи) ёшдаги личинкалари қишлайди. Апр.май ойларида личинкалар пуст таш-

лаб, вояга етган ҳашаротга айланади. Қанотлари шаклланиб бўлганидан кейин, бир ой ўтгач Ч. кичикроқ гала бўлиб, тупроқ ёриқларига тухум қўяди. 15—20 кунда тухумдан личинкалар чиқади. Йилга бир марта авлод беради. Экинларни зарарлайди, баъзан кўчат қалинлигининг камайишига сабаб бўлиши мумкин. Вертун чирилдоғи (*Oecanthus turanicus* Uv.) лалми экинзорларни ва уларга яқин жойлашган ғўза, беда, ёш тоқларни зарарлайди.

Кураш чоралари: захарли хўрак ва ўсимликларга инсектицидлар сепиш, бегона ўтларга қарши кураш, тупроққа яқши ишлов бериш ва б.

Султон Алимӯхамедов.

ЧИРИЛДОҚЛАР (*Locustella*)

чумчуксимонлар туркумига мансуб кушлар уруги. Энг майда кушлардан, уз. 12—16 см. Танаси чўзик, тумшуғи жуда узун ва тўғри. Танасининг устки томонида ёки томоғида узунасига жойлашган қорамтир доғлар бор. 7—8 тури, жумладан, Ўзбекистонда 4 тури маълум. Европа, Шим.Ғарбий Африка ва Осиёда (жанубда Ҳимолайгача) тарқалган. Африка ва Жан. Осиёда кишлайди. Ўрмон четлари ва тўқайларда яшайди. Буталарга ёки ерга уя қуради. Ер бағирлаб паст учайди. Ҳашаротлар билан озикланади. Чиркиллашга ўхшаш овоз чиқариб сайрайди (номи шундан).

ЧИРИНДИ - к. Гумус.

ЧИРИНДИЛИ ГОРИЗОНТ,

тупроқнинг гумусли қатлами — тупроқнинг ўсимлик ва ҳайвонот колдиклари чириндиларидан иборат органиген горизонт. Бу горизонт қалинлиги қора тупроқларда 150—200 см, сур тупроқларда 25—50 см, чўл тупроқларида 20, баъзи жойларида эса 30 см гача. Ўрта Осиёнинг чўл минтақасида тарқалган чўл кумли тупроқлари, сур тусли қўнғир ва тақирсимон тупроқларда чиринди микдори жуда кам. Агротехник ва кимё-

вий ишлов бериш натижасида тупроқда органик моддалар, жумладан чиринди микдори ортиб боради. Мирзачўлнинг оч тусли бўз тупроқларидаги қўриқ очилиб, унда алмашлаб экиш ва минерал ўғит қўллаб экин экилгандан кейин, ўзлаштиришнинг дастлабки йилларида камайиб кетган чиринди микдори 10 й.дан кейин тупроқнинг 1 м ча қалинликдаги қатламида 20%, 30 йил суғорилгандан сўнг эса 23,5% га, шунга мувофиқ азот 9,2 ва 14,1% га ортди. Чиринди, асосан, экилган ўсимликлар илдиш қрлдиклари ҳисобига тўпланади. Бундан ташқари, бу қатламда гумуснинг кўпайишида дук-какли, бошоқли ёки улар аралашмасидан иборат ўтлар экиш, шунингдек, сув билан оқиб келган оқизикларнинг аҳамияти катта.

ЧИРКИН Василий Александрович (1884.12.8, Екатеринбург 1940.10.6, Тошкент) — реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1936). Москва филармониясининг драма синфини тургатган (1910). 1910—12 й.лар Москва Кичик театрида, 1917—23 й.лар Москва Ҳарбий театрида, 1924—34 й.лар ИвановоВознесенск, Курск, Брянск, Боку, Свердловск, Қозон театрларида ишлаган. 1934 й. Тошкентга келиб, Рус театри (ҳоз. Ўзбекистон рус академик драма театри) ташкилотчиларидан ва биринчи бадий раҳбари бўлган. «Интервенция» (Л. Славин), «Аристократлар» (Н. Погодин), «Тубанликда» (М.Горький), «Телба кун, ёки Фигаронинг уйланиши» (П. Бомарше), «Отелло» (У. Шекспир), «Момақалдирик» (А.Островский), «Ванюшин болалари» (С. Найдёнов), «Пётр I» (А.Толстой), «Бой ила хизматчи» (Ҳамза), «Ҳамлет» (У.Шекспир, М.Уйғур билан ҳамкорликда) каби спектаклларга реж.лик қилган. Юқори идеалларга ишонтиришга ҳаракат қилиш, ҳаёт ҳақиқатининг ёрқин театр шакллари билан уйғунлашиб кетиши, спектаклларга Вахтангов услубини сингдиришга уриши Ч. режиссурасига хос.

ЧИРМОВУҚ — ўсимликларга чир-
машиб ўсадиган паразит ўсимлик (к.
Девпечак, Зарпечак).

ЧИРОҚИЛАР, черокилар — АҚШ
даги ирокезлар гуруҳига мансуб индейс
халки (Шим. Каролина ва Оклахома штат-
ларидаги резервацияларда яшайдилар).
66 минг киши (1990-й.лар ўрталари).
Асосан, деҳқончилик, майда тадбиркор-
лик билан шуғулланадилар. Диндорлари
— христианлар (католиклар, протестант-
лар ва б.); анъанавий эътиқодлар ҳам
сақланиб қолган.

ЧИРОҚЖЎРА   **ВОЛЬФРАМ**
КОНИ - Зирабулоқ тоғларининг ғарбий
қисмидаги кичик кон. Чирокжўра интру-
зив массивининг шим.ғарбий қисмида
жойлашган. 1955 й.да очилган. Кон
геол. сини Н.Д. Ушаков (195860), Ҳ.Н.
Боймухамедов (1960) ўрганган. Конда си-
лур даврига мансуб оҳақтош ётқизиклари
мавжуд. Вольфрам рудаси Чирокжўра
интрузив массиви ичида ётган (750х100
м катталиқдаги) оҳақтош ҳарсанглари
(ксенолитлари) билан гранодиоритлар
туташган жойда ҳосил бўлган скарнлар
билан боғлиқ. Линзалар шаклидаги ру-
дали скарнлар таркибида вольфрамнинг
шеелит минерали бор. Рудали скарн
жисмининг уз. 150 м, қалинлиги эса 0,4
м. Рудали скарнлар, асосан, пироксен,
гранат, кварц, шеелит, стильпноменан,
антимонит, везувиан, нонтронит, пирро-
тин, халькопиритлардан таркиб топган.
Вольфрам рудаси (шеелит) жуда майда
доначалар ҳолида скарнидаги пироксен-
лар орасида жойлашган.

ЧИРОҚЧИ — Қашқадарё вилояти
Чирокчи туманидаги шаҳар (1980 й. дан),
туман маркази. Ч. номи чирок ясовчи
хунармандлар касби билан боғлиқ. Ч.дан
вилоят маркази (Карши ш.) гача 83 км,
яқин т.й. станцияси — Яккабоғ (12 км).
Аҳолией 17,5 минг киши (2003). Аҳолиси
ва хўжаликлари Қашқадарёдан сув ола-

ди. Пахта тозалаш, ғишт здлари, МТП,
автокорхона, қурилиш ташкилотлари,
босмахона, савдо, маданий ва маиший
хизмат кўрсатиш шохобчалари, умумий
таълим мактаби, болалар мусиқа макта-
би, касбхунар коллежи, кутубхона, мада-
нийт уйи, марказий касалхона, поликли-
ника, дорихона ва б. тиббий муассасалар
бор.

ЧИРОҚЧИ ТУМАНИ - Қашқадарё
вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да-
ташқил этилган. 1962 й. да Яккабоғ туман-
нига қўшилган. 1964 й. 22 фев.да қайта
ташқил этилди. Шарқдан Шахрисабз, Ки-
тоб, жан.шарқдан Яккабоғ, жан.дан Ка-
маши, ғарб ва жан.ғарбдан Карши, Косон
туманлари, шим.дан Самарқанд вилояти-
нинг Пастдарғом ва Нуробод туманлари
билан чегарадош. Майд. 2,84 минг км².
Аҳолиси 270 минг киши (2003). Туманда
1 шаҳар (Чирокчи), 20 қишлоқ фуқарола-
ри йиғини (Дам, Додик, Жар, Кўкдала,
Лангар, Мирзатўп, Охунбобоев, Пахта-
обод, Торжилға, Уймовут, Уйшун, Хумо,
Чим, Чорвадор, Шурқудук, Эски Ангор,
Янги Ҳаёт, КалкаМа, Кахрамон, Кумда-
рё) бор. Маркази — Чирокчи ш.

Табиати. Туман ҳудуди вилоятнинг
шим. қисмида жойлашган. Рельефи те-
кис чўл ва кирадирлардан иборат бўлиб,
жан.ғарбдан шим.шарққа (Қоратепа
тоғи) баландлашиб боради. Баландлиги
текис чўл қисмида 400— 600 м, адир-
да 700—900 м ва Зарафшон тизмаси-
нинг давоми бўлмиш Қоратепа тоғида
1200—1500 м. Дурсун қишлоғи ёнида
табiiй газ кони топишган. Иқлими ке-
скин континентал. Йиллик ўртача тра
14,7°. Янв. нинг ўртача траси 2,7°, энг
паст тра —20°. Июлнинг ўртача траси
28°, энг юқори тра 45°. Вегетация даври
220—230 кун. Йилига 368 мм, шарқида
400—500 мм ёғин тушади. Тумандаги
экинлар Қашқадарё, Кумдарё, Оёқчидарё
ва б. каналлардан сугорилади. Туманнинг
жан.да Чимқўрғон сув омбори бор. Шим.
тоғли зонада ўтлоқи, текислик қисмида
типик бўз тупроқдар, оч бўз тупроқ, дарё

водийларида ўтлокиботқок тупроқлар тарқалган. Ёввойи ўсимликлардан ранг, қарғаоёқ, қамиш, читир, қаррак, бугдойик, янтоқ, кашкар беда, қорамуғ, кўзиқулоқ, оққурай, туяқорин ва б. ўсади. Ёввойи хайвонлардан тулки, юмронқозик, куён, қаламуш, кўшоёқ, сичқон, эчқемар; қушлардан қирғовул, сўфитўрғай, чумчук, чуғурчик, зарғаддок ва б. бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, татар, рус, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўрғача зичлиги 1 км² га 95,1 киши. Қишлоқ аҳолиси 252,5 минг киши, шаҳар аҳолиси 17,5 минг киши (2003).

Хўжалиги. Туманда 2526 йирик, ўрта, кичик қорхона ва микрофирмалар, пахта тозалаш, ғишт эдлари, гилам фқаси, МТП, қурилиш ташкилотлари, автоқорхона, босмақона, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. 20 ширкат, 970 фермер, бўрдоқичилик хўжаликлари фаолият кўрсатади. Қ.х. пахтачилик, галлачилик ва чорвачиликка ихтисослашган. Пиллачилик билан ҳам шуғулланилади. Экин майдонларига пахта, дон, картошка, полиз, сабзавот, озуқа экинлари экилади. Туман жамоа ва шахеий хўжаликларида қорамол, қоракўл қўй, парранда боқилади. 174 умумий таълим, болалар мусиқа мактаблари, 3 касбхунар коллежлари, марказий кутубхона ва унинг тармоқлари, 18 клуб муассасалари, маданият ва истироҳат боғи ишлаб турибди. Қасалқона, фельдшерқушерлик пунктлари, поликлиника, дорихоналар ва б. тиббий муассасалар бор.

ЧИРЧИҚ (қад. номи Парак, «Бобурнома»да Чир, кейинги кичрайтирилган номи Ч.) — Тошкент вилоятидаги дарё. Сирдарёнинг йирик ўнг ирмоғи. Дарё ҳавзаси жан. ва шарқда Қурама тизмаси ва Чатқол тоғ тизмалари, шим. да Талас Олатови ва унинг ғарбий тармоқлари билан чегараланган. Ғарбий Тяньшан тоғларидаги қор ва музликлардан Чатқол, Қўқсув ва Писком дарёла-

ри бошланади. 1971 й. гача Ч. Чорвоқ сойлигида Чатқол ва Писком дарёлари қўшилишидан ҳосил бўлар эди. Эндиликда дарё Чорвоқ сув омборидан бошланади ва Чиноз қишлоғи ёнида Сирдарёга қуйилади. Уз. 454 км, ҳавзасининг майд. 14240 км². Ч. тез оқадиган типик тоғ дарёси, тоғли қисмида чуқур, тор ва нишаб ўзанда тез оқади. Угом дарёси қўшилгандан сўнг Ч. водийси кенгайди. Ч. га бир неча ирмоқлар келиб қуйилади. Энг йириклари Угом дарёси ва Оксоқотасой. Қолган майда ирмоқлари (Қизилсув, Шўрбосой, Озодбошсой, Оқтошсой, Товоқсой, Қорангқўлсой, Ғолибасой, Олтинбексой, ва б.)нинг баъзилари ёз ва куз ойларида қуриб қолади. Водийнинг текислик қисмида дарёга бирорта ҳам ирмоқ қўшилмайди. Ч. қор ва музлик сувларидан тўйинади. Сув сарфи Хўжақент қишлоғи яқинида 221 м³/сек., Чиноз қишлоғи ёнида 62 м³/сек. Энг кўп сув сарфи 2160 м³/сек. (1959 й. 8 апр.) ва 1452 м³/сек. га (1914 й. 14 май) етган. Бундай қатта сув сарфи Ч. дарёси учун хос эмас. Энг кам сув сарфи 22м³/сек. бўлган (1956 й. февраль). Ч. Сирдарёга йилига 164 м³/сек. сув қуяди. Сув оқимининг 52,4% март—июнь ойларида, 32,1% июль—сент. ва қолган 15,5% окт.— февраль ойларида оқади. Январ.—февраль ойларида суви қамайиб, 52 м³/сек. дан ошмайди. Ч.да лойқа окзиклар кам. Тоғлардан чиқиб текислик бўйлаб оққанда суви кўплаб ирригацион тармоқлар орқали суғоришга олинади. Захарик, Бўзсув, Қорасув, Шим. Тошкент каби каналлар Ч. дарёсидан сув олади. Дарёдан гидроэнергетикада ҳам кенг фойдаланилади. Қодирия, Товоқсой, Оққовоқ, Оқтепа, Салор ва учта Қуйи Бўзсув, Чорвоқ (қуввати 600 минг кВтсоат, Ғазалкент) ГЭСлар каскади шулар жумласидандир. Ч. суви, асосан, Тошкент вилояти ҳудудидаги экин майдонларини суғоришга сарфланади (Ч. — Бўзсув системаси Ўзбекистон ҳудудида 100 минг гектардан зиёд ерни суғоради), шунингдек, Тошкент, Чирчиқ, Янгийўл,

Ғазалкент ш.ларини ва кўп қишлоқларни сув билан таъминлайди. Ч. ўрта окимида унинг ўнг соҳилидаги террасаларда Тошкент ш. жойлашган.

ЧИРЧИҚ - Тошкент вилоятидаги шаҳар. Чирчиқдарёсининг ўнг соҳилида, Қоржонтовнинг ён бағрида, 730 м баландликда, Тошкентдан 30 км шим.шарқда жойлашган. Тошкент Чорвоқ т.й. даги станция ва автомобиль йўллари чорраҳаси. Аҳолиси 140,1 минг киши (2004). Ч. 1932 й.да дарё бўйидаги Қирғизкулоқ, Қипчок, Ниёзбек қишлоқлари ўрнида йирик электркимё кти қурилиши муносабати билан вужудга келган. Янги саноат корхоналари қурилиши билан аҳоли сони ҳам тез ўсди (1939 й. — 15 минг киши, 1959 й. — 65 минг киши, 1970 й. — 107,4 минг киши). 30 — 40-й. ларда Индустириал техникуми биноси, 50-й.ларда электркимё корхонасининг Маданият саройи ва б. жамоат бинолари қурилди. 1966—67 й.лардан кўп қаватли йирик панелли бинолар қад кўтарди. 2-жаҳон урушида ҳалок бўлган чирчиқликлар хотирасига ўрнатилган ёдгорлик, маданият ва истироҳат боғлари, хиёбонлар, мактаблар, поликлиника, касалхона ва б. бунёд этилди. Шаҳар ёнида аҳолининг дам олиш жойлари мавжуд. Шаҳарда «Чирчиққишлоқмаш», «Трансформатор», «Ўзбеккимёмаш», «Электркимёсаноат» (минерал ўғитлар), қаттиқ қотишмалар ва ўтга чидамли металлар кти каби корхоналар ишлаб турибди. 26 та қўшма корхона (шу жумладан, «Кибо», «Чирком», «Ўзметаллтехнологжи», «Бурсель—Ташкент—Текстиль»), 850 дан зиёд кичик корхона фаолият кўрсатади. Қурилиш материаллари, темирбетон конструкциялари ишлаб чиқарилади. Ғишт, асфальтбетон здлари, гўшт, нон ктлари, пойабзал ва тикувчилик фкалари мавжуд.

Чирчиқ олий танк командирмуҳандислик билим юрти, 25 умумий таълим мактаби, 7 ўрта махсус билим юрти, 12 кутубхона, 3 маданият муассасаси, музей, маданият ва истироҳат

боғи бор. Касалхона (500 ўрин), поликлиника, дорихоналар ва б. тиббий муассасалар ишлаб турибди. Ч.дан Тошкент ш.га автобуслар қатнайди. «Чирчиқ тонги» газ. (1932 й.дан нашр этилади, адади 760), «Чирчиқ» (1932 й.дан нашр этилади, адади 800) газ.лари чиқарилади.

ЧИРЧИҚ ВОДИЙСИ - Ғарбий Тяньшандаги водий, Тошкент вилояти ҳудудида. Чорвоқ сув омбори қурилгандан кейин Ч.в.нинг юқори қисми сув остида қолиб кетган. Водий шим.ғарб ва шим.да Қоржонтов ва Уғом тизмалари, шим.шарқ ва шарқда Талас Олатови, жан. шарқда эса Чатқол тизмаси билан ўралган. Жан. ва жан.ғарбий қисмлари текисликка туташган. Узунлиги Ализар кўтарилмасидан (жан. ғарб томон) Сирдарёгача 135 км. Кенглиги водий торайган жойларда 80—100 м, ўрта қисмида 35—40 км гача. Водийнинг энг тор жойи (Чорвоқ қисми ёки Чорвоқ дарвозаси) га тўғон, сув омбори қурилган. Чирчиқ дарёсининг куйи окими томон терраса (кўҳна қайир) поғоналари пасайиб боради ва дарё водийсининг чегараларини аниқ пайкаш қийин. Писком ва Чатқол дарёлари қўшилган жойдан Чирчиқ ш.гача бўлган ҳудуд Чирчиқ ботиғидан иборат. Палеоген даврида Ч.в. ўрнида денгиз бўлган. Чирчиқ дарёсининг бир неча террасалари буни исботлайди. Ушбу ҳудудда тектоник ҳаракатлар давом этмокда. Ер юзасида янги тектоник ҳаракатлар дифференциал характерга эга. Тектоник жиҳатдан Ч.в. грабенсинклиналь, ёнтрофдаги тизмалар горст антиклиналдир. Улар герцин бурмаланиши даврида шаклланган. Неоген тўртламчи давр янги тектоник ҳаракатлар таъсирида хоз. кўринишини олган. Водий ҳудудида бўр, палеоген, неоген ва тўртламчи давр ётқизиклари (конгломерат, қум аралаш шағал тошлар, лёсслар) кенг тарқалган.

Ч.в.нинг иклими континентал, ёзи иссиқ, қиши муътадил. Йиллик ўртача тра 11,6°—13,8°, янв.нинг ўртача траси —Г дан — 2,9° гача. Энг паст тра —29°

—33° дек. — янв. ойларида кузатилади. Июлнинг ўртача траси 23,9—26,8°, ёз фаслининг баъзи кунлари тра 44° гача кўтарилади. Йиллик ёғин водийнинг жан. ғарбий қисмда 300 мм, ўрта қисмида эса 1000 мм дан зиёд. Тоғларда кўпроқ қор, водийнинг ўзида ёмғир ва қор ёғади. Ғазалкент ва Чирчиқ ш.лари атрофларида йиллик ёғиннинг 35—40% баҳор ойларига тўғри келади. Асосий дарёлари — Чирчиқ ва унинг ирмоқлари: Угом, Оқсоқотасой ва б. Вактинча оқар сой ҳам кўп. Тоғ ён бағирларида сувнинг емириш фаолияти кучли, баҳор ва ёз бошларида сел келади, сурилмалар содир бўлади.

Ч.в.да асосан, бўз тупроқлар тарқалган. Тоғ тизмаларига яқин қисмларида кўнғир, дарё бўйларида ўтлоқ, экинлар экиладиган ерларда агроирригацион тупроқлар мавжуд. Бу тупроқларда ўсимликлардан бугдойик, кўнғирбош, қорабош, ёнғоқ, дўлана, бетага, тол, терак ва б. ўсади. Водийнинг текислик қисмларини, асосан, маданий ландшафтлар эгаллаган. Пахта, беда, ғалла, сабзавот ва б. экинлар экилади. Боғдорчилик ва тоқчилик ривожланган. Ёввойи ҳайвонлардан тоғ эчкиси, бўри, тулки, суғур, юмронқозик, турли хил қушлар, судралиб юрувчилардан илонлар ва б.; сувларда балиқлар бор.

Ч.в. аҳолиси зич ҳудуд бўлиб, унда Тошкент, шунингдек, Чирчиқ, Янгийўл, Бектемир, Ғазалкент, Чиноз каби шаҳарлар жойлашган. Ч.в. мамлакатнинг иқтисодиёти ривожланган рнларидан. Тоғли қисмларида санаторий ва дам олиш зоналари мавжуд.

Мурад Маматкулов.

ЧИРЧИҚ ОЛИЙ ТАНК КОМАНДИР-МУҲАНДИСЛИК БИЛИМ ЮРТИ — олий махсус ҳарбий маълумотли офицерлар тайёрлайдиган ўқув юрти. 1941 й.да Украинанинг Харьков ш.дан Чирчиқ ш.га эвакуация қилинган. Ҳозир Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари учун юқори малакали, олий махсус ҳарбий билимга эга офицер-

лар куйидаги ихтисосликлар бўйича тайёрланади: танк бўлинмалари, қисмлари ва қўшилмаларини жанговар қўллаш; жанговар техникаларни эксплуатация қилиш ва таъмирлаш муҳандислари; ҳаво десант бўлинмалари, қисмлари ва қўшилмаларини жанговар қўллаш; ҳаво ҳужумидан мудофаа қўшинларининг бўлинма, қисм ва қўшилмаларини жанговар қўллаш. Уларга «лейтенант» офицерлик унвони ва малакасига мувофиқ муҳандислик дипломи берилади.

«ЧИРЧИҚ ТРАНСФОРМАТОР ЗАВОДИ» АКЦИЈАДОРЛИК ЖАМИЯТИ — электротехника саноатининг йирик корхонаси. Турли типдаги электр куч трансформаторлари, электр тоқини тақсимлаш қурилмалари, йирик (10,35, 110 кВ кучланиш ва қуввати 25 дан 6300 кВА гача бўлган) куч трансформаторлари ва комплектли трансформатор кичик станциялари ишлаб чиқаради. «Ўзэлтехсаноат» уюшмасига қарайди. 3д 1942 й. 12 апрелда Ленинграддан эвакуация қилинган «Электропулът» зди негизда ташкил этилган ва «Электрощит» деб юритилган. 1962 й.дан Чирчиқ трансформатор зди деб номланди. Дастлаб корхонада электр шитлари ишлаб чиқарилган, электр моторлари ва б. электр жиҳозларини таъмирлаш, сошлаш, ишга тушириш каби ишлар бажарилган. 1945 й.дан куч трансформаторлари, 1947 й.дан пайвандлаш аппаратлари и.ч. ўзлаштирилди. 1949 й.дан Кучма транспорт кичик станциялари, 1952 й.дан 6 кВ ли комплектли тақсимлаш қурилмалари, 1961 й.дан ТМЗ1000 куч трансформатори билан ишлайдиган янги типдаги комплектли трансформатор кичик станциялари ишлаб чиқарила бошлади. 60—80-й.ларда корхона бир неча марта реконструкция қилинди. 1966 й.да корхона биносининг 1навбати, 1970 й.да 2навбати фойдаланишга топширилди. 1994 й.дан корхона очик акциядорлик жамиятига айлантилди. Ўзбекистон энергетика тизимини трансформатор кичик станци-

ялари билан таъминлаб келмоқда.

2003 й.да 716 дона куч трансформаторлари ишлаб чиқарилди (2001 йилга нисбатан 4,9 марта кўп). Маҳсулотлари чет элларга экспорт қилинади.

ЧИРЧИҚ «ЭЛЕКТРКИМЁСАНОАТ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - Ўзбекистондаги йирик кимё саноати корхонаси. Аммиак селитраси, карбамид, аммиак, суяқ аммиак, аммоний сульфат ва б. ўғитлар; капролактан, нитрат кислота, аммиак ва металл синтези катализаторлари, курук муз ва б. кимёвий маҳсулотлар ишлаб чиқаради. «Ўзкимёсаноат» давлатакциядорлик компанияси таркибига киради. Корхона Ўзбекистонда қ.х.ни, шу жумладан, пахтачиликни ривожлантириш бош режасига мувофиқ, Чирчиқ дарёси бўйида 1934 й.дан «Чирчиқазот» номи билан қурила бошлаган. 1941 й. ноябрида дастлабки маҳсулот — аммиак селитраси ишлаб чиқарилган. 1944 й.да кумирни газга айлантириш негизида аммиак ишлаб чиқарувчи 2навбати, 1949 й.да катализатор фкаси, 1964 й.да карбамид цехи ишга туширилди. 1961 й.дан табиий газдан аммиак ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. 1975 й.дан Чирчиқ «Электркимёсаноат» и.ч. бирлашмаси деб номланди.

1994 й.дан устав капитали 29 млрд. 996 млн. сум (66,5 млн. АҚШ доллари) бўлган очиқ акциядорлик жамияти (давлат улуши 51%, хорижий инвесторлар улуши 49%) ва хоз. номда.

2000 й.да бир суткада и.ч. унумдорлиги 1000 т гача етадиган янги аммиак агрегатини қуриш бошланган ва 2003 й.дан тўлиқ қувват билан ишламоқда. Маҳсулотлари ички бозорда сотилади ва чет элларга экспорт қилинади (Хитой, Туркия, Эрон).

ЧИРЧИҚ-БЎЗСУВ СУВ-ЭНЕРГЕТИКА ТРАКТИ — Чирчиқ дарёси ва Бўзсув капали бўйлаб кетмакет жойлашган ГЭСлар мажмуи. Трактнинг уз. 171,1 км. Трактда умумий ўрнатилган

қуввати 1220,6 МВт бўлган 19 та ГЭС бор. 1926 й.да ишга туширилган Бўзсув ГЭС трактда биринчи бўлиб қурилган. Трактнинг бошланиш қисмида (Чирчиқ дарёси ўзанида) кетмакет 3 стя — Хўжакент ГЭС, Чорвоқ ГЭС, Ғазалкент ГЭС жойлашган. Ғазалкент ГЭСдан куйирокда, Чирчиқ дарёси сувини тартибга солиб турувчи тўғоннинг ўнг томонидан Товоқсой ГЭС, Логинов номидаги ГЭС ва Оққовоқ ГЭСлари, Қибрай ГЭСнинг деривация каналлари бошланади. Сўнгра Оққовоқ2 ГЭСнинг сув ташлама каналидан бошланган Бўзсув ирригация каналида кетмакет Қибрай, Қодрия, Салор, Бўзсув, Шайхонтохур, Бўржар, Оқгепа ГЭСлари, 1, 2, 3, 4 ҳамда 6Куйи Бўзсув ГЭСлари жойлашган.

Трактнинг барпо этилиши натижасида Чирчиқ дарёси суви ёрдамида электр энергияси ҳосил қилиш билан бирга ирригация иншоотлари, йирик саноат марказлари, шаҳарлар, аҳолини, саноат корхоналари ва экинзорларни сув билан таъминлаш масалалари ҳам комплекс ҳал қилинган.

2003 й.да бу трактдаги ГЭСларда 5625,3 млн. кВтсоат электр энергияси ишлаб чиқарилди.

ЧИСТИКЛАР (Alcidae) ржанкаси-монлар туркумига мансуб қушлар оиласи, 22 тури бор. Ҳақиқий денгиз қушлари. Оғирлиги 80 г дан 1,2 кг гача. Усти қора, қорни оқ. Иккала жинс ҳам бир хил тусда. Тана тузилиши сувда сузиш ва шўнғишга яхши мослашган. Оёқдари қисқа, олдинги уч бармоғи сузғич парда билан туташган. Тумшуги ҳар хил кўринишда. Жуда тез учади. Чистик. Учишда орқага узатилган панжалари руль вазифасини бажаради. Ерда бесўнакай ва ёмон юради; сув остида қанотлари ёрдамида ҳаракатланади. Урчиш даврида бошида патли кокиллар, тумшугида шохсимон пластинка ва ўсмалар пайдо бўлади. Ч. қурукликка фақат тухум қўйиш учун чиқади. Қоя ёриқларига ва бошқа жойларга уя қуради. Колония ҳосил қилади.

1—2 та тухум кўяди. Тухумини нари ва модаси навбат билан 24—35 кун босади. Майда балиқ, қисқичбақалар, моллюскалар, денгиз чувалчанглари билан озикланади. Шим. Муз океани, Европа, Осиё ҳамда Американинг Тинч ва Атлантика океанлари шим. қирғоқларида тарқалган. Тухуми ва гўшти учун кўп овланганлиги сабабли камайиб бормоқда. Ҳозир тухумини йиғиш тақиқданган. Катта аҳамиятга эга бўлган қушлар бозори кўриқхоналарга айлантирилган.

ЧИСТОН (форс. — топишмоқ) — Шарқ шеърлятидаги лирик жанрлардан бири. Дастлаб халқ оғзаки ижодида шеърый саволжавоб, топишмоқ шаклида пайдо бўлган. Ч.да нарса ёки ҳодисанинг характерли белгилари мажозий тавсифланиб, нима эканлигини топиш ўқувчи, тингловчига ҳавола этилади. Шу сабабдан Ч. топишмоқшеър деб ҳам аталади. Ч.да нарсаларнинг номлари очик айтилмайди, балки улар га хос шакл, сифат ва хусусиятлар қайд этилади. Ўқувчи ёки тингловчи Ч. мазмунидан келиб чиқиб, унда яширинган, номи пинҳон тutilган нарсани ўз зехни, идроки кучи билан топиб олади. Ўтмишда шоирлар Ч. яратишда, асосан, 2 усул — абжад ва оддий топишмоқдан фойдаланишган. Ч.лар фард, байт, китъа, рубоий ва қисман ғазал шаклида ёзилади, 2 байтдан 10 байтгача, ҳатто ундан ҳам оргик бўлиши мумкин; маърифий, ижтимоийсиёсий мазмунга эга бўлади.

Ўзбек адабиётида Ч.нинг дастлабки намуналарини Алишер Навоий яратган (мас, «Қалам», «Танга», «Микроз», «Юмуртқа» ва б. Ч.лар). Шавқий Каттақўрунийнант «Самандар қуш», Увайсийкинг «Анор» Ч.лари машхур.

Ад.: Орзибеков Р., Лирикада кичик жанрлар, Т., 1976.

ЧИТ (санскритча читрас — олабула) — енгил ипгазлама. Қадимдан Шарқ мамлакатларида, шу жумладан, Ўзбекистон худудида ёғоч дастгоҳда пахта ипидан

тўқилган. Ҳозир тўқув станокларида тўқиладиган дагал хом сурп (миткал) ни пардозлаб (майинлаштириб, оҳорлаб, гул босиб) олинади. Сидирға ва гул босилган хиллари бўлади. Ч.дан аёллар, болалар ва эркаклар кўйлақлари, кўрпакўрпачалар, дарпардалар ва б. махсулотлар тикилади.

ЧИТА — РФ Чита вилоятидаги шаҳар (1851 й.дан), вилоят маркази. Чита дарёсининг Ингода дарёсига қуйиладиган жойда. Транспорт йўллари чорраҳаси. Аэропорт бор. Аҳолиси 316,6 минг киши (2002). Ч. Шарқий Сибирнинг муҳим саноат ва маданият маркази. Машинасозлик ва металлсозлик (машинасозлик, автомобиль йиғув, станоксозлик ва б. здлар), мебель, ёғочсозлик, енгил (камволь—мовут ва кўн пойабзал ктлари, хром тери зди, пўстин— мўйна фкаси), озик-овқат (ун, гўшт ва сут ктлари), қурилиш материаллари саноати бор. Кўнғир кўмир казиб олинади. Иссиклик электр маркази мавжуд. 3 олий ўқув юрти, 2 театр, ўлкашунослик музейи ва бадий музейлар ишлаб турибди. Ч. Ингодинское зимовье посёлкаси сифатида 1653 й.дан маълум. 1690 й. дан слобода — солик ва б. мажбуриятлардан озод қилинганлар кишлога (1706 й.дан у Чита слободаси деб атала бошлаган). 1851 й.дан шаҳар ва Забайкалье вилояти маркази. 1920— 22 й.ларда Узоқ Шарқ республикаси пойтахти. 1922 й.дан Забайкалье губерняси маркази, 1926—37 й.ларда Забайкалье ўлкасидаги округ маркази.

ЧИТА ВИЛОЯТИ — РФ таркибидаги вилоят. 1937 й. 26 сент.да ташкил қилинган. Байкалоргида жойлашган. Ч.в. Ага Буряпглари мухгпор округини ўз ичига олади. Майд. 431,5 минг км2. Аҳолиси 1156,2 минг киши (2002), асосан, рус, бурятлар, шунингдек, украин, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 64%. 31 маъмурий туман, 10 шаҳар, 45 шаҳарча бор. Маъмурий маркази — Чита ш. Бошқа йирик шаҳарлари: Краснокаменск, Борзя.

Рельефида ўртача баландликдаги тоғлар (бал. 3072 м) ва уларни бўлиб турган сойлик кўп. Шим.да тоғлар 3072 м. гача кўтарилган (Кодар тизмаси). Жан. да кенг Ононбўйи текислиги бор. Фойдали қазилмалари: қалай, олтин, полиметаллар, мис, молибден, вольфрам, темир рудалари, тошқўмир ва кўнғир кумир, магнезит ва б. конлар мавжуд. Иқлими кескин континентал. Қиши қуёшли, қуруқ ва совуқ. Январнинг ўртача траси -26° , -33° . Ёзи илқ, қисқа. Июлнинг ўртача траси $17-21^{\circ}$. Йилига 240—400 мм ёгин тушади. Вегетация даври 120—160 кун. Музлок ер кўп. Асосий дарёлари: Шилка ва Аргунь (Амур ирмоқлари), Хилок ва Чикой (Селенга ирмоқлари), Олёмка ва Витим (Лена ирмоқлари). Йирик кўллари: Катта Леприндо, Леприндокан, Ничатка, Чита кўллари гурухи, Кенон, ЗунТорей, БарунТорей. Минерал сувлар бор. Ч.в. ўрта тайга ва дашт зонасида жойлашган. Тупроқлари, асосан, тоғтайга, подзол; даштларда қоратупроқ ва каштан тупроқ; тоғлараро сойликларда ўтлоқ музлок ва ўтлоққоратупроқ. Худудининг 50%дан зиёдини тоғтайга ўрмонлари (даурия тилоғочи, қарағай, кедр, қайин) эгаллайди. Жан.да ва сойликларда турли хил ўтли даштлар бор. Ўрмонларда соболь, колонок, тийин, кўнғир айик, силовсин, шим. буғуси, изюбр ва б., ўрмонли дашт ва дашт рнларда бўрсиқ, бўри, оласичқон, куён, юмронқозиқ ва б. яшайди. Қушлардан қаркур, каклик, турна ва б. мавжуд. Дарёларда балиқнинг ноёб турлари (омуль, осетр, таймень, сиг ва б.) бор. Вилоят худудида Даурия ва Сохонда қўриқхоналари жойлашган.

Саноатининг асосий тармоқлари: кончилик (олтин, молибден, қалай, қўрғошинрух, полиметалл, кумир қазиб олиш), қора металлургия, машинасозлик (ёғочсозлик станоклари, кемасозлик здлари). Ўрмон ва ёғочсозлик, енгил, озик-овқат саноати қорхоналари, иссиқлик электр сясси ишлаб турибди. Асосий саноат марказлари: Чита, ПетровскЗабайкальский, Краснокаменск, Балей,

Борзя.

Қ.х.нинг асосий тармоқлари — чорвачилик (майин жунли ва ярим майин жунли қўйчилик, қорамолчилик), шим. да буғучилик ва мўйначилик. Донли экинлар (буғдой, сули, арпа), картошка, сабзавот ва б. экилади. Т.й.лар (Транссибирь т.й. магистрали), автомобиль транспорта ривожланган. Читала халқаро аэропорт бор. Шилка дарёсида кема қатнайди. Бир нечта ўрта махсус билим юрти, 3 олий ўқув юрти, и.т. институтлари, 4 музей, 2 театр фаолият кўрсатади. 30 дан зиёд курорт ва дам олиш муассасалари ишлаб турибди.

ЧИТГАРЛИК — бўз матога ўйма ёғоч қолип ёрдамида гул босиш касби. Читгарлар илгари барча жараён (тўқиш, бўяш ва гул босиш)ни устахоналарда бажаришган. 19-а.нинг 1ярмигача Ч. санъати, асосан, Фарғона водийси (Қўқон, Хўжанд, Наманган, Марғилон, Чуст ва б. шаҳарларда), Бухоро (Варданзи, Ромитан, Ғиждувон ва б.), Самарканд (Ургут, Каттакўрғон), Тошкентда ривожланган. Айниқса, Хоразм читгарлари (Хонқа, Хива, Урганч, Ҳазорасп) жуда нозик дид билан гул босишган.

Мато дастлаб қозонда қайнатилиб олинган, махсус тезоб (бузғунч) билан ишлов берилиб, сўнг қурилган. Матога гул кўлда ёғоч қолип ёрдамида (накшнинг асосий шакли қаттиқ нок ёғочидан ишланган қолип билан қора тусда) туширилган. Сўнг мато яна маълум вақт давомида рангли сувда қайнатилиб, оқар сувда чайилган. Тайёр, гулли читга қўшимча ранглар ҳам берилган (етти хилгача). Читга аноргул, тол барги, кизил гул, шохчалар ва б. гуллар туширилган. 19-а. 2ярмидан Тошкент бадийи кашталаридан олинган палак нусха кенг тарқалган. Ўрта Осиё бозорларида фқада ишлаб чиқарилган читлар кўпайиши муносабати билан Ч. санъати астасекин 1950-й.ларда бархам топди; фақат 80-й.лардан отабоболарининг касбини давом эттирган тошкентлик усталар (Х. Рахимов, А. Рахимов

ва б.) ижодида қайта тиклана бошлади. 90-й.лар Ч.да ўзига хос ривожланиш босқичи бўдди: чойшаб, дастурхон каби бадий буюмлар билан бир каторда замонавий либосларни и.чда ҳам Ч. санъати кенг қўлланилади. Анъанавий шакдцаци «ой», «юлдуз», «бодом»симон гуллар билан бирга ислимий нақшлардан ҳам кенг фойдаланилади, мато рангларининг уйғунлиги билан ажралиб туради.

Сайёра Маҳкамова.

ЧИТИР (*Strigosella*) — бутгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми, бегона ўт. Ўзбекистонда тукли Ч. (*S. trichocarpa* Botsch.) ва туркистон Ч.и (*S. turkestanica* (Litv.) Botsch.) турлари учрайди. Тукли Ч. бўйи 560 см, пояси оддий ёки шохланган. Барглари бандли, эллипссимон, чети текис. Тўпуғули шингил. Қўзоқлари 3—8 см. Апр.—майда гуллаб, уруғ беради. Тоғ ён бағирлари, сой бўйлари, шунингдек, суғориладиган далалар ва лалми ғаллазорларда бегона ўт сифатида ўсади.

ЧИТТАГОНГ, Чагагам — Бангладешдаги шаҳар, Бенгалия қўлтиғидан 15 км ичкарида, Карнапухули дарёси бўйида. Читтагонг вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолией 2,1 млн. кишидан зиёд (1990-й.лар урталари). Транспорт йўллари чоррахаси. Йирик порт. Мамлакатнинг иқтисодий маркази. Жут, ип газлама, кимё, озиқ-овқат, цемент, ёғочсозлик ва металлсозлик саноати корхоналари, иссиқлик электр стяси, университет бор. Металлургия ва нефтни қайта ишлаш, электр жиҳозлари ишлаб чиқарувчи здлар, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш корхоналари фаолият кўрсатади. Шаҳар мил. ав. 1а.дан маълум. Меъморий ёдгорликлардан 12—17-а.ларга оид бинолар сақланган.

ЧИТТАКЛАР (*Paridae*) — чумчуқсимонлар оиласи. 65 турни бирлаштирган 10 уруғи бор. Танасининг уз. 10—20 см, оғирлиги 7—25 г. Конуссимон

тумшуғи қисқа, бурун тешиклари агрофи килсимон пар билан ўралган. Оёқлари бақувват, тирноғи ичига қайрилган. Нари ва модасининг ранги ухшаш; боши ва томоғи кора, кукраги кора йўлли сариқ, танасининг усти, корни ва ёни сарғишқўқимтир. Ч. дарахт коваклари ва шохшаббаларига уя қуради. Йилда бир (жан. минтакаларда икки) марта 3—16 та тухум қўяди. Тухумини модаси 12—13 кун босади. Жужаларини нари билан модаси биргаликда бокади. Ч. фақат ҳашаротлар билан озиқланади; ўрмон, парк, боғ зарарқунандаларини қириб фонда келтиради. Евросиё, Африка, Шим. Америкада тарқалган. Ўзбекистонда оқ читтак, сариқ томоқ читтак, катта читтак, ваҳимакуш (уясини дарахт новдаларига осилтириб қуради) каби турлари яшайди.

ЧИУАУА — Мексиканинг шим. қисмидаги штат. Майд. 247 минг км2. Аҳолиси 3,1 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Чиуауа ш. Штат Мексика тоғлигининг шим. қисмида (энг баланд жойи 1000—2000 м), тоғ тизмалари окмас ҳавзаларни ажратиб туради. Ғарбида Ғарбий СьерраМадре тоғ системаси (энг баланд жойи 2591 м) жойлашган. Иклими тропик, куруқ иқлим, Урғача ойлик тралар 10—15° дан 25—30° гача. Йиллик ёғин урғача 500 мм. Йирик дарёси — Кончос (РиоБраводельНорте дарёси ҳавзасида). Дашт ва чўл ўсимликлари усади. Мамлакатнинг муҳим кончилик ва металлургия саноати рни. Фойдали қазилмалардан полиметалл ва уран рудалари, кумуш, симоб олинади. Рангли металлургия, озиқ-овқат, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Қ.х.нинг етачки тармоғи — чорвачилик. Суғориладиган ерларда пахта экилади. Ч. орқали Марказий Мексикани АҚШ билан боғлайдиган т.й. ўтган.

ЧИХАЧЁВ ТИЗМАСИ - Олтойнинг жан.шаркидаги тоғ тизмаси. РФ Олтой улқаси, Тива Республикаси худудида, РФ билан МХР чегараси бўйлаб чўзилган.

Уз. 100 км, энг баланд жойи 4029 м. Асосан, кумтош, сланец, оҳактош, кристалли сланец ва кварцитлар дан тузилган. Кичик музликлар мавжуд. Ён бағирлари, асосан, шувокли дашт ўсимликлари билан қопланган. Сувайирғич қисмида тошли тундра мавжуд. Тизма рус географи ва геологи П.А.Чихачёв номи билан аталган.

ЧИЧЕН-ИЦА (ChichenItza) Юкатан я.о.нинг шим.даги майяларнинг сиёсий ва маданий маркази. Мил. 8-ада барпо этилган деб тахмин этилади. 10-ада тольтеклар томонидан босиб олинган. 11а. ўрталаридан Ч.И. тольтекларнинг Юкатандаги давлати пойтахтига айланган. Майяпана, Ушмаль ва Ицмаль каби шаҳардавлатлар қўшинлари томонидан 1178 й. вайрон қилинган. Испанлар истилоси даврида (16-а. ўртаси) Ч.И. хароба ҳолатида бўлган. Ч.И. худудида бир неча марта қазишма ишлари олиб борилган; майятольтекларга мансуб энг муҳим меъморий обидаларга «Қизил уй», «Аёл монастири», «Черков», «Қорақўл» расадхонаси, «Жангчилар ибодатхонаси», Кукулькан ибодатхона эҳроми («Кастильо»), тўп ўйнашга мўлжалланган катта стадион ва б.ни киритиш мумкин. Кўплаб монументалдекоратив ҳайкалтарошлик намуналари вгг*деворий расмлар топилган.

ЧИЯБЎРИ, шақал (*Canis aureus*) — йиртқичлар туркумининг итсимонлар оиласига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Танаси 71—85 см, думи 20—36 см, оғирлиги 7—13 кг. Қишда юнги хира сарғиш, кулранг (елкасида қора аралаш), ёзда малла рангда, қораси қам. Думи маллақўнғир, учи қора. Ч. дарё ва қўл қирғоқларидаги тўқай, бутазорларда инда яшайди; бошқа ҳайвонлар инидан, табиий чуқурчалардан фойдаланади (баъзан ўзи уя қазийди). Март—майда 4—9 та бола туғади. Ҳаммахўр, хар хил ҳайвон ҳамда ўсимлик маҳсулотлари, ўлимтиклар ва б. билан озиқланади. Шим. Африка, Жан.

Осиё, ЖанубиШарқий Европа, Болқон я.о. ва Арабистонда тарқалган. Кавказ, Ўрта Осиё, баъзан Молдавияда ҳам учрайди. Аҳоли яшайдиган пунктларга яқин жойлардаги Ч.лар ўлимтиклар билан озиқланиб, баъзи юкумли касаллик кўзгатувчиларини таркатади ва паррандаларни еб зиён келтиради. Мўйнаси сифатсиз.

ЧИҚАРИШ СИСТЕМАСИ, айириш системаси, экскретор система — тирик организмларда ортиқча сув, моддалар алмашинувининг охириги маҳсулотлари, туз, шунингдек, унда ҳосил бўладиган ёки ташки муҳитдан кирадиган заҳарли моддаларни организмдан ташки муҳитга чиқариб турадиган органлар мажмуи. Одам ва юксак сут эмизувчилар Ч.с. бир жуфт буйрак, улардан бошланадиган бир жуфт сийдик йўли, ковок ва сийдик тўқиш найидан иборат. Бир хужайралиларда сувда эрийдиган алмашинув маҳсулотлари (аммиак, мочевина) диффузия йўли билан ёки қисқарувчи вакуолалар орқали, тубан сув ҳайвонлари (ғовактанлилар, бўшлиқичлилар)да тана юзасидан диффузия йўли билан чиқарилади. Кўпчилик кўп хужайрали умуртқасиз ҳайвонларда ичак ҳам чиқариш функциясини бажаради. Эволюция жараёнида ҳайвонларда ихтисослашган махсус Ч.с.си пайдо бўлади. Тубан чувалчанглар, приапулидлар, айрим ҳалқалилар, кўп туклилар ва моллюскалар личинкасида Ч.с. — протонефридийлар, ҳалқали чувалчангларда метанефридийлар. Қисқичбақасимонлар Ч.с. антеннал ва максилляр безлардан иборат.

Куруқликда ҳаёт кечиришга ўтиш намлиқни тежашни талаб қилади. Шунинг учун сувда осон эрийдиган аммиак ва мочевина қийин эрийдиган гуанин (ўргимчаксимонлар) ёки сийдик кислотаси билан (кўпоёқлилар, хашаротлар, судралиб юрувчилар, кушлар) алмашинади. Куруқликда яшовчи бўғимоёқлиларда Ч.с. ичак девори ёки мальпиги найчаларидан иборат. Чиқариш маҳсулотлари орқа

ичакка ўтиб, ундаги моддалар алмашинувчи маҳсулотлари чўкмага тушади, сув эса ичак девори оркали яна қонга сўрилади. Сувсизланган чиқариш маҳсулотлари ҳазм бўлмаган озиқ қолдиқлари билан анал тегишидан ташқарига чиқарилади.

Бир қанча умуртқасиз ҳайвонларда чўкмага тушган чиқариш маҳсулотларини тўпловчи буйрақлар бўлади. Бу вазифани нематодаларда махсус хужайралар, ёмғир чувалчанларида хлороген хужайралар, ҳашаротлар ва кўпоёқлиларда ёғ таначалари, заҳқашлар (куруқликда яшовчи қисқичбақасимонлар)да жигар ўсимталари бажаради.

Хордалилардан кобиклиларнинг Ч.с. тўпловчи қопчалардан иборат. Ланцетникнинг жабралари яқинида жойлашган нефромиксийлар деб аталадиган Ч.с.нинг бир учи жабра олди бўшлиғига, иккинчи учи эса тана бўшлиғига очилади. Умуртқали ҳайвонлар Ч.с. типик целомодуктлардан иборат. Целомодуктлар тўплами буйрақларни ҳосил қилади; буйрақлардан бошланадиган сийдик йўли бевосита клоакага ёки қовуққа, қовуқ эса сийдик тўқиш найи оркали ташқарига очилади. Айрим умуртқали ҳайвонларнинг денгизда яшашга мослашиши ортиқча тузни ажратадиган махсус Ч.с.ни, мас, пластинкажабралари баликларда ректал безлар, судралиб юрувчилар ва қушларда туз безларининг ривожланиши билан боғлиқ. Чўлда яшовчи сут эмизувчиларда эса сийдикнинг осмотик концентрацияси кўтарилади.

Умуртқали ҳайвонлар эволюцияси ва индивидуал ривожланиши давомида пронефрос (бош буйрағи), мезонефрос (тана буйрағи) ва метанефрос (чанок буйрак ёки иккиламчи буйрак) деб аталадиган буйрақлар кетмакет алмашинган (яна қ. Буйрак, Нафас, Тери).

ЧИҚИШ ВА БОТИШ ТУГУНЛАРИ — осмон жисмлари орбиталарининг 6 элементи жумласига кирувчи нуқталар. Эллиптик орбиталар бўйлаб ҳаракатланаётган осмон жисмларининг

вазирини аниқлаш учун катта ярим ўқ, эксцентриситет, оғмалик, перигелийгача масофа ва ўртача аномалиядан ташқари, яна Ч. ва б. т. катталиги маълум бўлиши керак. Ҳар бир сайёра орбитаси эклиптикани 2 нуқтада кесиб ўтади. Ана шу нуқталардан бирини чиқиш, иккинчисини ботиш тугунлари дейилади. Сайёра осмоннинг Жан. ярим шаридан Шим. ярим шарига ўтиш нуқтаси чиқиш тугуни ва Шим. ярим шардан Жан. ярим шарга ўтиш нуқтаси ботиш тугуни деб қабул қилинган.

ЧИҒАНОҚ — кўпгина умуртқасиз ҳайвонларнинг танасини қоплаб, химоя функциясини бажарувчи скелет тузилмаси. Одатда, Ч. танага зич ёпишиб турмайди ва ундаги тешиқдан организм қисман ташқарига чиқиши мумкин. Асосан, кальций карбонат ёки кум, диатомлар зирхи, булутлар игнаси ва б. аралашган органик моддалардан иборат. Ч. баъзи бир хужайрали ҳайвонлар, кўпчилик моллюскалар, шунингдек, бўғимоёқлилар ва елка оёқлилар учун хос. Ч. яхлит ёки бир неча камерали бўлади. Катталиги 50 мкм дан (фораминиферада) бир неча см гача. Моллюскалар чиғаноғи (Ч. билан тана оралиғида мантия бор) 3 қаватдан иборат: ташқи мугуз қават — периостракум органик модда (конхиолин)дан, ўрта қават — остракум конхин билан бириккан ва Ч. юзасига тик жойлашган оҳақли шпат ёки арагонит призмачалардан, ички қават — гипостракум (садафли қават) конхин билан бириккан арагонит (бирбирига ёпишган) пластинкалардан ташкил топган. Моллюскалар чиғаноғи шакли ҳамда катталиги турлича (тридакна чиғаноғи 1,7 м ча, оғирлиги 250 кг ча), зирхли моллюскалар чиғаноғи бир неча пластинкали бўлади.

Моллюскалар чиғаноғидан хўжалик ва зийнат буюмлари тайёрланади. Баъзи бир хужайрали қайвонлар чиғаноғи тўпланишидан чўқинди тоғ жинслари, моллюскаларникидан эса оҳақ ва б. ҳосил бўлади.

ЧИҒАНОҚЛИЛАР, остракодалар (Ostracoda) — қисқичбақасимонлар син-фига мансуб умуртқасиз ҳайвонларнинг кенжа синфи. 2000 га яқин тури маълум. Танаси (0,2—23 мм) оҳақ билан тўйинган икки тавақали чиганоқ ичига жойлашган. 3 жуфт оёғи бор. Кўпчилик Ч.да битга оддий, баъзиларида бир жуфт мураккаб (фасеткали) кўзлари бўлади. Денгиз ва чучук сувлар тубида яшайди. Овланадиган баликлар учун озиқ. Қазилма Ч. Кембрий даври ётқизикларидан топилган бўлиб, нефть ва газ конларини излаб топишда муҳим омил ҳисобланади, стратиграфияда ҳам катта аҳамиятга эга.

ЧИҒАТОЙЛАР — Чигатой улуси-ни идора этган чингизий сулола (1224—1404). Чингизхоннинг 2ўғли Чигатой ис-мидан келиб чиққан.

Чигатой улуси хукмдорлари: Чигатойхон (1224—42), Қора Ҳулоку (Ҳалоку) (1242-46, 1252), Есу Мункэ (1246—57), Орқина (Эргэнэ) хотун (1252-61), Олгу (1261-65), Муборакшоҳ (1265—66), Бароқхон (1266—71), Ник-пай (1271—72), Тўға Темур (1272-74), Дувахон (1274-1306), Қунчак (1306—08), Толиқу (1308 — 09), Кебак (1309; 1318-26), Эсан буғо (1309 — 18), Элчигадой (1326), Дува Темур (1326), Тармаширин (1326-34), Жингши (Жанқши) (1334-35), Бузан (Пуран) (1335-38), Есун Темур (1338—40), Али Султон (Ўқтой насли-дан) (1340—42), Мухаммад (134243), Қозон (134346), Донишмандча (Ўқтой наслидан) (1346— 48), Баёнқулихон (1348—58).

14-а. ўрталарида Чигатой улуси пар-чаланиб, улуснинг шарқий қисми — Шарқий Туркистон ва Еттисувда турк ва мўғул қабилаларини ўз ичига олган Мўғулистон давлати ташкил топади. Туғлуқ Темур Мўғулистон хони қилиб кўтарилди. Чигатой улусининг ғарбий қисмида 1370 й. Амир Темур салтана-ти вужудга келади. Соҳибқирон тахтга чингизийлардан бўлган Суюрғатмишхон

(1370—88), Султон Маҳмудхон (1388—1404)ларни расман хон қилиб кўтариб, ҳатто уларнинг номидан ёрликлар чиқартириб, пуллар зарб эттирган.

ЧИҒАТОЙ, Чигатойхон (71242) — Чигатой улуси хукмдори (1224—42). Чингизхоннинг 2ўғли. Онаси Бўрта фужин (хотун) кўнғирот уруғи вакили Дай нўённинг кизи бўлган. Салтанат қонунқоидалари (тўра), удумлар, хусу-сан, Чингизхон яросиннинг беистисно ба-жарилишини назорат қилиш унинг зим-масига юклатилган. Ч. Чингизхон бошлиқ мўғулларнинг босқинчилик юришларида фаол иштирок этган. 1211 й.да Хитойга қарши ташланган ҳарбий сафарда Ч. ука-лари Ўқтой ва Тулу ҳамроҳлигида бир неча йирик шаҳарларни забт этган. Ўрта Осиёнинг мўғуллар томонидан истило қилинишида фаоллик ва қаттиққўллик кўрсатган Ч. Жўжи ва Ўқтой билан бир-галикда Ўтрорни 3 ойлик камалдан сўнг (1219) олган. 1220 й. Урганч мудофааси вақтида Ч. билан акаси Жўжи ўртасида келишмовчилик юзага чиқади. Оқибатда Чингизхон лашкар қўмондонлигига Ўқтойни тайинлайди. Ч. 1221 й.нинг 25 нояб. да Султон Жалолиддин билан бўлган қасқатқич жангда (қ. Синд дарё-си бўйидаги эканг) отаси ёнида турган. Чингизхоннинг тангутларга қарши уюш-тирган ҳарбий сафари чоғида (1227) Ч. юртни муҳофаза қилиш ишларига бош-чилик қилган.

1224 й. Чингизхон мўғуллар забт этган ерларни ўғилларига мулк тарзи-да тақсимлаб берган. Шарққа найман қабилалари яшайдиган Олтойдан ғарбда Жайхун (Амударё)гача, Ғулжадан Са-марқанду Бухорогача бўлган ҳудудлар Ч.га теккан. Унинг қароргоҳи Или дар-ёси водийсида жойлашган. Ч. ўзига те-гишли улус бошқарувини аввал Маҳмуд Ялавочга, 1238 й. Маҳмуд Ялавоч Ўқтой томонидан Пекин губернатори (1254 й.гача) этиб тайинлангач, унинг ўғли Масъудбекка (1238— 89) топширган (қ. Масъуд Ялавоч). Ўзи умрининг охири-

гача Ўқтой коон саройида ҳукмдорнинг маслаҳатчиси сифатида фаолият кўрсатган. Ч. номи билан унинг улуси Чигатой улуси, Мовароуннаҳр аҳолиси сўзлашадиган тил эса чигатой тили деб ном олган (к. Чигатойлар).

Ад. Рашидад-Дин, Сборник летописей, т.2, М.Л., 1960; Абулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992; Мирзо Улуғбек Тўрт улус тарихи, Т., 1994.

Ҳамидулла Дадабоев.

ЧИГАТОЙ Тохир (Тохир Шокурзода) (1902, Тошкент — 1984.27.6, Туркиянинг Бурса ш.) — файласуф. Тошкентдаги эски мактабда, кейин янги усул ва рус тузем мактабларида билим олди. Сўнг Уфадаги «мадрасаи олия»да, Боку (1915—17)да таҳсил кўрди. 1922 й. Германияга бориб, Хайделберг университетида фалсафа, социология ва иқтисодиёт фанлари билан шуғулланди. Шу университетнинг фалсафа фтида «Туркистон иқтисодиёти» мавзусида дрлик диссертациясини химоя қилди (1931). Ч. 192939 й.ларда Берлинда чиқадиган «Ёш Туркистон» жур. масъул котиби ва ходими. 1939 й.дан умрининг охиригача Туркияда яшади. Анкара университети доценти ва проф. (1953—62), ижтимоий фанлар бўлими мудири (1971 й.гача). Ч.нинг «Қизил империализм» (Истанбул, 1958—62), «Туркистонда туркийлик ва халқчилик» (Истанбул, 1951, 1954, 1967, 1969), «Туркистонда миллий озодлик ҳаракатидан лавҳалар» (1959) каби китоблари нашр этилган.

Шерали Турдиев.

«ЧИГАТОЙ ГУРУНГИ» - Туркистон жадидлари томонидан ташкил этилган маданиймаърифий ва илмий-адабий ташкилот (1919—21). Фитрат бошчилигида Тошкентда тузилган. Туркистон мухторияти ҳукуматининг ағдарилиши ва Колесов воқеаси (1918 й. фев.—март)дан кейин асосан Тошкентда фаолият кўрсатаётган жадидлар тактик мақсадларни кўзлаб, совет ҳокимияти билан яқинлашишга мажбур бўлдилар.

Фитрат совет ҳокимиятидан сиёсий ташкилот тузиш учун рухсат ололмагач, маданий қурилишга хизмат қиладиган миллатпарвар ташкилот тузишга интилган. Туркистон АССР миллий ишлар халқ комиссарлиги томонидан «сиёсатга аралашмаслик шарти билан» «Ч.г.» тузилишига расмий рухсат берилган. Ушбу ташкилот номланиши 13—14-а.ларда мавжуд бўлган Чигатой улуси ва 14—16-а.ларда эски ўзбек тили маъносида қўлланган чигатой тили каби ата-малар ва истилоҳлар билан боғлиқдир. Фитрат ташкилотга ном танлашда Туркистон худудида яшаган туркий халқларга дахлдор меросни ўрганишга эътибор қаратган.

«Ч.г.» туркий халқлар маданияти, санъати, адабиёти, тарихи, тил ва имлоси каби сохаларни жиддий ўрганишга киришган. «Гурунг» аъзолари ўзбек тилининг софлиги учун курашиш билан бир каторда янги ўзбек миллий маданиятини барпо этишга интилганлар. Ўша даврда мавжуд бўлган «Темур», «Турон», «Турон тўдаси», «Турк кучи», «Изчи» каби тўдалар ва уюшмаларга нисбатан «Ч.г.» самарали фаолият кўрсатган. «Ч.г.» низомида ёзилишича, у бир нечта шуъбалардан иборат бўлган. Бу шуъбалар «Тил ва имло тўдаси», «Адабиёт тўдаси», «Санъат ва театр тўдаси» ва б. деб номланган. «Тил ва имло тўдаси»га дастлаб Чўлпон, сўнгра Элбек раҳбарлик қилган. Фитратнинг «Тилимиз» (1919) мақоласида ушбу тўданинг дастурий йўналиши белгилаб берилган бўлиб, Ашурали Зоҳирий, Элбек, Шорасул Зуннун, Шокиржон Раҳимий, Қаюм Рамазон, Ғози Олим Юнусов каби олимларнинг тилшуносликка оид ишлари ушбу дастурга биноан бажарилган. «Гурунгчилар» томонидан 1919 й.да араб алифбосини ислоҳ қилган ҳодда янги алифбо яратилган. Тил ва имло қурултойи (1921 й. янв.) бевосита «Ч.г.» ташкилотчилигида ўтган.

«Ч.г.» тарих соҳасидаги ишни манбашуносликдан бошлаган. Туркистон ўлка Мусулмонлар бюроси 1919 й.да

Фитрат, Назир Тўрақулов ва Лазиз Азизодадан иборат хайъат тузиб, тарихий меросни ўрганиш зарурлигига эътиборни қаратган эди. Уларнинг Бухоро, Самарқанд ва Фарғона водийсига қилган илмий сафарлари натижасида кўплаб тарихий асарларнинг кўлёмалари топилди ва Тошкентга олиб келинди.

«Ч.г.» адабиёт ва санъат соҳасида муҳим ишларни амалга оширган. Фитрат, Чўлпон, Боту, Элбек қаламига мансуб «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) тўплами, Фитратнинг «Темура сағанаси», «Ўғузхон», «Або Муслим» ва «Қон» сингари драматик асарлари бунга мисолдир.

«Ч.г.» аъзолари ўз ғояларини «Янги Шарқ», «Учқун» газ. ва «Тонг» жур. орқали ифодалашган. Ташкилотнинг «Чигатой гурунги» номли махсус жур.ининг 1-сони чоп қилинган, жур. тақиқланган. 1921 й. бошларида «Ч.г.» ташкилоти фаолияти Туркистон АССР Маориф халқ комиссарлиги томонидан тўхтатилган.

Наим Каримов, Қахрамон Ражабов.

ЧИГАТОЙ ОҚТЕПАСИ - археологик ёдгорлик, истехкомли қишлоқ харобаси (5—8-а.лар, 10—11-а.лар). Тошкентнинг шим.ғарбида, Кайковус канали бўйида жойлашган. 1927 й. Н. Г. Маллицкий ва 1940 й. М.Э.Воронец қайд этган. 1968 й. Тошкент археология экспедицияси текширган. Тик ён бағирли тепалик шаклида сақланган арк харобасининг диаметри 30 м, бал. 6—8 м бўлиб, атрофида мустахам мудофаа девори билан ўралмаган қишлоқ жойлашган. Ч.О. худуди ҳоз. тепалик шаклида сақланиб қолган.

ЧИГАТОЙ ТИЛИ - қ. Эски ўзбек тили.

ЧИГАТОЙ УЛУСИ - Чингизхон томонидан 2ўғли Чигатой ва унинг меросхўрларига ҳукмронлик учун берилган (1224) худуднинг номи. Ч.у. Қашқар, Еттисув ва Мовароуннаҳр ерларини ўз

ичига қамраб олган. Кўчманчилик билан шуғулланувчи мўғулларнинг ўтрок аҳолини бошқариш тажрибаси йўқлиги боис Чигатойхон ўзига тегишли улусни бошқаришни аввал хоразмлик Махмуд Ялавочга, сўнгра унинг ўғли Масъудбекка (1238—89) топширади. Ўзи эса умрининг охиригача укаси Ўктой қоон саройида бош маслаҳатчи тарзида фаолият кўрсатади. Ч.у.дан олинадиган даромадларнинг асосий қисми Ҳорақурумга жўнатилган. Қолган қисмини маҳаллий аҳолидан тайинланган олиий ҳоким улус эҳтиёжлари ҳамда қўшин харажатлари йўлида сарф қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Ч.у.да ҳам Чингизхон барпо этган мўғуллар давлатидек меҳнаткаш омма нафақат мўғул босқоқлари, доруғалари, балки маҳаллий зодагонлар ва оқсуяқлар томонидан ҳам эзилган. Дехқонлар, хунармандлар, косиблар, чорвадорлар илгаридан мавжуд бўлган солиқлардан ташқари мўғуллар жорий қилган янги солиқ ва ўлпонларни тўлашга мажбур эди. Охириқибат Ч.у.нинг қишлоқ ва шаҳарларида мўғулларга ва ерлик зодагонларга нисбатан норозиликлар кучайган, қўзғолонлар бўлиб ўтган (қ. Махмуд Торобий қўзғолони). Чигатой вафотидан сўнг Мангу қоон ва Ботухон Ч.у.ни мулк сифатида тугатиб, уни Тули ва Жўжи ворислари ўртасида тақсимлашга келишиб олишган. 1251 й. империя пойтахти Қорақурумда бўлиб ўтган қурултойда Мангу қоон этиб сайланган, чигатой хонзодаларнинг кўпчилиги Ўктой қоон авлодлари қатори қатл қилинган. Ч.у.ни Мангу қоон ва Ботухон бўлишиб олганлар. Мовароуннаҳр Ботухонга қарам бўлиб қолган. 13-а.нинг 60-й.ларида Чигатойнинг 6фарзанди Байдарнинг ўғли Олғу (1261—65) чигатойлар ҳокимиятини қайта тиклашга эришади. Олғу вафот этгач, унинг ворислари — Муборакшоҳ ва Бароқхон маҳаллий аҳоли билан яқинроқ муносабатда бўлиш мақсадида мусулмон динини қабул қилганлар. 1266 й. Ч.у. хони қароргоҳи Еттисувдан Мовароуннаҳрга

— Охангаронга кўчирилади. Барокхон ҳукмронлиги вақтида Хайду кўрсатмасига мувофиқ Масъудбек томонидан Бухоро қайта тикланади. Фарғона водийсида янги шаҳар — Андижонга асос солинади. Кебакхон (1318—26) даврида қароргоҳ Қашқадарёга кўчирилади, қад. Насаф яқинида Қарши ш. барпо этилади. Улус Эрондаги қаби маъмурий бирликлар ҳамда солиқ ундирилувчи туманларга (Фарғона ва Қашқарда — ўрчин) тақсимланади, ягона пул бирлиги — кебакийга ўтилади. Аммо мўғул мулкларини бирлаштириш ва марказлаштириш мақсадида ўтказилган маъмурий ва молиявий ислохотлар сиёсий тарқокликка барҳам беришга қодир эмас эди. 14-а. ўрталарида Ч.у. Мовароуннахр ва Мўғулистонга бўлиниб кетган. 1370 й. Мовароуннахрда Амир Темур салтанатининг ўрнатилиши чигатойлар ҳокимиятига барҳам берди.

Ад.: Рашид адДин, Сборник летописей, т.Дкн.2), т.2, М.Л., 1952,1960; Бартольд В.В., Сочинения, т.2(ч.2), М., 1964; Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1996; Абулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992; Ўзбекистон халқлари тарихи, 1ж., Т., 1992.

Ҳамидулла Дадабоев.

ЧИҒАТОЙЛАР - 13-а. 2ярми 16-а. бошларида Мовароуннахр аҳолиси номи. Чингизхоннинг ўғли — Чиғатой номи билан боғлиқ. Маълумки 13-а. бошларида Мовароуннахр Чиғатой улуси таркибига кирган. Бу даврда (13—14-а.лар) «Чиғатой» атамаси дастлаб Чиғатой атрофидаги аслзодалар, қўшини ва уларнинг авлодларини аниқлаган. 14-а.да кўчманчи ва ўтроқ туркий аҳолининг аралашуви натижасида янги элат шаклланган. Кейинчалик 15-а.да Мовароуннахр ва Шарқий Туркистоннинг туркий аҳолиси Ч. деб аталган.

15-а. охири — 16-а. бошларида Мовароуннахрнинг туркигўй ва форсигўй ўтроқ аҳолиси Ч. деб аталди. 16—17-а.ларда Мовароуннахрнинг ўтроқ

туркий аҳолисининг қатта қисми ўзбек номини қабул қилди. 18-а. манбаларида Бобурийлар салтанатининг қўшини Ч. деб аталган.

19-а. охири — 20-а. бошларида Ч.нинг маълум қисми туркигўй бўлса, қолгани форсигўй бўлган. Лекин, уларнинг кўпчилиги 2 тил — туркий ва форсийда эркин сўзлашган. 20-а. бошларида Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанда Шайбонийхон юришларига гача яшаган аҳоли авлодларига нисбатан Ч. атамаси ишлатилган. 20-а. бошларида Ч.нинг асосий қисми ҳоз. Ўзбекистоннинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида ва Тожикистоннинг жанда яшаган. Ч.нинг маълум гуруҳлари Ўзбекистоннинг Хоразм, Бухоро, Навоий, Самарқанд вилоятлари ҳамда Шим. Афғанистан ва Покистонда ҳам яшаган.

Ад.: Кармышева Б.Х., Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана, М., 1976.

ЧИҒИР — 1) юкларни кўтариш ёки силжитиш учун мўлжалланган машина; барабанга ўраладиган пўлат арқон (канат) ёрдамида амалга оширилади. Ҳаракатлантириш турига кўра, дастаки ёки машина (электр двигатель, ички ёнув двигатели ва б.) билан ҳаракатланадиган, ўрнатилишига кўра муқим (стационар) ва кўчма хилларга бўлинади. Ч. ҳаракатлантирувчи кием, редуктор, барабан, тормоз ва юк кўтарадиган эгилувчан элемент (канат ёки занжир) дан иборат. Юк кўтарувчанлиги 250 кг дан 20 т гача, юк кўтариш тезлиги 0,5—1 м/с. Ч. юкларни кўтариш, тушириш, айрим ҳолларда горизонтал йўналиш бўйича ташишда ишлатилади. Ч.дан кўтаришташиш машинаси ёки мураккаб кранларнинг кўтариш механизми сифатида фойдаланиш мумкин; 2) сув сатҳи суғориладиган ер сатҳидан пастда бўлган жойларда сувни юқорига кўтариб берадиган қад. энг оддий гидравлик мослама; уй хайвонлари, одам ёки оқар сув кучи билан ҳаракатга келтирил-

ган. Қадимда Миср, Ҳиндистон, Хитой, Ўрта Осиё ва б. ўлкаларнинг суғориш тизимларида қўлланган. Тарихий маълумотларга кўра, оқар сув кучи билан ҳаракатлантириладиган Ч. Ўрта Осиёда (айниқса, Хоразмда) 9— 11а.ларда кенг тарқалган.

ЧИҒИРИҚ — Тошкент вилояти Ўрта Чирчиқ туманид&тя шаҳарча. 1957 й. 2 фев.да ташкил этилган. Тошкент ш.дан 32 км жан.да. Тошкент—Оҳангарон—Ангрэн т.й. ёнида. Яқин т.й. станцияси — Тўйтепа. Аҳолиси 2880 киши (2004). Ч.да Навоий кончиликметаллургия ктига қарашли бойитиш цехи, алоқа бўлими, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, умумий таълим мактаби, кутубхона, тиббий амбулатория ва б. бор.

ЧИҲИЛ СУТУН - Исфаҳон ш. (Эрон) даги саройлардан бири. Шоҳ Аббос I томонидан 1590 й.да шаҳарни қайта қуриш даврида бунёд этилган. Шоҳ майдон ва Чорбоғ хиёбони оралиғидаги боғнинг шарқ томондаги эшигидан қирилади. Асосий қисмлари пештоқ, айвон, унинг ёнларидаги 2 зал ва симметрик тарзда жойлашган арзхонадан иборат. Пештоқ шифти чинор дарахтидан ишланган бўлиб, унинг ёпмасини муқарнас каллакли 20 устун (бал. — 14,6 м) кўтариб туради. Пештоқ тагида фавворали ҳовуз ташкил этилган. Ҳовуз бурчакларидаги устунларнинг мармар курсилари шер шаклида ишланган. Шифти нафис нақш билан безалган. Пештоқнинг тўрида шохнинг тахти учун тоқчасимон айвон қурилган. Унинг ярим гумбаз тарикасидаги ёпмаси муқарнасадан ташкил топган. Сиркор парчинларга эга. Айвонга 2 томондан 2 зал туташ, айвон ва залларнинг орқасида кўндаланг йўналишдаги 3 гумбазли арзхона жойлашган. Унинг деворлари сюжетли сиркор суратлар билан қопланган. Гумбазларнинг сиртлари ҳам сиркор нақшлар билан зийнатланган. Арзонанинг шим. ва жан. томонлари-

да ҳам чоғроқ бўлган пештоқлар мавжуд. Саройнинг асосий олд ва 2 ёндаги пештоқдари иморатни атрофдаги муҳит билан богааб туради. Устунлар унга енгиллик бахш этади. Ч.с. саройи кад. Эрон даврига мансуб бўлган ёдгорликлардан.

Хайрулла Пулатов.

ЧКАЛОВ Валерий Павлович [1904.20.1(2.2), ҳоз. Чкаловск 1938.15.2, Москва] — рус синовчиучувчиси, комбриг (1938). Совет Иттифоқи Қаҳрамони (1936). Олий пилотажнинг бир неча янги шакллари ишлаб чиққан. 1936—37 й.ларда Г.Ф.Байдуков, А.В.Беляковлар билан бирга Москвадан Удд о. (Узоқ Шарқ)гача, сўнг Москвадан Шим. кутб орқали Ванкувер (АҚШ)гача кўнмасдан учиб ўтган. Янги қирувчи самолётни синов вақтида ҳалок бўлган. РФ ва МДХ мамлакатларида Ч. номи билан аталган кўплаб шаҳар, қишлоқ, истироҳат боғлари ва б. бор. Жумладан, «Тошкент авиация и.ч. бирлашмаси» давлатакциядорлик жамияти, Тошкентдаги метро стаяларидан бири Ч. номи билан аталган.

ЧОГОРИ, ГодуинОстен, Дапсанг — Қорақурум тоғларидаги энг баланд чўкки (8611 м). Баландлиги бўйича Жомолунгмацан кейин 2ўринда. Гранит ва гнейс жинслардан тузилган. Йирик музликлар (Балторо ва б.) бор. Ч.га илк бор 1954 й.да италиялик альпинистлар Л.Лачаделли ва А.Компаньони чиққан.

ЧОДАК МАСЖИДИ - Наманган вилоятидаги меъморий ёдгорлик (18-а.); хонақоҳ ва уч томони айвондан иборат бино. Кўш синчли, пойдевори тошдан, девори хом ғиштдан терилган. Хонақоҳ ва айвон серҳашам безатилган.

ЧОДАК ОЛТИН КОНИ - Наманган вилояти Поп туманидаги кон. Руда майдони, асосан, Пирмироб ва Гузоқсойда, шунингдек, бир қанча майда олтинкумушли намоёнларни қамраб олган. Қурама тоғ тизмаларининг жан. ён бағрида,

Қўқон ш.дан 65 км, Намангандан 73 км масофада Чодак дарёси водийсининг ўрта қисмида жойлашган. Кон 1953 й.да очилган. Олтин рудалари кварцолтинли саноат турига мансуб, кумуш кенг тарқалган. Майдон Ер пўстининг йирик УгомҚумбел ва Шим. Фарғона синиклари туташган, юқори палеозой вулканизми жараёнлари кенг ривожланган (60% дан кўпроқ майдонни эгаллайди) ҳудудда жойлашган. Майдон тузилишини бир неча омиллар — турли йўналишларда ривожланган йирик синиклар (Анжур, Челпаксой, Жўласой, Чодакбоши, Пирмироб, Гузоксой, ОкбулоқҚорақўтон ва х.к.) ва уларнинг шохобчалари мураккаблаштирган Ўриклик кубба кўтарилмаси, Чодак синиқолди чўкмаси ҳамда ушбу структураларга Қуюнди (СЗ—Р), порфирли гранитоид интрузиясининг жойлашуви (30% дан зиёдроқ майдонни эгаллаган) белгилайди. Руда таналарининг жойлашуви, асосан, фанитоидлар таъсирида скарнлашган, березитлашган жинслар, аргиллизитлар, кварцадуляр метасоматитлар орасида турли синиқлар билан белгиланган бўлиб, улар плитасимон, мураккаб томир ва томирсимон, линза ва устунсимон шаклларда учрайди. Руда таналарининг уз. 1000 м гача, қалинлиги 10 м гача, бир неча юз м чуқурликкача тарқалган. Олтиннинг миқдори 30—40 г/т (ўртача 5—6 г/т), кумушниги 2200 г/т гача (ўртача 30—80 г/т) етади. Асосий рудали минераллари: пирит, арсенопирит, халькопирит, клеофан, галенит, теннантит. Сфалерит, магнетит, гематит, пираргиллит, фрейбергит, полибазит, галенит, алларгентум ва б. ҳам учрайди. Аи нингасосий қисми — электрум шаклида, бир неча (6 тагача) генерацияси мавжуд; кюстелит ҳам учрайди. Рудани ер ости усулида казиб олиш қулай. Олтин ажратиб олишнинг энг осон усули — тўғридантўғри цианлаштиришдир.

ЧОДАКСОЙ — Наманган вилоятидаги сой. Қурама тизмасининг ён бағридан бошланади. Шим. Фарғона каналига

қуйилади. Уз. 76 км, ҳавзаси майд. 566 км², ўртача бал. 2370 м. Сув сарфи 3,72 м³/сек., вегетация даврида ўртача 7,24 м³/сек. Қор ва музликлардан тўйинади. Ч. дан Поп туманидаги экин майдонларини суғоришда фойдаланилади.

ЧОДИР — вақтинчалик кўчма турар жой, бошпана. Ўтмишда кўчманчи туркийлар орасида кенгтарқалган. Каттакич кўринишда бўлиб, калин пишик матодан, кўпинча сингча тортиб қилинади. Ч. тепасида хаво алмашиб туриши, тутун чиқиши учун туйнук ишланади. Ҳозир Ч.дан узок, сафарда ҳарбийлар, альпинистлар, геологлар ва б. фойдаланади. Меъморликда — шакли чодирсимон (конуссимон ёки киррали конуссимон) гумбаз ҳам Ч. дейилади.

ЧОДИР ЖАМОЛ — ўзбек анъанавий кўғирчоқтеатрининг тури. Унда кўғирчоқлар қўлга кийиб ўйнатилади. Шунга кўра, у «қўл кўғирчоқ» деб ҳам юритилади. Унинг томошалари асосан кундузи кўрсатилган. Саҳнаси кўпинча қизил ёки сарик тусли қаттиқ газламалардан халтасимон қилиб тикилган бўлиб, чодир деб аталади. Кўғирчоқбоз чодир ичига кириб қуйи қисмини белига боғлаб олади, боши узра турадиган юқори қисми эса ошиқмашукли болорчўп, остона, иккита ён чўп ва тирговучлар ёрдамида тўртбурчак саҳна тусини олади. Кўғирчоқбоз ўзи кўринмасдан чўккалаб ёки тик турган ҳолда чодир ичига тикилган чўнтакда тахлаб қўйилган кўғирчоқлардан ҳар гал иккитасини чиқариб ўйнатади. Кўғирчоқлар қўндирилган бармоқлар ҳаракатланиши билан кўғирчоқларга «жон» киради. Ч.ж. Ўзбекистон ҳудудида тахм. 5-а.да юзага келган. 14—16-а.лар кенг тараккий этган. У, асосан, реал ҳаётдан олинган воқеаларни акс эттирган.

Полвон Качал — Ч.ж. театрининг бош қаҳрамони. М. Гаврилов, Л. А.Перепелицина ва М.Қодиров томонидан Ч.ж. театрида ўйналадиган ко-

медиянинг бир қанча намуналари ёзиб олиб, эълон қилинган. Шундан энг мукаммал ва қадимийси самарқандлик кўғирчоқбоз Қули бобо Новвотовдан М.Қодиров ёзиб олган «Полвон Качал саргузаштлари» комедиясидир. 20-а.да халқ кўғирчоқбозлари, асосан, Ч.ж. турида ишлаб келдилар. Янги шаклдаги профессионал ва ҳаваскор кўғирчоқ театрининг ташкил топишида ҳам Ч.ж. муҳим роль ўйнайди.

Анъанавий Ч.ж. театрининг чодирлари ва кўғирчоқлари музейлар (Тошкент, Бухоро, Самарқанд каби)да сақланади.

Ад.Қодиров М., Халқкуғирчоқтеатри, Т., 1972.

Мухсин Қодиров.

ЧОДИР ХАЁЛ — ўзбек анъанавий кўғирчоқ театри тури. Одатда, кўғирчоқларнинг боши, ияги, киндаги, тирсаги, билаги, тиззаси, тўпиғи иплар билан боғланиб, бир учи дастчўпга уланади. Парда ортида турган кўғирчоқбоз дастчўпдан ушлаб кўғирчоқни сахнага олиб чиқади ва ипларни тортиш орқали уларни ҳаракатга келтиради. Сайилгоҳ, кўча ёки ховлида орти табиий тўсинли жой танланиб, уз. 5—6 м, бўйи 2—2,5 м келадиган рангдор ёки йўлйўл читдан парда тугилади. Унинг ўртаси кесилган бўлади. Чодир деб аталган бу жойнинг ортида уз. 3—3,5 м., бўйи 20—25 см келадиган ички қора чодир бўлиб, унинг ҳам пастки томони 180 см узунликда ва 70—75 см баландликда кесилади ва ўйин жойи ҳосил қилинади. Ички чодир остона, устун, болор, тирговучлардан иборат мослама билан тикланиб туради. Ярим метргача ичкарида қора орқа парда бўлади. Томшалар, одатда, кечкурун кўрсатилиб, 50гача кўғирчоқўйнатилган. Ч.х. Ўзбекистон ҳудудида тахм. 6-а.да майдонга келган. 14-а.нинг 2-ярмидан 16-а.нинг бошигача кенг тараккий этган. Дастлаб халқ афсоналари, мифологик сюжетлар ёритилган бўлса, 18—19-а.ларда унда сатирик бўёқлар билан сарой хаёти, бозор манзаралари акс этган.

2 йирик комедия ўйналган. Этнограф М.Ф.Гаврилов туфайли Ч.х. театрининг «Саркардалар» комедияси, П.А.Комаров ташаббуси билан унинг 47 та кўғирчоғи етиб келган. Ч.х.нинг энг сўнгги «Салтанат» номли спектакли (С.Абдулла қайта ишлаган) 1937 й. ўзбек санъати декадаси муносабати билан Тошкент ва Москвада кўрсатилган.

Ад.Қодиров М., Халқ кўғирчоқтеатри, Т., 1972.

Мухсин Крдиров.

ЧОДИРА (форс.) — Шарқ мусулмон аёллари уйдан ташқарига чиққанларида қаддиқоматини бегона эркаклардан беркитиш мақсадида ўралиб оладиган ёпинчик.

ЧОЙ (Thea) — 1) чойдошлар оиласига мансуб кўп йиллик доим яшил буталар ёки дарахтлар туркуми. Ватани — Жан. Осиё. Хитой, Ҳиндистон, Индонезия, Шри Ланка, Кения, Аргентина асосий чой етиштирувчи мамлакатлар қаторида туради. Жаҳон бўйича экин майдони 2291 минг га, қосилдорлиги 1254 кг/га, ялли ҳосили 2872 минг т (1999). 2 тури бор. Хитой 4.н(T.sinensis; Жан. Шарқий Осиёнинг тоғли рнларида тарқалган) бутасимон, бўйи 1—3 м, сершоҳ, баргининг уз. 10 см гача, шакли понасимон чузинчоқ. Ас с ом Ч.и (T.assamica; Ҳиндистон ўрмонларида ўсади) дарахт, бўйи тик, шохланган, баргининг уз. 7 см гача. Бу турга Хитой ва ассом Ч.ининг табиий дурагайи бўлган Цейлон Ч.и ҳам киради. Илдизи ўқилдиз, 1—3 м гача тупроққа кириб боради. Гули қизил, оқ, четдан чангланади, меваси 3—4 уяли чанок, 1000 дона уруғи вазни 1 кг га яқин. Ч. иссиқсевар ва намсевар ўсимлик, —12° га қадар қисқа совуқларга чидайди. Тропикларда йил бўйи ўсади. 100 й. ва ундан ортиқ яшайди. 10—70 ёшида яхши ҳосил беради. Қизил тусли ва сариқ тусли тупроқларда яхши ўсади. Уруғи 60—70% намликда ва 20—25° да униб чиқади, 4—5 ёшидан бошлаб ҳар йили гуллай-

ди. Ҳаво ҳарорати 20° ва намлиги 70% бўлган шароитларда яхши ривожланади. Ёш баргларининг таркибида 72—80% сув ва 20— куруқ модда, оксил, танин (8—), кофеин (2,1—4,2%), қанд, органик ва аминокислоталар ва минерал моддалар (4,7% гача), В., РР, В2, С витаминлари, ферментлар (хлорофилл, каротин, ксантофил), эфир мойи бор. Ч.нинг кимёвий таркиби унинг ёшига, турхилига, баргни териш муддатига, новдаларининг ўсиш тезлигига боғлиқ. Ёш баргларда экстрактив моддалар куп.

Ч. уруғи ва қаламчаларидан кўпайтирилади. Баҳорда ва кузда қатор оралари культивация қилинади, тропик минтақаларда ҳар 2—3 ҳафтада юмшатилади, ўғитланади. Ч. ўсимлиги 2—3 ёшлик бўлганда тупларга шакл берилади, ён шохлар кесилади. 6 ёшга етган ўсимликлардан энг ёш новда учиди 2—3 та барглар — ҳосил қўдда май ойдан окт. ойигача териб олинади. Йиғилган барг 2—3 соат ичида чой фкаларига топширилади ёки салқин жойларда сакланади.

Ч. баргларида қадокянган, барглари ўралган қора Ч., кўк Ч., кўк ва қора тахта (прессланган) Ч. маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Баъзи мамлакатларда (Ҳиндистон, Хитой, Япония) сарик ва кизил Ч. ҳам тайёрланади. Ч. баргининг чиқиндиларидан кофеин, турли витамин препаратлари ва б. доривор моддалар олинади. Ч.нинг уруғидан олинадиган мой косметикада, консерва саноатида ва б.да ишлатилади. Хитой ва Мьянмада янги Ч. барги истеъмол (салат ва ошкўк) қилинади.

Қора олий нав Ч. тайёрлаш учун чой барги 40—50° (сув буғланиб, маҳсулот эластик бўлиши учун)да сўлдирилади, кейин барглар ўралади ва ферментация қилинади. Ферментлар таъсирида таниннинг аччиқ фракциялари оксидланади, натижада ёқимли тахирроқ таъмили танин, хушбўй эфир мойлари ҳосил бўлади. Кўк Ч. тайёрлаш усули худди қора Ч.никидек,

фақат барглар сўлдирилишидан олдин (баргларнинг кўк рангини сақлаб қолиш ва ферментларнинг парчаланиши учун) ўткир буғ билан (100°) ишланади. Қора тош Ч. олийнавли Ч. тайёрлашдан чиққан чикитлардан (125—250 г прессланиб) тайёрланади. Кўк тош Ч. кузги асосий йиғим кампанияси тамом бўлгандан кейин қолган дағал барглардан ёки кўкламги дарахтларни буташ пайтида йиғилган барглардан тайёрланади.

Ч.нинг асосий маҳсулоти — барги ва ундан олинадиган куруқ Ч.дир. Мил. ав. 4-а.да Хитойда Ч. барги учун экила бошлаган. Ч. ичимлиги тўғрисидаги дастлабки маълумотлар мил. ав. 2700-й. ларга оид қўлёзма манбаларида учрайди. 9-а.дан Япония ва Кореяда, 19-а.дан Индонезия, Ҳиндистон, Шри Ланкада экила бошлади. 1885 й.дан Грузияда, 1901 й.дан Россиянинг Краснодар ўлкасида, 1913 й.дан Озарбайжонда Ч. плантациялари ташкил топди.

Россияда Ч. ичимлиги 1638 й.дан киборлар доираларида истеъмол қилина бошлаган. 18-а.га келиб бу ичимлик анча оммавийлашган ва рус самоварларининг пайдо бўлиши шу даврга тўғри келади.

Ўзбекистонда Ч. ичиш қачондан бошлаб урф бўлгани ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Айрим манбаларга кўра, Туркистон шаҳарларида ҳинд савдогарлари Ч. савдоси билан шугулланганлар. Шаҳарлар ва йирик қишлоқлар гузарларида фақат Ч. ичимлиги ва тамадди (нон, кандкурс) билан савдо қиладиган чойхоналар бўлган. 20-а. бошларида ҳинд савдогарлари Самарқандда Ч. қадоклаш қорхонасини ташкил этганлар. 1913 й.да Ўрта Осиёга четдан 720 минг пуд Ч. келтирилган (75%и кўк Ч.), унинг 240 минг пуди Туркистон улкасида, 150 минг пуди Бухоро хонлигида, 40 минг пуди Хива хонлигида сотилган.

1923 й.да Ўрта Осиёда ягона ва четдан келтириладиган хом ашёда ишлайдиган Самарқанд чой қадоклаш фабрикаси ишга туширилди.

90-й.лар бошидан Самарқанд, На-

манган, Тошкент ш.ларида Буюк Британия, Ҳиндистон, Аргентина, Шри Ланка, Хитой фирмалари («Вета Теа», «Тата», «Импра», «Акбар», «Липтон» ва б.) билан ҳамкорликда Ч. импорти, қадоқлаш ва сотиш билан шуғулланадиган қўшма корхоналар ташкил топди ёки чет эл фирмаларининг ваколатхоналари очилди. Ўзбекистонда 2002 й.да 4847 т қадоқданган Ч. ишлаб чиқарилди;

Холима Отабоева.

2) махсус ишлов берилган Ч. баргларида тайёрланадиган ичимлик. Чой дамлашнинг ўзига хос қоидалари бор. Чинни ёки фаянс чойнак яхшилаб ювилади, сунгра иситиш учун қайнаган сув билан 2—3 марта чайилади, кейин куруқ чой солиб, қайнаб турган сув қуйилади (чойнакнинг 1/2 ҳажмида), чойнакни қалин қилиб сочиқ ёки махсус ёпқич билан ураб 5—7 мин. дамга қўйилади, сўнгра чойнакка тўлгунча қайнаб турган сув қуйилади. Ч. шамаси чойнак тубига чуқкандагина чой тайёр ҳисобланади. Ч.ни турли ширинликлар (қанд, мураббо, асал), сут, қаймоқ билан ичиш мумкин.

Ч.нинг организмни тетиклаштирувчи хусусияти унинг таркибидаги кофеин (4%) микдорига боғлиқ. Ч. кофеини қахва кофеинига нисбатан организмга энгил таъсир қилади ва организмда йиғилмайди.

Ўзбекистонда асосан кўк чой (Тошкент ш. ва Тошкент вилоятида қора чой) ишлатилади, организмни тетиклангивувчи хусусияти ва таркибидаги Р витаминининг кўплиги жиҳатидан қора чойдан устун туради. Ч.ни овқат оддидан, овқатдан кейин, ҳазмини энгилаштирувчи, чанқоқбосар ичимлик сифатида, асосан иссиқ ёки яхна ҳолида ичилади.

Ўзбек халқи урфодатларига кўра, меҳмон оддига нон билан бирга, албатта Ч. ҳам келтирилади.

ЧОЙБАЛСАН (1921 й.гача СанБайсе, 1941 й.гача Баянтуман) — Монголиядаги шаҳар, Керулен дарёси бўйида. Шаркий аймокнинг маъмурий марка-

зи. Аҳолиси 38,5 минг киши (1999). Автомобиль йўллари чорраҳаси, т.й. орқали Транссибирь темир йўли билан боғланган. Мамлакатнинг саноат марказларидан. Озиқ-овқат (жумладан, гўшт кти), жун ювиш, металлсозлик корхоналари мавжуд. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Автомобиль таъмирлаш зди, иссиқлик электр стяси бор. Шаҳар яқинидан тошқўмир, флюорит казиб олинади. Монголия сиёсий ва давлат арбоби Х.Чойбалсан (1895—1952) номи билан аталган.

ЧОЙДОШЛАР (Theaceae) — икки уруғпаллали усимликлар оиласи. Доим яшил дарахт ёки буталардан иборат. Барглари оддий, четлари текис ёки тишли, биринкетин жойлашган. Ёнбаргли, баъзан ёнбаргсиз. Гуллари тўғри, икки жинсли ёки айрим жинсли. Косачабарглари 5—7 та, тожбарглари 5 та, баъзан 4 та. Меваси кўсакча ёки камданкам резавор. Ҳашаротлар, баъзан шамол ёрдамида чангланади. Ч.нинг 30 туркуми, 400 тури маълум, тропик ва субтропик мамлакатларда усади. Чой ва камелия туркуми катта аҳамиятга эга.

ЧОЙМОМО — ўзбек фольклорида шамол ҳомийси сифатида тасаввур қилинган мифологик образлардан бири. Сурункали эсган шамолни тўхтатиш учун Ч.га мурожаат қилиш билан боғлиқ турли хил ишончъетикодларни ўз ичига олган маросим Чимкент вилоятида яшовчи ўзбеклар томонидан ўтказиб келинган.

Қадимда одамлар кучли ел, қуюн ёки довул сифатида намён бўладиган ҳамда экинтикинларни пайҳон қилиб, дарахтларнинг мевасини тўқиб, катта зиён етказадиган шамолни ёвуз куч аломати деб билишган. Бевақт эсган шамолни тўхтатиш ва ҳосил нобудгарчилигининг олдини олиш мақсадида бу табиий ҳодисага турли магик амаллар билан таъсир курсатишга ҳаракат қилишган. Ана шу мифологик қарашлар асосида шамол ҳомийси сифатида тасаввур қилинган Ч.

образи ҳамда у билан боғлиқ шамол тухтатиш маросими юзага келган.

Ч. маросимининг кад. куруниши аёллар томонидан ўтказилиши ҳамда ижро этиладиган «Ч.» кўшиғининг матнида эпиклик ва эмоционаллик акс этиб туриши билан характерланса, маълум ўзгаришларга учраган кўруниши шамол тухтатиш амалларининг фақат эркаклар томонидан бажарилиши ва «Чуйчуй момо» кўшиғи ижро этилиши билан фарқданиб туради.

Ч. маросимининг утказилиш тартиби ва унда айтиладиган кўшиқларнинг бир неча хил типлари мавжуд. Мас, унинг бир курунишида кекса аёллар билан 5—7 та буй етган қизлар иштирок этеа, бошқа бир вариантыда чодрали кампир билан 7 етим қиз қатнашган. Маросимнинг учинчи локал вариантыда эса барча удумлар 3 нафар кампир томонидан бажарилган: улардан бири ўқлоғини миниб олса, иккинчиси супурги ушлаб олган, учинчи кампир хонадонлардан йигиладиган масалликларни (ун, буғдой ва ш.к.ни) тўрвага солиб кўтариб юрган. Уч кампир ана шу ҳолатда қишлоққаги ҳар бир уй олдига бориб, «Ч.» кўшиғини айтишган:

Чоймомо, чой, чой, чой, Чайилиб қолсин қув шамол, Босабоса беринглар, Босилиб қолсин қув шамол! Угауга беринглар, Угилиб қолсин бу шамол. Чоймомолар ўлибди, Ўғли етим қолибди, Чоймомонинг онаси Амакимга борибди, Чоймомо, чой, чой, Чайилиб қолсин қув шамол...

Ад.: Диваев А., Заклинание и призыв ветра, в кн.: Этнографическое обозрение, вып. 12, 1910; Саримсоқов Б., Ўзбек маросим фольклори, Т., 1986; Тайджанов К., Исмаилов Х., Особенности доисламских верований у узбековкарамуртов, в кн.: Древние обряды, верования и культуры народов Средней Азии, М., 1986.

Тўра Мирзаев, Маматкул Жўраев.

ЧОЙНАК — чой дамлашда ишлатиладиган рўзгор буюми. Ч. жуда қадимдан маълум. Ҳозир чинни, металл Ч.лар кенг

тарқалган. Дастали, огзи тор, крпқокли, жўмракли, кичик, ўртача ва катта ҳажмли хиллари бўлиб, турли нақшлар билан безатилади.

ЧОЙХОНА, самовар — чой ичиб тамадди қилинадиган, хордиқ чиқариладиган жамоат жойи. Иссиқ иқдим ва шароит такрзоси билан Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Ўтроқ халқларда қадимдан (араблар истилосидан илгари ҳам) Ч. каби кишки ва ёзги тамаддиҳоналар бўлгани ҳақида маълумотлар бор. Ч. работлар, бозор, гузарлар ва маҳаллалардаги хушманзара жойларга қурилган, уларда чойнондан ташқари турли қандкурс, мева қокилар сотилган, таомлар ҳам тайёрланган. Ч.лар мусофирлар, йўловчилар тунаб қоладиган жой вазифасини ҳам бажарган. Ўтхонали сув қайнатиш қурилмаси — рус самоварлари пайдо булиши билан Ч.ларда чой, албатта самоварда қайнаб турган сувдан дамланган (Ч.нинг «самовар» номи шундан). 20-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб собиқ совет давлатида Ч.лар «қизил бурчаклар» ташкил қилинган тарғиботташвиқот, ташкилий ишлар марказига айлантирилди. 90-й.лар бошидан қишлоқ марказларида, корхоналарда, шаҳар маҳаллалари ва ошхоналар ҳузурида ишлаб турган Ч.ларда миллий урфодатларни тиклаш масалаларига алоҳида эътибор берилди. Ч.ларни миллий услубларда қуриш, безаш ва жиҳозлаш, хизмат кўрсатиш, маданий хордиқ чиқариш шартшароитлари яратилди. Ч.лар маданият ва истироҳат боғларининг зарурий унсурига айланиб, дам олувчиларга хизмат кўрсата бошлади.

Тошкентдаги «Салом», «Мовий гумбазлар», «Самарқанд», «Фарғона», «Оталар чойхонаси», Самарқанд, Наманган, Қўқон ш.даги намунали Ч.лар бинолари атроф муҳит билан уйғунлаштириб қурилган, уларнинг замонавий жиҳозланишига алоҳида аҳамият берилган.

Султон Холназаров.

ЧОЙШАБ (форс. — тун чодир, рўйжо) — рўзгор буюми. Тахмонга тутиш, тўшак устидан тўшаб қўйиш, ётганда ёпиниш учун ишлатилади. Ч.нинг тўшак устига ёзиладиган оқ сурп ва оқ малла бўздан каштасиз, баъзан кам каштали қилиб, тахмонга тутиладигани эса сатин, шойи, бахмал ва б. матолардан кашта билан безаб тикилади. Кейинги вақтларда баъзан рўзгорда безакли Ч.дан сўзана каби бадий буюм сифатида ҳам фойдаланилмоқда.

ЧОК — 1) чеварликда — тикиш, қирқиш, ямаш, кашта гулларини тикишда ҳосил бўладиган бахялар тизмаси, буюмларнинг тикиб бириктирилган жойи. Газлама, чарм, тери ва б.ни тикишда бирор буюмни нақшли кашталар билан безаш, кийим тикишда қисмларини бириктиришда қўлланилади. Ч. қўлда (игна, ангишвона, илмокли сўзон игна, бигиз ва б. билан) ва тикув машинасида тикилади. Ч. текис ва пишиқ чиқишида ипнинг сифати катта аҳамиятга эга. Агар ип яхши пишитилса, Ч. текис ва зич чиқади, ип хом пишитилган бўлса, тараңг тортилмай, Ч. ғадирубдур бўлади. Ч.да табиий (ипак, пахта, жун) ва сунъий толалардан фойдаланилади. 19-а.гача Ч., асосан, қўлда тикилган. 19-а.нинг 2ярмидан Европа мамлакатларида Ч.ни тикув машинада тикишга ўтилган. Ч.лар тикиш техникаси, расмлар мужассамоти ва гуллари билан бирбиридан ажралиб туради. Бадий каштачиликда палак, сўзана, гулкўрпа, зардевор, жойнамоз ва б. бадий буюмлар қадимда турли хил Ч. билан қўлда тикилган. Ҳозир ҳам қўлда, ҳам махсус попоп машиналарда тикилмоқда. Тикувчиликда кийим қисмларининг ип ёки елим ёрдамида бириктирилган жойи Ч. ҳисобланади.

Вазифасига кўра, Ч.лар бириктириш, зих ва безакпардозлаш Ч.ига бахя, тепчима, ёйма, босма, қайирма, қуйма, кулф, учмауч Ч.лар киради. Ҳошия Ч. астарсиз ва ситилувчан газламалардан

тикиладиган кийимларнинг қисмлари, қирқимларини ишлаш учун қўлланилади.

Каштадўзликла энг кўп тарқалган Ч.лар: куппа, босма, дурўя (канда хаёл), чинда хаёл, хомдўзи, йўрма, попур, ироқи, илмоқ, чамак бахя ва б.; 2) машинасозликда металл қисмларнинг туташтирилган жойлари; 3) бинокорликда — терилган ғиштлар, блокларнинг оралиғи, панелли уйларда панеллар туташган жойлар. Бино ва иншоотларнинг бир қисмини иккинчисидан ажратадиган энсиз оралик конструктив Ч. дейилади. Бундай Ч. тра, чўқиш ва сейсмик Ч.га бўлинади. Тра Ч.и транинг ўзгаришидан, чўқиш Ч.и иморатнинг чўқишидан вужудга келадиган қўшимча зўриқишларнинг олдини олади, сейсмик Ч. биноларни силкинишда бузилишдан асрайди. Амалда кўпинча бу 3 та чок вазифасини битта чок бажаради, яъни 3 та чок ўрнига битта чок қрлдирилади.

ЧОКА ПАРДОЗ, ёрма пардоз — ўймакорликда пардоз тури; ганч ва ёғоч ўймакорлигида кенг қўлланади. Ўйма нақшнинг четидан марказ томон қия қилиб чуқур ўйиб бориб ҳосил қилинади; чуқур ўйма кескин нурсоя ўйини ҳосил қилиб, нақшга жозибадорлик бахш этади. Бўртма (рельеф) юзага ишлов беришда бошқа пардоз турларига нисбатан усталар (айниқса, Фарғона, Тошкентда) кенг қўллайди; Ч.п. усталар томонидан ёрма пардоз ҳам деб аталади.

ЧОКАР — илк ўрта асрлар (4—8-а.лар) да қишлоқнинг йирик мулкдор—деҳқонларнинг истехкомли кўрғонлари ва мулкларини ҳўриклаш ва уларни ташқи ҳужумлардан муҳофаза этиш учун тузилган ёлланма қуролли отряд (гурух)Ч.лар гуруҳи 30—40, 50—100 ва ундан ортиқ харбий навқарлардан иборат бўлган. Улар қиллич, қалқон, найза ҳамда камон ва садоқ тўла ўқлар билан қуролланган. Члар деҳқон кўрғонларига яқин ёки шаҳар гирдида бино қилинган истехкомларда яшаганлар. Бундай

истехкомлар Чокардиза деб юритилган. Тошкентнинг Чакар ва Самарқанднинг Чокардиза каби маҳаллалари илк ўрта асрларда Ч.лар жойлаштирилган қароргохларнинг ўрни бўлган. Ч.лар бақувват ва абжир ҳамда ўз валинемаътига садоқатли ўспиринлардан танлаб олинган. Бундай садоқатли ва жанговар Ч.лар билан деҳқонлар ёвгарчилик пайтларида душманга қарши қарбий юришларда қатнашар, осойишталик замонда эса уларга суяниб кишлокнинг зироаткоқ ахрлиси устидан ўз ҳукронлигини ўрнатишга ҳаракат қилган.

Ад.: Мухаммаджонов А., Ўзбекистон тарихи (IV асрдан XVI аср бошларигача), Т., 2004.

ЧОКАРДИЗА — тарихий мавзе. Самарқанд ш.нинг Регистон мажмуаси яқинида, ҳоз. Вобкент, Ғиждувон ва Бухоро кўчалари оралиғида жойлашган. Илк ўрта асрларда (5—7-а.лар) бу ерда ҳарбий истехком бўлган. Ч. — «чокар» — жангчи ва диза — қалъа, яъни «жангчилар қалъаси»дан олинган. Қалъа яқинидан Ч. канали ҳам ўтган, у 1220 й.гача «Жўйи Арзиз»га уланиб, Самарқандни сув билан таъминлаб турган. 9-а.да Ч.да имом Абу Исҳоқ ибн Иброҳим ибн Саммоси Мутаваъийнинг боғи, ўртасида эса масжид бўлган. Имомнинг ўзи ҳам шу ерга дафн этилган. Кейинчалик Ч. мусулмон оламининг энг табаррук қабристонларидан бирига айланган. Ч.да машҳур имомлар Мотуридий, Бурҳониддин Марғинович, Абу Ҳафс Нажмиддин Умар ибн Мухаммад анНасафий ва б. дафн этилган. 2000 й. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов ташаббуси билан Ч.да қатта таъмирлаш ишлари ўтказилиб, Мотуридий ё'дгорлик мажмуи бунёд этилди.

Азим Маликов.

ЧОКМОРОВ Суймонқул (1939.9.11, Қирғизистон, Жонтош қ. — 1992, Бишкек) — қирғиз актёри, реж. Халқ артисти (1981). Бишкек бадий билим юртини (1958) ва Ленинград тасвирий санъат,

ҳайкалтарошлик ва меъморлик интини (1964) тугатган. 1969 и. «Қараш довонидаги ўк» фильмидаги Бахтигул роли билан кинодаги фаолиятини бошлаган. Дониёр («Жамила»), Қораболта («Иссиққўл қизғалдоқлари»), темирчи Утур («Оловга қуллук қил»), Мақсумов («Еттинчи ўк»), «Ўзбекфильм»), Бойтемир («Мен — Тяньшань»), Ахангул («Вахший»), Темур («Қизил олма»), Жонбов («Дерсу Узала»), Лао («Фердинанд Люс ҳаёти ва ўлими»), Озод Байрамов («Ўлан», 1978), Қосим («Аёлсиз эраклар») ва б. образлар Ч. ижодида алоҳида ўрин тутади. Тохтагул номидаги Қирғизистон Давлат мукофоти лауреата (1980).

ЧОЛА — қадимда ва ўрта асрларда Жан. Ҳиндистондаги давлат ва ҳукрон сулола. Ч. давлатининг тарихий маркази (Чоламандала) Танжавур рнида жойлашган. Давлат тили — тамил тили бўлган. 10-а. охири — 11-а. бошларида Ч. кучайган, унга Тамилнаднинг бошқа рнлари (Пандьямандала, Тондаймандала, Конгумандала), Керала, Карнатака, Андранинг бир қисми, Шри Ланка о. тобе бўлган. Бу даврда Тамилнаднинг иктисодий ва маданий юксалиши кузатилган. 13—18-а.ларда Ч. хонадонига мансуб шахслар Жан. Ҳиндистондаги бир қатор майда князликларни бошқаришган.

ЧОЛНЎҒАЙ — ўзбек уруғларидан бири. Асосан, ўзбекларнинг кипчоққабиласининг тўккизуруғ (туғузбой) гуруҳи таркибига кирган. Дастлабки Ч.н.лар 16— 17-а.ларда Дашти Қипчоқнинг ғарбий қисмида Нўғай хонлигининг емирилиши нағижасида ҳар хил кўчманчи уруғ ва қабилаларнинг қолдиқларидан вужудга келган. Сўнгра, Ч.н.лар Дашти Қипчоқ қабилалари таркибига кирганлар. 17-а.нинг охири — 18-а.нинг бошларида кипчоқларнинг қатта бир гуруҳи Зарафшон водийсига жойлашган.

ЧОЛОТА

ҚЎРҒОШИН-РУХ

КОНИ — Тоҷикистон Республикаси Суғд вилоятидаги кон. Олтинтопган шаҳарчасидан 1,5 км ғарбда, Қорамозор (Қурама тоғларининг ғарбий тармоғи) нинг жан.ғарбий қисмида жойлашган. 1940 й.да очилган. Унинг геологик тузилишида терриген, чўкиндивулканоген, карбонат ҳамда чўкиндивулканоген ётқизиқлар мавжуд. Чолота рудали майдони Чолота, Олтинтопган ва Отқулоқ ёриқларидан ҳосил бўлган тектоник блокни ташкил қилади. Қўрғошинрух руда минераллари, асосан, скарнлар ичидан ўрин олган. Руда таркибида, асосан, пирит, пирротин, сфалерит, галенит, халькопирит, баъзан магнетит, гематит ва б. бор. Конда, қўрғошин ва руҳдан ташқари, саноат аҳамиятига эга бўлган кумуш, кадмий мавжуд. Руда жисмларининг уз. 200—700 м, қалинлиги 4,4—7,2 м. Қўрғошиннинг таркиби: рудали таналарда 2,12% дан 0,96% гача.

ЧОЛҒУ ЙЎЛИ — 1) маком чолғу намуналарининг умумий ифодаси; 2) ўзбек ашула ва қўшиқларининг муайян мусиқа чолғуларида ижро этишга мўлжалланган кўриниши (мас, дутор йўли, сурнай йўли ва б.); 3) атокли созанда — бастакорларнинг ижрочиликдорлик услубига хос асарлар (мас, «Сақили Ислимхон» «Сақили Ашқулло», «Сақили Ниёзжонхўжа»).

ЧОЛҒУ МУСИҚАСИ - мусиқа чолғуларида ижро этишга мўлжалланган асарлар. Якканавоз созанда (мас, прелюдия, куй), ансамбль (трио, кватрет) ва оркестр томонидан чалинадиган (симфоник мусиқа каби) турлари бор.

ЧОЛҒУЛАШТИРИШ - муסיқий ижод тури; мусиқа асарини муайян чолғу ансамбль ёки оркестр (оркестрлаш) таркиби ва ижросига мўлжаллаб мослаштириш. Ч. жараёнида композитор чолғулар хусусияти ва ифодавий имкониятлари, шунингдек, асарнинг бадиий мазмунидан келиб чиққан ҳолда овоз йўлларининг

қайси созда ижро этилишини белгилайди. Ч. янги асарни ижод этиш пайтида камда мавжуд асарни бошқа мусиқа жанрига ижросига мослаштириш (аранжировка) жараёнида намоён бўлади. Ч. махсус мусиқа ўқув юрғларида ихтисослашган фан сифатида ўқитилади.

ЧОМГА, катта қўнғир (*Podiceps cristatus*) — қўнғирсимонлар туркумига мансуб қуш. Уз. 54—60 см. Баҳорда нари ва модаси бошининг энса қисмидаги узун патлари бўйнидан орқароқда хурпайган кокил ва бўйинбоғ ҳосил қилади. Евроосиё, Африка, Австралия, шунингдек, Каспий денгизи ва Ўрта Осиё сув ҳавзаларида тарқалган. Кўлларда сузувчи уя қуради; 3—4 та тухум босади. Урчиш даврида ҳар хил мураккаб хаттихаракатлар намоиш этиб, жуфт ҳосил қилади.

ЧОНЖУ, Чончжу Корея Республикасининг жан.ғарбий қисмидаги шакар. ЧоллаПукто провинциясининг маъмурий маркази. Ахрлиси 563 минг киши (1995). Транспорт йўллари чорраҳаси. Озиқовқат ва тўқимачилик саноатларининг йирик маркази. Ёғочсозлик ва қоғоз саноати корхоналари мавжуд.

ЧОПАР — отлик хабарчи. Ўтмишда Шарқда, хусусан, Ўрта Осиёда давлат аҳамиятига молик ва шошилич хабарларни етказувчи отлик. Ч. ҳоким, вилоят бекалари ёки ходиса содир бўлган жойнинг оқсоқоллари томонидан тайинланган. Кўпинча Ч.лар муҳим хабарларни эстафета тариқасида етказганлар. Ч.лар учун йўл устидаги манзилгоҳлар (работ, бекат, ём)да махсус от, улов ажратилган.

ЧОПИҚ, чопиқ қилиш — агротехника тадбирларидан бири, экиннинг қатор ораси ва илдиз атрофини 8—12 см чуқурликда юза юмшатиш билан биргаликда ўсимлик тупи агрофига тупроқ уйиш; Ч.нинг асосий вазифаси — экин қатор ораларидаги бегона ўтларни йўқотиш,

илдизнинг ривожланиши учун тупрокни юмшатиб, қулай намлик ва тупроқ шароитини яратиш. Ч. натижасида пушта ва эгатларда ҳосил бўлган ортиқча намлик йўқолиб, тупроққа ҳаво ўтиши яхшиланади, тупроқ яхши қизийди, илдизлар яхши ривожланади, суғорилганда илдизлар сувдан яхши баҳра олади. Қулай муддатларда ўтказилган Ч. далани бегона ўтлардан тозалайди. Ч.дан олдин қоида тарзида экинлар суғорилади ва 2—3 кундан кейин ер етилиши билан Ч. ўтказилади. Кечикиб ўтказилган Ч.да эса тупроқ қотиб, сифатсиз ишланади, ўсимлик илдизлари кесилиб, туплари юлиниб кетади, тупроқ нами беҳуда сарфланади. Маккажўхори, тарвуз, қовун, бодринг, помидор, бақнажон ва б. экинлар ҳосилдорлигини оширишда Ч.нинг ахамияти катта, чунки бу ўсимликлар Ч.дан кейин янги илдизлар чиқариб авж олиб ўсади. Ч.нинг самарадорлиги, асосан, уни ўтказиш муддати ва сифатига боғлиқ (яна қ. Культивация).

ЧОПИҚ ҚИЛИНАДИГАН ЭКИНЛАР — ўсиши ва ҳосил бериши учун катта озиқ майдони, намлик ва қатор ораларига ишлов бериш (тупрокни юмшатиш), зараркунандалар, бегона ўтлар ва касалликларга қарши курашни талаб этадиган экинлар. Техника экинлари — ғўза, тамаки, каноп, қанд лавлаги; дон экинлари — жўхори, маржумақ, маккажўхори; мойли экинлар — қунгабоқар; сабзавот экинлари, картошка, озуқабоп илдизмевалилар, полиз экинлари (қовун, тарвуз, бодринг ва б.) чопиқ қилинади. Буларнинг уруғи (кўчати) кенг қаторлаб (қатор ораларини 60—90 см қилиб) экилади. Ўсув даврида қатор оралари культиватор ёки кетмон билан 2—6 марта юмшатилади, пушталари чопилади, ўтоқ қилинади, 2—9 марта суғорилади. Ч.кэ. экилган ерда тупрокнинг микробиологик фаоллиги ортади, озиқ моддалар кўп тўпланади.

ЧОПОВУЛ, чаповул (чопмоқ, ғорат килмоқ) — 1) Темурийлар, Шайбоний-

лар, Ўрта Осиё хонликлари қўшинида душман кучлари ёки кишлоқ ёхуд шаҳарларига қўққисдан ҳужум қилиб, уни парокандага учратиш мақсадида кенг қўлланилган тактик амалиёт; 2) ғаним ҳарбий кучларига, унга тегишли объектларга тўсагдан ҳужум қилиб, ўлжа келтирувчи суворий гуруҳ. Бундай отлик гуруҳ, шунингдек, чоповулчи истилоҳи билан ҳам англашилган.

ЧОПОН - қ. Тўн.

ЧОПҚУН, чопқун — ўрта асрларда аксарият ҳарбий ҳаракатлар чоғида қўшиннинг озиқ-овқати, емхашаги ва б. эҳтиёжларини кондириш, шунингдек, қамалда қолган шаҳар, кишлоқ, қалъа, кўрғон ва ҳисор мудофаачилари тинкасини қуритиш мақсадида теваракатрофдаги жойларга қилинган талончилик амалиёти. Ч.да бир неча юздан бир неча минггача отлик жангчилар — чопқунчилар иштирок этган. Ч. вақтида қўлга киритилган барча нарсалар, жумладан, бандилар қароргоҳга ўлжа қилиб олиб келинган. Бобур Афғонистон ва Ҳиндистон юришлари вақтида Ч.дан унумли фойдаланган. Тарихий манбаларнинг қайд этишича, 1502 й. Шайбонийхон Ҳисор ва Чағониён устига лашкар тортиб борганида, Ҳисор теваракатрофини Ч. қилган. Унинг чопқунчи (юртовул)лари 100 минг қўй, 50 минг от, 50 минг асир ва б. нарсаларни ўлжа сифатида хон қароргоҳига олиб келганлар. 1505 й. Шайбонийхон Хоразм волийси Чинсўфига қарши отланганда 5 минг аскардан иборат чопқунчини Хива атрофидаги кишлоқларни талаш учун тайинлайди. Ч. натижасида 100 мингдан ортиқ қорамол, қўй, от ва б. қўлга киритилган.

ЧОР БАҚР — Бухорода яшаб ўтган (9—10-а.лар) машҳур тўрт шайх, тасаввуфнинг йирик намояндалари. Ч.Б.ларнинг аждодлари пайғамбар Муҳаммад (сав)нинг набираси Имом Хусайн табориб тақалади. Улар Али

авлодларидан 4имом бўлган Жаъфар асСодикнинг неваралари ҳисобланган.

Абу Бакр Саъд, Абу Бакр Аҳмад ибн Хожа Саъд Яманий (9-а. охири — 971), Бухорода туғилган. Унинг отаси Хожа Саъд Яманий имом Ҳусайннинг Зайнулобидин исмли ўглининг фарзанди бўлиб, у Бухорога Али ибн алҲусайн билан биргаликда келиб қолган (9-а.нинг сўнгги чораги). Наршахийнинг ёзишича, сомонийлар амири Исмоил Сомоний унга Бухоро яқинидаги Жўйи Мўлиён мавзеидаги серхосил ерларнинг катта қисмини вақф қилиб берган. Хожа Саъд Бухоро атрофидаги Сумитан қишлоғида чорбоғ, боғ, сардоба, тегирмон, ҳовуз ва б. бинолар барпо этиб, бу ердан катта даромад олган. Абу Бакр Саъд ва унинг авлодлари сомонийлар даврида Бухорода шайхулислонлик қилишган. Абу Бакр Саъд отаси вафот этгач, унинг ўрнига Исмоил Сомонийнинг пири ҳисобланган. У фикр мактабини ташкил этиб, кўплаб уламоларга устозлик қилган.

Абу Бакр Фазл, Абу Бакр Муҳаммад ибн Фазл ибн Жаъфар алБухорий (9-а.нинг 2ярми — 937), Имом Жаъфар асСодик авлодидан. Сомонийлар даврида Бухорога келиб қолган. Унинг «Муснади Фазл» китоби айниқса машҳур бўлиб, бу асар Чингизхон Бухорони босиб олганда ёндириб юборилган.

Абу Бакр Муҳаммад, Абу Бакр Муҳаммад ибн Ҳамид (9-а.нинг 2ярми — 937). Унга «шайх ул олам» унвони берилган. У Абу Бакр Фазл билан бир йилда вафот этган ва иккаласининг қабрлари ҳам бир жойда ёнмаён жойлашган.

Абу Бакр Тархон, Имом Абу Бакр Тархон (9-а.нинг 2ярми — 945). «Китоби Муллазода» асарида ёзилишича, у «Жомеъ ва муснад» китобини ёзган.

Ч.Б.лар Бухорода вафот этган ва шаҳар яқинидаги Сумитан мавзеида дафн этилган. Уларнинг қабрлари устида Абдуллахон II (16-а.) даврида ҳашаматли мақбара ва б. меъморий иншоотлар қурилган (қ. Чор Бакр меъморий мажмуаси).

Ч.Б.лар шажарасидан 16-а.да Жўйбор

хожалари номи билан машҳур бўлган нақшбандия тариқатининг йирик шайхлари (қ. Хожа Муҳаммад Ислоҳ, Хожа Саъдуддин) етишиб чиққан. Бухоролик шоир Тошпўлат Аҳмад Ч.Б.лар фаолияти ҳақида «Чор Бакр» (1999) дostonини ёзган.

Ад.: Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966; Гафурова Л.Г., Китоби Муллазаде, Т., 1992; Ҳусенов С, Ражабова И., Чор Бакр, Т., 2001; Йўлдошев Н., Курбонов Ҳ., Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги зиёратгоҳлар тарихи, Бухоро, 2001.

Қаҳрамон Ражабов.

ЧОР БАКР МЕЪМОРИЙ МАЖМУАСИ — Бухоронинг Сумитан мавзеидаги меъморий ёдгорлик (16—19-а.лар). Шу ерда яшаб ўтган машҳур тўрт шайх (қ. Чор Бакр) номи билан боғлиқ. Шайхлар қабристони олдида Абдуллахон II томонидан хонақоҳ, масжид, Мадраса ва катта боғдан иборат меъморий мажмуа барпо этилган (1559), кейинги асрларда яна қўшимча бинолар қурилиб, атрофи боғларга айлантирилган. Хонақоҳ гумбазли хона ва пештоқдан иборат. Пештоқ беағида кошникори нақшлар ва йирик куфий ёзувлар, 2 ён канотида гулдасталар бор. Ички беағида ганчкорлик ва қирма намуналари учрайди. Мадраса пештоғи кенгрок, даҳанаси уч равоққа бўлинган. Китобаси арабий ёзувдан иборат.

Дарсхона тўртбурчак тархли, гумбазли, бурчаклари хужраларга туташ. Ён тарзлари қўшқават равоқлар қаторини такрорлайди. Ёзлик масжид майдон сахнининг тўрида Мадраса ва хонақоҳ орасида жойлашган. Пештоғининг 2 каноти қўш қаватли хужралардан иборат. Пештоқ олдидаги супа сахнидан намозгоҳ сифатида фойдаланилган. Мўъжаз минора меъморий мажмуа марказида жойлашган.

«**ЧОР ДАРВЕШ**» — Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган ишқийсаргузашт асар. Дастлабки нусхаси 18-а.да Ўрта Осиёда форсий тилда номаълум муаллиф

томонидан яратилган. «Ч.д.»нинг сюжети бошқа саргузашт асарларга ўхшаб ровий характерга эга. «Ч.д.» муқаддима ва хотимадан ташқари, 5 қисмдан — Рум молики Озодбахт ва тўрт дарвешнинг саргузашти тасвиридан иборат. Озодбахт бефарзанд эди. Кунлардан бир кун тахт вориси — фарзанд доғида юрган Озодбахт кабристон зиёратига бориб, тўрт дарвешга учраб суҳбатлашади. Улардан икки нафари Озодбахтга ўз саргузаштларини ҳикоя қилади. Шундан сўнг подшо дарвешларни саройга элтиб, зиёфат беради ва қолган икки дарвешнинг кўрганкечирганларини тинглайди. Қиссахонлик айна қизиган пайтда сарой ходими подшоҳ хотинларидан бири фарзанд кўрганлиги ҳақида хушхабар келтиради. Озодбахтнинг фарзанд кўриши, кассалар охирида дарвешларнинг муродмақсадларига эришиши тафсилотлари «Ч.д.»нинг сюжетини ташкил қилади. Қисса ичида қисса шаклидаги бу асарда мардлик ва жасорат, инсонсеварлик ва илммаърифат, юксак ахлоқодоб тарғиби этилиб, хоинлигу пасткашлик, нопоклигу таъмағирлик, бойликка ружу қўйиш, худбинлик қаттиқ кораланади. Фаранг, Рум, Шом подшоларининг қизлари айшишрат, роҳат ва фароғатдан чин муҳаббат йўлида садокатни, инсонсеварлик, адолатпешалигу ҳақиқатпарварликни афзал биладилар, содиқ дўст учун жонфидолик қиладилар. Дарвешлар сиймосида ҳам ана шу хислатлар мужассам. Барча саргузашт кассалар сингари «Ч.д.» ҳам наsrназм аралаш тарзда битилган. 19-а. да «Ч.д.» Бомбай, Тошкент ш.ларида тошбосма усулда бир неча бор чоп этилган. «Ч.д.»нинг ўзбекча (Хиромий достони), козоқча (Шоди Тўра достони) ҳамда «Боғу баҳор» номида урдуча (Мир Аммон Дехдавий кассаси) вариантлари ҳам яратилган.

Ад.: Брагинский И.С., История таджикской народной поэзии, М., 1960.

ЧОР ДАРД — Қ. Дард тутиши.

«ЧОР ДЕВОН» — Алишер Навоийнинг асари; «Хазойин улмаоний»нинг халқ орасидаги номи.

ЧОР МИНОР (форс. — тўрт минора) — Бухородаги меъморий ёдгорлик (1807). Халфа Ниёзкул қурдирган. Ч.м. анъанавий усулда қурилган масжид, бир қаватли Мадраса, атрофи бир қаватли хужралар билан ўралган ҳовлидан иборат. Синчли пешайвон типигаги масжид ҳовлининг жан.ғарбий бурчагида жойлашган. Мадрасага 2 қаватли, гумбаз томли дарвозахона орқали кирилади. Мурабба тархли дарвозахона ўзига хос мужассамот ечимига эга: олди пештокли, тўрт бурчагида тўртта минора жойлашган (номи ҳам шундан), минораларнинг тепа қисми гумбаз шаклида яқунланган бўлиб, улар сирқори қошинлар билан безатилган. 2 қаватли хонанинг 1 қавати миёнасарой кўринишида бўлиб, изоралари тошлар билан қопланган, томи гумбазли, 2 қавати кутубхона, кутубхонанинг шифти пастак гумбазли бўлиб, содда муқарнаслар халқаси билан тўлдирилган. 2 қаватга минораларнинг биридаги зина орқали чиқилади.

ЧОРАЙМОҚЛАР

— Афғонистоннинг шим.ғарби (600 минг киши, 1990-й.лар ўрталари) ва Эроннинг шим.шарқида (260 минг киши) яшовчи халқлар гуруҳи (жамшидлар, ферузқўхилар, тайманлар, теймурлар). Эрон тилларига мансуб тилларда сўзлашади. Диндорлари — асосан, сунний мусулмонлар, Эрондаги Ч.нинг бир қисми — шиалар.

ЧОРАК — 1) Ўрта Осиёдаги эски оғирлик ўлчов бирлиги. Ч. қўлланилиш жойига қараб ҳар хил қийматларга эга бўлган. Бухоро, Самарқанд ва Тошкентда 1 мискол 4,82 г бўлса, 14=856 мискол=8564,8=4,1088 кг га тенг бўлган ва у қатта Ч. деб юритилган. Унинг ярми, яъни 428 мискол=4284,8=2,0544 кг кич-

кина Ч. деб юритилган. Фарғонада, мас, 1830 й.да 1Ч. = 2 пуд = 32,762 кг бўлса, 1841 й.да 14. = 4,5 пуд = =73,712 кг, кейинроқ 14. = 5 пуд = =81,902 кг бўлган. Булардан ташқари, Ч.нинг 5 пудга яқинроқ қийматлари ҳам бор, у 87,36 кг гача бўлган; 2) Ўрта Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда кад. узунлик ўлчови бирлиги; газ ёки олчиннинг = қ қисмига тенг. Агар 1 газ = = олчин = 525107 см бўлса, у ҳолда 1 Ч. = | олчин = х (52+107)=13+26,75 см бўлади.

ЧОРАКОР (форс. — тўртдан бирга ишловчи) — бойлар ерини, олинадиган ҳосилнинг тўртдан уч қисмини ер эгасига бериш шarti билан ижарага олиб экувчи, кам ерли, ерсиз ёки отуловсиз деҳқон. Ҳеч қандай воситаси ёки маблағи бўлмаган Ч. олинган ҳосилнинг 1/4 қисмини ўзлаштирган, отуловли Ч. эса ҳосилнинг 1/2 қисмини олган. Ер ижараси турларидан бири — чоракорлик. Бунда ер эгаси ўз ерини ижарага бериб, олинадиган ҳосилдан маълум миқдорда улуш ундирган.

ЧОРБОҒ — шарқ мамлакатларида атрофи девор билан ўраб олинган кўшк, айвон, қўрғонли тартиб асосида тузилган боғ. Ч. учун текис, сувли, дарахтли жой танланади; нотекис (нишабли) жойлар поғонапоғона саҳнларга келтирилади, сунъий шаршаралар қилиш имкониятлари яратилади. Ч. мурабба ёки тўртбурчак тархли бўлиб, кириш ҳар 4 тарафнинг ўргаларидан ташкил этилади; худуди йўлка ва ариқлар ёрдамида айрим боғчаларга, боғчалар эса яна ўз навбатида чаманзорларга бўлиниб, чорчаманларни ташкил қилади. Ч. мужассамотининг марказини бино (қўрғон, кўшк) эгаллайди. Баланд бўйли дарахтлар деворга яқин экилади, ундан сўнг мевали дарахтлар ва гуллар тартиб билан экилади, уларнинг эрта баҳордан кеч кузгача очилиб туришига эътибор берилади. Бино мужассамоти Ч.ни турли нукталардан кўриш имконини берадиган тарзда, 1— 2 қаватли,

марказий мужассамотли қилиб қурилади: ўртада атрофини айвонлар ўраб олган чордара хона бўлиб, 2 қаватга бино буржларига зиналар орқали чиқилади. Сув иншоотларидан катта ариқлар ва ҳовузга сув келади, ҳовуз шакллари ҳамда фавворага алоҳида эътибор берилади. Ч.да, шунингдек, ўтов, чодир кабиларни ўрнатиш учун жойлар ажратилади. Ч.даги қушлар (мас, тустовук, товус ва б.) унга ўзгача кўрк бағишлайди (Яна қ. Боғ тузит санъати).

Ч. қадимдан яратилиб келинган, те-мурийлар ва бобурийлар даврида равнак топган (қ. Амир Темури боғлари), мохир боғеоз усталар етишиб чиққан. Жумладан, 16-а.да яшаган ҳиротлик Мирак Сайид Ғиёс боғ режасини тузиш, ер ости иншоотларини лойиҳалашга мохир бўлган, унинг Бухорода ҳам Убайдулла-хон учун боғ барпо қилгани манбалардан маълум. 13-а. охирига оид рисолада, 16-а.да қайта кўчиршган «Иршод узироат фи илмилхиросат» рисоласида Ч. яратиш ҳақида қимматли маълумотлар баён қилинган, ҳатто рисоланинг бир боби «Кўчат, гул, дарахт, муаттар ўтлар ўтказиш, Ч.га тартиб бериш ва уни барпо қилишда изчилликка риоя қилиш» деб аталади. Рисолада Ч.нинг энг мақбул тури келтирилади ҳамда турли тавсиялар билан бирга мужассамотда симметрия, ритм, ранг каби масалаларга алоҳида аҳамият берилиб, мевали дарахтларга кенг ўрин ажратилади.

Ч. 19-а.нинг 2ярми 20-а.нинг бошларида ҳам бунёд этилган (Бухородаги Ситораи Моҳи Хоса, Қўқон хонининг Ойим қишлоғидаги, Хивадаги Нуруллабой Ч.лари ва б.).

Хайрулла Пўлатов.

ЧОРВАЧИЛИК — қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бири. Ч. маҳсулотлари етиштириш учун чорва молларини боқиш ва урчи-тиш билан шуғуланади; аҳолини иш хайвонлари (от, хўкиз, туя, буғу), озиқ-овқат маҳсулотлари (сут, қатиқ, гўшт,

ёғ, тухум ва б.), енгил саноатни хом ашё (жун, тери, мўйна ва х.к.), деҳқончиликхш органик ўғит билан таъминлайди. Ч. маҳсулотлари ва чиқиндиларидан айрим озуқалар (ёғи олинган сут, гўштсуяк уни, суяк уни ва б.), шунингдек, ҳар хил доридармонлар (шифобахш зардоблар, гормонал препаратлар ва б.) олинади. Ч.нинг тараккий этиши ва маҳсулдорлиги деҳқончиликнинг ривожланиши, ердан интенсив фойдаланиш билан чамбарчас боғлиқ. Ч.нинг асосий тармоқлари: қорамолчилик, кўйчилик, эчкичилик, йилқичилик, туячилик, паррандачилик, асалариччилик, чўчкачилик, куёнчилик, даррандачилик, буғучилик, итчиликдан иборат. Жаҳон мамлакатларида табиийиқлим шароитлари ва озуқа базасига кўра Ч. ривожига хос хусусиятларга эга. Жаҳон Ч.да (млн. бош) қорамол 1338,2; кўй 1068,6; эчки 709,8; буйвол — 158,6; от — 61,095; ҳачир — 14,1; эшак — 43,4; туя — 19,1; чўчка — 912,7; товук — 14139; курка — 244 ва б. боқилади ва улардан турли маҳсулотлар етиштириш муҳим ўринда туради (1999). Гўшт етиштириш ҳажми 225,9 млн. т ни, сигир сути етиштириш 480,6 млн. т ни (ёки ҳар бир сигирдан ўртача 2071 кг ни) ташкил этди.

Ч. инсон томонидан ёввойи ҳайвонларни овлаш ва уларни хонакилаштириш мақсадида кўлга ўргатишдан бошланган. Археологик далиллар ҳайвонларни хонакилаштириш янги тош даврида — неолитда бундан 15—10 минг йил аввал бошланганини кўрсатади. Бу даврда одам тақомиллашган тош қуролларга эга бўлган, оловни билган ва сопол идишлардан фойдаланган. Энг аввал ит, сўнгра чўчка, кўй ва кейинчалик қорамоллар ва отлар (7—8 минг йиллар илгари) хонакилаштирилган. Осиёнинг жан.ғарбий қисми ва Ўрта денгиз атрофлари ҳайвонларни хонакилаштиришнинг асосий марказлари ҳисобланади. Европада қорамоллар, от, кўй, эчки, чўчка, куён, ит, паррандалардан ўрдак ва ғозлар, Осиёда буйвол, кўтос, ўрқачли

ва ўрқачсиз туялар, қорамол, эчки, кўй, чўчка, от, ит, куён, товук, ўрдак, ғоз ва товуслар хонакилаштирилган. Африкада қорамоллар, бир ўрқачли туя, эшак, чўчка, мушук, ит, цесарка товуклар, кўй ва эчкилар кўлга ўргатилган. Америкада ўрқачсиз туянинг икки тури — лама ва альпака, денгиз чўққаси, курка ва мускус ўрдаклар хонакилаштирилган. Натижада инсон томонидан уларнинг сифат ва сон кўрсаткичларига аҳамият берилиб, ҳайвонлардан наел олиш, секинаста маҳсулот йўналишлари бўйича зотлари чиқарилган. Ўрта Осиё ҳудуди ҳам Ч. дастлаб шаклланган ҳудудлар қаторига киради.

Ч. кўчманчилик ҳаёт тарзини вужудга келтирди. Дарё бўйи, чўл ва тоғ олди, кўл атрофларида овчилик, баликчилик билан шуғулланган жамоаларнинг маданиятлари ривожланиб борган сайин Ч. ҳам ривожланиб борди. Жумладан, Хоразм ҳудудида Амударёнинг куйи ҳавзасида топилган Қалтаминор маданияти мил. ав. 4—3минг йилликда яшаган овчилар ва баликчилар жамоаси маданиятларидан бири ҳисобланади.

Мил. ав. 2—1а.ларда Даван (Фарғона) да деҳқончилик маданияти ва йилқичилик юксак даражада ривожланган. Аеестожх келтирилган маълумотларга кўра, сут ва гўшт берадиган қорамолчилик, кўйчилик, йилқичилик, сут ва гўшт маҳсулотларини қайта ишлаш ихтисослашган соҳа сифатида бундан 3000 й. олдин шаклланган. 20-а. бошларига қадар Ўзбекистонда кўчманчилик билан узвий қорамолчилик кўпроқ ривожланди.

Ўзбекистон ҳудудида 1916 й. қорамоллар сони 1342 минг бошни, шу жумладан, сигирлар 481 минг бошни, кўй ва эчкилар 3821 минг бошни, отлар 517 минг бошни ташкил қилган.

20-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб Ч.нинг илмий базасини яратиш, ҳудудларнинг табиийиқтисодий шароити ва озуқа базаси ресурсларига қараб

минтақалар бўйича ривожлантириш ишлари бошланди. Суғорма деҳқончилик худудларидаги хўжаликларда сут, сут ва гўшт йўналишидаги қорамолчилик, паррандачилик ва чўчқачилик, тоғ олди минтақалари, Амударёнинг қуйи оқими ва Орол бўйи қамишзор ва тўкайли худудларида гўштдор қорамолчилик, гўштёғ кўйчилиги, йилкичилик, чўл яйловларида қорақўлчилик ривожлантирилди. Каммаҳсул молларни частиштириш ва республикага кўплаб наслдор молларни олиб келиш натижасида қорамолларнинг қораола, кизил чўл, швиц, бушуев зотлари сони кўпайиб маҳсулдор подалар гуруҳи шакллантирилди. Зотларнинг рнлаштирилган худудлари белгиланди. Қорақўлчиликни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилди. Ихтисослаштирилган йирик қорақўлчилик хўжаликлари қатга иқтисодий самара келтирди. 1930—33 й.лардан бошлаб чорвачиликнинг наслчилик здлари, хўжаликлари, фермалари, стялари ва корхоналарининг ташкил этилиши наслчилик тизимининг шаклланишида муҳим бурилиш бўлди.

1932 й. Ч. тажриба стяси ва 1935—39 й.ларда Бутуниттифоқ қорақўлчилик, Ўзбекистон чорвачилик ва Ўзбекистон ветеринария и.т. интларининг ташкил этилиши Ч.да илмий тадқиқот ишларини ўтказиш, Ч. фанини ривожлантириш ҳамда унинг истиқболини белгилаш, хўжаликларда янги технологияларни жорий этишда муҳим омил бўлди. Чорва молларининг сермаҳсул подалари гуруҳи кенгайтирилди ва рнлаштирилган зотлари такомиллаштирилди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, к.х.да туб иқтисодий ислохотларни амалга ошириш жараёнида давлат хўжаликлари жамоа, ширкат хўжаликлари айланттирилди, чорвачилик, аксарият хўжаликларнинг қорамолчилик фермалари хусусийлаштирилди, деҳқон ва Ч. йўналишидаги фермер хўжаликлари ташкил этила бошлади.

Ўзбекистон Республикаси Вазир-

лар Маҳкамасининг 1993 й. 15 мартда «Республика чорвачилигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш чоратадбирлари тўғрисида»ги, 1994 й. 23 фев.да «Чорвачиликда иқтисодий ислохотларни такомиллаштириш ҳамда деҳқон (фермер) хўжаликлари ва хусусийлаштирилган фермалар манфаатларини ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида», 1995 й. 24 мартдаги «Чорвачиликда хусусийлаштиришни давом эттириш ва хусусий тадбиркорликни кўллабқувватлаш чоратадбирлари тўғрисида» қарорларига кўра, жамоа хўжаликларининг зарар билан ишлаётган 1499 қорамолчилик фермалари хусусийлаштирилди (1995). Натижада республикада ишлаб чиқарилаётган гўшт ва сутнинг 75% ни хусусий сектор бера бошлади. Ўзбекистон Республикасининг 1995 й. 25 дек. да қабул қилинган «Наслчилик тўғрисида» қонуни Ч.ни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1990—2003 й.лар мобайнида республиканинг барча тоифадаги хўжаликларда қорамоллар сони 28,2% га, сигирлар 38, кўй ва эчкилар 7, отлар 36% га, сут етиштириш 32,8% га, гўшт етиштириш 18,6% га кўпайди, Ч. маҳсулотларининг асосий қисми деҳқон ва фермер хўжаликлари ҳиссасига тўғри келади (Ўзбекистонда моллар сони, Ч. маҳсулотларини етиштириш кўрсаткичлари I ва 2жадвалларда берилган).

Ч. озуқа базасини мустаҳкамлаш тадбирлари олиб борилмоқда. Республика экин майдонларининг 10% га яқин қисмига емхашак экинлари экилади. Табиий ва маданий яйловлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ишлари давом этмоқда. Аралаш ем, оксилминерал ем қўшимчалари, ем озуқа ачиткилари ишлаб чиқариш ҳажмлари кўпаймоқда. Ч.да ветеринария хизмати кўрсатиш — касалликларнинг оддини олиш ва даволаш, Ч. маҳсулотлари ветеринариясанитария экспертизаси ҳайвонлар касалликларига қарши кураш стялари, ветеринария шифоналари ва пунктларида, ветеринария

лабда олиб борилади.

Республикада чорвадор мутахассислар коллежлар, Тошкент аграр университети, Самарканд, Андижон к.х. интларида тайёрланади. Чорва ҳайвонлари зотини яхшилаш, махсулдор подалар гуруҳини кўпайтириш ва янги технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этиш мақсадида Республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг Чорвачилик, паррандачилик ва балиқчиликни ривожлантириш Бош бошқармаси, Чорвачиликда наслчилик ишлари бош давлат инспекцияси, Давлат ветеринария Бош бошқармаси ва «Ўзбек ипаги» уюшмаси ташкил этилган, уларни асраш ва парваришлашца янги технологияларни ишлаб чиқиш билан вазирликнинг Қишлоқ хўжалиги илмий и.ч. маркази таркибидаги Ўзбекистон чорвачилик, Қорақўлчилик ва чўл экологияси интлари, Балиқчиликни ривожлантириш илмий тадқиқот маркази ва Ипакчилик инти, Ўзбекистон ветеринария, Ўзбекистон ветеринариясанитария ва акарология (1991) интлари шуғулланади. Тошкент вилояти Янгийўл туманида давлат минтақавий балиқ чавоклари етиштириш питомнигида балиқ зотлари (кора, ок, амур, дўнг пешона) етиштирилади.

«Наслхизмат» республика наслчилик уюшмаси к.х. субъектларига чорвачилик бўйича хизматлар кўрсатади. Давлат наслчилик корхонаси қорамолларнинг турли зотлари бўйича сунъий уруғлантиришда фойдаланиш учун музлатилган уруғларни кадоклаб, сунъий уруғлантириш билан шутуланувчи «Наслхизмат» ташкилотларига етказиб беради.

Чет мамлакатларда сут ва гўшт йўналишидаги қорамолчилик, айникса, Европа мамлакатлари (Голландия, Дания, Германия, Россия), АҚШ, Канада, Янги Зеландия, кўйчилик Англия, Австралия, Россия ва б. Европа мамлакатларида жадал ривожланди. Сутчилик йўналишидаги қорамолчилик ривожланган андавлатларда (АҚШ, Канада, Нидерландия, Германия ва б.) сигирлардан ўртача

8000—11000 кг сут соғиб олинади. Сут махсулотлари билан таъминланишнинг энг юқори кўрсаткичлари (аҳоли жон бошига 1950 кг) Янги Зеландия, Дания ва Голландияга хос. Қорамол гўшти билан таъминланиш эса Аргентина (110 кг) ва Уругвайга (106 кг) тўғри келади. Жаҳон миқёсида Ч.нинг барча соҳалари ихтисослашган ҳолда жадал ривожланмоқда. Сермахсул зотлар ва самарали технологиялар яратилиб, Ч.ка кенг жорий қилинмоқда.

Ад.: Шчекин В.А., Чорвачилик, Т., 1968; Носиров У., Қорамолчилик, Т., 2001.

Убайдулла Носиров, Иззатулла Эшматов.

ЧОРВАЧИЛИК ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон чорвачилик илмий тадқиқот институти — илмий муассаса. Ўзбекистон Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги хузуридаги Қишлоқ хўжалиги илмий.ч. маркази таркибида. Тошкент вилояти Қибрай туманидаги Қизил Шалола посёлкасида жойлашган. 1939 й. 29 нояб. да Ўрта Осиё чорвачилик ҳамда отчилик стаялари негизда ташкил этилган. Интда 23 бўлим (сутдор қорамоллар селекцияси ва уларни кўпайтириш ҳамда сут и.ч. технологияси; гўштдор қорамоллар селекцияси ва уларни кўпайтириш ҳамда и.ч. технологияси; кўйчилик ва эчкичилик; чўққачилик ва чўчка гўшти ишлаб чиқариш; паррандачилик, паррандалар селекцияси ва генетикаси; отчилик; қишлоқ хўжалиги ҳайвонларини озикдантириш ва б.), махсус тадқиқотлар олиб борувчи гуруҳлар бор. Инт таркибида Қорақалпоғистон Республикаси филиали, Тошкент вилоятида «Қизил Шалола» тажриба хўжалиги, А. Усанов номидаги ширкатлар уюшмаси (гўштдор қорамолчилик ва сантагертура зотли қорамолларни кўпайтириш бўйича); «Эркин» ширкатлар уюшмаси (маккажўхори селекцияси ва уруғчилиги бўйича); Сурхондарё таянч пункти (гўшт йўналишидаги қорамолларни урчитиш

бўйича); Самарқанд лаб. (қораола зотли қорамолларни кўпайтириш бўйича); ферментлар ишлаб чиқарувчи лаб., Паррандачилик селекциягенетика стяси; Чатқол асаларичилик тажриба хўжалиги; бушуев зотли қорамолларни тарқатиш қорхонаси; чорва ва парранда зотлари, озуқабоп экинлар, чорвачиликни механизациялаш бўйича кўргазма павильони; чорвадорлар илғор тажриба ва механизаторлар малакасини ошириш мактаби фаолият кўрсатади. Инт фаолиятининг асосий йўналишлари: чорва моллари ва паррандаларнинг мавжуд зотларини такомиллаштириш ва янги зотларини яратиш; озуқабоп экинларнинг серҳосил навлари ва дурагайларини яратиш; чорвачилик ва емхашак етиштиришнинг жадал технологияларини ишлаб чиқиш; чорва моллари ва паррандаларни илмий асосларда боқиш, уларнинг маҳсулдорлигини оширишнинг биологик асосларини ўрганиш ва б.

Инт ташкил этилгандан бери сутдор бушуев зотли қорамол, жундор ва тивит берадиган Ўзбекистон эчки зотлари, қораола ва кизил чўл зотли қорамолларнинг 4 тизими, гўшт йўналишидаги қорамол зотларининг наслдор подаси, кўйларнинг 9 тизими, товукларнинг маҳсулдор 2 та гуруҳи, озуқабоп экинларнинг 16 нави ва дурагайлари яратилди. Ўтган давр ичида интда 1 акад., 20 дан ортиқ фан дри ва 300 дан ортиқ фан номзодлари етишиб чиқди.

Интда илмий кутубхона, аспирантура, ихтисослашган илмий кенгашлар мавжуд. Илмий асарлар, монографиялар, тавсияномалар нашр этилади.

Муродилла Аширов.

ЧОРВОҚ (Чорбоғ) — Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманидаги шаҳарча. Тошкент ш.дан 70 км. Угом тизмасининг ён бағрида, Угом дарёсининг Чирчиқ дарёсига қуйилиш жойидаги ўнг соҳилида, Тошкент — Хўжакент т.й.да жойлашган. Яқин т.й. станцияси — Хўжакент (3 км). Ўртача 892 м баландликда. 1964

й. Чорвоқ сув омбори ва Чорвоқ ГЭС қурилиши муносабати билан бунёд этилган. Ахрлиси 5,5 минг киши (2004).

Ч.да, асосан, қурувчилар ва энергетиклар, шунингдек, йўлсозлар, ҳайдовчилар, қорхоналар ишчи ва хизматчилар ҳам яшайди.

Шаҳарча номи («Чорбоғ») тўртта боғ маъносини билдиради. Ч.да Чорвоқ ГЭС қурилиш бошқармаси, Ўрта Чирчиқ ГЭСлар каскади, Бўстонлиқ тумани автомобиль йўллари бошқармаси, автотранспорт и.ч. қорхонаси каби йирик қорхона ва ташкилотлар фаолият кўрсатади. «Шамс» фирмаси («Хумсон» минерал суви қадокланади) бор. 3 умумий таълим мактаби, маданият уйи, 2 болалар, 1 шаҳар кутубхонаси, марказий касалхона мавжуд. Ч. ён агрофида болалар оромгоҳлари, дам олиш уйлари, санаторийлар ишлаб турибди. Сув омбори соҳилларида «Чорбоғ» оромгоҳи, Бекобод, Олмалиқ ва Навоий конметаллургия ктларининг дам олиш масканлари барпо этилган. Ч.га Тошкент — Чорвоқ йўналишида автобуслар, Тошкент — Хўжакент электр поезди қатнайди.

ЧОРВОҚ ГЭС — Чирчиқ дарёсида, Тошкент вилояти Бўстонлиқ тумани Хўжакент қишлоғи яқинида жойлашган. Ўрта Чирчиқ ГЭСлар каскади таркибига қиради. ГЭСда умумий қуввати 620,5 МВт бўлган 4 гидроагрегат ўрнатилган. ГЭС қурилиши 1963 й.да бошланган. 1970 й. 1 дек.да қуввати 150 МВт бўлган радиал турбинали 1 гидроагрегат, 1972 й.да охириги — 4 гидроагрегати ишга туширилган. ГЭСдан 220 кВ ли узатиш линиялари орқали саноат қорхоналари электр қуввати билан таъминланади. Ўрта Осиё «Энергия» бирлашган энергетика тизимига уланган. 2003 й.да 2470,1 млн. кВтсоат электр энергияси ишлаб чиқарилди.

ЧОРВОҚ СОЙЛИГИ — Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманидаги сойлик (Бурчмулла сойлиги деб кам аталади).

Ғарбий Тяньшан тоғлари орасида, Тошкент ш.дан 70—80 км шим.шарқда жойлашган. Неотектоник ҳаракатлар натижасида палеозой даврида Писком ва Чатқол дарёларининг куйи оқимда вужудга келган синклиналъ. Ҳамма томонидан ер ёриқлари орқали уни ўраб олган тизмалардан ажралган. Сойлик палеозой, неоген ва тўртламчи давр ётқизиклари билан тўлган. Сойликнинг уз. 20 км дан зиёд, эни 7—9 км. Шим.дан Угом тизмаси, Писком водийси, шарқдан Кўксув тизмасининг Отяйлов ва Кўнғирбука тоғлари, Кўксув водийси, жан.дан Чатқол тизмасининг Катта Чимён, Обикашка тоғлари, жан.шарқда Чатқол водийси билан ўралган. Ён бағирларида янги тектоник ҳаракатлар ва дарёлар фаолияти натижасида ҳосил бўлган ва нисбий баландлиги турлича дарё террасалари бор. Рельефи сурилмалар, карстсуффузион жараёнлари натижасида шаклланган. Сойликка Писком, Кўксув, Чатқол, Наволисой, Сижжаксой, Оксорсой, Афғонсой, Мозорсой, Бешқайрағочсой каби дарё-сойлар оқиб келади. Ч.с.нинг ғарб томони очик бўлиб, Угом ва Чатқол тоғлари табиий дарвоза ҳосил қилган. Шу ерда Чорвоқ сув омбори барпо этилган. Сув омборидан Чирчиқ дарёси бошланади.

Мурод Маматқулов.

ЧОРВОҚ СУВ ОМБОРИ — Чирчиқ дарёсининг бошланиш қисмида қурилган (1963—70) гидротехника иншооти. Қ.х.ни бир меъёрда сув билан таъминлаш, тошқинларнинг олдини олиш ва гидротехника мақсадларида барпо этилган. Дарё сувини мавсумий тартибга солади. Сув омбори Чатқол ва Угом тоғлари орасига қурилган. Тош тупроқли тўғони уз. 768 м, баландлиги 168 м, юқори қисмининг эни 12 м. Тўғонда Чорвоқ ГЭСни сув билан таъминлаш учун уз. 800 м ва диаметри 11 м бўлган 2 та туннель бор. Ч.с.о.нинг тўла сифими 2006 млн. м³, шундан фойдали сув ҳажми 1580 млн. м³, сув юзаси сатҳи 40,1 км², эни айрим жойларда 10 км, уз. 19 км,

максимал чуқ. 131 м, ўртача чуқ. 55 м. Сув омборига Писком, Кўксув, Чатқол дарёлари қуйилади.

Сув оқими кўпайиб, хатарли даражага етганда сувни чиқариб юборадиган шахтали (1200 м³/сек) ва 2 та поғонали (450 м³/сек ва 500 м³/сек) сув ташлагичлар билан жиҳозланган.

Ч.с.о. Чирчиқ—Бўзсув сувэнергетика трактинн бир меъёрда сув билан таъминлайди. Унинг барпо этилиши билан сув кам бўлган йиллари Тошкент воҳасидаги ва Қозоғистон Республикаси Жан. Қозоғистон вилоятидаги 355 минг га дан ортик ерни барқарор сув билан таъминлаш (шундан янги ўзлаштирилган ерлар 150 минг га), Чирчиқ дарёсининг юқори оқимида рўй берадиган сув тошқинларига барҳам бериш имкониятлари яратилди.

2000йил бошларидан Ч.с.о. соҳилларида халқаро андозаларга мос бўлган йирик дам олиш мажмуалари барпо этилди.

ЧОРГОҲ (форс—тўрт ва жой, ўрин) — 1) Ўн икки мақом тизимидаги 24 шўъбалардан бирининг номи. Товушқатори 2 бутун (204 ва 180 цент) ва ярим тон (114 цент) оралиғида жойлашган пардалар тузилмасига асосланган. Ўтмишда бастакорлар Ч.нинг пардалари негизида турли шакл ва жанрларда асарлар яратишган. Ч. мақом йўллари хоз. кунга қадар хилмаҳил ижод ва ижро услублари орқали бизгача етиб келди. Муайян мақом ёки шўъба товушқаторининг тўртинчи пардаси ҳам Ч. дейилади. Мусиқа ижодкорлари томонидан хар хил мақом ва шўъбаларга таянган ҳолда Ч. номида куй ва ашулар битилгани маълум. Мас, «Чоргоҳи Ажам» (Ажам шўъбасининг Чоргоҳи) каби. Бу асар Ўрта аерларда 24 муракотнинг бири саналган; 2) Шашмақом ҳамда Хоразм мақомлари мажмуасидаги Дугоҳ мақрида таркибий чолғу куй ва ашула йўллари: «Мухаммаси Ч.», «Талқини Ч.», «Насри Ч.», «Уфари

Ч.», «Савти Ч.», «Талқинчай Савти Ч.», «Қашқарчай Савти Ч.», «Сокийномаи Савти Ч.», «Уфари Савти Ч.». Улар парда тузилишининг дастлабки тўрт поғонаси Ун икки мақом Ч. шўъбасига мое келади. Ч. мақом йўллари ёрқин ва ёқимли янграйди, тингловчида хуш кайфият уйғотади. Ч. шўъбаларининг ўзгача услубий йўллари ҳам яратилган. Чунончи, Тошкент, Фарғонада машхур Ч. ашула йўллари, «Ёввойи Ч.», сурнай куйлари, Содирхон Ҳофиз (Бобошарифов) яратган «Чоргоҳи Муножот» шулар жумласидан. Мазкур воҳаларда машхур Ч. йўллари 5 қисмли йирик шаклдаги ашула туркумидан иборат. «Ч.1» сарахбор, «Ч.2» тарона, «Ч.3» савт, «Ч.4» қашқарча, «Ч.5» ва Ч.6» уфар дойра усуллари асосида ишланган; 3) Эрон дастгоҳлари, озарбайжон муғомлари ва уйғур муқомларидан бирининг номи. Мазкур Ч.ларнинг парда тузилиши бирбирига яқин бўлсада, куйоҳанглари, усул ва услублари уз миллий ва маҳаллий мусикасига хосдир.

ЧОРГУМБАЗ МАСЖИДИ, Халфа эшон масжиди — Қашқадарё вилоятидаги меъморий ёдгорлик (11 — 11-а.лар). Масжид бир хонали, мурабба тарҳли, хонақоҳи тўрт гумбазли. Гумбази марказий устун ва деворларига таянган. Ички деворларида кошинкори ва гулганч нақшлар, тилла ҳалли ёзувлар сакланган.

ЧОРДАРА СУВ ОМБОРИ - Сирдарёнинг ўрта оқимида суғоришэнергетика мақсадларида барпо этилган гидротехника иншооти. Қозоғистон Республикаси Жан. Қозоғистон вилояти ва Ўзбекистон Республикасининг Жиззах вилояти худудларида жойлашган. 1965 й.да куриб битказилган, 1965— 68 й.ларда сув билан тўлдирилган. Тўлиқ сиғими 5,7 млрд. м³, фойдали сиғими 4,7 млрд. м³. Уз. 80 км, ўртача эни 15 км, ўртача чуқ. 6,3 м, максимал чуқурлиги (тўғони ёнида) 22 м; сув сатҳи юзаси 900 км². Таркибида 4 тупрокли тугон, сув таксимлагич (сув ташлагич), ГЭС (қуввати 1000 МВт) бор.

Ч.с.о. Чордара шахри яқинида Жовсумкум киридаги Чордара ва Арнасой ботиғи (қ. Арнасой кўллари) бошланишида барпо этилган. Ч.с.о.нинг ўнг қирғоғи тик, чап қирғоғи қиялик. Сув омборининг ғарбий қисмида, тўғондан юқорида Арнасой ботиғига сув ташламаси бўлган иккинчи тўғон курилган. Асосий тўғонга яқин жойдан Қозоғистон (Сирдарёнинг чап соҳилидаги ерлар)га сув берадиган Қизилқум магистрал канали бошланади. Окт.дан мартгача сув олинади, апр. дан сент.гача сув олинади. Қайроққум сув омбори билан биргаликда Мирзачўлдаги янги ерларни суғориш ва Қозоғистондаги суғориладиган ерларни сув билан янада яхшироқ таъминлашга хизмат қилади. Балиқчилик хўжаликлари бор.

ЧОРЁРЛАР (форс—тўрт дўст) — Муҳаммад (сав) вафотидан кейин араб халифалигида ҳокимият тепасида турган дастлабки 4 халифа (Абу Бакр, Умар, Усмон, Али). Уларни Ч. деб аташ Эрон, Афғонистон ва Ўрта Осиёдаги оддий диндорлар орасида раам бўлган. Ч. араб тилидаги диний манбаларда «хулафо арошидин» («тўғри йўлдан борган халифалар») номи билан тилга олинади. Ч. халифаликни бошқариш ва кенгайтириш, кўшни ерларни фатҳ этиб ислом байроғи остида бирлаштиришга раҳнамолик қилган ҳукмдорлардир. Исломда Ч. «пайғамбар ноиблари» ҳисобланадилар. Ислом анъанасида Ч. ҳукмронлик даври исломнинг олтин асри деб юритилади. Бу давр 30 и. давом этган.

ЧОРИЕВ Нурсайд (1935.21.5, Шеробод тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент педагогика интини тугатган (1960). 1960—96 й.ларда Шеробод туманидаги 32мактабда кимёбиол. ўқитувчиси.

ЧОРИЕВ Рўзи Чориевич (1931.28.8, Шеробод тумани Пошхурд қишлоғи — 2004.18.9, Тошкент) — рангтасвир устаси. Ўзбекистон БА фахрий акад. (1997).

Ўзбекистон халқрассоми (1987). Беньков номидаги республика рассомлик билим юрти (1959) ва Репин номидаги Ленинград рассомлик, ҳайкалтарошлик ва меъморлик инти (1965) ни тугатган. 1966—73 й.лар Тошкент педагогика интида дарё берган. 1990 й.дан Республика болалар ижодиёти марказида бадиий раҳбар. Ч. асарларида ўлка манзаралари, ўтмиши ва бугунги куни, кишиларини ёрқин бўёқларда катта маҳорат билан акс эттирган. Ч. ижоди рангтасвирга миллий рух, урфодатлар, замондошлар, машхур намоёндалар образлари туркумини олиб кириши, кишлокларда тасвирий санъат галереяларини ташкил қилиши билан алоҳида аҳамиятга эга. Портретлар («Замондошим», «Дўстим портрети», «Келин. Шоҳи сўзана», «Фиръавн. Эркак портрети», «Бойсунлик қария», «Пошхурдлик киз Барно», «Сайроблик чол», «Қиш. Автопортрет»), маиший ва тарихий («Сухбат», «Хумсон окшоми», «Олтинтопган кони», «Най. Чўпон бола», «Бойсун», «Баҳор. Шеробод манзараси», «Боғлар» ва б.) ва ш.к. мавзулардаги асарлари машхур. Ч. Ўзбекистон тасвирий санъатини тарғиб қилишда фидойилик кўрсатган: унинг ташаббуси ва бевосита иштирокида Республика болалар ижодиёти маркази, вилоятлар (Сурхондарё ва б.)да тасвирий санъат музейлари ташкил қилинган, ёш рассомларга ғамхўрлик кўрсатган. 1969 й.дан Халқаро кўргазмаларда катнашиб келган. Европа (Италия, Швеция, Греция ва б.), Осиё, Африка мамлакатларида ижодий сафарда бўлиб, таассуротлари асосида қатор асарлар яратган. Ч. ҳақида «Кўнгил камалаги ёки Рўзи Чориевни еслаб...» фильми яратилган (2004). Ч. асарлари республика ва хорижий мамлакатларнинг музейлари ва хусусий тўпламларида сақланади. «Чорвоқ водийси», «Сурхондарё одамлари» асарлари туркуми учун Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреага (1983). «Элнорт хурмати» ордени билан мукофотланган (1998).

Ад.: Валиуллина Н., Рўзи Чориев, Т.,

1983.

ЧОРИКОР — Афғонистоннинг шарқий қисмидаги шаҳар, Кобул ш.дан шимолроқда. Парвон вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 196,7 минг киши (2003). Металл ва кун буюмлар ишлаб чиқариладиган хунармандчилик ва тўқимачилик корхоналари мавжуд. Кулличилик буюмлари тайёрланади. Шаҳар атрофи боғ ва тоқзорлар.

ЧОРИҚУЛБОЙ Пирнафасбой ўғли (1847, Бухоро вилояти Ромитан туманидаги Қоқиштувон қишлоғи — 1934, Чоржўй вилоятидаги Дарғонота ш.) — йирик қорақўлчи бойлардан бири. Ўзбекистонда ерсув ислохоти даврида (1925—26) Қизилқум яйловларидаги 50 минг бош қуй ва б. молмулкларини ўз ихтиёри билан совет ҳокимиятига топширган. Бироқ, шунга қарамасдан 1932 й.да қамалиб, Оренбургга сургун қилинган. Ўзбекистон ССР ХКС раиси Ф.Хўжаевнинг аралашуви билан 1933 й.да Ч. сургундан қайтарилган ва унга Чоржўй вилоятидаги Дарғонотада яшаш учун рухсат берилган. Ч. Ромитан ш.да Зарафшон дарёси устида ҳашаматли кўприк (1911—14) ва Хайробод ариғи бўйида муҳташам клуб (1924) қурдирган. Ўзбекистон истиқлолга эришгач, унинг хоки Қоқиштувон қишлоғидаги Сазокли бобо (Ҳазрати Насимий) қабристонига қайта дафн этилган (1993). Қабри устига макбара ўрнатилган.

Ад. Ҳалимов Т., Саховатли Чорикулбой, Бухоро, 1996.

ЧОРКЕСАР — Наманган вилояти Поп туманидаги шаҳарча (1957 й.дан). Туман маркази. Яқин т.й. станцияси — Поп (30 км). Аҳолиси 1,6 минг киши (2003). Канкалсойдан сув олади. Ёнида Чоркесар руда кони мавжуд. Умумий таълим мактаби бор.

ЧОРЛАШ, чакириқ — Туркистон халқларида никоҳ тўйидан сўнг келин

ёки куёв шарафига ҳар икки куда уйида ўтказиладиган Чакириқ, зиёфат, маросим. Ўзбекларда келин Ч. (чорлар) тўйдан кейин бир ҳафта ичида келиннинг ўз отаонасиникига куёвнинг яқин қариндошлари, кўникўшнилари билан меҳмон бўлиб боришидир (эркаклар иштирок этмайди). Бунда куёвнинг онаси қудасиникига ҳар хил совғалар, миллий таомлар, ширинлик ва б. келтиради. Келиннинг онаси зиёфат тугагач, аёл кудаларга совға, қизига эса бошоёқ сарпо қўяди. Ч. билан кудаларнинг расмий қариндошчилиги бошланган. Куёв Ч. (чакириқда) 1 фарзанд кўргунга қадар куёв яқин қариндошуруғлари, маҳалладаги эътиборли кишилар, дўстлари (фақат эркаклар) билан қайнатасиникига боради. Куёвнинг қайнатаси ўз имкониятига яраша куёвга ва унинг қариндошларига совғалар беради. Ҳозирда Ч. маросими йўқолиб бормоқда.

ЧОРМИТОН ОЛТИН КОНИ - Самарқанд вилоятининг Қўшрабoт тумани марказидан 14 км шим.шарқдаги кон. 1953 й. Н.Ҳамробоев томонидан очилган. Шим. Нурота тизмасининг марказий қисмида Қўшрабoт гранитоид интрузив мажмуасининг жан.шарқий экзо ва эндо-контактларида жойлашган. Рудалар ўрта силур даврига мансуб жезбулоқ свитасининг вулканогентерриген ётқизиклари: оҳақтош, туфли қумтош, туфалевролит, диабаз, порфир силлари мавжуд лойли сланецлари, алевролитлари, қумтошларининг Қўшрабoт интрузияси таъсирида гидротермал ўзгарган — метаморфлашган турларида (андалузитли сланецлар, биогитдала шпатли роговиклар, мрамрлар, скарнлар) учрайди. Кон тузилиши асосида тектоник жараёнларининг ривожланиши — Қоровулхона — Чормитон синиклик зонаси ҳамда ундан тармоқланган шим.ғарбий йўналишдаги шохобчалар, айниқса, «от думи» шаклида еллигичсимон ривожланган тик ётувчи ва кон майдонини алоҳида блокларга бўлувчи синикликлар ётади. Кондаги

олтин рудалари, асосан, томирлар шаклида учрайди; уз. 1,5 км гача, қалинлиги 1—3 м гача, чуқ. 1 км дан зиёд. Чизикли штокверксимон ва плитасимон руда таналари ҳам учрайди. Таналардаги олтин миқдори 10 г/т атрофида. Таркиби бўйича кон рудалари кам ёки меъёрдаги сульфидли, нисбатан осон қайта ишланадиган (гравитацияфлотация усули) турга мансуб. Асосий минераллар: пирит, арсенопирит, камроқ шеелит, вольфрамит, пирротин, халькопирит, сфалерит, галенит, сульфатузлар ва олтин минераллари. Норудалардан — асосан, кварц, камроқ дала шпати, кальцит. Олтиннинг софлиги ўзгарувчан бўлиб, 500—950 ни (ташқил этади. Кон, асосан, ер ости усулида қазиб олинади.

ЧОРСИ — қ. Белбоғ.

ЧОРСУ (форс, чор—тўрт, сук,—бозор; чорраҳадаги бозор жой) — 1) тарихий шаҳарларнинг асосий чорраҳасидаги одатда усти ёпиқ бўлган савдосотиқ жойи; аксари шаҳарнинг ўртасида қурилиб, марказий мужассамотга эга бўлган; 2) умуман савдосотиқ жойи. Ч.ларнинг пайдо бўлиши шаҳарнинг ўзи каби қадимийдир. Қдд. Мисрда «шаҳар» маъноси дойра ичидаги чорраҳа шаклидаги иероглиф орқали ифодаланган. Қад. Рим шаҳарсозлигида чорраҳа махсус иморат (тетрапил)лар билан ажратилган. Болқон мамлакатлари меъморлигида Ч. номи «чаршия» деб талаффуз этилади (мас, Македониядаги Скопле ва Битола шаҳарларининг қад. бозорлари). Шаҳрисабзда Ч.ларнинг яққол намунаси сақланган. Самарқанд Ч.си ҳам тарихий шаҳарнинг савдосотиқ марказида, олти асосий кўчайўналишларнинг кесишган жойида барпо бўлган (қ. Чорсу). Бухорода Ч.лар «тоқ» ибораси билан машҳур: Тоқи заргарон, Тоқи саррофон ва б. Тошкент, Шаҳрихон каби шаҳарларда Ч. бинолари синчдан, ясси томли қилиб ишланган (сақланмаган). Хивада Ч. дўконлари кўпроқ Ота ва Полвон дарвозалар кўчалари

бўйлаб жойлашган эди.

«**ЧОРСУ**» — меҳмонхона. Тошкент ш.нинг Чорсу майдони, Навоий, Беруний ва Самарканд дарвоза кўчаларининг кесишган жойида, Уккоша булоғи устига қурилган, салобатли кўринишга эга. 1982 й.да қурилган (бош меъмор — В.Спивак, бош муҳандис — А.Асанов, меъморлар — Л.Неседов, Н.Золотина). Бино 23 қаватли бўлиб, дастлабки 2 қавати — ресторан, банкет зали, маъмурийбошқарув хоналари жойлашган биноблок кўшилиб яхлит меъморий ансамблини ташкил этади. Бинонинг пастки қисмида баланд қилиб тиргакли деворлар ёрдамида супасимон композиция (стилабат) ташкил қилиниб, унинг яқинида жойлашган Кўкалдош мадрасасининг энг пастки қисмига тенглаштирилган. Бино меъморлигида офтобдан сақловчи жиҳозлар орқали бадиий ечимга эришилган. Меҳмонхона 1, 2, 3 ўринли хоналардан иборат турар жойларни ташкил этади. Бино ички безакларида турли безакрельефлар (бўртма расмлар) ишланган. Бинонинг кўп қаватли қисми йиғма темирбетон конструкция бўлиб, зилзилага чидамлидир. 2004 — 05 й.ларда қайта таъмирланди.

ЧОРСУ — Самарканд (Регистон) язхм чорраҳада жойлашган усти берк бозор-тим (18-а.). Тарихий манбаларга кура, Туман оғо томонидан қурилган. Телпақфурушон тими (14-а. охири) тахм. Ч.нинг ўрнида бўлган. Бинонинг ташқИ деворлари 12 қиррали призмани ҳосил қилади. Олти тарафга қараган равоқлар ва улар орқасидаги йўлақлар шаҳарнинг асосий кўчалари йўналишлари бўйича қурилган. Равоқли томонларнинг ораликларида тархлари учбурчак шаклида бўлган дўконлар жойлашган.

Йўлақлар усти кичик гумбазлар билан, марказ катта гумбаз билан ёпилган. Ч. йўлақларининг 6 та бўлгани шаҳар дарвозалари сонига ишора — рамзий маъноси бор. Йўлақларнинг йўналишлари Регистон мадрасалари томонларига ҳам

мое келган. Ч. биноси ҳозир ҳам ағторлик дўконлари мажмуи.

Хайрулла Пўлатов.

ЧОРСУ — Шаҳрисабздаги «меъморий ёдгорлик (1598—1602). Шаҳарнинг бош савдо иншооти, мурабба тархли тимнинг ҳар тўрт томонида пештокли, қўш табақа дарвозаси бор. Тўрт томондан келган йўллар шу савдо тимининг ўртасидаги улкан гумбаз тагида кесишади. Унинг остида савдо дўконлари — тўртбурчакли хоналар жойлашган. Бу хоналардан ҳрзир ҳам савдо иншооти сифатида фойдаланилади.

ЧОРТОҚ — Наманган вилояти Чортоқ туманидаги шаҳар, туман маркази. Т.й. станцияси. Ч.дан республика аҳамиятидаги Наманган — Чортоқ — Нанай автомобиль йўли ўтган. Наманган ш.дан 19 км шим.да, Чортоқсой водийсида. Аҳолиси 47,7 минг киши (2003). Ч.да пахта тозалаш, минерал сув кадоклаш здлари, тикувчилик фкаси, автокорхона, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, 10 дан зиёд умумий таълим мактаби, маданият уйи, кутубхоналар, касалхона, поликлиника, босмахона ва б. ишлаб турибди.

Ч.дан 7 км шим.шарқда 650 м баландликда, Чортоқсой соҳилида «Чортоқ» санаторийси жойлашган. Чортоқ минерал суви 1953 й.да очилган. Болалар санаторийси ҳам ишлаб турибди. Санаторийда 15 хилдан кўпроқ даволаш усуллари қўлланилади. Даволаш комплексига физиотерапия, иклим билан даволаш, массааж, паркез овқатлар ва б. қиради. Иклими континентал. Ёзи иссиқ, курак, киши илик, куёш нури кўп. Йиллик куёш нури Кавказ ва Қрим курортларига нисбатан икки баробар ортиқ тушади (4800 соат, Сочида 1980, Нальчикда 1710 соат). Куёшнинг юқори туриши натижасида булутли кунлар кам бўлади ва куёш радиацияси 144,0 ккал/см² га етади. Ч.да янв., февраль ойларидагина тра 0°дан паст бўлади. Янв. нинг ўртача траси —1,4°,

энг паст тра —24°, июлнинг ўртача траси 23°, энг юкори тра 39°. Йилига 277 мм ёгин тушади. Бу шароит санаторийда аэро ва гелиотерапия усулларида даволаш имконини ҳам беради. Худуди кўкаламзорлаштирилган, бог, мевазор ва ёнғокзорлардан иборат.

ЧОРТОҚ МИНЕРАЛ СУВИ - шифобахш, хидсиз ва рангсиз сув. Кимёвий таркиби бўйича сульфатхлориднатрийли, сувнинг минераллашганлиги $pH=7,2$ билан 2,6 г/л ва таркибида 14 мг/л кремний кислотаси мавжуд. Сувнинг траси 30°. Чортоқ ш.дан 7 км шим. шарқда Чортоқсой соҳилида «Чортоқ» санаторийси жойлашган. Бу ерда 1953 й. неоген ётқизикларидан ташкил топган Чортоқ структурасида чуқур бурғи кудуклари (ЗОЮ м гача) ёрдамида минерал сув топилган. Бактрия серияси конгломератларида 150—500 м ораликда 4 та сув ўтказувчи горизонт очилган, чуқ. 507 м ли бурғи кудуғи 1958 й. Фарғона гидрогеология экспедицияси томонидан қазилиб, 1959 й.да фойдаланишга топширилган. Бурғи кудуғининг дебити (сарфи) 2 атм босимда 7 л/сек атрофида. Овқат ҳазм қилиш органлари касалликларини даволашда ичиш учун фойдали. Массажет серияси ётқизикларидан топилган Ч.м.с. эса, юкори минераллашган (60 г/л гача), гипертермалли (траси 72° гача), хлориднатрийкальцийли, кам радиоактивли, таркибида юкори даражада йод (19—48 мг/л) ва бром (25 мг/л) бўлган газ чиқарувчи азотли сув. Кимёвий элементлар мажмуасининг уйғунлигига кўра, бу сув бальнеологик нуктаи назаридан катта амалий аҳамиятга эга. 1250—1550 м чуқурликдаги массажет серияси ётқизикларида очилган, фаввора бўлиб чиқувчи сувлар базасида «Чортоқ» санаторийси фаолият кўрсатмоқда. Бу сув таянчхаракат органлари, полиартрит, меъдаичак, гинекологик, спондилёз, юрак, тери ва б. касалликларни даволашда фойдаланилмоқда. Чортоқнинг йодланган минерал суви нафақат бальнеоло-

гик нуктаи назаридан, балки саноат учун зарур бўлган йод ажратиб олиш объекти сифатида ҳам аҳамиятга эга.

«ЧОРТОҚ» САНАТОРИЙСИ - бальнеологик курорт; Наманган ш.дан 25 км масофада Чортоқсой соҳилида, Чатқол тоғининг жан. қиялигидаги тоғ адирларида, денгиз сатҳидан 650 м баландликда жойлашган. Чортоқ минерал суви туфайли бунёд этилган.

1949 й. 31 авг.да Чортоқда 30 ўринли бальнеологик шифохона ташкил этилди; йил сайин у кенгая бориб, 1959 й. ўринлар сони 250 тага етди. 1961 й. 1 мартдан шифохона «Ч.»с.га айлантилди. Санаторий худуди турли мева ва манзарали дарахтлар билан кўкаламзорлаштирилган. Майд. 37 га, иклими юмшоқ, континентал, ёзи курук, иссиқ, киши юмшоқ. Январдаги ўртача ҳарорат — 1,4°, июлда 23°, нисбий намлик 52%. Даволаш омили — минераллари кам, ичиладиган, сульфатхлоридли, натрийли минерал тузлар ва термал, гипертермал (42° дан юкори ванналар учун), йодли, хлоридли, кальцийнатрийли минераллари кўп (20—50 г/л) сувлар ҳисобланади. Бундан ташқари, физиотерапия, даво физкультураси, массаж, иссиқ (парафин ва озокерит) билан даволаш усуллари ҳам қўлланилади. «Ч.»с. замонавий даволашдиagnostика асбобукуналари билан жиҳозланган; у ерда 40 кишилиқ ванна, бассейн, душ ва сув муолажаси хоналари мавжуд. Санаторийда ҳаракат аъзолари, нерв системаси, ҳазм аъзолари, гинекологик ва тери касалликлари билан оғриган беморлар даволанади. Шунингдек, ўткир миокард инфарктини бошдан кечирганлар солигини тиклаш учун 30 ўринли реабилитация бўлими фаолият кўрсатади. Минерал сувли ванналар гипотоник, томир кенгайтирувчи таъсир қилади, у қон оқими тезлигини барқарорлаштиради, организмнинг ҳимоя вазифасини оширади, яллиғланишга қарши таъсир кўрсатади. Санаторийда 400 ўринга мўлжалланган ётоқ корпуслари (бир ва икки ўринли),

клуб, кутубхона, фитобар, спорт майдончалари ва б. бор (2004).

ЧОРТОҚ СУВ ОМБОРИ - Наманган вилоятида Чортоқсой дарёси ўзанида қурилган сув омбори. Дарё сувини мавсумий тартибга солади. 1 навбати 1975 й. да қуриб тамомланган. Тўлик ҳажми 30,0 млн. м³, тўғони бал. 37 м, максимал сув ўтказиш имконияти 50 м³/сек. Наманган вилоятидаги Чортоқ, Учқўрғон туманларидаги экинзорларнинг сув таъминотини яхшилаш имкониятини беради.

ЧОРТОҚ ТУМАНИ - Наманган вилоятидаги туман. 1950 й. 15 апр. да ташкил этилган. Ғарбдан Янгиқўрғон, жан., жан.шарқдан Уйчи туманлари, шим. ва шарқда Қирғизистон Республикаси билан чегарадош. Майд. 0,36 минг км². Аҳолиси 143,9 минг киши (2003). Туманда 1 шаҳар (Чортоқ), 9 қишлоқ фуқаролари йиғини (Алихон, Боғистон, Гулшан, Короскон, Мучум, Ойқирон, Пешқўрғон, Сарой, Ҳазратишо) бор. Маркази Чортоқ ш.

Табиати. Ч.т. Чатқол тизмасининг жан. этакларида жойлашган. Ер юзаси текислик ва адирлардан иборат. Баланглиги жан.дан шим.га 300 м дан 1500 м гача. Фойдали қазилмалардан нефть, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган қурилиш материалларидан шағал, оҳақтош, гил тупроқлари бор. Иқлими континентал; ёзи иссиқ ва қуруқ, киши совуқ. Ўртача тра янв.да — Г дан —4° гача, июлда 25—26°. Энг паст тра қишда —29°, ёзда энг баланд тра 40°. Йилига 300—400 мм ёгин тушади (кўпроқ қишда ва баҳорда ёғади). Вегетация даври 175 кун. Тоғадирлардан қатта кичик сойлар оқиб тушади. Улардан баъзиларида фақат ёғингарчилик мавсумидагина сув оқиб, ёзда қуриб қолади. Энг йирик сойлари: Чортоқсой, Намангансой (юқори қисмида Поччаотасой) ва б. сойлардан баҳорги ёмғирларда қучли сел келади ва хўжаликка қатта зарар етказиши. Айрим сойларда селга қарши селхоналар қурилган. Соё сув-

ларидан суғоришда кенг фойдаланилади. Туманнинг жан. қисмидан Катта Наманган (Чортоқ), жан. чегарасидан Шим. Фарғона каналлари ўтган. Тупроқлари, асосан, типик бўз тупроқлар. Қ.х. га яроқли ерлар ўзлаштирилган. Табиий ўсимликлар, асосан, адирларда сақланган: эфемер ўтлар ва буталар ўсади. Адир ўсимликларини ўрганиш ва уларни бойитиш бўйича ЎзФА Ботаника интининг тажриба участкаси бор. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, юмронқозик, тошбақа, турли хил илонлар, қалтақесаклар; қушлардан қаклик, улар ва б. учрайди; сувларида ҳар хил балиқлар мавжуд.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, қирғиз, татар, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 400 киши. Қишлоқ аҳолиси 96,2 минг киши, шаҳар аҳолиси 47,7 минг киши.

Хўжалиги, асосан, қ.х.га ихтисослашган. Пахта тозалаш, Чортоқ минерал сув здлари, босмахона, тикувчилик фкиси, автокорхона, МТП, қурилиш ташкилотлари, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари фаолият кўрсатади.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — пахтачилик. Сабзавотчилик, ғаллачилик, мева етиштириш ҳам ривожланган. Ширкат ва фермер хўжаликлари бор. Экин майдонларига пахта, дон, сабзавот, картошка ва полиз экинлари экилади. Мевазор ва тоқзорлар кўп. Туманда марказий кутубхона ва унинг тармоқлари, клуб муассасалари ва маданият уйлари, халқ театри аҳолига хизмат кўрсатади. Умумий таълим мактаблари, болалар мусиқа мактаби, марказий касалхона, поликлиника, дорихоналар, фельдшерқушерлик, қишлоқ врачлик пунктлари ишлаб турибди. «Пахталикўл», «Чортоқ» санаторийлари фаолият кўрсатади. Фарғона водийси бўйлаб ўтказилган айланма т.й. Чортоқ ш.дан ўтади. Наманган—Чортоқ—Нанай автомобиль йўли республика аҳамиятига эга.

ЧОРТОҚСОЙ - Қирғизистон Республикаси (озроқ қисми) ва Наманган вилоятидаги сой. Чатқол тизмасининг Бўзбиттов тоғи (2875 м) ён бағридан бошланиб, асосан, Уйчи тумани ҳудудида тугайди. Кучли сел келган пайтларидагина Сирдарёгача егиб келади. Шим. Фаргона канали билан кесишган жойда канал суви Ч. остидан дюкер орқали ўтган. Уз. 67 км. Ҳавзасининг майд. 715 км². Ўртача йиллик сув сарфи 1,8 м³/сек. Ёгинсочин ва булоқ сувларида тўйинади.

Ч. Почаота суғориш системасига киради. 1957 й. Ч. да насос стяси қурилиб 6 минг га дан зиёд ер суғориладиган бўлди. Баҳорги сел ва тошқинларнинг бузиш кучини камайтириш учун Алихон қишлоғи яқинида сел сувини тўплайдиган селхона қурилди. Сой бўйида Чортоқ ш. ва санаторийси, қишлоқлар жойлашган.

ЧОРУХДАЙРОН ВОЛЬФРАМ КОНИ — Тожикистон Республикаси Суғд вилоятидаги кон. Хўжанд ш.дан 18 км шим. да Қорамозор тоғларида, Қурама антиклинали системасидаги Мўғултоғ антиклиналининг шим.шарқий қисмида жойлашган. Рудаларнинг минерал таркиби — скаполит, шеелит, апатит, молибденит, халькопирит, камроқ пиритдан иборат. Морфологияси бўйича кондаги руда таналари, ҳар хил ўлчам ва қалинликдаги томирли ва томирсимон жисмлардан таркиб топган. Ч.в.к., асосан, қазиб олинган бўлиб, параметрлари бўйича ўртача конларга мансуб.

ЧОРШАНБА (форс.тож. чор — тўрт ва шанба) — ҳафтанинг яқшанбадан кейинги учинчи кун.

ЧОСОН (айнан — тонгги гўзаллик) — Корея тарихидаги илк давлат (мил. ав. тахм. I минг йиллик). Дастлаб Ч. — қабила ёки қабила иттифоқи томонидан барпо этилган. Мил. ав. I-а. охирида Ч. Хитойдаги Хань сулоласи томонидан босиб олинган. Хитой босқинчиларига қарши кураш жараёнида, мил. ав. II-а. охирида Ч. қирғин бўлиб, давлат таркиби йўқолиб кетган.

бошларида Когурё, Пэкче ва Сила каби илк ўрта аср маҳаллий давлатлари шаклланган. Ч. корейс давлатининг номи сифатида Ли сулоласи қарор топиши билан (1392) вужудга келган ва 1897 й. Кореяни Тэхан империяси деб қайта номланишига қадар сақланиб қолган. КХДР барпо этилиши билан «Ч.» атамаси республиканинг расмий номи таркибига кирган (Чосон минджуджуий инмин конхвагук).

ЧОТТОПАДҲАЯ Бонкимчондро (1838.26.6, Канталпара, Калькутта яқинида — 1894.8.4, Калькутта) — ҳинд ёзувчиси ва шоири. Бенгал тилида ижод этган. Бенгал адабиётида тарихий роман жанрининг асосчиси. Асарларида ватанпарварлик ва ҳинд халқининг миллий озодлик учун кураши бобидаги етук ғоялар акс этган. Ч.нинг «Сени олқишлайман, Ватан!» шеъри ҳинд халқининг 1905—47 й.лар мобайнидаги миллий озодлик курашининг гимни бўлиб келган. «Чондрошекхар» (1873), «Бахт макони» (1882), «Раж Сингх» (1893) романлари мустақиллик учун кураш ҳиссиётлари билан суғорилган. Ижтимоий муаммолар, жумладан, жамиятда аёллар ҳуқуқини чекланганлиги муаммоси «Заҳарланган дарахт» (1872), «Қришноканто васияти» (1875) каби романларида акс эттирилган. Ч. маърифатпарвар, публицист ва «Бонгодоршон» жур.нинг бош муҳаррири сифатидаги фаолияти билан Бенгалиянинг маданий ҳаётида алоҳида ўрин тутиб келган. Ч.нинг бир қанча тарихий, адабий, ижтимоий ва илмийфалсафий мақолалари, сатирик ҳикоялар тўпламлари ҳам бор.

ЧОТТОПАДҲАЯ Шоротчондро (1876.15.9, Дебанандапур қишлоғи, Бенгалия — 1938.16.1, Калькутта) — ҳинд ёзувчиси. Бенгал тилида ижод этган. 1903—16 й.лар Бирмада яшаган. 20-а. бошларида эса ҳинд халқининг миллий озодлик ҳаракатида фаол иштирок этган. Ч. ижодида ҳам романтизм (1ярмида), ҳам реализм (2ярмида) ун-

сурларини кўриш мумкин. Асарларида Ҳиндистондаги кастачилик тизимида хинд аёлининг такдири, хинд жамияти турли жабҳаларидаги ҳаётий масалалар акс эттирилган. [«Қишлоқ жамоаси», 1916; «Йўлдан адашганлар», 1917; «Ёндирилган уй», 1920, «Шриканто» (1—4 қисм), 1917—33 ва б.]. «Йўл беринг» (1926) романи хинд адабиётида дастлабки сиёсий ва антимустамлакавий асардир. «Охирги савол» (1931) романи эса маънавийахлоқий ва диний анъаналарнинг бугунги кун билан ўзаро муносабати муаммосига бағишланган.

ЧОЧ — қ. Тошкент.

ЧОЧ РАҚСИ — мил. I минг йиллик ўрталарида Хитойда шуҳрат қозонган рақс тури. Чжечжи (Чоч — Тошкент) номи билан аталган. Ч.р.ни, асосан, кизжувонлар ижро этган. Рақсга аввал бир киши тушган, яъни якка ўйин ҳисобланган. Мил. 5—6-а.ларда эса, 5 киши, кейинги асрларда эса 24 киши ўйнаган. Ч.р. давра қилиб, айланиб ўйналган, у миллий мусиқа, мақом ва хонанда ашуласи билан ҳам қўшиб юборилган. Раққрсалардан бири давранинг марказида ўйнаб, ўйинни бошқариб борган. У хуасин («гулнинг маркази») деб аталган. Раққосалар қимматбаҳо матолардан тикилган, дур ва жавоҳирлар, чйройли кашта нухалар билан безалган либосларда чиқишган. Ч.р. хитойликларни ўзига мафтун этган. Ўша даврларда ёзилган мусиқа рисоаларида бу ўйинга жуда юқори баҳо берилган. Мас, Чянь Янь ўзининг «Мусиқа китоби» асарида «Хитойликлар чжечжи рақсини ижро этишда хуслар (хорижийлар) билан тенглаша олмайдилар», деб ёзган. Хитой шоирлари Ч.р.нинг мафтуни бўлиб, унга бағишлаб 29 та шеър ва қасидалар ёзганлар. Ад.: Шониёзов К., Қанғ давлати ва қанғлилар, Т., 1990. Мухам маджонов А., Қадимги Тошкент, Т., 2002.

ЧОЧПОПУК - қ. Сочпопук.

ЧОШНИГИР (форс. татиб кўрувчи) — қадимда хон ва подшоҳ саройидаги мансабдор, шоҳ оиласи ошхонасининг бошлиғи. Ч. ҳукмдорни заҳарланишдан сақлаш ва таом таъмини билиш мақсадида шоҳга тортиладиган таомларни дастлаб ўзи татиб кўрган. Ч.лар Шарқ давлатлари, жумладан, Мовароуннахр хонликларида ҳам бўлган (яна қ. Бақовул).

ЧОҚАДАМБУЛОҚ ТЕМИР КОНИ - Тожикистон Республикасининг Сугд вилоятидаги кон. Хўжанд ш.дан 20 км шимшарқда, Қорамозор тоғларида жойлашган. Руда қамровчи метасоматитлар (скарнлар) амфиболитланиш, эпидотланиш, хлоритланиш, карбонатланиш, кварцланиш ва б. ўзгаришларнинг кўп қаватли намоёнларини ўзида акс эттиради. Ч.т.к. скарнмагнетитли саноат типига мансуб. Асосий рудали минераллари: магнетит, пирит, галенит, сфалерит, халькопирит, гематит ва б. Параметрлари бўйича Ч.т.к. кичик конлар типига мансуб, айрим жойларда темир таркиби юқори (30—50% дан кўпроқ).

ЧУ — Қирғизистон ва Қозоғистон Республикалари ҳудудидаги дарё. Уз. 1067 км, ҳавзасининг майд. 62,5 минг км². Марказий Тяньиандан бошланган Кррахўжир (қуий оқимида Жувонарик) ва Кўчқор дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлиб Сирдарёга 110 км етмасдан қумлар орасида тугайди. Ч. бош қисмида чуқур водийда тез оқади. Қунгай Олатови билан Қирғизистон тоғ тизмаларини кесиб ўтиб тор Бўём дарасини ҳосил қилади. Бўём дарасидан ўтгач, Чу водийсига чиқади ва Бетпақдала ҳамда Мўйинкум чўллари орасида секин оқади. Ч.нинг тоғли қисмида Ўртатўқай сув омбори қурилган. Тошқин пайтида Қутемалди тармоқчаси орқали сувининг бир қисми Иссиққўлга қуйилади. Ч. Бўём дарасидан кейин ўнгдан Катта Кебин, Кичик Кебин, Ирғайли, Кўкпатос; чапдан

Аламеддин, Оқсув, Қораболта, Қурағати ирмоқлари кўшилади. Асосан, қор сувларидан, қисман музликлардан тўйинади. Баҳорда серсув. Ўртача кўп йиллик сув сарфи тоғдан чиқаверишда 52,9 м³/сек. Ч. тоғли қисмида музламайди, текислик қисмида 3—3,5 ой музлайди. Дарёдан Катта Чу, Шўртөпа, Отбоши, Чўмиш, Георгиевка каналлари чиқарилган; Отбоши, Аламеддин ГЭСлари қурилган. Ч. соҳилида Тўқмоқ, Чу ш.лари жойлашган. Дарё водийси бўйлаб Тароз — Бишкек — Балиқчи т.й. ўтган.

ЧУ — Қозоғистон Республикаси Жамбул вилоятидаги шаҳар. Чу дарёси, соҳилида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 38,3 ми^нг киши (1990-й.лар охири). Шакарқанд, сут, таъмирлашмеханика з.длари, т.й. транспортига хизмат қилувчи қорхоналар бор.

ЧУ ВИЛОЯТИ - Қирғизистон Республикаси таркибидаги вилоят, республика шим.да. Майд. 18,8 ми^нг км². Аҳолиси 747,9 ми^нг киши (1995), асосан, қирғизлар ва руслар, шунингдек, ўзбек, украин, немис, татар, дунган, уйғур ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Таркибида 11 туман, 5 шаҳар ва 7 шаҳарча бор. Қирғизистон пойтахти (Бишкек) ҳам вилоят худудида жойлашган. Ундан ташқари, Тўқмоқ, Қораболта, Кант, Шопоков ш.лари мавжуд. Маркази — Қораболта ш. Вилоятнинг рельефи тоғли. Бал. 5000—5500 м. Ч.в. худудига Чу ва тоғ оралиғидаги Катта Кебин водийлари, шунингдек, уларни ўраб турган Қирғиз, Или, Кунгай Олатовларининг ён бағирлари қиради. Водийнинг ғарбий ва ўрта қисмлари деярли текислик. Қирғиз Олатовининг этақларига яқин томони ҳамда Қирғиз, Или Олатовлари эгалланган шарқий қисми бироз қия. Водийнинг шарқида Чу дарёсининг ўнг соҳилида Кебин водийси жойлашган. Водийдан жан.да даралар билан бўлинган ўртача баландликдаги тоғ тармоғи бор. 3500 м дан юқорида кўп йиллик музлик, қоялар,

музли минтақалар бошланади. Қирғиз Олатовидаги довлонларнинг ҳаммаси 3000 м дан баланд. Тоғнинг энг баланд жойи Олаарча ва Аламеддин дарёларининг бошланишида жойлашган. Айрим тоғ чўққилари 4500 м баландликда. Шарқда Или ва Кунгай Олатовларининг оралиғида Катта Кебин водийси, водий ичкарасида Кўкойроқ яйлови жойлашган.

Фойдали қазилмалардан полиметалл рудалари, рангли металллар, нометалллардан ош тузи, гипс, мрамор, сиенит, гранит, мергель, ‘ шағал, сланец ва б. бор. Газ, нефть ресурслари ўрганилган. Иклими кескин континентал, ёзи иссиқ, айрим йиллари қишда қаттиқ совуқ бўлади. Баҳори қисқа, март охиридан ҳаво исий бошлайди. Июлнинг ўртача траси 22°—25°. Энг юқори тра 44°. Январнинг ўртача траси —7°. Энг паст тра —40°. Қор 75—90 кунгача эрмай туриши мумкин. Йилига водийда 270—400 мм, тоғ ён бағирларида 500—600 мм ёғин тушади. Вегетация даври 220—230 кун. Дарёлари Чу дарёси хавзасига мансуб. Энг катта дарёси — Чу. Унинг ўнг ирмоқлари — Катта ва Кичик Кебин дарёлари, чап ирмоқлари — Жералик, Толдибулоқ, Шамиш, Бурана ва б. Иссиқ ва минерал булоқлар бор. Сунъий кўл кўп. Шарқий, Ғарбий, Жан. Катта Чу суғориш каналлари ва Ўртатўкай сув омбори қурилган. Чу, Кебин водийларининг текислик қисмида бўз тупроқ, айрим жойларда нам ва шўр тупроқ; оч тусли қўнғир тупроқлар ҳам учрайди. Тоғ этақларида оч тусли ва қора қўнғир тупроқлар тарқалган. Табиий ўсимликлардан шувоқғалладошлар, чалов шувоқли ўтлар, қамиш ва бутасимонлар учрайди. Тоғ этақлари, асосан, чалов ва қорақияқ ўсимликларга бой. Тоғ ён бағирларида ўтлоқлар, баланд қисмида бутазор ва ўрмонлар мавжуд. Қирғиз Олатовидаги дараларда, Катта Кебин водийсида қарағай, қайин, арча, четан дарахти ва б. усади. 3600 м дан юқорида гляциалнивал минтақа жойлашган. Ёв-

войи ҳайвонлардан тоғ такаси, кийик, архар, силовсин, тулки, бўри, кундуз, суғур ва б., сувларда ҳар хил баликлар, гоз, ўрдак, ондатралар бор. Олаарча дарёси дарасида миллий боғ ташкил этилган. Тўқмоқда қирғовулларни кўпайтириб тарқатиш хўжалиги, Оксув давлат комплекси кўриқхонаси, Жарли Қайинди, Кебин давлат зоология кўриқхоналари мавжуд.

Вилоятда рангли металлургия, ёғочсозлик ва мебелсозлик, машинасозлик, курилиш материаллари, енгил, озик-овқат саноатлари бор. «Голдстар» радио-заводи, «Торгмаш», таъмирлашмеханика, Чу металл буюмлари и.ч., Қайинди кабель здлари, «Қирғизмебель» и.ч. бирлашмаси, Тўқмоқ иппиғирув фкиси, Қирғиз камволмовут кти, йирик панелли уйсозлик зди, кигиз, мўйна фкалари, озик-овқат саноати (консерва, ёғпишлоқ, шакарқанд, арақликёр, тамаки, пиво здлари, гўшт, ун ва б.) корхоналари ишлаб турибди. Ч.в.да деҳқончилик ва чорвачилик ривожланган. Деҳқончиликнинг асосини ғаллачилик ташкил этади. Қанд лавлаги, маврак, ялпиз, сабзавот, картошка, поллиз, озука экинлари экилади. Мевачилик, тоқчилик тараккий этган. Қорамол, чўчка, парранда, шунингдек, йилки, куён, тулки, нутрия бокилади. Вилоят худудидан Луговая — Бишкек — Кебин — Балиқчи т.й. ўтган (Ч.в.даги уз. 186 км). Водийдан Талас, Ўш, Тошкент, Олмаота, Балиқчи, Норинга магистрал автомобиль йўллари кетган. Бишкек ш. яқинидаги «Манас» аэропорти водийни Олмаота, Остона, Тошкент, Москва, Истанбул, Деҳли, Қорақўл, Ўш, Норин, Жалолобод ва б. шаҳарлар билан боғлайди. 300 га яқин умумий таълим мактаби, олий ўқув юртлари, музей, театр, маданият саройлари бор.

ЧУ ВОДИЙСИ - Чу дарёси водийсининг бир қисми, дарёнинг ўрта оқимида. Қирғизистон ва Қозоғистон Республикалари худудида. Жан.шарқда Бўём дарасидан шим.ғарбда Мўйинкумнининг шарқий этагигача боради. Уз. 200 км

чамасида, эни жан.шарқда 15 км гача, шим.ғарбда 90—100 км. Бал. 500—1200 м. Ер юзаси дарё қайири ва террасаларидан иборат. Иклими кескин континентал, қуруқ. Йилига 250—400 мм ёгин (асосан, баҳорда) тушади. Ч.в.нинг деярли ҳаммаси ҳайдалган ва суғорилади, Кўриқ ерларда бўз тупроқда чала чўл ва қуруқ дашт ўсимликлари ўсади. Ч.в. Қирғизистоннинг асосий қ.х. райони (қандлавлари, каноп етиштирилади; богдорчилик, тоқчилик, ғаллачилик ривожланган). Суғориш каналлари ўтказилган. Ч.в. жанубида Қирғизистоннинг пойтахти ва асосий саноат маркази Бишкек ш. жойлашган.

ЧУ ДАШТИ — Олтой тоғ системасининг жан.шарқдаги дашт. Чу дарёсининг юқори оқимида, 1750—2000 м. баландликдаги тоғлар оралиғида. Ғарбдан шарққа 70 км, шим.дан жан.га 40 км га чўзилган. Ер юзаси тўлқинсимон текислик. Иклими кескин континентал. Киши совуқ. Январнинг ўртача траси —31,7°. Энг паст тра —53°. Ёзи қисқа, салкин. Ёгин кам (102 мм). Кор қоқлами жуда юққа (10 мм). Абдий музликлар тарқалган. Қаштан тупроқларда дашт ва чалачўл ўсимликлари (шувок, бетага, изен ва б.) усади. Чу дарёси қайирида ўтзорлар бор. Кемирувчилардан: юмронқозик, дала сичқонлари, куён, бўрсик ва б. яшайди. Ч.д. орқали РФ дан МХР га Чу автомобиль йўли ўтган.

ЧУВАЛЧАНГЛАР (Vernus) умуртқасиз ҳайвонларнинг йиғма гуруҳи, икки ёнлама симметрияли, гавдаси чўзиқ ҳайвонларни ўз ичига олади. Илгари Ч.га тип макрми бериб келинган. Ҳоз. Ч. мустақил типлар: ясси Ч., немертинлар, бирламчи тана бўшлиқлилар, тиканбошлилар, халкали Ч.га ажратилади. Дастлабки 3 тип тубан Ч. гуруҳи, яъни сколецидларга киритилади.

ЧУВАШ ТИЛИ — туркий тилларян бири; РФнинг Чувашистон, Татария

стон, Бошқирдистон республикаларига ва уларга қўшни бир канча вилоятларда, шунингдек, Козоғистон ва Украинада тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 2 млн. кишидан ортиқроқ (ўтган асрнинг охирилари).

Ч.т. юкори (вирайал) ва қуйи (анатри) лахжаларига бўлинади. Қуйи лахжа адабий тилга асос бўлган. Ч.т. ўз тараққиёти тарихида аввал скиф, славян, финугор тиллари, кейинчалик, татар ва бошқирд тиллари таъсирига учраганлиги туфайли бошқа туркий тиллардан бир канча фонетик ва грамматик ўзига хосликларга эга. Бундай тафовутлар унлилар сони (9 та) ва талаффузида, отлардаги кўплик қўшимчасининг қўлланишида, айрим сонлар ва олмошларнинг шаклий кўринишида кузатилади. Лексикада қад. туркий, мўғул, финугор, эроний тиллардан, шунингдек, араб ва рус тилидан ўзлашган сўзлар алоҳида қатламни ташкил этади.

Ч.т.нинг дастлабки грамматикаси 1769 й.да нашр этилган. 18-а.да ва 19-а.нинг Iярмида луғатлар, линий адабиётларнинг Ч.т.даги таржималари, фольклор намуналари чоп этилади. Эски чуваш ёзуви асосан рус графикасини қўллаган, 1871 й.да чуваш ёзувчиси ва олими И.Я. Яковлев янги чуваш ёзувини яратган. 1933 й.дан рус графикаси асосидаги янги алифбо жорий этилган.

Ад.: Баскаков А.Н., Введение в изучение тюркских языков, 2изд., М., 1969.

ЧУВАШИЯ, Чувашия Республикаси (Чаваш Республикаси) — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Шарқий Европа текислигининг шарқида, Волга дарёсининг ўрта оқидамида жойлашган. Майд. 18,3 минг км². Аҳолиси 1 млн. 313,9 минг киши (2002). Пойтахти — Чебоксари ш. 21 туман, 9 шаҳар, 8 шаҳарча бор.

Давлат тузуми. Ч. — республика. Республика раҳбари ва ижроия ҳокимият бошлиғи — президент. Олий ижрочи ҳокимият органи — Вазирлар Маҳкамаси.

Олий қонун чиқарувчи ҳокимият органи — Давлат кенгаши.

Табиати. Волга дарёсининг ўнғ соҳили Волга бўйи қирларидан иборат. Шим.шарқий қисми Чувашия платоси билан банд (бал. 175—227 м.). Платонинг Волгага қараган ён бағри тик тушган, шу қисмида жарлик кўп. Чап соҳили — Заволжье текислиги (бал. 50—70 м)да дўнгликлар, ботқоқ ва торфли ерлар бор. Фойдали қазилмалардан оҳақтош, доломит, ёнувчи сланец, фосфорит ва б. бор. Иқлими мўътадил континентал; қиши совуқ, ёзи илиқ. Январнинг ўртача траси —12°, июлники 19°. Йиллик ёғин 450 мм. Дарёлари Волга ҳавзасига мансуб (Волганинг Ч. худудидан ўтадиган қисми уз. 127 км). Ч.да чимли подзол ва сур тусли ўрмон тупроқлари ҳамда ишқорсизланган қоратупроқлар тарқалган. Худудининг катта қисми ўрмонли дашт зонасида, ўрмонлар (кўпроқ қайин, қарағай, эман, жўка ўсади) 32% майдонни эгаллаган. Ёввойи ҳайвонлардан кўнғир айик, бўри, тулки, тийин, ондатра, суғур, лось, енотсимон ит ва б. яшайди. Ч.да Чаваш Вармане миллий боғи, Присура кўриқхонаси бор.

Аҳолиси, асосан, чувашлар (67,8%); рус, татар, мордва ва б. ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 60,6%. Давлат тиллари — чуваш ва рус тиллари. Диндорларнинг аксарияти православлар. Йирик шаҳарлари: Чебоксари, Новочебоксарск, Канаши.

Тарихи. Ч. худудида неолит даври охирида финугор қабиалари яшаган. 10-а.да Ўрта Волга бўйида дастлабки давлат — ВолгаКама Булғорияси ташкил топди. Бу давлат 1243 и. Олтин Ўрда таркибига қўшиб олинди. Ч.нинг шим. қисмига келиб ўрнашган булғорлар билан финугор аҳолисининг аралашуви натижасида 15-а.га келиб чуваш халқи шаклланди. 15-а. бошида Олтин Ўрда парчаланиб кетди, чувашлар бошқа халқлар билан бирга 15-а. Iярмида вужудга келган Козон хонлиги таркибида бўлди. 1551 й. чувашлар Россия таркибига кир-

дилар. 1920 й. июнда РСФСР таркибида Ч. мухтор вилояти ташкил этилди. 1925 й. 21 апр.да Чувашия АССРга айлантирилди. 1990 й. сент. да республика давлат суверенитети тўғрисида декларация қабул қилинди ва хоз. номини олди.

Хўжалиги. Ялпи маҳсулот таркибида саноат улуши 31,5%, к.х. 18,5%, қурилиш 7%, транспорт 1,7%, савдо 10,9%ни ташкил этади. Асосий саноат тармоклари: машинасозлик ва металлсозлик (электроника жиҳозлари, тўқув станоклари, электр юклагичлар, трактор ва б. ишлаб чиқариш), кимё (заҳарли химикатлар, лок, буёк, и.ч.), енгил (жумладан, тўқимачилик), нефть кимёси, ўрмон, кора металлургия, ёғочсозлик ва целлюлозақоғоз, озик-овқат саноати. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Шумерля ш.да маҳсус автомобиллар зди, Чебоксарида приборсозлик, электроаппарат, электр приборлари, электроника ва механика, кабель здлари, микропайванд учун маҳсус асбоб, видеокассета ишлаб чиқариладиган зд, тўқимачилик машиналари, саноат тракторлари ва уларга эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариладиган здлар, иггазлама, трикотаж ктлари, Мариинский Посад ш.да кабель зди, Канаш ш.да электр юклагичлар зди, Шумерля, Козловка ш.ларида автофургон ктлари бор. Йилига ўртгача 7 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Чебоксари ГЭС ишлайди. Асосий саноат марказлари: Чебоксари, Новочебоксарск, Канаш, Алатирь, Шумерля.

Кх. гўштсеут чорвачилиги ва ғалла етиштиришга ихтисослаштирилган. Деҳқрнчиликда бугдой, жавдар, сули, зиғир, қанд лавлаги, картошка ва сабзавот етиштирилади. Боғдорчилик билан ҳам шуғулланилади. Қррамо, чўчка, қўй боқилади; паррандачилик ривожланган.

Ч.да темир йўллар уз. — 396 км. Мухимт.й. тармоклари: Саранск—Канаш— Чебоксари, Москва—Арзамас—Канаш— Козон. Автомобиль йўллари уз. 4424 км. Асосий автомагистраллари: Нижний Новгород—Чебоксари—Козон,

Ульяновск—Чебоксари—ЙошкарОла. Волга ва Сура дарёларида кема қатнайди. Асосий даре портлари: Чебоксари ва Новочебоксарск. Чебоксарида халқаро аэропорт бор.

Тиббий хизмати, маорифи, илмий ва маданият маърифий муассасалари. 1990-й. лар охирида қар 10 минг аҳолига 43 врач тўғри келди. 20 дан ортиқ санаторийкурорт ва б. дам олиш муассасалари бор. Ч.даги 715 умумий таълим мактабида 210 минг, 26 ўрта маҳсус ўқув юртида 20,4 минг ўқувчи, 3 олий ўқув юрти (Чувашия университети, к.х. академияси, пед. институти)да 18,8 минг талаба таълим олади. Ч.да миллий академия, тармоқ и.т. институтлари фаолият юритади. 700 дан зиёд кутубхона, бир канча клуб муассасаси ва киноқурилма, Чебоксарида улкашунослик музейи, 750 га яқин тарихий ва маданий ёдгорликлар, Ибреси этн. музейи (очик) бор. Чуваш ва рус тилларида газ. ва жур. нашр этилади. Маҳаллий радио ва телевиден иеси чуваш ва рус тилларида эшиттириш ҳамда кўрсатувлар олиб боради.

Адабиёти 19-а.нинг 2ярмида вужудга келган. Унгача бой фольклор (эпик қисса, тарихий ва маиший қўшиқлар, эртак, афсоналар) мавжуд бўлган. 19-а. ўрталаридан биринчи чуваш тарихчи ёзувчиси, фольклорчи ва этнограф С.Михайлов ижод қила бошлаган. 19-а. нинг 70-й.ларида маърифатпарвар Н.Я.Яковлев (1848—1930; 1872 й. «Чувашлар учун алифбе» яратган)нинг халқ ижоди асосида яратган асарлари чуваш миллий адабиётининг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Унинг дастлабки арбоблари М.Фёдоров, И.Юркин. 20-а.нинг бошлари ва фуқаролар уруши даврида сатирик ва драматург М.Акимов, демократ шоир К.Иванов, драматург ва композитор Ф.Павлов, шоирлар Н.Шубоссинни, Н.Шелеби, Т.Тимки, М.Сеспель самарали ижод қилдилар. 20—30-й.ларда С.Фомин, С.Эльгер, И.МаксимовКошкинский, М.Трубина, П.Осипов, П.Хузангай, Л.Агаков, Я.Ухсай, Н.Ильбеков ва б.нинг

асарлари юзага келди. 2-жаҳон уруши йиллари чуваш ёзувчилари томонидан ватанпарварлик руҳидаги асарлар яратилди (М.Уйпнинг «Солдатнинг онаси» достони, 1943; Л.Агаковнинг «Партизан Мурат» кассаси, 1943). Урушдан кейинги ва 50—70-й.ларда чуваш адабиётида халқнинг жанг майдонидаги ва тинч курилиш давридаги меҳнат кахрамонлиги ўз ифодасини топди (П.Хузангайнинг «Улкан қалб» достони, Н.Терентьевнинг «Тўлқинлар кирғоққа урилади» пьесаси, А.Артельев, С.Аслан, К.Турхан, А.Емельянов, Г.Краснов ва б.нинг насрий асарлари, Ю.Семёнов, А.Галкин, Г.Ефимов ва б.нинг шеърлари). 1934 й. Чувашия ёзувчилар уюшмаси ташкил этилган.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Ч. худудидан палеолит даврига мансуб қароргоҳларнинг қолдиқлари, кўрғонларнинг харобалари, 10—11-а.ларда Волга бўйи булғорлари яшаган жойлар (Тигашево кишлоғидаги қалъа, Була, Цивиль ва Сура дарёлари хавзасидаги қишлоқ ва б.) топилган. Ч. Русь давлатига қўшилгач (16-а. ўрталари), аҳоли пунктлари (Алатирь, Чебоксари, Ядрин) куриш бошланди; улар астасекин шаҳарларга айлантирилди. Шаҳарларда турли хил иншоотлар (жумладан, Чебоксаридаги Введенский собори, 1657; 17—18-а.ларда бунёд этилган турар жой бинолари) барпо этилди. 19-а.нинг 2ярмидан кишлоқларда рус халқ меъморлиги таъсири кўзга ташланади. Ҳоз. даврдаги йирик иншоотлар; қ.х. институти (1957; меъмор Е.Калашников), Ч. мусикалидрама театри (1961, меъмор А.Мусиков), «Электрчи» маданият саройи (1964, меъмор А.Корольков), савдо маркази (1982, меъмор М.Кудрявцев ва б.), ҳаммаси Чебоксари ш.да.

Ч.да қадимдан халқ амалийбе-зак санъати (нақш билан безаб мато тўқиш, каштадўзлик, ёғоч ўймакорлиги, мунчоқлардан буюм тайёрлаш, кашта билан безаб кийим тикиш) ривож тоган. 1920-й.лардан рассомлик

(М.Спиридонов, Н.Сверчков, Ю.Зайцев), хайкалтарошлик (Г.Спиридонов) пайдо бўла бошлади. Рассомлардан Н.Овчинников, Н.Карачарсков, Р.Фёдоров, П.Григорьев, В.Турин, графиклардан В.Агеев, Б.Емельянов, хайкалтарошлардан Ю.Ксенофонов машхур. 1933 й.дан Ч. рассомлар уюшмаси мавжуд. Мусикаси. Чуваш халқ кўшиқлари, асосан, бир овозли ва пентатоникага асосланади. Мусика асбоблари: шахлич (қамишнай), шапар ва сарнай (волинкалар), кёсле (гусли), вархан ва палнай (тилли), ханкарма (бубен); кейинчалик скрипка ва гармон ҳам урф бўла бошлади. Ч.да профессионал мусика 1920-й.лардан вужудга келди. Ф.Павлов, С.Максимов, В.Воробьев, Г.Лисков биринчи чуваш композиторларидир. Вокал, вокалсимфоник, симфоник мусика, сахна мусика жанрларини ривожлантиришга Ф.Лукин, Г.Хирбю, Г.Лебедев, А.Тогаев, Ф.Васильев ва б. салмокли ҳисса қўшдилар. Ижрочилар ўртасида хонандалар И.Васильев, А.Токсина, А.Казакова, Т.Чумакова, М.Денисов, дирижёрлардан Ф.Лукин, Г.Лебедев, А.Орлов-Шузым машхур. Ч.да Чуваш мусикали театри (1959), филармония (1936), ашула ва ракс ансамбли (1924), Чуваш радио ва телевидениеси хори (1943) фаолият кўрсатади. 1940 й. Чувашия композиторлар уюшмаси тузилган.

Театри. Биринчи чуваш профессионал театри 1918 й. Козон ш.да тузилган ва Чуваш Кучма театри деб номланган. Бу театрнинг ташкил топиши миллий драматургиянинг ривожланишига сабаб бўлди. Унинг сахнасида биринчи чуваш пьесалари — М.АкимовАруйининг «Бевакт ўлим», Ф.Павловнинг «Судда» пьесалари қўйилди. 1920 й. Чуваш кўчма театри Козон ш.дан Чебоксарига кўчирилди (1933 й.дан академик театр, 1959 й.дан К.В.Иванов номидаги Чуваш мусикали драма театри). 1969 й. ундан Мусика театри ажралиб чиқди, драма жамоаси эса К.В.Иванов номидаги Чуваш академик драма театри деб номланди. Бу театрда турли

даврларда миллий драматурглар П. Осипов, Р.Ржанов ва б. халклар классикларининг пьесалари сахналаштирилди. Театр актёрларидан А.Ургалкин, В. Кузьмина, В. Родионов, В.Яковлев, Л.Родионов ва б. машхур. Ч.да, шунингдек, Рус драма театри (1922), ёш томошабинлар театри (1933), кўғирчоқ театри (1943) (хаммаси Чебоксари ш.да), бошқа шаҳарларда театрлар бор.

ЧУВАШЛАР (ўзларини чаваш деб атайдилар) — халқ, Чувашиянинг асосий аҳолиси (907,6 минг киши), шунингдек, Бошқирдистон, Татаристон, Ульяновск ва Самара вилоятлари (РФ) ва б. ерларда яшайди. РФ да жами — 1773,6 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Чуваш тилида сўзлашади. Диндорлари — православлар. Ч. деҳқончилик, хунармандчилик ва асаларичилик билан шугулланади.

ЧУДЬ-ПСКОВ КЎЛИ - РФ Псков вилояти ва Эстониядаги кул. Эстонлар Пейпиярв кўли деб аташади. Бал. 30 м. Жан. дан шим.га 150 км чўзилган. Бирбирига туташган 3 та кўлдан иборат. Чекка жан. да Псков, ўртасида Тёплое, шим.да Чудь кўллари жойлашган. Умумий майд. 3550 км², ўртача чуқ. 7,5 м, энг чуқур жойи 15 м. Шим. ва шарқий қирғоқлари паст, кум дюналари, қисман тошлоқлардан иборат. Баҳорда суви кўпайганда шарқий ва шим. қирғоқлари сув остида қрлади. Кўлда майда ороллар бор, йирикроқлари Пириссар ва Талабский о.лари. Кўлга Великая, Эмайига, Желча, Авийига, Чёрная каби дарёлар куйилиб, Нарва дарёси оқиб чиқади. Декабрнинг ўрталаридан музлаб, апр. охири — май бошларида муздан холи бўлади. Кўлнинг сув сатхи баҳор охирларида, даре суви кўпайганда 3 м гача кўтарилиб, қишда пасаяди. Ўртача сув ҳажми 25,2 км³. Ч.П.к. да балиқларнинг 22 тури (лещ, плотва, судак, сиг, налим, чўртан ва б.) бор. Кўлда кема қатнайди, ёғоч ташилади.

ЧУ-ИЛИ ТОҒЛАРИ - Жан.

Қозоғистондаги емирилган паст тоғли ўлка. Жан.шарқда Орқа Или Олатови, шим.ғарбда Бетпақдала билан туташади. Жан.шарқий қисми Айтов (энг баланд жойи 1800 м — Ч.И.т.нинг энг баланд қисми) деб номланади. Айтовнинг жан. ғарбий ён бағри тик, шим.шарқийси ётиқ. Унинг шарқида Қорауй платоси, шим.шарқида Хонтов жойлашган (энг баланд жойи 1200 м). Хонтовнинг шим. ғарбидаги емирилган паст тоғли Желтов Бетпақдалага туташади. Айтовнинг жан.даги Копии ботиғи уни Кандиктос тоғидан ажратиб туради. Ч.И.т. қадимий тоғлар бўлиб, замини, асосан, палеозой, усти мезокайнозой ётқизиклари (сланец, гранит, оҳақтош, гипссимон жинслар, кумтошлар) дан ташкил топган. Қиши совуқ, ёзи қуруқ ва иссиқ. Янв. нинг ўртача траси —14°, —15°, июлники 23°—25°. Йилига 350—400 мм ёғин тушади, шим.шарқий ён бағрида 200—250 мм. Тоғларнинг қуйи қисмида чўл, сўнгра адир, юқори қисмида тоғ минтақаси мавжуд. Ён бағирлари чўлдашт ўсимликлари билан қопланган.

ЧУКОВСКИЙ Корней Иванович (тахаллуси; асл исмшарифи Корнейчуков Николай Васильевич) [1882.19(31).3, Петербург — 1969.28.10, Кунцево, Москва вилояти] — рус ёзувчиси, болалар шоири, таржимон ва адабиётшунос. Ижодининг асосий қисмини болаларга бағишланган асарлар ташкил этади. Ч.нинг «Ваня ва Тимсоҳ», «Тозалабюв» («Мойдодир»), «Суваракбой» (1923), «Пашшасерхархаша» (1924), «Бармалей» (1925), «Войжонимнинг саргузаштлари» (1929) ва б. шеърый эртақлари машхур. Мазкур асарлар асосида кўплаб эртакспектаклар, мультфильмлар яратилган. Ч. узоқ йиллар давомида ёқимтой болалар тилини кузатиб, «Иккидан бешгача» китобини езди (1928—70). У таржимашунослик, адабиётшунослик соҳасидаги асарлари билан ҳам танилган. 2-жаҳон уруши йилларида Тошкентда яшаган. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Собрание сочинений, т. 1—6, М., 1965—69; Мойдодир, Т., 1954.

Ли.: Петрове кий М.С., КнигаоКорнее Чуковском, М., 1966; Воспоминания о Корнее Чуковском, 2изд., М., 1983.

ЧУКОТКА ДЕНГИЗИ - Шим. Муз океанининг чекка денгизи; Осиё билан Шим. Америка қирғоқлари яқинида. Шарқда Бофорт денгизи, жан. да Беринг бўғози орқали Шарқий Сибирь денгизи билан туташиб туради. Майд. 595 минг км². Ўртача сув хажми 51 минг км³. Кўп қисмининг чуқ. 25—50 м дан 200 м гача. Энг катта қўлтиқдари: Колючи (Осиё) ва Коцебу (Шим. Америка). Йирик ороллари: Врангель, Геральд, Колючи, Пуффин. Иқлими Арктикага хос. Қишда шим. шарқий шамоллар эсиб, ҳаво траси —20°, —30° га, айрим вақтларда эса —42°, —49° гача пасаяди. Езда кўпроқ шим. шамоллар эсиб, июлнинг ўртача траси денгиз устида 7°, 13°, қирғоғида 26° гача кўтарилади. Қишда сувнинг траси —1,7°, —1,8°, шўрлиги 32,5—33,5‰, қирғоқ яқинида 24%с дан 27%с гача. Езда сув юзасида (очиқ денгизда) шўрлиги 28—32‰», траси 3°дан 7° гача кўтарилади. Ч.д.га Беринг бўғози орқали Беринг денгизидан илиқ оқим (сув), аксинча, шим. шарқдан Шарқий Сибирь денгизидан совуқ оқим кириб келади. Қишда Ч.д. муз билан қопланади. Денгизда сув қалқиши ярим суткалик (0,9 м гача). Совуқ сув шароитига мослашган ўтлар, айникса, денгиз карами кўп усади. Ҳайвонлардан морж, тюлень, нерпа, музларда оқ айик, балиқлардан хариус, навага, голец, кутб трескаси бор. Езда денгиз соҳилларида ўрдак, ғоз, гага, чағалай каби қушлар яшайди. Ч.д. дан Шим. денгиз йўли ўтади, энг катта порти — Уэлен (Чукотка я.о. да). Денгиз соҳилларида бир неча кичик портлар, кутб стялари жойлашган. Аҳолиси балиқ ва денгиз ҳайвонларини овлаш, буғучилик, морж суягидан бадиий буюмлар яшаш билан шуғулланади.

ЧУКОТКА МУХТОР ОКРУГИ -

РФ даги мухтор округ. 1930. й. 10 дек. да ташкил этилган. РФ нинг чекка гаим. шарқида. Чукотка я.о. ва материкнинг бир қисми ҳамда ороллар (Врангель, Айон, Аракамчечен, Ратманов ва б.)да жойлашган. Шарқий Сибирь, Чукотка ва Беринг денгизлари билан чегарадош. Округнинг кўпгина қисми Шим. Кугбий доирадан шим.да. Майд. 737,7 минг км². Аҳолиси 73,8 минг киши (2002), асосан, руслар (66%), шунингдек, украин; шим. халкларидан: чукча, эвен, эскимос, чуван, юкагир ва б. яшайди. Шаҳар аҳолиси 69,3%. 8 маъмурий туманга бўлинган, 3 шаҳар, 15 шаҳарча бор. Маркази — Анадирь ш. Бошқа шаҳарлари — Билибино, Певек. Ч.м.о. ҳудудида палеолит давридан одамлар яшаб келган. 17-а.да Чукоткани Россия эгаллаган. 19-а.нинг 20-й.ларидан америка саноатчи ва савдогарлари кела бошлаган.

Шарқий Сибирь ва Чукотка денгизларининг қирғоқлари кам ўйилган, йирик қўлтиғи — Чауна қўлтиқчаси. Беринг денгизида чуқур фьордлар ва йирик қўлтиқдар бор. Округ худудини ўраб турган денгизлар йилнинг кўп қисмида муз билан қопланиб ётади. Округнинг марказий қисмда Анадирь ясситоғлиги, жан. шарқида Анадирь паёттекислиги, шим. шарқда Чукотка тоғлиги (энг баланд жойи 1843 м) бор. Фойдали қазилмалардан қалай, симоб руда конлари, тошқўмир, қўнғир кумир, газ ва б. топилган.

Иклими каттиқ совуқ. Ички рларда кескин континентал. Қиши 10 ойгача давом этади. Январнинг ўртача траси Беринг денгизи соҳилларида —15°, —21°, ички қисмларида —27°, —39°. Энг пастр —38°, —55°. Қишда кучли шамоллар эсади. Ёзи қиска, салқин ва серёгин. Июлнинг ўртача траси 5—10°, Анадирь паёттекислигида 13°— 14°. Йилига 200—500 мм ёгин тушади. Вегетация даври округнинг жан. қисмида 80—100 кун. Кенг майдонлар кўп йиллик музлок, ерлардан иборат. Дарёлари Шим. Муз океани ва Тинч океан хавзаларига мансуб. Энг йириклари: Анадирь, Вели-

кая, Амгуэма, Омолон, Кагга ва Кичик Анюй. Кўл кўп. Округ урмонли тундра, тундра ва арктика чўллари зонасида жойлашган. Тупроклари, асосан, тоғтундра тупроклари, пасттекисликларда глейли, глейлиботкок ва торфглейли тупроклар мавжуд. Тундра ўсимликлари усади. Тоғларнинг юкори ён бағриларида ва Врангель о.да арктика муз саҳролари бор. Анадирь ва б. йирик дарёлар ҳавзасида тўптўп ўрмонлар (тилоғоч, те-рак, корейс толи, қайин, қандағоч ва б.) учрайди. Ч.м.о.да кутб тулкиси, бўри, ро-сомаха, бурундук, олмахон, лемминг, оқ куён, қўнғир ва оқ айиқлар; кушлардан оқ ва тундра кури, ўрдак, ғоз, оққуш ва б. яшайди. Соҳилда «кушлар бозори»да кайра, гага, чағалайлар бор. Денгизларда балиқ (кета, горбуша, голец) ва денгиз ҳайвонлари (морж, нерпа ва б.) кўп. Дарё ва кўлларда чир, нельма, хариус мавжуд. Врангель ороли кўриқхонаси бор.

Округ иктисодиётида кон саноати етакчи ўринда. Олтин, қалай, вольфрам, симоб, кўмир қазиб олинади. Иссиқлик электр марказлари бор. Балиқ, қурилиш материаллари саноатлари ривожланган. Балиқ, мўйнали ва денгиз ҳайвонлари овланади. Қ.х.да етакчи тармоқ — бу-гучилик. Сут чорвачилиги, чўчкачилик, паррандачилик, шунингдек, даррандачи-лик (оқ тулки, кумуш рангқора тулки ку-пайтирилади) салмоқли ўрин эгаллайди. Иссиқхона хўжалиги ривожланган. Кар-тошка, сабзавот етиштирилади.

Асосий транспорт турлари — денгиз ва ҳаво транспортлари. Портлари: Певек, Провидения, Анадирь, Эгвекинот, Беринг. Кема қатнайдиغان дарёлари: Ана-дирь, Великая, Катта ва Кичик Анюй. Қаттиқ қопламали йўллар уз. 1279 км. (2002). Ч.м.о.да умумий таълим макта-блари, ўрта махсус билим юртлари, ку-тубхона, ўлкашунослик музейи, санато-рийкурорт муассасаси ва б. бор.

ЧУКОТКА ЯРИМ ОРОЛИ - Осиё нинг шим.шаркидаги ярим орол. РФ Магадан вилоятида. Майд. 49 минг км2.

Шим. Америка (Сьюард я.о.)дан Беринг бўғози орқали ажралган. Ярим орол-да Россиянинг энг шарқий нуктаси — Дежнев бурни жойлашган. Ч.я.о. Беринг денгизининг Анадирь бўғози ва Чукот-ка денгизи билан ўралган. Қирғоқлари кўлтиқлар билан кучли кесилган. Катта қисми Чукотка тоғликлари билан банд. Унда кўплаб ботиклар орқали бирбири-дан ажралган гумбазсимон қирлар мав-жуд. Ер юзасининг ўртача бал. 400— 500 м, энг баланд ери жан.да (Исходная тоғи, 1158 м). Ч.я.о.нинг катта қисми тундра ўсимликлари билан қопланган. Фойдали қазилмалари — олтин, қалай, вольфрам ва б.

ЧУКУРОВА, Киликия пасттекислиги — Туркиянинг шим. қисмидаги пастте-кислик, Тавр тоғлари билан Ўрта денгиз оралишица. Уз. 150 км чамасида, кенглиги 70 км гача. Жайхон ва Сайхон дарёлари окизиб келтирган аллювий жинслардан тузилган. Коратепа миллий боғи ташкил этилган. Мамлакатнинг муҳим пахтачи-лик рни. Ч.да Адана, Жайхон, Мерсин ш.лари жойлашган.

ЧУКЧА ТИЛИ, чукот тили — чукот-камчатка тиллари оиласининг чукот-ко-ряк тармоғига мансуб тил. РФнинг Чукот ва Коряк мухтор округларида, шунингдек, Саха Республикасининг Куйи Колима ту-манида тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 15 минг кишидан ортиқ (ўтган асрнинг охирилари). Ч.т.нинг 10 га яқин лаҳжаси булиб, уларнинг асосийла-ри 2 та: шарқий (уэлен) — адабий тилга асос бўлган; ғарбий (певек). Ч.т. фонет-тик тизимида 6 унли, 13 ундош мавжуд; унлиларда сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция ҳодисалари кузатилади. Грамматик қурилиши жиҳатидан агглю-тинатив тилларга киради. Суз ва шакл ясалиши суффикслар ва префикслар орқали амалга ошади. Морфологияси-да сон категорияси (бирлик ва куплик) мавжуд, олмошлар сони 6—8 тани таш-кил этади. Синтаксисида қўшма га-

пларга нисбатан содда гаплар кўпроқ қўлланади. Лексикасида эскимос, юкагир тилларидан, шунингдек, рус тилидан (19-а. охири — 20-а.) ўзлашган сўзлар бор. 1931 й.да лотин графикаси асосида шаклланган ёзуви 1936 й.да рус графикасига кўчирилган.

ЧУКЧАЛАР (ўзларини луораветлан — «ҳақиқий инсон» деб аташади) — РФнинг Чукотка (тахм. 12 минг киши) ва Коряк (1,5 минг киши) мухтор округларида яшовчи халқ. РФда жами — 15,1 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Чукча (чукот) тилида сўзлашади. Диндорлари — православлар, анъанавий эътиқодлар сакланган. Асосий машғулотлари — кўчманчи буғучилик, денгиз ҳайвонларини овлаш.

ЧУЛИМ — Сибирь (РФ Красноярск ўлкаси ва Томск вилояти) даги дарё. Обь дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 1799 км, ҳавзасининг майд. 134 минг км². Кузнецк Олатовидан бошланувчи Белий ва Чёрний Иос дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Асосан, қордан тўйинади. Ўртача сув сарфи 785 м³/сек. Окт.— нояб. да музлаб, апр.— майда муздан бўшайди. Йирик ирмоқлари ўнгдан: Кемчуг, Чичкаюл; чапдан — Кия, Сереж, Урюп, Яя. Ёғоч оқизилади. Қўйилиш жойидан 1173 км масофада кема қатнайди. Ч. бўйида Назарово, Ачинск, Асино ш.лари жойлашган.

ЧУЛИМ ТИЛИ, чулим татарлари тили, чулимтуркий тили — туркий тилларнинг уйғурўғуз гуруҳига мансуб, РФда Обь дарёсининг ўнг ирмоғи бўлган Чулим соҳилларида яшовчи оз сонли (690 киши, 1996) чулим (кижилар) халқининг тили. Қуйи чулим ва ўрта чулим лахжаларига бўлинади. Ушбу лахжалар, асосан, фонетик, қисман грамматик ва лексик жиҳатдан ўзаро фарқланади. Ч.т. ўз ёзувига эга эмас, кундалик ҳаётда сўзлашув тили сифатида қўлланади, холос.

ЧУЛИМЛАР, чулим татарлари — Чулим дарёси (Обь дарёси ирмоғи)нинг ўрта ва қуйи оқими бўйларида яшовчи туркий гуруҳ. Ч. Сибирь хонлиги кулагач, Шарққа томон силжиган айрим туркий қавмлар, қисман телеутлар ва Енисей қирғизларининг селькуплар ва кетларнинг майда гуруҳлари билан аралашуви натижасида 17— 18-а.ларда шаклланган. Ч. ўтроқ ҳаёт тарзи кечириб, деҳқончилик ва чорвачилик билан машғул бўлишган. Ч. аждодлари хакаслар ва руслар билан аралашиб кетган.

ЧУЛИШМАН ЯССИТОҒЛИГИ - Шарқий Олтой (Олтой Республикаси) даги ясситоғлик. Жан.ғарбида Чулишман дарёси водийси ва шим.шарқда Шагапаль тизмасининг ғарбий ён бағри оралиғида. Ғарби (ўртача бал. 2000—2200 м) ва жан.да кристалли сланец ва гранитлардан ташкил топган тизмалар (энг баланд жойи 3148 м) қад кўтарган. Тизмалар ён бағирларида 2000 м баландликгача кедртилоғоч тайгаси мавжуд, ундан юқорида тошлоқ тундра учрайди.

ЧУЛОН, шулон (тугун оши) — ўтмишда қишлоқ жамоаларида ўтказилган халқ одати. Қишлоқ қарияларининг раҳбарлиги ва уларнинг маслаҳати асосида ўтказилган. Ч.да ўзига тўқ хонадондан ун, дон (бугдой, арпа, гуруч, жўхори, мош, тарик), ёғ ва б. маҳсулотлар тўплаб пиширилган ва кийнаиб қолган, камбағал, бева бечораларга текинга овқат тарқатилган.

ЧУМАКОВ Иван Давидович (1906. 17.4, Қозоғистон, ҳоз. Жамбул вилояти — 1980.9.11, Тошкент) — геология-разведка техникаси соҳасидаги олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1966), техника фанлари дри (1963), проф. (1969). Ўрта Осиё университети физикаматематика фтининг геол. бўлимини тугатган (1930). Туркменистон, Ўзбекистон ва Тожикистонда геол. бошқармаларида ишлаган.

Ўрта Осиё Геол. ва минерал хом ашё и.т. институтида директор ўринбосари (195762), 1962 й.дан шу интда разведка техникаси ишлари раҳбари. Асосий илмий йўналиши тоғли шароитларда конларни разведка қилиш техникаси ва технологияси бўлиб, уни ташкил этишнинг рационал усулларини ишлаб чиққан.

ЧУМИЗА, Хитой кўноғи (*Setaria italica maxima*) — бошоқошлар оиласига мансуб бир йиллик маданий ўсимлик; озукабоб ва донли экин. Корея, Ҳиндистон, Монголия, Япония, Украина, Белоруссия, Грузия, Шим. Кавказ, Узоқ Шарқда етиштирилади. Ч. озик-овқат (ёрма ва ун) ва емхашак учун экилади. 100 кг кўк массасида 15,5 кг озука бирлиги ва 21,1 кг ҳазм бўладиган протеин; хашагида 55 кг озука бирлиги ва 3,4 кг ҳазм бўладиган протеин бор. Кўк массаси, пичани ва силоси қорамолларга, қўйларга, отларга, дони барча чорва ҳайвонларига берилади. Ч. курғоқчиликка чидамли, иссиқсевар, ётиб қолмайдиган ўсимлик. Уруғи 5° да униб чиқади. Дони учун кенг қатор оралаб, қатор оралари 45—60 см (10—12 кг/га) қилиб, пичан учун қаторасига экилади. Ўсиш даври 70—80 кундан 120—140 кунгача давом этади. Гектаридан 250—300 ц гача кўкпоя, 40 ц гача дон, 50—70 ц пичан беради.

ЧУМОЛИ КИСЛОТА - бир асосли оддий карбон кислота, HCOOH ; ўткир хидли рангсиз суюқдик; суюқланиш траси $8,4^\circ$, қайнаш траси $100,7^\circ$, зичлиги $1,2126 \text{ г/см}^3$ (20°да). Сув, спирт ва эфир билан яхши аралашади. Алифатик углеводородларда эримайди, бензол, толуол ва C_{14} да эрийди, сув билан азетроп аралашма (қайнаш траси $107,3^\circ$; $77,5\%$ Ч.к.) ҳосил қилади. Баданга тегса куйдиради. Ёғ кислоталарининг ичида энг ўткири. Қорақарағай баргида, баъзи меваларда, асалари ва чумолида бўлади (17-а.да дастлаб чумолидан топилганлигидан Ч.к. номи берилган). Ч.к. қиздирилганда CO_2 ва H_2 га ажралади. Бутаннинг суюқ

фазада оксидланиши натижасида ва сирка кислота и.ч.да оралиқ маҳсулот сифатида ҳосил бўлади. Саноатда қаттик NaOH билан CO ни бирбирига таъсир эттириб ҳосил қилинган натрий формиат HCOONa ни сульфат кислота билан парчалаб олинади. Тўқимачилик саноатида, тери ошлашда, катализатор тайёрлашда, мураккаб эфирлар синтезида, шарбатларни консервалаш ва б.да ишлатилади.

ЧУМОЛИЛАР (Formicidae) — пардақанотлилар туркумига мансуб хашаротлар оиласи. 1 ва 2қорин бўғимлари ингичкалашиб, кўкрак билан қўшиладиган поячани ҳосил қилади. Боши қатта, жағлари кучли ривожланган (кемирувчи оғиз органлари). Ч. жамоа (оила) бўлиб яшайди. Ч. оиласи бир неча минг, ҳатто миллионлаб индивидлардан таркиб топган. Оилада кўп минглаб ишчи Ч., қанотли ўнлаб эркаклари ва бир неча она чумоли бўлади. Эркак Ч. фақат кўпайиш даврида пайдо бўлиб, уруғланишдан сўнг ўлиб кетади. Ишчи Ч. жинсий органлари ривожланмаган урғочилардан иборат. Она Ч. урчиш даврида пайдо бўлади; урчишдан сўнг қанотини ташлаб, тухум қўя бошлайди, 20 й.гача яшайди. Ишчи Ч. оилани озик билан таъминлайди, уяни кўриқлайди (навкарлар) ёки суюқ захира озикни саклайдиган асалли бочкачалар ҳосил қилади ва б. вазифаларни бажаради.

Ч. полиморфизмининг бошқарилиши урғочиларининг ҳар хил қатталиқда тухумлар қўйиши, личинкаларининг ривожланишига таъсир кўрсатиши, личинкаларни озиклантирувчи бошчи Ч.нинг физиологик ҳолати ёки ҳаттиҳаракати ва б. омиллар билан боғлиқ. Ч.нинг яхлит оила сифатида ҳаёт кечиришида оиладаги индивидлар орасида озик моддалар ва секреция безлари суюқлиги билан алмашиниб туриши (трофаллакс), тухум қўювчи урғочиси билан ишчи Ч. ўртасида кимёвий сезги орқали боғланиш борлиги қатта аҳамиятга эга. Оила ҳаётини бошқаришда, айниқса, фе-

ромонлар муҳим аҳамият касб этади. Айрим оилаларнинг ўзлари озикланадиган жойлари бўлади. Бир қанча Ч. турлари бир неча оилани бирлаштирувчи колониялар ҳосил қилади; оилалар ўзаро индивидлар ва озик моддалар алмашилиб туришади; биргаликда ўзларига тегишли худудни қўриқлашади. Ч. тупрокда, тошлар остида, чириётган дарахтлар танасига (ёғочхўр Ч.) уя куради. Баъзан томи ер юзасига конус шаклида чиқиб турадиган қилиб, қуруқ шохлардан уясайди. Ч. тупрокдажуда мураккаб, кўп камерали ин куради. Сарик ўрмон Ч.ининг ини ер ости лабиринт ва ер усти гумбаздан иборат. Иннинг ер ости қисмида 1—3 м чуқурликкача борадиган мураккаб тармоқданган йўлаклар бўлади; бу ерда улар қишлайди. Иннинг ер усти қисмида эса қуртлари ривожланади. Бир қанча тропик Ч. барглари тикиб уя ясайди. Тропик минтақаларда тарқалган дайди Ч. уяси бўлмайди. Ч. турли хил ҳашаротлар, ўсимликлар уруғи, шунингдек, гул нектари, ўсимлик ширалари ва кокцидлар ажратадиган шира билан озикланади. Кўпчилик турлари ўз уясида озик бўладиган ҳашаротлар ва замбуруғларни кўпайтиради. Айрим Ч.нинг ўз ишчилари бўлмайди. Улар бошқа оилага мансуб турдан ишчи Ч.ни ўғирлаб олиб келишади. Бир қанча турлари (мас, сарик ўрмон чумолиси) зараркунанда ҳашаротларни қириб, катта фойда келтиради.

Ўрта Осиё фаунасида Ч.нинг 100 га яқин тури учрайди. Чўл зонасида тарқалган фаэтон чумоли майда зараркунанда ҳашаротлар, ёввойи ўсимликлар дони, нектар билан, чўл ва даштларда тарқалган қир чумоли ўсимликлар дони билан озикланади; Боғ қора чумолиси шира битлари ажратадиган ширин суюкликни ялайди; уларни бошқа йиртқич ҳашаротлардан ҳимоя қилиши билан қ.х.га зиён келтиради. Хонадонларда кўп учрайдиган сарик фиръавн чумолиси ширинлик ва ёғли озик-овқат маҳсулотларини ейдиган зараркунанда ҳисобланади.

Ад.: Мавлонов О., Хуррамов Ш., Умуртқасизлар зоологияси, Т., 1998; Насекомые Узбекистана, Т., 1993.

ЧУМОЛИХЎРЛАР (Mugmescophagidae) — чала тишлилар туркумига мансуб сут эмизувчилар оиласи. 3 урукка мансуб 3 тури бор: катта Ч. (гавдаси 100—120 см, думи 60—90 см, оғирлиги 18—23 кг), тамандуа (гавдаси 55 см ча, оғирлиги 3—5 кг), кичик Ч. (гавдаси 18 см ча, думи 20 см ча, оғирлиги 0,5 кг ча). Катта Ч.нинг елкаси ва думидаги туклар жуда узун (40 см ча), тумшуги найсимон, тишлари йўқ; олдинги оёқларидаги тирноғи мустаҳкам, илмоқсимон қайрилган. Тамандуа ва кичик Ч. думи туксиз. Ч. окшомда ва тунда фаол. Асосан, чумоли ва термитлар уясини бузиб, уларни ёпишқоқ узун (60 см ча) тили билан тутиб ейди. Йилда битта бола туғади. Ч. Мексикадан Боливиягача бўлган жойларда, Бразилия ва Шим. Аргентинанинг тропик ўрмонлари ҳамда бутазор даштларида тарқалган. Катта Ч. камайиб кетгани учун муҳофазага олинган.

ЧУМЧУҚКЎЗ (Veronica campylopoda) — сигирқуйрукдошлар оиласига мансуб бир йиллик майда, жингалак тукли ўсимлик. Бўйи 5—10 см, пояси тўғри ёки шохланган. Барглари оддий, чўзик наштарсимон, юқоридагиларининг четлари текис, пастдагилариники сал ўйилган. Тўпгули шингилсимон. Гуллари қийшиқроқ, кўк, икки жинсли. Меваси туклар билан копланган, икки уяли кўсакча. Ч. мартда гуллайди, апрелдан мева тугади. Ч. Ўрта Осиёнинг барча худудларида, Закавказье, Афғонистон, Ироқ ва Кичик Осиёда тарқалган. Ўзбекистоннинг чўлларида, тоғ этакларининг майин тупроқли, қумли ва майда тошли ён бағирларида ўсади. Бегона ўт сифатида турли экинлар орасида ҳам учрайди. Ч. баҳорда овқатга ишлатилади.

ЧУМЧУҚЛАР (Passer) — тўқимачилар оиласига мансуб қушлар

уруғи. 17 тури бор. Ранги ҳар хил: қора, оқ, жигарранг ва сариқ туси кўпрок. Нарининг томоғи қора. Ўтрок, кўчиб юрувчи ва мавсумий кушлар. Дарахт, бино ва б. жойларга уя қуради. 3—6 та тухум қўяди. Тухумини 11—12 кун босади. Ўсимлик уруғлари ва мевалари билан озикланади; одатда, жўжаларини хашаротлар билан боқади. Африка, Европа, Осиёда тарқалган. Ўзбекистонда хинд чумчуғи, дала чумчуқ, қора томоқ чумчуқ, саксовул чумчуғи учрайди. Ч. — донли экинларнинг хавфли зараркунандалари. Ч.га қарши курашда кимёвий ва биологик усуллардан фойдаланилади.

ЧУМЧУҚСИМОНЛАР (Passeriformes) — кушлар туркуми. 63 оиласи, 5100 га яқин тури маълум. Ўзбекистонда 209 тури учрайди. Ч. танасининг уз. 9,5 дан (королёк—читтакнинг бир тури) — 65 см гача (қузғун). Оғирлиги 3—4 г дан 1,1—1,6 кг гача. Ер юзиде кенг тарқалган. 4 кенжа туркум: шохтумшукли Ч., кичқирувчи Ч., сайроки Ч. ва ярим сайроки Ч.га бўлинади. Шохтумшукли Ч. (14 тур) Африка ва Жан.Шарқий Осиёда тарқалган. Кичқирувчи Ч. (1100 тур) Жан. Америка ва Шарқий ярим шарнинг тропик қисмида тарқалган. Сайроки Ч. (қарийб 4000 тур) ер юзининг ҳамма жойида яшайди. Ярим сайроки Ч. (4 тур) Австралияда учрайди. Кўпчилик Ч. дарахт ва бутасимон ўсимликларда, айримлари хавода, баъзилари ерда яшайди. Ўтрок, кўчиб юриб ва мавсумий ҳаёт кечирувчи Ч. бор. Тропик ва субтропик мамлакатларда йицца икки марта 4—6 (баъзилари 16) та, Австралияда яшовчи айрим турлари 1 та тухум қўяди. Кўпчилик турлар 11—14 кун, баъзилари 19—20 кун, айримлари 45 кун тухум босади. Кўпчилиги жиш жўжа очади (қ. Жиш жўжа очувчи кушлар); боласи бир ёшда вояга етади. Нариде модаси катталиги, ранги, сайрокилиги (нари сайрайди) билан бирбиридан фарқ қилади. Ч.нинг хашаротхўрлари ва ўсимликхўрлари мавжуд. Баъзи турлари зараркунанда

хашаротлар билан озикланиб, к.х.га катта фойда келтиради. Ноёб турлари Табиат ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китоби рўйхатиға киритилган.

ЧУМҚОР ТОҒИ — Жиззах вилоятининг жан.даги тоғ. Туркистон тизмасининг бевосита давоми. Ўзбекистоннинг Жиззах вилояти ва Тожикистоннинг Суғд вилояти худудларида жойлашган. Тоғнинг сувайирғич қисмида Ўзбекистон ва Тожикистоннинг давлат чегараси ўтган. Ч.т., асосан, кенглик бўйлаб чўзилган, фақат Қоштета довонидан ғарбдаги қисми жан.ғарбга йўналган. Ч.т. шарқца Гуралаш довонидан бошланиб, шим.ғарбда Зарафшон дарёси яқинида (Ғубдинтоғда) тугайди. Умумий уз. 80 км дан зиёд. Кенлиги ўртача 16 км. Бал. 2000—3000 м. Энг баланд жойи 3405 м (Бозорхоним чўккиси). Ч.т. Латтабанд довонига етгач, икки тармоққа ажралган, жан. қисми — Қизилқанор тоғи (Тожикистон худудида), шим. қисми — Латтабанд тоғи.

Ч.т. герцин бурмаланишида шаклланган антиклиналь. Асосан, палеозойнинг гилли сланецлари, қумтошлари, оҳақтошларидан ташкил топган. Сувайирғич қисми ўткир, қояли. Жан. ён бағри нисбатан нишаброк, Сангзор дарёси ва унинг чап ирмоқлари билан кесилган. Тоғнинг этақларида бўз, ён бағирларида тоғўрмон жигарранг, кўнғир, тоғ ўтлок дашт тупроқлар тарқалган. Бўз тупроқларда ранг, ял

тирбош, чалов, бугдойиқ, каррак, оқ коврак, гулхайри, бетага ва б. ўсади. Буталардан дўлана, писта учрайди. 1800—3000 м баландликлар ораси арчазор. Тоғўрмон жигарранг, кўнғир тупроқлар тарқалган. Писта, ирғай, зирк, баланд бўйли ўтлар ҳам ўсади. 3000 м дан юқорида субальп ўтлоқдари (кўнғирбош, ранг, таран, анжабор, тактак) бошланади. Тоғ этағида лалмикор деҳқончилик, мевачилик, сабзавотчилик ривожланган. Чорвачилик билан ҳам шуғулланилади.

Мурод Маматкулов.

ЧУНЦИН, Юйчэн, Басянь Хитойнинг жан.ғарбий қисмидаги шаҳар, Цзялинцзян дарёсининг Янцзи дарёсига қуйилиш ерида. Сичуань провинциясида. Аҳолиси 3,2 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари чорраҳаси. Аэропорт бор, дарё порти. Мамлакатнинг йирик савдо ва саноат марказларидан. Қора металлургия, саноат жиҳозлари, приборсозлик, кимё, резина, нефтни қайта ишлаш, тўқимачилик, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. университет ва б. олий ўқув юртлари, 2 иссиқлик электр стяси, ГЭС каскади бор. Шаҳарга 3 минг йил аввал асос солинган. 1937—46 й.ларда Хитойнинг вақтинчалик пойтахти бўлган. Ч. яқинидан тошқўмир қазиб олинади.

ЧУРРА — ички аъзолар ёки улар бир қисмининг табиий ёки янги пайдо бўлган тешиқдан Ч. дарвозаси орқали бирор бўшлиққа ички қорин пардаси билан чиқиши, бунда бўшлиқ ичини қоплаб турган парда ва терининг бутунлигига путур етмайди. Мия, кўкрак, қорин чурралари, Шморл чурраси (умуртқалараро диск чурраси) ва б. Ч.лар фарқланади. Қорин чуррасига қирадиган чов, сон, киндик, крриннинг олдинги девори чурраси, човёрғоқ чурраси (дабба), операциядан кейин пайдо бўладиган Ч. кўп учрайди. Ч. туғма ва орттирилган, жойига қайтиб қирадиган ва кирмайдиган, сиқилган ва сиқилмаган бўлади. Ташқи (ички аъзолар уларни крплаб турган қорин парда билан тери остига чиқиши) ва ички (Ч. ҳосиласини қорин пардаси ва ичак тутқич ҳосил қилувчи, чўнтақларда бўртиб чиқиши) Ч.лар бор. Ҳар бир Ч.да: ички аъзоларнинг бўшлиқдан чиқадиган жойи — Ч. дарвозаси; қорин пардасининг бевосита Ч. дарвозасидан чиқадиган қисми — Ч. халтачаси; Ч. халтачасидаги аъзолар — аксари ингичка ичак, чарви, баъзан бачадон найи, тухумдон, йўғон

ичак, талоқ ва б. бўлиши мумкин.

Қорин Ч.си кўпроқ кузатилади, бунда соннинг юқори қисмида кўпинча оғир меҳнатдан кейин, кучанганда шиш, баъзан шу соҳада кучсиз оғриқ пайдо бўлиб, кўпинча бу аломатлар беморнинг ҳолатида ўз ўзидан йўқолиб кетади. Узоквақт Ч. билан оғриган беморларда шиш доимий бўлиши мумкин. Ч. умуртқалараро дискдан чиқадиган бўлса, бел ва оёқларга оғриқ беради, ҳаракат чеқланади.

Ч.нинг сабаблари маҳаллий ва умумий бўлади. Буларга Ч. халтачаси бўртиб чиқадиган тана қисмларининг тузилиш хусусиятлари (маҳаллий), оғир юк кўтариш, қабзиятда доимо кучаниш (умумий) ва ҳ.к. қиради. Ҳомиладорликда қориннинг ички босими ошади, девори эса бўшашиб юқалашади, натижада Ч. хавфи кучаяди. Бўшлиқ деворининг айрим шикастларидан сўнг «бўшашган (заиф) жойлар» ҳосил бўлиб қолиши мумкин. Она қорнидаги ривожланиш нуқсонлари, мас, киндик ҳалқасининг ўсмай қолиши оқибатида келиб чиқадиган туғма Ч. ҳам бўлади.

Ч. белгилари: одатда Ч. пайдо бўладиган соҳа бўртиб (шишиб) чиқади, пайпаслаб кўрилганда Ч. дарвозаси сезилади ва ҳ.к. Асорат бермаган Ч.да бемор оғирлик, ноқулайлик сезади, баъзан сийдик ажралиши бузилади. Катта Ч.да оғриқ пайдо бўлиб, одамнинг иш қобилияти пасаяди.

Яллиғланиш ва қисилиш Ч.нинг энг кўп учрайдиган асоратидир. Ч. халтачаси ва ичидаги аъзонинг шикастланиши оқибатида яллиғланиш рўй беради, бунда Ч. халтачаси ичидаги аъзо билан унинг деворлари ўртасида битишмалар ҳосил бўлиб, тўғриланмайдиган Ч. юзага келади.

Ч. қисилганда қисилган аъзода қон айланиши бузилиб, у жонсизланади. Қисилиш ўз вақтида баргараф этилмаса, ичак ёрилиши (перитонит) пайдо бўлиши мумкин. Ичаклар босилганда ичак тут-шши рўй беради.

Ҳар қандай Ч.ни ўз вақтида операция қилинмаса асорати ёмон бўлади. Ч. қисилганда зудлик билан тез ёрдам қақириш керак.

Ч. ҳатто безовта қилмаганда ҳам операция қилиш лозим. Беморнинг соғлиғи операцияга имкон бермаганда бандаж тақиб юриш тавсия этилади.

Болаларда кўпинча туғма Ч. бўлади. Уларда асосан киндик ва чов Ч.лари кўп учрайди. Киндик Ч.си камданкам қисилади ва гўдак ҳаётининг дастлабки йилларида ўзўзидан тузалиб кетади, чунки бола ўсган ва мускуллари ривожланган сари киндик ҳалқаси ўзича бекилиб қолиши мумкин. Гўдак болаларда киндик Ч.сини киндикка мунтазам ёпишқоқ пластир ёпиштириб даволанади. Пластирни 7—14 кунда алмаштириб туриш лозим.

Олдини олиш: қорин девори мускулларини мустаҳкамлайдиган махсус машқлар билан мунтазам шуғулланиш (врач тавсияси билан), организмни чиниқтириш, жисмоний иш билан дам олишни тўғри ташкил қилиш керак. Ҳомиладорликда бандаж тақиш, бадан тарбия билан шуғулланиш, туғруқдан сўнг қоринни массаж қилиш ва бирдан семириб ёки ориқлаб кетишдан сақланиш лозим. Болаларда Ч.нинг олдини олиш учун уларни рационал овқатлантириш, қабзиятга йўл қўймаслик ғоятда муҳим. Гўдак болаларни суткасига 3—4 марта 1—3 мин. дан қорни билан ётқизиш тавсия этилади. Бу орқа ва қорин мускулларини яхши мустаҳкамлайди.

ЧУРРАК (*Anas crecca*) — ўрдақлар оиласига мансуб парранда. Оғирлиғи 200—450 г. Оёқ қафти узун, бироқ бармоқлари қисқа. Нарининг устки ггати кўнғир кулранг, қорни оқ, баъзан сарғиш. Кўкрагида қора думалоқ доғи бор. Боши ва бўйни маллақизғиш, ёнидан қораяшил йўл ўтган. Модаси кўнғир, малла ёки кулранг холли. Ёзги тулладан сўнг нарининг туси модасига ўхшаш бўлиб қолади. Ч.Ғарбий Европа, Россия, Эрон, Шим.Ғарбий Монголия, Қозоғистон,

Ўрта Осиёда тарқалган. Сув ҳавзалари кирғоқларига уя қуради; 8—11 та тухум қўяди. Тухумларини модаси босади. Сувда яшовчи умуртқасиз ҳайвонлар, ўсимликлар уруғи, куртаги ва б. қисмлар билан озиқланади. Гўшти мазали. Катта овчилик аҳамиятига эга.

ЧУСОВАЯ — РФдаги (Челябинск, Свердловск ва Пермь вилоятлари) даре. Кама дарёсининг чап ирмоғи (Ўрта Уралдан бошланиб Кама сув обборига қуйилади). Уз. 592 км, хавзасининг майд. 23 минг км². Юқори оқимида водийси кенг; ўрта оқимида тор каньонлардан, қуйи оқимида текисликдан ўтади. Кама ГЭС қурилиши муносабати билан қуйи қисмини сув босган. Ирмоқлари: ўнгдан — Межевая Утка, Койва, Усьва ва чапдан — Ревда, Лисья. Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 222 м³/сек. Нояб. да музлаб, апр.да муздан бўшайди. Ёғоч оқизилади, кема қатнайди. Ч. бўйида Первоуральск, Чусовой ш.лари қурилган.

ЧУСОВИТИНА Оксана Александровна (1975.19.6, Бухоро) — гимнастикачи, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спортчи (1992), олимпиада ўйинлари чемпиони (1992, Барселона). Ч. Ўзбекистонда ва Жаҳонда хизмат кўрсатган мураббий Светлана Кузнецова раҳбарлигида 7 ёшидан спорт гимнастикаси билан шуғулланади. У Тошкентдаги Республика олимпия ўринбосарлари билим юртини (1994) ва Ўзбекистон жисмоний тарбия интнини (2000) тугатган. 1989 й.дан Ўзбекистон жисмоний тарбия ва спорт қўмитасида гимнастика бўйича спорт йўриқчиси. Ч. Осиё чемпиони (1996, Чангжоу), 2 карра Осиё ўйинлари ғолиби (2002, Пусан), 3 карра жаҳон чемпиони (1991, Индианаполис — 2 карра; 2003, Анахайм), жаҳон кубоги ғолиби (2002, Штутгарт), 2 карра Яхши ният ўйинлари ғолиби (1990, Сизтл), кўплаб нуфузли мусобақаларда совриндор бўлган. У 4 та олимпиада ўйинлари

(1992, 1996, 2000, 2004) да катнашган дунёдаги ягона гимнастикачи. Ч. «Йилнинг энг яхши спортчиси» (2003) деб топилган.

«Дўстлик» (1996) ва «Меҳнат шуҳрати» (2000) орденлари билан мукофотланган.

ЧУСТ — Наманган вилояти Чуёт туманидаги шаҳар, туман маркази. Фарғона водийсининг шим. чеккасида, тоғ этагидаги текисликда, Чуёт сойи соҳилида, Намангангн 36 км ғарбда, Чуёт т.й. станциясидан 13 км шим.да 1000—1200 м баландликда жойлашган. Аҳолиси 63,8 киши (2004). Ч. Фарғона водийсининг кад. шаҳарларидан биридир. Ч.нинг шим. чеккасидаги Буонамозор (Бибионамозор) манзилгоҳи ҳудудидан Чуст маданиятига оид материаллар топилган. Ч.нинг ёши тўғрисида бир қанча тахминлар мавжуд. Бибиона манзилгоҳида 1953, 1957, 1959, 1961 й.ларда олиб борилган археологик қазилма ишлари натижасида бу ердаги маданият сўнги жез ва илк темир даврига мансублиги маълум бўлди. Ўрта аерларда шаҳар ҳарбий қалъа сифатида ривожланди. Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо 1480 й.да Ч.ни ўз қароргоҳига айлантирган. 16-а. бошида Ч. бир неча кўрғондан иборат бўлиб, улар умумий девор билан ўралган. 1882 й.да қалъа деворлари бузиб ташланди. Шаҳар кенгайиб, 1886 й.дан Ч. Чуёт уезди маркази бўлган. Ч.га оид дастлабки илмий маълумотлар шарқшунос олим акад. А.Ф. Миддендорфнинг «Фарғона водийси очерклари» да (Санкт-Петербург, 1882) учрайди.

Шаҳар номининг келиб чиқиши тўғрисида тарихчи, тилшунос ва топонимист олимларнинг бир қанча тахминлари мавжуд. Тарихий манбалардан шаҳар кад. дан Чуёт ва Туе номлари билан маълум бўлганлиги аниқланган. Маҳаллий тилшунос олимларнинг фикрича чуёт сўзи форсчада «тез», «тезкор» маъносини билдиради. Ч. кадимдан Фарғона водийсининг хунарамандчилик марказларидан биридир. Чустлик темирчилар,

тўқувчилар, сопол буюм усталари, заргарларнинг маҳорати шуҳрат қозонди, чуст пичоклари ва дўппиларининг донғи кенг тарқалди. 1912 й.да 6 пахта тозалаш, чарм здлари фаолият кўрсатган. 1926 й.дан Ч. янги ташкил қилинган Чуёт туманининг маркази бўлди. Ч.да «Барийон», «Пахта толаси», «Чустмаш» ва б. акциядорлик жамиятлари, «Сувмаш», нон здлари ва савдо корхоналари, босмахона, кўзи ожизлар корхонаси, кичик корхона, микрофирмалар, қурилиш, транспорт корхоналари ва б. фаолият кўрсатади.

Умумий таълим мактаблари, шу жумладан, гимназияинтернат мактаби, санаторийинтернат мактаби, иқтидорли болалар интернат мактаби, 2 болалар ва мусика санъат мактаблари, 6 касб ҳунар коллежи, 3 болалар ва ёшлар спорт мактаби, стадион, теннис корти, сузиш ҳавзаси, кутубхоналар ва клублар, музей, маданият ва истироҳат боғи, туғруқхона, марказий туман касалхонаси ва унинг бўлиmlари ишлаб турибди.

Ч. орқали Фарғона халқа автомобиль йўли ўтади ва шаҳарни Наманган, Андижон, Поп, Фарғона, Косонсой, Ғова, Варзиқ, Олмос, Ахча ва б. аҳоли пунктлари билан боғлайди.

Муродилла Ҳайдаров.

ЧУСТ МАДАНИЯТИ - Фарғона водийсидаги кўхна деҳқончилик маданияти (мил. ав. 2минг йиллик охириги чораги — 1минг йиллик бошлари). Деҳқонлар сув бўйидаги унумдор ерларни ўзлаштирилишига қараб алоҳида воҳа ёки гуруҳ тарзида жойлашганлар. Ч.м. ёдгорликлари, асосан, Фарғона водийсининг шим.шарқий туманларида учрайди, уларнинг сони ҳоз. 80 дан ортиқ. Бу маданиятга тааллуқли 1ёдгорлик 1950 й. тошкентлик археологлар М.Э.Воронец ва В.И.Спришевскийлар томонидан ҳоз. Чуст ш. яқинидан топилган. Маданият номи шундан (маҳаллий аҳоли Буонамозор деб атади). 1953—61 йларда В. И. Спришевский Ч.м.да мунтазам археологик текшириш иш-

лари олиб борган. Ч.м.ни кейинги ўрганилишида СанктПетербурглик олим Ю.А.Заднепровскийнинг хизматлари катта бўлган. Ч.м.нинг айрим ёдгорликларида (Далварзин, Чуёт) мудофаа иншоотлари ўрганилган. Андижон вилояти, Жалакудук туманидаги Далварзин водийсидаги илк шаҳар ва ўзига хос марказ бўлгани (мил. ав. 12—7-а.лар) археологик жиҳатдан исбот этилган.

Ҳоз. кунда Ч.м.да 3 хил турдаги яшаш жойлари кавланган: 1) чайлага ўхшаш энгил уйлар; 2) ергўларлар; 3) ғиштпахсадан қилинган уйлар. Ч.м. соҳиблари, асосан, илк суғорма деҳқончилиқ (арпа, буғдой, тарик), чорвачилиқ, металл (жез)га ишлов бериш, кулолчилиқ, тўқимачилиқ билан шуғулланганлар; овчилик, балиқ овлаш ҳам хўжалиқда муҳим роль ўйнаган. Бунга археологик ёдгорликларни казиш пайтида топилган жез пичоқлар, бигизлар, металлга ишлов беришда ишлатилган тош қолиплар, тўқимачилиқда қўлланилган суяқдан ясалган тароксимон асбоблар ҳамда минглаб сопол идишлар гувоҳлик бермоқда. Уйрўзгор буюмлари ичида, айниқса, нақшиндор сопол идишлар ажралиб туради. Накшлар, асосан, геометрик шаклда қора, жигарранг бўёқ билан идиш сиртига берилган. Айрим ҳолларда ҳайвон тасвирлари (эчки) ҳам учрайди. Ч.м. аҳолиси марҳумларни ўзлари яшаб турган жойга (уй ичига ва остоналарга) дафн этишган. Алоҳида ажратилган қабристонлар бўлмаган. Марҳумларни якка ва кўпчилиқ қилиб ғужанак ҳолда ён томон билан қўмганлар. Фақат Далварзинтепада одам суяги ва калласи алоҳида, иккиламчи бор қўмилгани қайд этилган. Булардан ташқари, уй ҳайвонлари ҳам баъзида одам суяқлари билан бирга қўмилган. Ҳозирда Ч.м.нинг ўзига хос маҳаллий хусусиятлари ва қўшни ҳудудлар [Тошкент воҳасидаги Бурғулук (Бурганли)] маданияти, Жан. Ўзбекистоннинг Кучуктепа маданияти билан алоқалари (Б.Х.Матбобоев) ўрганилмоқда.

Ад.: Матбобоев Б.Х., Локальные ва-

рианты Чустской культуры Ферганы, Л., 1985; Вайнберг Б.И., Ставиский Б.Я., История и культура Средней Азии в древности, М., 1994.

Боқижон Матбобоев.

ЧУСТ ТУМАНИ — Наманган вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Шарқдан Тўрақўрғон, шим.шарқдан Косонсой, жан. ва ғарбдан Поп, жан.шарқдан Мингбулок туманлари, шим.дан Қирғизистон Республикаси билан чегарадош. Майд. 0,92 минг км². Аҳолиси 198,9 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳар (Чуёт), 11 кишлоқ фуқаролари йиғини (Ахча, Боймоқ, Варзиқ, Каркидон, Карнон, Олмос, Оғасарой, Шоён, Шўркент, Гова, Ҳисорак) бор. Маркази — Чуст ш.

Табиати. Туман худуди Чатқол тоғларининг этакларидаги пастбаланд текисликларда жойлашган. Кўп қисми адир. Бал. 1000—1200 м. Тоғлардан оқиб тушадиган сойлар (Говасой, Олмоссой, Шатаксой, Резаксой, Каркидонсой ва б.) жарликлар ҳосил қилган. Жан. қисми Сирдарёга туташ бўлиб, текисликдан иборат. 1947 й.да ишга туширилган Чуст канали Косонсой сув омбори сувини 58 км масофага — Олмос кишлоғигача олиб боради. 1973 й.да сув тақсимлайдиган Говасой гидроузели қурилди. Кўксараксой сув омбори ва Чуст насос стаяси бор. Икки континентал. Йиллик ўртача тра 1Г. Январининг ўртача траси —1,3°, энг паст тра —26°. Июлнинг ўртача траси 25,8°, энг юқори тра 40°. Йилига 305 мм ёғин тушади. Вегетация даври 190 кун. Тупроқлари текисликларда бўз тупроқ, адирлар кум, тош, лёсс, мергель билан қрпланган. Ёввойи ўсимликлардан шувоқ, янтоқ, дўлана, қизилмия, окмия, ёввойи пиёз, лола ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, қуён, сутур, қобон учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 216,2 киши. Қишлоқ аҳолиси 135,1 минг киши, шаҳар аҳолиси

63,8 минг киши.

Хўжалиги. Туманда «Чустмаш», «Пахта толаси», «Барийон» акциядорлик жамиятлари, миллий пичоқлар яшаш, «Сувмаш» корхоналари, қ.х. машиналари учун эҳтиёт қисмлар и.ч., асфальт здлари (Олмос қишлоғи), бадий буюмлар, қандолат, тикувчилик, атлас корхоналари, нон, сут здлари, савдо корхоналари бор. Чуст пичоқлари жаҳон кўргазмаларида иштирок этган. Чуст дўппилари 1968 й.да НьюДехди, 1969 й.да Монреаль, 1970 й.да Токио ва Познань ш.ларидаги жаҳон кўргазмаларида юкори баҳоланди.

Туман қ.х., асосан, пахтачиликка ихтисослашган. Чорвачилик, боғдорчилик, тоқчилик ҳам ривожланган. Туманда 16 ширкат, 945 фермер, 68 деҳқон хўжалиги бор. Экин майдонларининг 9,7 минг гектарига пахта, 12,3 минг га ерга галла, 55 га ерга картошка, 128 га ерга сабзавот, 28 га ерга полиз экинлари экилади. 4,3 минг га мевазор, 1,5 минг га тоқзор, 798 га тутзор, 13 га мевали кўчатзор билан банд. Ч.т. жамоа ва шахсий хўжаликларида 43,4 минг қорамол (шу жумладан, 20[^]5 минг сигир), 89,9 минг қўй ва эчки, шунингдек, парранда ҳам бокилади (2003).

Туманда 69 умумий таълим мактаби, 2 иқтидорли болалар интернати, 2 гимназияинтернат, санаторийинтернат мактаблари, санъат, мусиқа мактаблари, 6 касбхунар коллежи фаолият кўрсатади. 47 кутубхона (306 минг нусха китоб), 14 клуб муассасаси, 2 музей, санъат саройи, 6 маданият ва истироҳат боғи бор. 3 болалар ва ёшлар спорт мактаби, 6 стадион, 2 сув хавзаси, 40 спорт зали, 36 отиш тири, 4 теннис корти, 11 футбол майдони бор. 38 касалхона (1096 ўрин), туғруқхона, поликлиника, дорихона, қишлоқ врачлик пункти, 3 фельдшеракушерлик пункти, 3 қишлоқ даволаш амбулаторияси ва б. тиббий муассасаларда 408 врач ва 2031 ўрта тиббий ходим ишлайди. Санаторий, дам олиш уйлари ишлаб турибди. Туман ҳудуди орқали Фарғона халқа автомобиль йўли ўтади. Чустдан Наманганга автобус катнайди. 1960 й.дан «Чуст ҳақиқати» ту-

ман газ. чиқади (адади 6,5 минг).

ЧУСТИЙ (тахаллуси; асл исмшари-фи Хўжаев Набиҳон) (1904.20.2 — Чуст ш. — 1983.13.8) — шоир, таржимон. Чуст ва Қўқондаги эски мактаб ва мадрасаларда таълим олган. Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллик юбилейини ўтказишга тайёргарлик муносабати билан Тошкентга ишга чакирилган. Ч. Муқимий театрида адабий эмакдош (1939—41) ва директор (1941—42). Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси адабиёт фондида директор (1942—44), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт интида илмий ходим (1959—68). Ч. асосан мумтоз шеърят йўлида ижод қилиб, ғазал, мухаммас, мусаддас, мураббаъ, рубоий, туюқ, маснавийлар ёзган. Шоирнинг бу ижод намуналари унинг «Гул мавсуми» (1969), «Ғазаллар» (1977) тўпламлари ва «Ҳаётнома» (1988), «Садоқат гуллари» (1992), «Кўнгил тилаги» (1994), «Кўргунча хайр энди» (2004) девонларида нашр этилган. Турли йилларда яратилган «Тирик жаннатга кирган кампир», «Кийикнома», «Боғи Эрам» достонлари ҳам бор. Ч. айниқса 2-жаҳон уруши йилларида фаол ижод қилган. Ватанпарварлик ва қаҳрамонлик мавзуларидаги «Шамшир», «Лолазор», «Ҳаёт завқи», «Қўзғол», «Жасур оила» шеърини тўпламлари, «Зафарнома» достони, «Даврон ота» (К. Яшин ва С. Абдулла билан ҳамкорликда), «Ўзбекистон қиличи», «Қурбон Умаров», «Кўчкор Турдиев» (С. Абдулла билан ҳамкорликда), «Қасос» (А. Умарий ва Туйғун билан ҳамкорликда) сахна асарларини яратган.

Ч.нинг ишқий ва ахлоқий мавзудаги кўплаб ғазал, мухаммас, мураббаълари кўшиқларга айланиб, таникли ҳофизлар томонидан куйлаб келинади. Ч. ўзбек мумтоз шеърятининг улкан намояндalари Навоий, Фузулий, Нодира, Фурқат ва б.нинг аъналарини давом этгириш билан бирга уларнинг энг яхши ғазалларига таҳмислар боғлаган. Шунингдек, у мумтоз ва замонавий форс адабиётининг машхур вакиллари Саъдий, Ҳофиз, Хус-

рав Дехлавий, Собир Термизий, Мирзода Ишқий, Жаъфар Ифтихор, Парвин Эъти-сомий ва б.нинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган. 4ж.ли «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»ни (1—2ж., Т., 1983) тузишда фаол иштирок этган.

Тошкент, Чуст, Қўқон, Наманган шаҳарларидаги кўча, мактаб, кутубхона, кинотеатр ва жамоа хўжаликлари Ч. номи билан аталади. 2004 й. июнь ойида Ч. таваллудининг 100 йиллиги нишонланди.

Ас: Гул мавсуми, Т., 1969; Ҳаётнома, Т., 1988; Садокат гуллари, Т., 1992; Кўнгил тилаги, Т., 1994; Кўргунча хайр энди, Т., 2004.

Ад.: Ёд этингиз камтарин Чустийни ҳам, Наманган, 1994; Қалблардасиз мавлоно Чустий, Наманган, 2004.

ЧУСТ-ПОП АДирЛАРИ -

Фарғона водийсидаги адирлар. Фарғона ботиғининг шим.да. Фарбада Хонобод кишлоғидан бошланиб шарқда Чуст ш. яқинида тугайди. Шим.да ОлмосВарзик адирорти ботиғи, жан.да Чодаксой, Ғовасой, Чустсой ва б. ёйилма конусларининг қўшилишидан ҳосил бўлган Сирдарёга нишаб текисликлар ва Сирдарё террасаси билан чегараланган. Адирлар ғарбдан шарққа 38 км га чўзилган. Эни 4—5 км. Баландлиги ғарбий қисмда 939 м гача, шарқида 855 м гача. Қурама ва Чатқол тизмаларидан бошланувчи дарёлар (Олмос, Моргузар, Тузли, Мурлиди, Жида) адирларни кесиб ўтган. Антиклиналь тузилишга эга, неогенкуйи тўртламчи даврларнинг гил, алевролит, конгломерат, лёссларидан ташкил топган. Қиши мўътадил, ёзи иссиқ, ёғингарчилик кам. Бўз тупроқлар тарқалган, асосан, эфемер ва эфемероидлар ўсади. Анча қисми сув чиқарилиб ўзлаштирилган.

ЧУФА — бардидошлар (бардигуллар оиласи)га мансуб ўсимлик (қ. Ербодом).

ЧУФУТ ҚАЛЪА — Қримдаги ўрта аср шаҳар харобаси (асосан, 5—6-а.лар). Еокчасарой яқинида жойлашган. Мудофаа деворлари, дарвозалар, турар жой ва хўжалик иншоотлари (ер устидаги ва ғорлардаги), масжид, мақбара (1437), қараим кенаслари (ибодатхоналари) харобалари топишган. Шаҳарнинг шарқий қисмида, 15-а. девори ортида зарбхона, кўплаб турар жойлар жойлашган. Боқчасаройнинг юксалиши билан (асосан, 16-а. бошида) таназзулга учраган ва 19-а. ўрталарига келиб ташландик ҳолга келган.

ЧУЧМОМАДОШЛАР — пиёзбошли ва илдизпояли, ҳашаротлар ёрдамида чангланувчи кўп йиллик ўтлардан иборат туркумларни ўз ичига олган оила. Гуллари икки жинсли, тўғри ёки сал қийшиқ. Гулкўргони икки дойра ҳосил қилиб ўрнашган. Меваси кўсакча. Оиланинг, асосан, тропик ва субтропик ўлкаларда тарқалган 90 туркуми (1000 тури) мавжуд. Шундан Ўзбекистонда 4 туркуми (8 тури) усади. Ч.нинг барча вақиллари манзарали (истироҳат боғлари, хонадонлар ва оранжереяларда ўстирилади). Доривор турлари (мае., омонқора) ҳам бор. ЧУЮТ, чуит, чийит, чилчуи т — ўзбек уруғларидан бири. Қашқадарёда, кенаслар таркибида яшашган. 1924 й.ги маълумотга кўра, Ч.ларнинг сони 45 минг киши булган. Ч.ларнинг кенаслар таркибидаги кичик гуруҳлари Зарафшон (Кармана) ва Фарғона водийларида ҳам тирикчилик қилишган. Ч.лар уйшун қабиласи таркибига ҳам кирган. Чуют, чуит, чилчуит номлари Ч.ларнинг мазкур худудларда яшаб, маҳаллий аҳоли билан қўшилиб кетганлигини кўрсатади.

ЧУҚУРБОСМА (матбаада)босма қолипнинг ҳарф босиш элементлари асосий сиртдан чуқурроқ жойлашганлиги билан текис босма ва юқори босма усулларидан фарқ қиладиган босма тури. Ҳарф босиш элементлари қанча чуқур жойлашган бўлса, нусха олишда

қолипдан қоғозга шунча кўп бўёк ўгади. Ч.б. усулида босилган нашрларда рангли яримтонлар сифатли чиқади. Ч.б.да дастурли ростлаш қурилмасидан фойдаланилади. Одатда, Ч. б. рангли расмлари куп журналлар, фотоальбомлар, портретлар, китобларнинг рангли варақлари ва б.ни босиш учун ишлатилади.

ЧУҚУРЛИК ЎЛЧАГИЧ - 1) деталлардаги тешиklar, ўйиклар, резьбаларнинг ботиклари ва б. чуқурлигини ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. Чуқурликнинг ўлчами аниқланадиган ҳисоблаш қурилмасининг хилига қараб, Ч. ў. штанген, микрометрик ва индикаторли турларга бўлинади. Штанген Ч.ў. асосли рамка, штанга, микрометрик механизм ва нониус (даражаланган рейка) дан иборат. Унинг улчаш чегараси 320 мм гача, булинмасининг қиймати 0,05 мм ҳамда ўлчаш чегараси 500 мм гача, булинмасининг қиймати 0,1 мм бўлган хиллари бор (қ. Штангенциркуль). Микрометрик Ч.у. асос, даражаланган стержень, ўлчаш стержени, барабан, тартарак ва стопор (қотиргич) дан иборат. Унинг ўлчаш чегараси 150 мм гача, булинмасининг қиймати 0,01 мм. (қ. Микрометр). Индикаторли Ч.у. асос, тутқич, индикатор ва улчаш стерженидан иборат. Унинг улчаш чегараси 100 мм гача, булинмасининг қиймати 0,01 мм. Микрометрик ва индикаторли Ч.ў.лар алмаштириб турса бўладиган ўлчаш стержени билан таъминланади. Курсаткичлар бевосита микрометр ёки индикатор буйича ҳисобланади. Штанген Ч.ў.ларда курсаткичлар бевосита даражаларга бўлинган рейкадан ўлчанади; 2) сувнинг чуқурлиги ўлчанадиган асбоб (қ. Лот, Эхолот).

ЧУҚУРЛИКДАГИ ЁРИҚЛАР, ўта чуқур ёриқлар — Ер пўстининг мантиягача бўлган қисмидаги чўкинди ва магматик тоғ жинсларининг геологик ташкил топиш даврларида тектоник ҳаракатлар туйфайли яхлитлигининг бузилиши (де-

формацияланиши, дарз кетиши, синиши ва майдаланиши) натижасида ҳосил бўлган зоналар. Узунлиги юзлаб км, чуқ 70—80 км ва эни бир неча юз м дан 10 км га чўзилган бўлиб, баъзи жойларда улар Ер мантияси гача кириб боради. Бу зоналар йирик геологик структуралар (тоғ тизмалари, чўкма, водий ва текисликлар)ни бирбиридан ажратади ва турли шаклларда намоён бўлиб, чегара вазифасини ўтайди. Дастлабки Ч.ё. протерозой бошларида (600 млн. йилча аввал) пайдо бўлган. Ч.ё. таълимотига асос солган рус олими А.В.Пейве 1945 й.да «Ч.ё.» терминига кенг таъриф берган. Ч.ё. ҳақидаги таълимот геотектониканинг мустақил бўлимига айланди. Ч.ё. Ер пўсти ва юқори мантиянинг ўта ўтказувчан зоналари бўлиб хизмат қилади, бу зоналарда магматик ўчоқлар вужудга келади ва магматик фаолият тўпланади. Ч.ё.да вулкан минтақалари, ультра асосли магма минтақалари, гранитоид плутонлари ва руда майдонлари бўлади. Континент, денгиз ва океанлар, тоғли ўлкаларнинг чегаралари кўпинча, Ч.ё. билан боғлиқ. Улар геофизика усуллари, аэрокосмик фотосъёмка, айниқса, чуқур сейсмик зондлаш, зилзила тўлқинлари ёрдамида аниқланади ва ўрганилади. Ч.ё.нинг юқори қисми билан зилзила ўчоқларй бевосита боғлиқ. Баъзан уларнинг йўллари бўйлаб нефть ва газ конлари катори жойлашади. Ўрта Осиёда, шунингдек, Ўзбекистонда Талас-Фарғона, Фарғона жан. ва шим. ҳамда Тяньшан жан. чуқур ёриқлари мавжуд. Улар геологик структураларни ва улар билан боғлиқ бўлган фойдали қазилма бойликларни шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Ўрта Осиёда Ч.ё.ни ўрганишда Ҳ.М. Абдуллаев, М.О.Аҳмаджонов, Т.Л.Бобожонов, Ф.Х.Зуннунов, Р.Н.Иброҳимов, И.Х.Ҳамробоев, Ж.Х.Яқубов ва б. салмоқли ҳисса кўшганлар.

Ад.: И.Х.Ҳамрабаев, Глубинное строение литосферы Памира и Тяньшана. Динамика и эволюция литосферы, М., 1986.

ЧУГУРЧУҚЛАР

(Sturnidae)

чумчуқсимонлар туркуми оиласи, 24—26 урукка мансуб ПО тури маълум. Танасининг уз. 17—45 см, вазни 50—100 г. Оёқлари бақувват, ерда ва дарахтда ҳаракатланишга яхши мослашган. Вояга етганларининг ранги қорамтир, товланиб туради. Европа, Осиё, Африка, Австралияда тарқалган (оддий Ч. шим. Америкага олиб келинган). Ўзбекистонда оддий чуғурчук, соч ва майна учрайди. Уясини қовақлар, қоя ёриқларига, бинолар бўғоти ва б. жойларга қуради. Жан. худудларда йилида 3 мартагача 4—6 тадан тухум қўйиб, нари ва модаси навбат билан 15—18 кун босади. Ҳашаротлар, уларнинг личинкалари ва мевалар билан озикланади. Баъзан бегона ўтлар уругини ҳам ейди. Яхши сайрайди, майна эса айрим сўзларни ёдида сакдайди ва такрорлайди.

ЧУХРА - Темурийлар, Шайбонийлар даврида ҳукмдор саройида хизмат килувчи хос махрам. Ч.лардан сарой кўриқчилари, яъни ҳукмдорнинг шахсий гвардияси ташкил қилинган. Ч.ликка аслзода, зодагон ва юкори табақа фарзандлари жалб этилган. Бобурнинг таъкидлашича, Абу Сайд Мирзо саройида 100 та Ч. хизмат килган, уларнинг 50 таси Хуросон Ч. тобини, қолган 50 таси эса Самарқанд Ч. тобини деб юритилган. Ч.лар, табиийки, ҳукмдор ҳокимиятини асраш, унга содик қолиш руҳида тарбияланган. Асосан, ҳукмдор қароргоҳини кўриқлаш учун хизматга жалб этилган. Ч. зарур вазиятларда ҳарбий ҳаракатларда ҳам қатнашган. Ч.лар хизмат чоғида бевоҳида чухра оқоси ҳамда чухрабошига бўйсунган.

ЧУХРА ОҚОСИ — ҳукмдор шахсий гвардияси, хос соқчилар — чухра бошлиғи. Ч.о. лавозимида ҳукмдор эътиборини қозонган шахслар тайинланган ва улар саройни кўриқлашга масъул ҳисобланган. Мавкеига кўра, Ч.о. ясовул ҳамда жарчи сафида турган. Ч.о.га

баковул ва шарбатдор каби амалдорлар мавкеига эга бўлган чухрабоши бўйсунган. Ҳарбий юришларда иштирок этиш учун жалб қилинган Ч.о. ўн боши (дахбоши) вазифасини бажарган. Хонликлар тугатилгач, Ч.о. лавозими ҳам барҳам топди.

ЧХОНЖИН, Чхончжин КХДРнинг шим.шарқий қисмидаги шаҳар. ХамгёнПукто провинциясининг маъмурий маркази. Аҳрлиси 520 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари чорраҳаси. Япон денгизи соҳилидаги музламайдиган порт. Мамлакатнинг йирик қора металлургия маркази. Машинасозлик (кемасозлик, станоксозлик, кончилик жихозлари, қ.х. машиналари и.ч.), тўқимачилик (жумладан, сунъий ипак), кимё саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Балиқ овланади.

ЧЬЯПАС — Мексиканинг жан. шарқий қисмидаги штат. Майд. 73,8 минг км2. Аҳолиси 3,92 млн. киши (2000), асосан, индейслар. Маъмурий маркази — ТустлаГутьеррес ш. Рельефи Тинч океан соҳили бўйлаб чўзилган тоғлардан (энг баланд жойи, 4117 м, Такана вулкани), марказий қисмида ясситоғликлардан (бал. 500—1500 м) иборат. Шим.да пасттексисликлар бор. Иқлими тропик, иссиқ ва сернам иқлим. Ўртача ойлик тра 22—27°. Йиллик ёғин 1200—1500 мм. Нам тропик ўрмонлар, саванналар, тоғларда игна баргли ўрмонлар бор. Плантация хўжалиги ривожланган. Маккажўхори, ловия экилади. Нефть ва газнинг йирик конлари топилган. Озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Индейс халқининг бадий хунармандчилиги ривожланган. Ч. худудидан Панамерика шоссеси ўтади.

ЧЭНДУ — Хитойнинг марказий қисмидаги шаҳар, Миньцзян дарёси водийсида. Сичуань провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 9,9 млн. киши (1999, шаҳар атрофи билан). Транспорт

йўллариининг йирик чорраҳаси. Мамлакатнинг муҳим саноат марказларидан. Кўп тармоқли машинасозлик (станоклар, радиоаппаратура, транспорт воситалари), мис, алюминий, кимёвий ўғитлар и.ч., ёғочсозлик, металлсозлик, енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Бадий хунармандчилик ривожланган. университет бор. Шаҳарга мил. ав. 4-а. да асос солинган. 13, 16—18-аларга оид меъморий обидалар сақланган.

ЧЎГАРИ, Чўқари, Бухарка 944 — эртапишар маҳаллий қовун нави (ҳоз. Ўзбекистон ўсимликшунослик интида К.И.Пангало, М.К.Гольдгаузенлар томонидан яхшиланган хилига Бухарка 944 номи берилган). Меваси юмалоқ, баъзан чўзинчоқроқ, ўртгача катталиқда, вазни 36 кг, уз. 2026 см, туей оч шви сарик, юзаси нотекис, сал буришган, тўрсиз. Тўни катта сарик ёки малларанг доғлар билан қопланган. Пўсти юмшоқ, эти ок, қалинлиги 5—5,5 см, сершира, серсув, юмшоқ, оғизда эрийди. Таркибида қанд микдори 12,5%. Уруғи йирик тухумсимон, сарик. Ниҳоли униб чиққанидан кейин ҳосили 75—85 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 250—300 ц/га. 1943 й.да давлат реестрига киритилган. Тошкент вилоятида кўпроқ экилади. Тупроқ шўрлиги ва оқпалак касаллигига чидамли.

ЧЎКИНДИ КОНЛАР - сув ҳавзалари тубида чўкинди йиғилиши жараёнида шаклланувчи фойдали қазилма ётқизиқлари. Улар дарё, ботқоқ, кўл, денгиз ва океанларда ҳосил бўлиб, денгиз ва океанлардагилари платформа ва геосинклиналь Ч.к.ига ажратилади. Денгизда ҳосил бўлган Ч.к. катта ўлчамли бўлиб, ўнлаб км га, қатлам свиталари эса юзлаб км га чўзилади. Ч.к. механик (қум, тупроқ ва б.), кимёвий (туз, темир ва марганец рудаси ва б.) ва биокимёвий (нефть, кумир ва б.) ларга ажратилади. Чўкинди жинслар ва улар билан боғлиқ бўлган Ч.к.нинг шаклланиши литоген-

незнинг 3 босқичи: седиментогенез, диагенез ва катагенез орқали бўлади. Ч.к. тоғ жинсларига мувофиқ ётади ва қатлам ёки текислик линзалар шаклида бўлади. Баъзан метаморфизм ва тектоник ҳаракатлар оқибатида улар ўз шаклини ўзгартириб, мураккаброқ киффа ҳосил қилади. Ч.к.даги минералларнинг таркиби минералларнинг 3 гуруҳи билан аниқланади: 1. Чақиқ минераллар (кварц, рутил, баъзан дала шпатлари, пироксенлар, амфиболлар, слюдалар ва б.), улар нураш жараёнига чидамли бўлади; 2. Кимёвий нураш маҳсулотлари (каолинит, монтмориллонит, сувли слюдалар, опал ва б.); 3. Янги чуқинди ҳосилалар (карбонатлар, тузлар, фосфатлар, руда минераллари, кремнийли маҳсулотлар ва б.). Ч.к. йирик саноат аҳамиятига эга бўлиб, уларга ҳамма ёнувчи қазилмалар (нефть, газ, кумир, ёнувчи сланецлар), темир, марганец, алюминий рудаларининг айрим турлари ҳамда рангли ва нодир металллар (U, Си, V ва б.) конлари киради. Ч.к. орасида қурилиш материаллари (шағал, кум, гил, сланец, оҳақтош, бўр, доломит, мергел, гипс, яшма, трепел), қазилма тузлар, фосфоритларнинг кўпгина конлари маълум.

ЧЎКИНДИ ТОҒ ЖИНСЛАРИ - модданинг сувда чўкиши ёки ҳаводан тушишидан ҳамда қуруқлик юзаси, денгиз океан ҳавзаларидаги музлар фаолияти натижасида ҳосил бўладиган тоғ жинслари. Чўкиш механик (оғирлик кучи таъсири ва муҳит динамикасининг ўзгаришидан), кимёвий (сувли эритманинг тўйиниш концентрациясига етишидан ва алмашинув реакциялари натижасида) ҳамда биоген йўл билан (организмлар ҳаёт фаолияти билан боғлиқ) содир бўлади. Ч.т.ж. чўкиш характериға кўра, чақиқ, кимёвий ва биоген жинсларға бўлинади. Ч.т.ж.ни ҳосил қиладиган асосий манбалар: Ер пўстини ташкил қилган магматик, метаморфик ва қад. чуқинди жинслар; табиий сувларда эриган компонентлар; атмосфера газлари; организмларнинг ҳаёт фаолияти жараёнида ҳосил бўладиган

маҳсулотлар; вулканоген материаллардан иборат. Ҳоз. замон океан чўкиндилари ва кад. чўкинди жинсларда космик материал ва органик қолдиқлар ҳам учрайди. Баъзи Ч.т.ж. (оҳақтош, кумир, диатомит ва б.) буткул органик қолдиқлардан таркиб топган. Зарра (доналар)нинг ўлчами, уларнинг шакли ва узаро бирикмалари Ч.т.ж. структурасини белгилайди (қ. Тоғ жинслари гпузилшии). Ч.т.ж. шакли ва ҳажми турлича бўлган қатлам, линза ва б. шакллардаги геологик жисмлар ҳосил қилиб, Ер пустила нормалгоризонтал, қия ёки мураккаб бурмалар тарзида ётади. Ушбу жисмларнинг ички тузилиши (доналарзарраларнинг узаро жойлашуви ва йуналиши билан боғлиқ) ва бўшлиқни қай йўсинда тўлдириши Ч.т.ж. те кету рас и дейилади. Ч.т.ж. куйидагича ҳосил бўлади: туб тоғ жинсларининг емирилишидан пайдо булган дастлабки маҳсулот сув, шамол, музликлар билан кўчиб, куруклик юзаси ва сув ҳавзаларига чўқади. Натижада турли хил компонентлардан тузилган бош ва ғовак, сувга тўйинган чўкинди ҳосил булади. Бу чукинди мураккаб ва хилма-хил физиккимёвий (қисман биологик) системадан иборат бўлиб, вақг ўтиши билан астасекин чукинди жинсга айланади (қ. Литогенез). Ч.т.ж.нинг таснифи уларнинг таркиби ва генезисига кўра 10 дан ортиқ гуруҳга ажратилади: чақиқ жинслар, гиллар, глауконитли, глинозёмли, темирли, марганецли, фосфатли, кремнийли, карбонатли жинслар, тузлар, каустобиолитлар ва б. Асосий гуруҳлардан ташқари аралаш таркибли жинслар ҳам бор. Ч.т.ж. кимёвий таркибига кура магмагик жинслардан фарқланади: жинс ҳосил қилувчи компонентлар таркиби турлича булади; таркибида сув, карбонат кислота, органик углерод, кальций, олтингургурт, галоидлар куп булади; темир оксиди билан темир (II) оксиди нисбати катта. Ч.т.ж. дан гил (гил, аргиллит, гилли сланецлар — 50% га яқин), кумтош (қум ва кумтошлар) ва карбонатли жинслар (оҳақтошлар, доломитлар 45% ча)

кенг тарқалган. Ер юзасида Ч.т.ж.нинг ҳосил булиши ва жойлашуви иклим ва тектоник шароитлар билан аникланади. Геосинклиналларда Ч.т.ж.нинг катта қатламлари йиғилади, платформаларда эса, аксинча уларнинг қалинлиги кам булади. Ч.т.ж. Ер пусти массасининг 10% ни ташкил қилиб, Ер юзасининг 75% ни қоплайди. Курукликдаги Ч.т.ж.нинг 75% геосинклиналь областларда бўлиб, 25% платформаларга тўғри келади. Ер қаъридан олинандиган жами фойдали қазилмалар (кумир, нефть, тузлар, темир, марганец ва алюминий рудалари, олтин ва платина сочмалари, олмос, фосфоритлар, курилиш материаллари ва б.)нинг 75% Ч.т.ж. га туғри келади.

ЧЎКТИРИШ, чуктириш усуллари — эритмадан ёки газдан бир ёхуд бир нечта кимёвий компонентларни кам эрийдиган бирикма (чукма) ҳолида ажратиб олиш. Ч. кимёвий анализда элементларни ажратиб олишда кенг қўлланади. Сифат ва микдор анализининг кўпгина усуллари Ч.га асосланган. Модда эритмадан тегишли реагент кўшиб чўкмага туширилади. Саноатда (қ. Гидрометаллургия) ва аналитик кимёда, хусусан, рангли металлларни электролитик Ч. усули қўлланади. Электролиз йули билан металларгина эмас, балки уларнинг оксидлари, мас, кўрғошин кўш оксид ва марганец кўш оксид — анодда, молибден ва уран оксидлари — катодда чукмага туширилади. Ч. биокимё, санитариягигиена ва клиника лаб.да ҳам қўлланади.

ЧЎЛ — ўсимлик дунёсининг яхши ривожланишига йўл бермайдиган доимий курук ва иссиқ икклимли ўлкалардаги биом тип. Ер курукдик қисмининг 20% дан ортиғини эгаллайди. Тупроғи ва ер юзасини қоплаган ётқизикларига кўра куйидаги Ч.лар ажратилади: кад. аллювиал текисликларнинг ғовак жинслари устидаги — кумли Ч., гипсли плато ва тоғ олди текисликларидаги шағалли ва кумшағалли Ч., гипсли плато ва тоғ олди

текисликларидаги чағир шағалли гипсли Ч., пасттоғ ва тепаликлардаги тошлоқ Ч., кам карбонатли қумоқ тупроқлар устидаги қумоқ Ч., тоғ этаги текисликларидаги лёссли Ч., тоғ этакларидаги текисликлар ва дарёларнинг қад. дельталари урнидаги гилли тақир Ч., шўр мергель ва гил жинслардан тузилган паст тоғлардаги гилли баланд Ч., денгиз соҳиллари ва шўрхоқ депрессиялардаги шўрхоқ Ч.лар. Ч.нинг ўсимлик турлари ўзига хос. Улар қад. тур ҳосил бўлиш марказларидан. Бу ерларда кайнозойгача бўлган эндемиклар кўп тарқалган. Ўсимлик турлари Ч.лар ер юзасининг тузилиши, тупроқ таркиби, намгарчилик миқдорига боғлиқ. Турли китъалардаги Ч. ўсимликларининг тарқалишида ўхшашлик хусусиятлари ҳам бор; барча ерда ўсимлик сийрак, тури кам, катта майдонларда бир хил ўсимликлар ўсади. Мўътадил минтақаларнинг материк ичкарисидagi Ч.ларида склерофил типдаги ўсимликлар, жумладан, баргсиз бута кўп. Улар орасида эфемер ва эфемероидлар муҳим ўринни эгаллайди. Субтропик ва тропик минтақаларнинг материк ичкарисидagi Ч.ларида ксерофил буталар ва кўп йиллик ўт кўп. Қумли Ч.ларнинг ўсимлик дунёси бир қадар бой, қумшағалли Ч.ларда эса ўсимлик кам бўлади. Шўр қатқалоқ босган Ч.ларда ўсимлик умуман ўсмайди. Субтропик Ч.ларнинг ўсимлик дунёси анча бой. Бу ерларда пакана акация ва эвкалипт лар ўсади, шағал аралаш чағир тошли Ч.ларда шўра ва шўрадошлар учрайди. Океан соҳилларидаги субтропик ва тропик Ч.ларда суккулент типдаги ўсимлик кўп. Осиёнинг мўътадил минтақа чўлларидаги дарё водийларида барг тўқувчи дарахтлар — турангил, терак, тол, жийда, субтропик ва тропик минтақалардаги дарё водийларида доим яшил ўсимликлар — пальма ва толгуллар ўсади (яна қ. Чўл зоналари).

Потихкамол Ғуломов.

ЧўЛ БУРГУТИ (*Aquila tарах*) — царчиғайлар оиласига мансуб куш тури.

Танасининг уз. 60—85 см, вази 3—5 кг. Европа ва Осиё чўлларида тарқалган. Ерга, баъзан паст, яққа ўсган дарахтларга уя қуради. 2 та тухум қўяди. Тухумини 40—45 кун босади. Асосан, уртача катталикдаги кемирувчилар, баъзан судралиб юрувчилар ва қушлар билан озикданади. Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби-га киритилган.

ЧўЛ ЗОНАЛАРИ - табиий ландшафти, асосан, «фглардан иборат географик зоналар. Шим. ярим шарнинг мўътадил минтақасида, Шим. ва Жан. ярим шарларнинг субтропик ва тропик минтақаларида тарқалган. Намгарчилик кам, йиллик ёғин 200 мм гача, баъзи ерларда 500 мм гача. Рельефи тоғлик, паст тоғлар, текисликлар, қад. дарё водийлари ва берк қўл ботикларидан иборат. Эол рельеф шакли кенг тарқалган. Ч.з.нинг катта қисмида оқар сувлар бўлмайти, баъзан уларни транзит дарёлар кесиб ўтади. Ўз чегаралари ва майдони ҳамда сув сатҳини тезтез ўзгартириб турадиган ва баъзан қуриб қоладиган қўллар ва мавсумий сой кўп. Ер ости сувлари минераллашган бўлади. Тупроқлари яхши ривожланмаган, шўрхоқ ва шўртоблар билан қопланган. Ўсимлик дунёси сийрак бўлиб, баъзи ерларда бутунлай усмайди. Ксерофил ва галофил ўсимликлар — Осиё чўлларида саксовул, эфемер ва шувокдошлар, Шим. Америкада кактусдошлар, креозотлар ўсади. Ҳайвонот дунёси хилмахил. Кемирувчилар ва судралувчилар асосий уринни эгаллайди. Ч.з.да яйлов чорвачилиги ривожланган, суғориб деҳқончилик қилинади.

ЧўЛ ТОШБАҚАСИ - қ. Тошбақалар.

ЧўЛ ЧИГИРТКАСИ, шистоцерка (*Schistocerca gregaria* L.) — тўғриқанотлилар туркумига мансуб ҳашарот. Қ.х. экинлари учун хавфли ҳаммахўр зарарқунанда. Шим. Африка, Ғарбий ва Жан. Осиё мамлакатларида (Ҳиндистонда ҳам) тарқалган.

Кўплаб урчиган йиллари Ўрта Осиёга Афғонистондан учиб ўтиши мумкин. Тана уз. 46—61 мм. Якка ва гала бўлиб яшовчи шакллари мавжуд. Гала бўлиб яшовчи Ч.ч.нинг жинсий етилмагани пушти, етилгани сариқ (кора нуқталари ҳам бор), якка яшовчи Ч.ч.нинг личинкалари саргиш ёки оч яшил рангда бўлади. Бир йилда 2—3 авлод беради. Ёси жан.да кузқиш даврида ривожланади ва вояга етгандан сўнг шимолга қараб уча бошлайди. Шим. районларда ёш чигиртка вояга етади ва 2(бахорги—ёзги) авлодни бошлаб беради. Бу авлоднинг ривожланиши эса жан.да тутайди. Жануб Ч.ч. тупрокка тухум қўяди. Личинкалари 10—20 сутка утгач, чиқа бошлайди; уларнинг ривожланиши 30—50 кун давом этади. Ёгингарчилик бошланиши билан чигирткалар сони кескин купаяди ва ареали ҳам вақтинча кенгаяди. Ч.ч.нинг ўрточахар 10—12 й.да бир марта кўплаб урчиши аниқланган. Бу ҳолат зараркунданнинг доимий ривожланадиган маконларидаги ёгингарчилик билан боғлиқ. Ч.ч.нинг зарари баъзи йиллари табиий офат даражасига етади.

Кураш чоралари: захарли хўраклар сочилади, ўсимликларга инсектицидлар сепилади, шунингдек, Ч.ч. яшайдиган маконларида йўқотилади (яна қ. Чигиртка).

ЧЎЛБАИР ТОҒЛАРИ - Сурхондарё вилоятидаги тоғлар. Ҳисор тоғ тизмасининг жан.ғарбий тармоқларидан бири. Сурхондарёнинг унғ ирмоқлари Ҳолханжар ва Тўполондарё орасида жойлашган. Жан.ғарбдан шим.шарққа 60 км дан зиёд масофага чўзилган. Бал. 1500—2500 м. Энг баланд жойи 3812 м. Ён бағирлари асимметрик тузилишга эга. Жан.шарқий ён бағирлари анча тик (1500 м гача). Кўплаб дарё тармоқлари билан кесилган. Ч.т. антиклиналь тузилишга эга, асосан, тошқўмир, пермь, бўр, палеоген, неоген даври чўкинди тоғ жинсларидан ташкил топган. Иқлими континентал. Ёгин шим.шарқий қисмида 800 мм

дан зиёд. Ён бағирларидаги бўз, жигарранг, кўнғир тупроқларда бугдойдошлар, турли буталар ўсади, арчазорлар, ёнғоқзорлар бор. Худудидан яйлов сифатида фойдаланилади.

«ЧЎЛИ ИРОҚ» — Ироқ мақоми бош куй мавзуи асосида яратилган йирик шаклдаги мумтоз чолғу асар. У ғамгин, қайғули руҳий ҳолатни ифода этгани билан теран фалсафий маъно ва мазмунга эга. «Ч.И.» сарахбор усулининг тезлаштирилган вариантыга боғланган. Куй тузилишида чолғу қисмларга хос бозғўйлар учрасада, асосан, мақом шўъбаларидек мураккаб куй тузилмаларидан таркиб топган. «Ч.И.»нинг шакли даромад, 2 та миёнхат, авжида Мухайяри Чоргоҳ намуди ишлатилишидан иборат. Асар якканавозликда кўпроқ най, ғижжак, танбур, сато, дугор, қўшнаи сингари чолғуларда, шунингдек, турли хил ансамблларда ижро этилади. Ўзбекистон бастакорлари ва композиторлари ўз асарларида «Ч.И.» куй ва оҳанглиридан унумли фойдаланишган. Шу жумладан, И.Икромов унинг ашула йўлини Навоий ғазалига боғлаб тузган, Д.Соаткулов ўзбек халқ чолғулари оркестри учун мослаштириб қайта ишлаган.

ЧЎЛЛАНИШ — курғоқчил иқлимли ўлкаларда экологик тизимларнинг бузилиши, улардаги органик ҳаётнинг барча шакллари ёмонлашувига ва натижада табиийиктисодий имкониятларнинг пасайиб кетишига олиб келувчи табиийгеографик ҳамда антропоген жараёнлар мажмуи. Бу жараёнлар табиий ўсимликлар турлари ва микдорининг камайиши, тупроқ эрозияси, тупроқнинг шўрланиши ва унумдорлигининг камайиб кетиши кабилардан иборат. Ч. натижасида чўлларнинг майдони ортади, чўл тавсифли ландшафтлар юзага келади. Ер юзасининг 48,5 млн. км² га яқин қисми чўл ва чала чўллардан иборат бўлиб, унинг 10 млн. км² га яқини антропоген омиллар таъсирида юзага

келган. Ч. жараёни деярли барча китъаларда, кўпроқ Африка, Осиё, Австралия ҳамда Жан. Американинг курғокчил иклимли худудларида кузатилмоқда. Ўрта Осиёда Орол денгизи ва Оролбўйи регионида ҳам мавжуд бўлиб, танг экологик ҳолат юзга келди. Ч. мураккаб ва жаҳон миқёсидаги экологик муаммога айланди. Ч. 1968—79 й.ларда Африкада Саҳрои Кабирнинг жан. худудларида, ғарбдан Мавритания ва Сенегалдан бошлаб, шарқда Чад ва Судан чегарасигача бўлган жуда ката майдонда рўй берган ва бу курғокчилик «Сахел фожiasi» номи билан машҳур бўлди. Ч.ни ўрганиш, олдини олиш ва унга қарши курашиш чоратадбирлари бўйича жаҳон миқёсида ишлар олиб борилади. Бу мавзудаги Илмий анжуман 1977 й.да Кениянинг Найроби ш.да ўтказилган ва унда Ч.га қарши кураш режаси ишлаб чиқилган. Бундай илмий анжуманлар Ўзбекистонда 1981 й.да Тошкентда, 2000 й.да Самарқандда ўтказилган. Ўзбекистон Республикаси 1995 й. 31 окт. да курғокчилик ва Ч.га қарши кураш Халқаро конвенциясига қўшилган.

Шухрат Зокиров.

ЧЎЛПОН (тахаллуси; асл исмшарифи Абдулхамид Сулаймон ўғли Юнусов) (1898, Андижон — 1938.4.10, Тошкент) — шоир, ёзувчи, драматург, таржимон, танқидчи ва жамоат арбоби. Дастлаб мадрасада (1908—12), сўнгра рустузем мактабида (1912—14) ўқиган. Шарқ мумтоз шоирлари асарларини мутолаа қилиш ва жадид матбуотини кузатиш йўли билан адабий, ижтимоийсиёсий билимини оширган. 1914 й. Тошкентга келиб, «Садои Туркистон» газ. билан ҳамкорлик қилган. «Янги Шарқ», «Иштирокиюн» (1920 й.дан «Қизил байроқ»), 1922 й.дан «Туркистон») газ.да адабий ходим (1919—23), Халқ маориф комиссарлиги қошидаги Илмий кенгаш (1921 й.дан Ўлка ўзбек билим ҳайъати, 1922 й.дан Илмий ҳайъат)да раис (1920—23), «Бухоро ахбори» газ.да муҳаррир (1921—

22), «Турон» театрида директор (1921; 1922—23), «Муштум» жур. ва «Дархон» газ.да техник муҳаррир, адабий ходим (1922—23), Ўзбек драма студияси (Москва, 1924—27) ва Ўзбек давлат драма театрида адабий эмакдош (192731), СССР ХКС ва Шарқ халқлари марказий нашриётида таржимон (Москва, 1931—34), «Муштум» ва «Гулистон» жур.лари ҳамда «Театру» газ.да адабий ходим (жамоатчилик асосида, 1935—37).

Адабий ижоди 1913—14 й.ларда Андижоннинг ижтимоий ва маданий ҳаёти ҳақида хабарлар ёзиш билан бошланган. 1914 й. Тошкентда М.Абдурашидхонов ва У.Хўжаев билан танишиш Ч.нинг миллий уйғониш ҳаракати намояндаси сифатида шаклланишида муҳим омил бўлган. Ч. «Садои Туркистон» газ.да дастлабки «Туркистонли кардошларимизга» шеъри, «Курбони жаҳолат», «Дўхтур Муҳаммадёр» хикоялари ва «Адабиёт надир?» мақоласини эълон қилиб (1914), шу давр адабиёти намояналари сафидан ўрин эгаллаган. Туркистон аҳолисининг иқтисодий, ижтимоий ва маданий қолоқдик шароитида яшаётганининг асосий сабабини Россиянинг мустамлакачилик сиёсатида кўрган Ч., бошқа жадидлар катори, ўз асарлари билан халқнинг маданий ва маърифий савиясини кўтаришга киришган.

1917 й. Февраль инқилобининг рўй бериши таракқийпарвар зиёлилар дунёкарашини ўзгартириб юборди. Улар, шу жумладан, Ч. мустақиллик учун кураш энди тарғибийташвиқий даврдан амалий фаолият босқичига ўтганини англадилар. Ч. Туркистон мухторият ҳукуматининг барпо этилишида фаол иштирок этиб, мухториятни шарафловчи «Озод турк байрами» шеърини ёзди ва бу шеър ўзбек давлатчилиги тарихида илк мадҳия бўлди. Шу даврда Туркистондаги кўп миллатли зиёлилар ўртасида федерализм ғояси кенг тарқалгани сабабли Ч. айна пайтда З.Валидий билан бирга Оренбургга бориб, Бошқирдистон мухторият ҳукуматининг ташкил этилишида

хам иштирок этди. Федералистларнинг фикрларига кўра, Туркистон ва Волга бўйидаги туркий халқлар ўз мухторият ҳукуматларини барпо этганларидангина бу ҳукуматларнинг большевиклар томонидан тан олинishi ва биргаликда ҳимояланиши мумкин эди.

Мухторият тугатилгач, Ч. «Илмий кенгаш», «Чиғатой гурунги», «Нашри маориф» ташкилотлари ва «Турон» театрида адабий, илмиймаърифий ишлар билан машғул бўлди. Айни пайтда шўро давлатининг мустамлакачилик сиёсати оқибатларини фош этувчи шеър ва мақолалар ёзиш билан истиклол учун курашда давом этди. Аммо республика маданият ходимларининг 2-курултойи (1927) данкейин Ч.га қарши бошланган кураш уни сиёсий фаолиятдан узоқлашишга, ҳатто 1931—35 й.ларда Москвага қочиб бориб, мусофирликда яшашга мажбур этди.

Ч. 1937 й. 14 июль куни ҳибсга олиниб, кўп ўгмай, отиб ташланди.

Ч.нинг адабий мероси шеърят, наср, драматургия, публицистик ва адабийтанқидий мақолалар ҳамда таржимадан иборат.

Ч.нинг шеърий асарлари «Ўзбек ёш шоирлари», «Уйғониш» (1922), «Булоқлар» (1923), «Тонг сирлари» (1926) ва «Соз» (1935) тўпламларида, шунингдек, турли газ. ва жур.ларда эъён қишнган. Улар ғоявийтематик йўналишига кўра 2 гуруҳга ажралади: соф лирика ва ижтимоийсиёсий лирика. Ишқий кечинма ва табиат манзаралари тасвирланган шеърларида Ч. жаҳон лирик шеърятининг мумтоз вакиллари даражасига кўтарилган, Шеърлари лирик қаҳрамоннинг бой ва гўзал руҳий олами, табиат манзарасини, табиатда кечаётган жараёнларни катта маҳорат билан акс эттирган. «Гўзал», «Сезги», «Сирлардан», «Мен шоирми?» сингари шеърлари билан бармоқ вазнига асосланган янги ўзбек шеърятини юксак тараққиёт босқичига олиб чиқди. Бармоқ вазни Ч. ва Фитратнинг ижодий изланишлари

билан 20-й.ларнинг бошларидаёқ янги ўзбек шеърятининг асосий вазнига айланди.

Тарихий давр ва тарихий шароит Ч.дан муҳаббат ва табиат лирикасидан кўра шу даврдаги ўзбек халқининг ижтимоийсиёсий, иктисодий ва маданий аҳволини яхшилашга қаратилган асарлар ёзишни тақозо этди. Ватан ва миллат манфаати билан яшаган шоир даврнинг шу талаби билан большевиклар олиб борган сиёсатнинг мустамлакачилик моҳиятини фош этишга, халқни зулм ва зўравонликка қарши ҳуррият учун курашга даъват этишга қаратилган шеърлар ёзди («Бузилган ўлкага», «Халқ», «Виждон эрки», «Кишан» ва б.). Ч. бу шеърлари билан адабиётнинг кураш қуролига айланиши мумкиилигини исботлаб берди. Шоирнинг юрак қони билан ёзилган бу шеърлари ватандошларида ўзбек диёрига оташин муҳаббат, мустамлакачиларга нафрат, эрк ва ҳуррият ғояларига садоқат туйғуларини тарбиялади. Агар Ч.нинг «кўнгил лирикаси» аъналари кейинчалик Ойбек, Ҳ.Олимжон, Миртемир, Зулфия, Э.Воҳидов, А.Орипов, Р.Парфи ва б. ижодида муваффақият билан ривожлантирилган бўлса, унинг ижтимоий мазмун билан йўғрилган шеърятини аъналари кейинчалик давом эттирилмай қолди.

Ч. истеъдодига хос лирик назокат ва нафосат шоир насрий асарларининг ҳам ўзига хослигини белгилаб келади. Ч. қайси мавзуга мурожаат этмасин, бадий воқеликни поэтик тил ва образлар орқали мужассамлантиришга эришди. Шу маънода унинг 20-й.ларда ёзган «Ойдин кечаларда», «Қор қўйнида лола», «Новвой киз» сингари ҳикоялари ўзбек адабиётидаги лирик насрнинг дастлабки мумтоз намуналаридир. Ч. бу ҳикояларида ўзбек хотинқизларининг аянчли тақдирини турли бадий режада тадқиқ этар экан, ҳар бир жамиятнинг тараққиёт даражаси шу жамиятнинг хотинқизларга бўлган муносабати билан белгиланади, деган ғояни бу асарлар оша «қизил ип» янглиғ ўтказган. Умуман, ўзбек

хотинқизларининг мустамлакачилик ша-роитидаги тақдири тасвири

Ч. шеърый ижодининг ҳам, кичик эпик асарларининг ҳам, «Кеча ва кундуз» (1936) романининг ҳам асосий ғоявий йўналишини белгилаб берган.

Ч. насрий ижодининг муҳим қисмини публицистика ташкил этади. У «Йўл эсдалиги», «Вайроналар орасидан» каби қатор очерк ва публицистик мақолаларида 20-й.лардаги мустамлака ўлка ҳаётининг мудхиш манзараларини тасвирлаган. Ч. бу асарларида реалистик тасвир санъатини мукамал эгаллаган ёзувчи сифатида гавдаланади. Ч. ёзувчилик маҳоратининг шундай қирралари «Кеча ва кундуз» романида, айниқса, ёрқинроқ акс этган. Ч. Абдулла Қодирий билан бирга ўзбек адабиётида реалистик роман ва хикоя жанрларининг таракқиёт тамойилларини белгилаб берди.

Ч.нинг драматургия соҳасидаги дастлабки изланишлари 1919 й.га оид. У шу йили «Темирчи», «Гуноҳ», «Чўрининг исёни» сингари кичик сахна асарларини ёзди. 20-й.ларнинг бошларида эса Ч.нинг «Ёркиной», «Халил фаранг», «Ўлдирувчи» (1921), «Севги ва салтанат», «Чўпон севгиси» (1922) пьесалари майдонга келди (бу асарларнинг аксари бизгача етиб келмаган). Ч. «Турон» театрига директорлик қилган й.ларида сахна санъати ва драматургия «сир»ларини, шунингдек, рус тилини пухта эгаллагани туфайли 1924 й. Москвада ташкил этилган ўзбек драма студиясига адабий эмакдош этиб юборилди. У ҳали рус тилини билмаган ватандошларига мосқаллик машхур артист ва режиссёрларнинг маърузаларини таржима қилиб беришдан ташқари, ўзи ҳам студиячилар учун сахна асарлари («Ёркиной», «Яна уйланаман», «Қоровул уйқуси» (Л.Свердлин билан ҳамкорликда), «Узун кулоқ бобо») ни ёзиб, рус ва европа драматурглари-нинг пьесалари (К.Гоцци, «Маликаи Турондот», Н.В.Гоголь, «Терговчи», В.Н. Билль Белоцерковский, «Лаббай», Мольер, «Хасис»)ни таржима қилиб берди.

Ч. 1927 й.да Москва ва Боку драма студи-ялари қатнашчилари базасида Ўзбек дав-лат намуна труппаси (1929 й.дан Ўзбек давлат театри) ташкил этилгач, мазкур труппа (театр) нинг адабий эмакдоши сифатида фаолият олиб борди. Шу давр-да унинг кишилар ва жамият ҳаётидаги нуксонларни ҳажв этувчи «Муштурмўр», «Хужум» (В.Ян билан ҳамкорликда, 1928), «Ўртоқ Қаршибоев» (1929) каби пьесалари сахна юзини кўрди. Ч. айни пайтда театр таржимони сифатида ҳам самарали ижод қилиб, К.Гольдонининг «Икки бойга бир қарол», Лопе де Ве-ганинг «Кўзи булок», У.Шекспирнинг «Ҳамлет», Ф.Шиллернинг «Босмачилар», БилльБелоцерковскийнинг «Пўртана», С.Левитинанинг «Хукм», А.Файконинг «Портфелли киши», В.Третьяковнинг «Наърангни торт, Хитой!», В. Иванов-нинг «14—69 рақамли зирҳли поезд» пьесаларини ўзбек тилига ўғирди. Ч. ада-бий эмакдош, драматург ва таржимон си-фатида М.Уйгур билан бирга профессио-нал ўзбек театрига тамал тошини қўйди.

Ч.нинг адабиёт ва санъат масалала-рига бағишланган фаолияти кичиккичлик мақолалардан иборат бўлсада, уларнинг айримлари дастурий аҳамиятга эга. Ч. 1914—15 й.ларда ёзган «Адабиёт на-дир?» ва «Мухтарам ёзувчиларимизга» мақолалари билан адабиёт ва санъатнинг халқ ва жамият олдидagi вазифасини, тарбиявиймаърифий аҳамиятини аниқ белгилаб берди. У ўзбек ва хорижий хал-қлар адабиёти намояндалари («Мархум Тавфиқ Фикрат», «Икки йўқотиш», «Ризо Тавфиқбек», «Тагор ва тагоршу-нослик», «Улуғ ҳинди», «Жўрж Дан-дон», «Катга мактаб эгаси», «Увайсий», «Устоднинг хислатлари»), театр ва му-сика санъати («Або Муслим», «Иблис», «Шайх Санъон», «Ойдин», «Маликаи Турондот», «Мейерхольд театри», «Тур-суной сахнада», «Ашулага ишкибоз», «Кизиклар», «Отабола санъаткор», «Базмчолгу гўдаси», «Украина бандура-чилари»), тил («Шоҳнома»нинг туркча таржимаси), «Тилимизнинг ишлани-

ши») ва таржима («Таржима тўғрисида жиндак», «Сўз, сўз, суз») масалаларига бағишланган мақолалари билан 20-й. ларда адабий танқид, санъатшунослик, тилшунослик ва таржимашунослик соҳаларининг пайдо бўлиши ва шаклланишига катта ҳисса қўшди.

Ч. адабий меросининг салмокли кисмини таржима асарлар ташкил этади. У Москвада яшаган йилларида моддий эҳтиёж орқасида кўпгина ўткинчи асарларни таржима қилишга мажбур бўлди. Лекин шу билан бирга Ч. А.С.Пушкин («Борис Годунов», «Дубровский»), Н.В.Гоголь («Терговчи»), И.С.Тургенев («Чўри киз»), И.Франко («Миллион», «Феруза»), Л.Андреев («Губернатор», «Осилган етти кишининг ҳикояси»), А.П.Чехов («Қочоқ»), А.М.Горький («Илгаклар», «Она») сингари рус ва б. халқлар адабиётининг мумтоз асарларини ҳам катта маҳорат билан таржима қилиб, замонавий миллий таржима мактабига асос солди. Ч. таржимасидаги У.Шекспирнинг «Ҳамлет» трагедияси ўзбек таржима санъатининг шох намунасидир.

Ч. шўро давлатининг доимий тазйиқи ва назорати остида яшагани сабабли унинг кўплаб қўлэмалари ўғирланди. У 1937 й.да «халқ душмани» сифатида айбланиб, қамоққа олинди арафасида ва кейин ҳам барча қўлэзма асарлари куйдириб ташланди. Шунга қарамай, Ч.дан бизга қадар етиб келган 10 жилд ҳажмдаги оригинал ва таржима асарлар ўзбек халқининг катта маданий ва маънавий бойлигидир.

Ўзбекистон мустақил республика деб эълон қилинган, Ч.нинг ўзбек маданиятини ривожлантириш ва халқ оммасини истиқлол гоёларига садоқат руҳида тарбиялаш ишига қўшган ҳиссаси юксак баҳоланди. Ч.га Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти (1991) ва «Мустақиллик» ордени (1999) берилди. 1997 й. Ч.нинг 100 йиллиги кенг нишонланиб, Андижонда Чўлпон уймузеи ташкил этилди, Тиллар пед. инти ва лицей Ч. номи билан

атадди. Ўзбек миллий академик драма театрида Ч. хаёти ва ижтимоий фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи «Кундузсиз кечалар» (Усмон Азим асари) спектакли саҳналаштирилди.

Ас: Яна олдим созимни, Т., 1991; Асарлар [3 ж.], 1—2ж., 1999; Адабиёт надири, Т., 1993.

Ад.: Шарафиддинов О., Чўлпон, Т., 1991; Каримов Н., Чўлпон, Т., 1991; Чўлпоннинг бадиий олами, Т., 1993; Шарафиддинов О., Чўлпонни англаш, Т., 1994; Курунов Д., Рухий дунё таҳлили, Т., 1994; Каримов Н., Истиқлолни уйғотган шоир, Т., 2000; Каримов Н., Чўлпон (маърифий роман), Т., 2003.

Наим Каримов.

ЧЎЛПОН — эртапишар олма нави. Р.Р.Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик интида эркин чангланган Симиренко ренети нави уруғи кўчатларидан чиқарилган (А.Р.Шредер, А.Г.Шредер, Е.А.Шредер). Дарахти ўрта бўйли, шохшаббаси ўртача шохланган, овалсимон. Кўчати ўтқазилгандан сўнг 5—6йили ҳосилга қиради. Меваси июнь охири — авг. бошида пишади. Ҳосилдорлиги бирмунча даврий. 8—9йилдан яхши ҳосил бера бошлайди, 10—12 йиллик дарахти ПО—120 кг гача ҳосил беради. Меваси 200—240 г, думалоқ, уч томони чўзинчоқ, тўксарик, қизғиш йўлли. Эти оч сарик, серсув, шириннордон, хушбўй. Янгиллигида ейилади, қоқи қилиш мумкин, узоқ жойларга юборишга чидамли. Ўзбекистоннинг барча вилоятлари учун рнлаштирилган.

ЧЎЛПОН МУЛК ОҒО - Соҳибқирон Амир Темурпкнт суюкли хотини. Ҳожибек мўғулнинг кизи. Ч.М.о. ниҳоят даражада гўзал бўлган. Уни Соҳибқирон 1391 й.да Дашти Қипчоққа қилган юришида ўзи билан бирга олиб кетади. Амир Темур 1393 й. Ироқ ва Шероз томон ҳарбий сафарга отланганда Сароймулкхоним ва Туман оғоларни ўғрукца қолдириб, Ч.М.о., Дурсултон оғо ва Нигор

оголарни ўзи билан бирга олиб кетади. 1394 й.нинг январда Туркиянинг Мордин ш. яқинида жойлашган Руҳо қалъасини забт этиб, бир оз нафас ростлаш учун тўхтаган Соҳибқирон қароргоҳига барча хотинлари, жумладан, Ч.М.о. ва Дилшод оғолар етиб келадилар. Тарихчи Шарафуддин Апи Яздий 1403 й. воқеаларини тасвирлар экан, Ч.М.о. номини бир неча ўринда тилга олиб ўтади. Шунингдек, Кастилия элчиси Рюи Клавиҳо ҳам 1404 й.да малика Ч.М.о.ни кўрганлигини ёзади.

Ч.М.о.нинг қачон туғилгани ва қачон, қаерда вафот этгани аниқ эмас.

ЧЎЛПОН НОМИДАГИ НАШРИЁТМАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ

- Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги тизимига киради. 2004 й. июнда «Чўлпон» нашриёти (1986 й.дан фаолият кўрсатган), «Ижод дунёси» (2000 й.дан фаолият кўрсатган) нашриёт уйи ҳамда босмаҳона бирлаштирилиб, уларнинг вориси сифатида Ч.н.н.м.и.у. ташкил этилган. Асосий фаолият йўналиши куйидагилардан иборат: болалар ва ўсмирлар учун турли бадиийадабий, санъат асарлари, илмийоммабоп, ижтимоийсиёсий адабиётлар нашр этиш; ёшларни мумтоз ва ҳоз. замон ўзбек адабиёти, жаҳон адабиёти ва санъати дурдоналари билан таништириш; олий ва ўрта махсус таълим тизими, умумтаълим мактаблари учун дарслик ва ўқувуслугий қўлланмалар чоп этиш.

Мустақил республикамиз ёш авлодини миллий ва умумбашарий қадриятларга содиқ ҳолда баркамол инсон қилиб тарбиялашга ҳисса қўшиш Ч.н.н.м.и.у.нинг асосий вазифаларидан ҳисобланади. Ч.н.н.м.и.у. 2004 й.да 212 номда 3200 минг нусхада китоб нашр этди.

ЧЎЛПОНОТА — Қирғизистон Республикаси Иссиқкўл вилоятидаги шаҳар (1957 й.дан). Иссиқкўл кўлининг шим. соҳилида. Аҳолиси И минг киши (1990-й.лар ўргалари). Шифобахш

бальнеобалчиқ ва иқлимий курорт. Ёзи мўътадил илиқ (июлнинг ўртача траси 17°), киши юмшоқ (январнинг ўртача траси —3°). Йилига 250 мм ёғин тушади. Иқлим терапияси, шифобахш балчиқ ва Иссиқкўлнинг минерал суви бор. Асаб системаси, ҳаракат ва таянч органлари касалланган беморлар даволанади. Болалар ўпка сили касалликлари санаторийси, катталар санаторийси, сувбалчиқ билан даволаш хоналари, сут кти бор.

ЧЎЛЯЛПИЗ (*Ziziphora tenuior* L.)

— лабгуддошлар оиласи, кийикўтлар туркумига мансуб бир йиллик ўт тури. Пояси тик, асос қисмидан шохланган, гуллари оч сапсар ранг, бошоқсимон тўпгул ҳосил қилади. Май—июнь ойларида гуллаб, июль—авг.да мева туғади. Чўлларда, адирларда, тоғларнинг ўрта минтақаларида шағалли ва тоши тупрокларда ўсади. Суғорилмайдиган баҳорикор экинлар орасида бегона ўт сифатида учрайди. Эфирмойли ўсимлик. Чўлялпиз.

ЧЎНГАРА-ҒАЛЧА ГАЗНЕФТЬ КОНИ

— Фарғона вилояти Риштон туманидаги кон. Қўқон ш.дан 35 км жан. да, Олай тоғларининг тоғ олди қияликларидаги Ғалча, Чўнгара, Шим. Сўх антиклиналарида жойлашган. 1949 й.да очилган. 1950 й.дан фойдаланишга тоғапирилган. Кон Чўнгара ва Ғалча структураларининг шарқий периклиналь ботиклигида жойлашган. Чўнгара антиклиналь структураси кичик бўлиб, бақғриясўх ётқизиклари бўйича уз. 6 км, эни 1,3 км, асимметрик тузилишга эга, кенглик бўйича чўзилган. Ғалча структураси Чўнгара структурасига нисбатан жан.рокца жойлашган бўлиб, субкенглик бўйича чўзилган гумбази ясси ва кенг. Конда жами 118 та бурғи қудуғи қазилган бўлиб, палеозой, мезозой ва кайнозой ётқизикларини очган. 1958—60 йларда Чўнгара ва Ғалча майдонларидаги (4горизонт) нефть уюми яхлит эканлиги маълум бўлди.

Конда саноат миқёсида нефть 4горизонтда литологик тўсилган уюмда, газ 5 ва 7горизонтлардаги уюмларда мужасамлашган. 4горизонт мергель, ангидрит, гиллар билан алмашилиб келадиган охактошлардан таркиб топган. Улар остидаги майда заррала кумтошлар айрим жойларда қийикланиб, алевролит ёки гил билан алмашилиб келади. Нефть ва газ уюмлари айнан шу жойда кумтошларнинг литологик қийикланган зоналарида жойлашган. 5горизонт палеоген даврининг туркистон, 7олай қатларининг юкори қисмидаги гил жинслар ичида ажратилган, асосан, охактошлардан ва қисман мергель қатчаларидан тузилган. 5горизонт 340—420 м, 7горизонт 405—467 м чуқурликда очилган. Ҳамма горизонтлардаги сувлар паст даражада минераллашган бўлиб, кимёвий таркибига кўра, гидрокарбонатнатрийли ва сульфатнатрийли типга мансуб. Кон захирасига кўра, кичик конлар тоифасига киради. Кондан ҳоз. вақда фойдаланилмоқда.

ЧҲНГКОЙ СИМОБ КОНИ - Қирғизистон Республикаси Ўш вилоятининг Аравон қишлоғидан 18 км жан. ғарбдаги кон. Жан. Фаргона симобсурма конлари камарининг Қорачатир зонаси шарқий қисмида жойлашган. Ч.с.к. 1957 й.да очилган. Кон куйи палеозойнинг вулканогенчўкинди тоғ жинслари — диабазли порфирит, туф, охактош, кумтош ва сланецлардан иборат. Ч.с.к. Жан. Фаргона йирик тектоник синиғи таъсир зонасида бўлиб, унинг серпентинлашган перидотит таналари билан боғланган бир неча тик ётувчи шохобчалари йўналиши ўзгарган букилмада жойлашган. Бу тоғ жинслари серпентинлашган перидотитлар билан чегарадош ерларда кучли гидротермал ўзгаришларга учраб, уларда роговик, лиственит каби метасоматитлар ривожланган. Улар кондаги асосий рудалашув зоналарининг кўриниши бўлиб, тик ва ёнмаён жойлашган 3 йирик ва бир неча майда рудалашган таналарни ташкил этади. Уларнинг қалинлиги бир неча

м дан 50—60 м гача, чуқ. 1200—1500 м, уз. 100 м дан 1500—2000 м гача. Рудалар тузилиши бўйича нуқтасимон, томирлинуқтасимон, яхлит рудалашув тарзида ривожланган. Кон рудалари симоб конларининг «магнезиалкарбонаткиноварли» (ёки «лиственитли») турига мансуб. Уларда асосий минерал киновардан ташқари оз миқдорда антимонит, пирит, миллерит, герсдорфит, реалгар, норудалардан — кварц, кальцит, доломит, диккит, анкеритлар учрайди. Конда иккиламчи ўзгаришлар, айниқса, ер юзига яқин қисмида кам ривожланганлиги сабабли, иккиламчи симоб минералидан каломель, туғма симоб оз учрайди. Симобнинг миқдори ўта ўзгарувчан бўлиб, 0,01% дан 1,2% гача, ўртача 0,16%—0,40% ни ташкил этади. Коннинг куйи чегараси аниқ, белгиланмаган.

ЧҲПОНДЕПЕ, Чўпонтёпа — мил. ав. 6—5минг йилликлар (неолит даври)га оид археологик ёдгорлик. У илк суғорма деҳқончилик маданиятига мансуб (қ. Жойтун маданияти). Ч. Ашхобод вилоятининг Гўкдепе тумани марказидан 7—8 км шарқда жойлашган. 1957—58 й.ларда қайд этилиб, казишмалар ўтказилган. Ч. узунчоқ шаклда бўлиб, бал. 5 м, майд. 2 га дан иборат. Бир неча минг йилликлар давомида Ч.да кечган ўтроқ ҳаёт излари ёдгорлик сахни остида 6 м ли калин ликдаги маданий қатламда сақланиб қолган. Қазииш жараёнида унинг юкори ва остки қатламларидан турар жой харобалари кавлаб очилган. Мураббаъ шаклдаги уйлар йирик гувала (диаметри 20—25 см, уз. 60—70 см ли)лардан сомонли лой билан бино қилинган. Хона деворлари сахни сомонли лой билан сувалган. Хонага торгина эшик орқали кирилиб, ичкарисида гуваладан барпо этилган улкан ўчоқ, ташқарисида эса, ҳовли, хўжалик ўраси ва катаклари жойлашган. Казишмалардан 2 мингдан ортиқ микролит тош қуроллар (қадама ўроқ, қирғич, ўроқранда, тешгич, парма), қўлда ясалган сопол идиш (коса, товоқ ва хумчалар), турли хайвонларнинг

суяклари (эчки, қўй, бука, жайран, ит, тулки ва б.) ва кўмирга айланган дон колдиклари (асосан, арпа, буғдой) топилган. Сирти силликланган сопол идишларнинг айримларига тўқ жигарранг ёки оч малла рангли тўлқинсимон ёки ярим доира шакллардаги нақшлар берилган. Топилмалардан маълум бўлишича, Ч.ликлар, асосан, суғорма деҳқончилик ва хонаки чорвачилик билан шуғулланган бўлсаларда, овчилик ҳам улар ҳаётида муҳим ўрин тутган.

Ад.: Массон В.М., Средняя Азия и Древний Восток, М.Л., 1964.

ЧЎПОНЗОДА (тахаллуси; асл исмшарифи Бекир Вагап ўғли) [1893.15(27).5, Симферополь уезди Арғун қишлоғи — 1937.13.10, Боку] — крим-татар шоири, адабиётшунос, туркийшунос. Ч.нинг адабий фаолияти 1913 й.да «Онанг қайда?» достони билан бошланган. Унинг Туркия, Венгрия, Қрим ва Кавказда ёзган шеърлари «Бўрон» (1928) тўпламидан ўрин олган. Ч.нинг кейинги фаолияти илмий йўналиш касб этиб, у туркий халқлар тили, фольклори ва ёзма адабиёти масалаларига бағишланган илмий асарлар ёзган. У янги турк алифбоси Бугуниттифоқ марказий кўмитасига (1927—29) ва Озарбайжон Халқ маориф комиссарлиги ҳузуридаги терминология кўмитасига (1929 й.дан) раҳбарлик қилган. Ч. 1936 й. ёзида Озарбайжоннинг қишлоқ жойларига бориб, сўнгги марта диалектология ва фольклорга оид бой материаллар тўплаган. Ч. 1926—28 й.ларда Ўзбекистонга бир неча марта келган ва ўзбек фольклоршунос, тилшунос, адабиётшунос олимлари билан яқин ижодий алоқада бўлган. 1937 й. 28 янв.да Кисловодскдаги санаторийда даволанаётган пайтида камоққа олинган ва Бокуга олиб келиниб, «халқ душмани» сифатида отиб ташланган. Ч. 1957 й. 12 окт.да СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси томонидан оқланган.

ЧЎПОНОТА МАЖМУАСИ - Тош-

кентдаги меъморий ёдгорлик. Гумбазли дарвозахона ва макбара (айрим маълумотларга кура 15-а.), масжид (асоси 19-а. охири — 20-а. боши) дан иборат. Дарвозахона ҳовлининг жан. томонида, ғарбида масжид, шим. тарафда макбара жойлашган. Макбарага боравериш хиёбон тарзида ташкил этилган. Дарвозахона ва макбаранинг (тархлари мос равишда 3,5x4,9 м ва 4,6x5,6 м) ҳажмий тузилишларида умумийлик куп: иккаласи ҳам майда (24x24x4 см) ғиштдан ишланган; олд тарзларининг томонларидаги гулдасталар юқорига қараб ингичкалашиб кетган; гулдасталарнинг тепаларига ўймакорлик воситасида қафаса шакллари берилган; эшикларининг тепасида китобаларнинг ўрни бор. Бино интерьерлари ва деворларига тўрттадан саёзрок тахмонлар ишланган; бағаллари «каптар думи» (қалқонсимон) шаклида чиқарилган. Биноларнинг фарқли жиҳатлари ҳам бор. Дарвозахонанинг ҳовли томонида ҳам пештоқ бўлиб, у кўча тарафидаги қараганда пастрок; гумбазининг устига мезана қурилган. Макбара эшигининг тепасидаги ёзув (китоба) қириб олинган, ўрнига ганчдан нақш ишланган. Сағана макбара ичининг анча қисмини эгаллаган. Ғарбий тахмон деворида туйнук бор. Макбаранинг ичи сувоқсиз бўлиб, ғиштлардан нақшсимон шакллар ҳосил этилган. Шифтли масжид 20-а.нинг 50-й.ларвади кенгайтириш натижасида ўзининг дастлабки ҳолатини йўқотган. Хонақоҳ 3 қисмга бўлинган. Унга шарқдан ўртасида беш таянчи бўлган ромли айвон туташтирилган. Масжид тархининг таҳлили унинг энг аввалги қисми иморатнинг жан. ғарбида жойлашганлигини кўрсатади: хонақоҳнинг жан. қисми дастлабки хонақоҳ, ўрта қисми эса дастлабки очик айвон бўлган, деб тахмин қилиш мумкин; хонақоҳнинг шим. қисми ва ромли айвон кейин қурилган. Масжиднинг қаршисида, ҳовлининг шарқий томонида ёрдамчи қурилмалар, ҳовуз бор. Ч.м.да халқ меъморлигининг, айниқса, ғишткор

усталарнинг маҳорати мужассам бўлган.
Хайрулла Пўлатов.

ЧЎПОНОТА МАҚБАРАСИ

Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (15-а.). Бино тўртбурчак тарҳли, тўрт томонида эшик ўрни бор. Бино ташқариси безаксиз, факат гумбази феруза рангли кошинлар билан қопланган. Бино ичи ва пойгумбаз ганч сувоқ қилинган. Ч.м. ёпмаси ташки ва ички гумбазли тузилишга эга: хонанинг гумбази равоқларга қўйилган; ташки гумбаз баланд пойгумбазга ўрнатилган. Бу услубдаги қурилма Ч.м.да илк бор қўлланилган бўлиб, кейинги иншоотларда янада мукаммаллаштирилган.

ЧЎПХИНА, ёввойи хина (*Impatiens parviflora*) — хинадошларга мансуб бир йиллик ўт. Пояси тик, бўғинлари йўғон, учи шохланган, бўйи 30—50 см, попук илдизли, туксиз, нозик, чиройли. Барглари оддий, қисқа бандли, бутун, тухумсимон ёки эллипссимон, четлари тишли. Гуллари сариқ, икки жинсли, майда, сачок тўпгул ҳосил қилади. Меваси қаламсимон, бўйи 15—20 мм, кўп уруғли. Ч. июнда гуллайди, июлдан то сент.гача мевалайди. Тоғ ва адирларнинг нам ва соя ерларида, қояларнинг ёриқларида, дархатлар тагида ўсади. Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида воҳа ва боғларда бегона ўт сифатида учрайди. Ч.дан бўёқ олинади.

ЧЎПЧАК - к. Эртақ.

ЧЎР, Чур — Турк хоқонлиги бошқарувидаги унвонлардан бири. Қад. турк битиктошлари, хитой, суғд, араб, форс манбаларида учрайди. Ч. унвони, асосан, хоқонликнинг ғарбий қисмидаги «Ўн ўк» бошқаруви таркибида беш дулу уруғи ва б. йирик туркий урутлар бошлиқларига нисбатан қўлланилган. Жумладан, ушбу унвон хитой манбаларида чжо шаклида қайд қилиниб, Ғарбий Турк хоқонлиги бошқарувида

ислохот ўтказилганлиги ва Еттисувдаги Суяб дарёсининг шарқий ҳавзасида яшовчи дулу қабиласининг бешта уруғи бошлиқларининг ҳар бирига чжо (чўр) унвони берилгани айтиб ўтилади. Ч. унвони хоқонлик таркибидаги бошқа ўлкалар бошқарувида ҳам ишлатилиб, баъзан киши номлари таркибида қўлланилгани кўзга ташланади. Табарийнинг «Тарих аррасул валмулук» (9-а.) баъзи нусхаларида Фарғона ҳукмдорининг исми Жўр (Чўр) тарзида учрайди. Яъқубийнинг «Китаб албулдон» (9-а.) асарида Фарғона ҳукмдорининг авлоди тарзида курсатилган Билгачўр исмидан ҳам водийнинг бошқарувида Ч. унвони қўлланилганини пайқаш мумкин. Урхун битиктошларида Кўлчўр, Чўртегин, араб манбаларида Харачур, Алпчур, Алтучур каби туркий лашкарбошилар исми учрайди.

Ад. Исҳоқов М., Унутилган подшоликдан хатлар (бир туркум суғд ҳужжатларининг ўзбек тилига таржимаси ва изоҳлари), Т., 1992.

ЧЎРТАНСИМОНЛАР (*Esocidae*) лососсимонлар туркумига мансуб баликлар оиласи. 1 урукка мансуб 5 тури маълум. Ер юзиде кенг тарқалган. Қора, Азов, Каспий, Орол, Болтик, Оқ, Баренц ва Охота денгизларида ҳам учрайди. Боши катта, тумшуғи чўзик, ясси. Оғиз бўшлиғидаги суяклар ва тили майда тишлар билан қопланган. Тангачалари майда. Типик вакили оддий чўртан балиқ гавдаси 1,5 м гача, оғирлиги 35 кг дан ортик. Усти кулрангяшил, кулрангсарғиш ёки кўнғир бўлиб, корни оқ. Кўндалангига ва узунасига ўтган йўллари ва қорамтир холлари бор. Елка, анал ва дум сузгич қаноти қора холли кўнғир, кўкрак ҳамда корин сузгичи — сарғишқизил. Кўлларда, дарёларнинг тинч оқар ва ўсимликка бой жойларида якка яшайди. Ўзбекистонда Аму ва Сирдарёда, Айдарқўлда учрайди. 175—215 минг увилдирик ташлайди. Эркаги 3—4, ургочиси 5 ёшда вояга етади. Йиртқич. Балиқ, бақа, сув қушлари ва б. билан озикланади. Сони кескин камайиб

кетган.

ЧЎТ (рус. счѐт сўзидан) — арифметик ҳисоблаш (кўшиш ва айириш, бўлиш, кўпайтириш) учун ишлатиладиган энг содда асбоб. Биринчи тахта Ч. Россияда 16-а.да пайдо бўлган. 18-а. бошларида Ч. ҳозирги кўринишини олган. Рус Ч.лари собик Иттифоқ давлатлари ҳамда Эронда ишлатилган. Шунингдек, Хитой Ч.и (суанпан) ҳам бор, улар Хитой ва Японияда қўлланилган, Хитой Ч.и рус Ч.идан анча илгари яратилган бўлиб, ҳозиргача ҳам ўзининг 5 бирликли саногии билан кадимий тузилишини сақлаб қолган.

ЧЎЧҚА, хонаки чўчка — ҳақиқий чўчкасимонлар туркуми (*Sus*)га мансуб жуфт туёқли ҳайвон. Хонаки Ч.лар Европа, Ўрта денгиз ва Осиё тўнғизларининг кенжа тури (*Sus scrofa*)га келиб чиққан. Европа ва Осиё гуруҳларига бўлинади. Мил. ав. 5—4-а.ларда хонакилаштирилган. Озуқа шаронити, парвариш ҳамда узоқ ва мақсадли селекция натижасида жаҳонда 100 дан ортиқ Ч. зотлари чиқарилган. Энг кўп боқиладиган зотлар — йирик ок, ландрас, йирик қора, дюрок, Шим. Кавказ, Украина дашт ок чўкқаси ва б. Ч.нинг тана тузилиши кўпол, тумшуғи узун, учида ҳаракатланувчи хартуми бор. Оёқлари тўрт бармоқли, елини икки тизимда жойлашган, 14 сўргичли; танаси сийрак дагал қил билан қопланган. Эркагининг вазни 250—300 кг, урғочиси 200—220 кг га боради. Ч. чорва ҳайвонлари ичиде энг тез етилувчи ва сермахсул ҳисобланади, 4—5 ойлигида жинсий етилади, 9—10 ойлигида қочирилади. Бўғозлик даври 102—128 кун, йилига 2 марта болалайди ва ҳар болалашиде 10 ва ундан ортиқ бола беради. Ч. боласининг тирик вазни туғилганида 1,2—2 кг, икки ойлигида 16—20 кг, 6—7 ойлигида 90—110 кг, 12 ойлигида 200 кг тош босади. Бир она Ч.дан бир йилда 20—22 бола олиш ва уни боқиш мумкин. Боқилган Ч.нинг сўйим гўшт чи бола олиш ва уни боқиш мумкин. Боқилган Ч.нинг сўйим

гўшт чиқими 70—85% ни ташкил этади. И.ч. да она чўчкалар 5—6 й., эркак чўчкалар 7 й. фойдаланилади. Ч.лар табиий ва сунъий усулда қочирилади. Бир эркак Ч. уруғи билан 100 дан кўпроқ она чўчкаларни сунъий уруғлантириш мумкин. Ч.ларни гўшт учун (бекон), гўштѐг учун ва ѐг учун боқиш усуллари мавжуд. Ч. гўшти ва ѐгидан турли озиқ-овкат маҳсулотлари (бекон, ветчина, колбаса, дудланган гўшт, рулет, корейка, шпик ва б.) тайѐрланади. Ишлаб чиқаришда Ч. терисидан оёқ кийими, эгаржабдуқлар ва б. нарсалар тайѐрлашда фойдаланилади. Дунѐнинг ҳамма мамлакатларида, йирик фермалар ва хонадон хўжаликларида боқилади (қ. Чўчкачилик).

ЧЎЧҚАЧИЛИК — чорваниякининг чўчкаларни урчитиш, улардан гўшт, ѐг, тери ва б. маҳсулотлар олиш билан шуғулланадиган тармоғи; чўчкалар биологияси, селекцияси, зоотехникаси, хўжалик аҳамиятини ўрганадиган фан.

Ч. чорвачиликнинг жуда қад. тармоқларидан бири. Шахарларнинг йириклашуви, аҳолининг гўшт ва бошқа чорвачилик маҳсулотларига бўлган эҳтиѐжлари ортиб бориши билан Ч. ҳам жадал ривожланди. 18-а.дан Америкада маҳаллий чўчка зотларини бу ерга олиб келинган юнонрим ва қад. хитой зотлари билан чатиштириб, янги сермахсул зотлар чиқарилди, товар Ч.дан наслчилик Ч. ажралиб чиқди, селекция ишлари олиб борилди, наслчилик китобларини юритиш бошланди, натижада йоркширлар, беркширлар каби юкори маҳсулдор чўчка зотлари яратилди.

Ч. жаҳондаги деярли барча мамлакатларда гўшт маҳсулотлари етиштиришда самарали соҳа ҳисобланади. Жаҳон бўйича чўчкалар сони 912,7 млн. бошни ташкил этади (1999); Африка мамлакатлари (млн. бош) (27,0), Хитой (429,1), АҚШ (62,2), Бразилия (27,4), Испания (21,6), Россия (17,3) ва б.да йирик чўчкачилик фермалари ташкил этилган. Чўчка гўшти етиштиришнинг деяр-

ли ярми Осиё мамлакатлари ҳисеасига тўғри келади. ‘ Ўзбекистонда Ч., асосан, 19-а.нинг 2ярмида, Россия империяси Ўрта Осиёни босиб олганидан кейин бу ерга кўчиб келган европалик аҳоли орқали пайдо бўлди. 1960-й.ларга қадар иссиқ иқлим ноқулайликларига қарамай, давлат ва жамоа хўжаликларининг Ч. фермаларида ва, асосан, рус, украин, белорус ва б. европалик аҳолининг шахсий хўжаликларида ривожланди. Россия, Украина, Кавказдан сермахсул оқ чўчка, Украина дашт оқ чўчкаси, Шим. Кавказ ва ландрас чўчка зотлари келтирилди. Ўзбекистон чорвачилик интида Ч. бўлими ташкил этилди. Ч. билан шуғулланадиган наслчилик здлари, хўжаликлари ва фермалари барпо этилди. 1960—91 й.ларда Ч. саноат асосида жадал ривожлантирилган. Тошкент, Самарканд, Жиззах вилоятларида ихтисослашган Ч. комплекслари қурилди, жумладан, 108 минг бошга мўлжалланган «Галлақудук», 54 минг бошга мўлжалланган «Сирғали» ва «Расвет» комплекслари ишга туширилди. 1990 й.да барча тоифадаги хўжаликларда чўққалар сони 716 минг бошга етди, 47 минг т чўчка гўшти тайёрланди. 1991 й.дан кейин к.х.да ўтказилган иқтисодий ислохотлар давомида Ч. фермалари хусусийлаштирилди. Ўзбекистонда 85,3 минг бош чўчка боқилди, 5 минг т гўшт тайёрланди (2003).

Ўзбекистон чорвачилик и.т. институти чўққачилик бўлимида Ч. ишларини ташкил этиш, чўққаларни парвариш қилиш ва улардан сифатли маҳсулот олиш каби мавзулар бўйича тадқиқот ишлари олиб борилади. Олий ва махсус к.х. ўқув юрларида Ч. фан сифатида ўқитилади.

Убайдулла Носиров, Изатулла Эшматов.

ЧЎЯН — ҳар хил буюмлар (козон, сантехника қурилмалари, меъморлик безаклари, панжаралар ва б.) қуйиш учун ишлатиладиган мўрт материал; темир билан углерод қотишмаси. Оддий (легириланмаган) Ч. таркибида 2,0% дан

ортиқ углерод ва оз микқорда доимий қўшилмалар — кремний, марганец, фосфор ва олтингугурт бўлади. Таркибида легириловчи элементлар — хром, никель, молибден, мис, алюминий ва б., шунингдек, 2% дан ортиқ марганец ҳамда 4% дан ортиқ кремний бўлган Ч. легириланган (махсус) Ч. дейилади.

Ч. кулранг, оқ ва оралик турларга бўлинади. Кулранг Ч.да углерод эркин ҳолатда — бодроксимон, пластинкаси-мон ёки шарсимон графит тарзида, оқ Ч.да углероднинг каммаси ёки жуда кўп қисми темир карбиди Fe₃C — цемент холида, оралик Ч.да эса углероднинг бир қисми цементит ва бир қисми графит холида бўлади.

Кулранг Ч. таркибидаги графитнинг шаклига кўра, оддий кулранг Ч., болғаланувчан ва жуда пухта Ч.ларга бўлинади. Оддий кулранг Ч.да графит пластинка (япроқ) шаклида, болғаланувчан Ч.да — бодроксимон (пағапаға), жуда пухта Ч.да эса шар шаклида бўлади. Куймалар олиш учун ишлатиладиган кулранг Ч. куймакорлик чўяни деб ҳам аталади. Оқ Ч. қайта ишланувчи Ч. дейилади, чунки у, асосан, пўлат ишлаб чиқаришга ярайди. Оқ Ч.ни термик ишлаб, юмшатиш йўли билан болғаланувчи Ч. ҳосил қилинади. Оддий кулранг Ч. ҳарфлар (КЧ) ва икки хонали икки сон билан белгиланади. Мас, КЧ 1228 да КЧ (СЧ) ҳарфлари («кулранг чўян», русча «серый чугун» сўзларининг биринчи ҳарфлари) кулранг Ч. эканлигини, 12 сони унинг чўзилишдаги, 28 сони эса эгилишдаги мустаҳкамлик чегарасини (кг/мм²) билдиради. Болғаланувчан Ч. БЧ (КЧ) ҳарфлари ва кетмакет келадиган икки сон билан белгиланади, мас, БЧ504 да БЧ (КЧ) ҳарфлари («болғаланувчан чўян», русча «ковкий чугун» сўзларининг биринчи ҳарфлари) Ч.нинг болғаланувчанлигини, 50 сони чўзилишдаги мустаҳкамлик чегарасини, 4 сони эса нисбий узайишини (% кисобид) билдиради.

Ч.лар темир рудалари ва полиме-

талл рудаларидан металлургия печлари (домна печи, электр печлар) да ишлаб чиқарилади. Печларда кулранг ва оқ Ч.лардан ташқари, феррокотишмалар деб аталадиган Ч.лар ҳам олинади; бундай Ч.лар таркибида кремний ва марганец миқдори одатдаги Ч.лардагига қараганда анча кўп бўлади.

Машинасозликда Ч.нинг қуйидаги турлари катта аҳамиятга эга. Алюминий Ч. — таркибида алюминий миқдори кўп бўлган Ч., у оловбардош ва коррозиябардош, электротехникада магнитмас материал сифатида ишлатилади. Антифрикцион Ч. — ейилишга чидамли Ч., подшипниклар ва б. ишқаланувчи деталлар тайёрлаш учун ишлатилади. Иеи ва қбардош Ч. — тра қўтарилганда мустаҳкамлиги унча пасаймайди; юккри града ишлайдиган Ч. арматуралар ва б. буюмлар тайёрлаш учун ишлатилади. Оловбардош Ч. — юқори траларда оксидланишга яхши қаршилик кўрсатади; бу хосса унга кўпроқ миқдорда хром қўшиш йўли билан ҳосил қилинади, 1100°С гача града ишлайдиган деталлар тайёрлаш учун ишлатилади. Коррозиябардош Ч. — зарарли муҳитлар — кислота, ишқор ва б.га кимёвий турғунлиги юккри бўлган легирилган Ч.лар жумласига киради.

Магнийли Ч. — таркибидаги графит шар шаклида бўлган кулранг (жуда пухта) Ч.; суёқ Ч.га магний ёки унинг қотишмаларидан қўшиш йўли билан Ч. графити шар шаклига келтирилади, катта юк (куч) тушадиган деталлар тайёрлаш учун ишлатилади. Магнитмас Ч. — асоси аустенит бўлган кўп легирилган Ч.; магнит киритувчанлиги жуда кичик бўлади; асосан, электротехникада ишлатилади.

ЧЎҚМОР - қ. Гурзи.

ЧЎҚҚИ — тоғ тизмасининг энг баланд жойи (қ. Тоғ чўққиси).

ЧЎҒЛАНМА ЛАМПА — электр токи таъсирида толаси (сими) чўғланиб нур сочадиган ёруғлик манбаи. Ичидан

ҳавоси сўрилиб, чўғланиш жисми (сим) жойланган қолба (лампочка)дан иборат. Баъзи Ч.ларнинг қолбаси толанинг траси, яъни нур сочишини яхшилаш учун инерт газ билан тўлдирилади. Ч.ларнинг толаси спирал, биспирал (икки спирал) ёки триспирал (уч спирал) тарзида ўралган вольфрам симдан қилинади. Ч.лар ёнганда толаси 2500—3300 К гача кизийди; нур сочиш қуввати 10—35 лм/Вт; хизмат муддати 1000 соатгача. Дастлабки Ч.ларни 1872 й.да А.Н.Лодигин ихтиро қилган. 1879 й.да Т.А. Эдисон уни такомиллаштирган. Ч.лар хоналар ва майдонларни ёритишда, кинопроекцион аппаратларда, қонларда, автомобилларда ишлатилади.

ЧҲАТТИСГАРҲ - Ҳиндистоннинг марказий қисмидаги штат. Майд. 135 минг км². Аҳолиси 21 млн. киши (2001).

Маъмурий маркази — Райпур ш. Штат шарқда Жаркханд ва Орисса, ғарбда МадхьяПрадеш ва Маҳараштра, шим. да УттарПрадеш штатлари билан чегарадош. Штат 2000 й. 1 ноябрда ташкил этилган.

Ч. — аграр штат. Аҳолининг 80% қ.х.да банд. Майдонининг 43% ишланади. Асосий экинни — шоли, шунингдек, буғдой, маккажўхори, дуккакилар экилади, зайтунзорлар бор. Боғдорчилик ва сабзавотчилик ривожланган. Штат ҳудудининг 44% ўрмон. Штатнинг муҳим табиий ресурси — ўрмон маҳсулотлари. Металлургия саноати, пўлат қуйиш ва цемент здалари, машинасозлик, озик-овқат, кимё саноати қорхоналари мавжуд. Пластмасса ишлаб чиқарилади. Алюминий, қончилик ривожланган. Мамлакатда ишлаб чиқариладиган т.й. платформаларининг 100%, цементнинг 20% Ч.га тўғри келади. Темир, марганец, олтин ва боксит рудалари қазиб олинади. Шунингдек, олмос, берилл, аметист (сафсар), александрит ва б. қимматбахр тошлар қонлари топишган.